Оксана Каліщук

АРОМАТ ПАМ'ЯТИ Й ІСТОРІЇ З ПРИСМАКОМ ГІРКОТИ

Компаративний аналіз подій Другої світової війни

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

Київ
Луцьк
2026

УДК 94(100)”1939/1945”
К 17

Оксана Каліщук
Аромат пам’яти й історії з присмаком гіркоти. Компаративний аналіз подій Другої світової війни. Київ – Луцьк: Надстир’я, 2026. 352 с.

Здійснено спробу співвіднести протистояння між українцями і поляками з іншими подібними явищами часів Другої світової війни та проаналізовано причини, перебіг та наслідки українсько-польського, польсько-литовського та сербсько-хорватського конфліктів. Оскільки події 20 ст. впливають на міждержавні та міжнаціональні відносини українців, поляків, литовців, сеобів та хорватів у 21 ст., розглянуто питання історичної пам’яти та політики пам’яти. Констатовано, що порівняльний історико-політичний аналіз етнічних конфліктів дає змогу виявити спільні риси та етапи, закономірності у розвитку, і, водночас, глибше вивчити дражливі сторінки минулого. Виснувано, що такий підхід відрізняє це дослідження від праць авторів, які фокусують увагу винятково на українсько-польському випадку і випрацювали хрестоматійну усталену візію Волинських подій.
Для усіх зацікавлених українсько-польськими, литовсько-польськими й сербсько-хорватськими відносинами 20 ст., історичною пам’яттю та політикою пам’яті Литви, Польщі, Сербії, України, Хорватії.

Рецензенти:

Arūnas Bubnys, PhD, Lietuvos gyventojų genocide ir rezistencijos tyrimo centras, generalinis direktorius / Арунас Бубніс – доктор філософії, генеральний директор Литовського центру вивчення геноциду і опору

Галина Зеленько, член-кореспондент Національної академії наук України, доктор політичних наук, завідувачка відділу політичних інститутів і процесів Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені Івана Кураса НАН України

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ´ЯТІ

Видання здійснено коштом Українського інституту національної пам’яті і не призначено для продажу

© Оксана Каліщук, 2026
ISBN 978-617-8018-70-2
© Український інститут національної пам’яті , 2026

ЗАГАЛЬНІ ЗАУВАГИ 5

ВАЖКЕ МИНУЛЕ: ДОСВІД, НАЦІОНАЛЬНІ СТЕРЕОТИПИ ТА МІТИ 15

Стереотипні образи в міжетнічних відносинах 18
Соціяльна складова конфліктів 35
Формування модерних націй і підґрунтя етнічних конфліктів 43

НАРОДИ В НЕВОЛІ ІСТОРІЇ ТА ЕМОЦІЙ: ВІДНОСИНИ МІЖВОЄННЯ 63

Демографічний брів 66
Територія як підґрунтя конфліктів між націями 78
Гордіїв вузол 105

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА ЯК ЧЕРГОВИЙ ЗЛАМ 131

Початок війни: трагедії та шанси народів 134
Відносини між народами на фоні війни 154
Національні рухи, міжетнічні конфлікти: герої чи злочинці 169

МІЖ ДВОМА ТОТАЛІТАРИЗМАМИ 183

Націонал-соціялізм, комунізм, націоналізм 186
Нацисти і ситуація на окупованих землях 191
Совєти і відносини між націями 214
Співпраця колишніх ворогів 224

"ВУЗЛИ ПАМ'ЯТИ": ВПЛИВ КОНФЛІКТІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА СУЧАСНІСТЬ 231

Політична складова 238
Синдром жертви і контексти Genocide studies / ґеноцидних студій 253
Герої чи злочинці: проблеми оцінки крізь національну призму 276
Мітична мартирологія 284

ВИСНОВКИ 293

СПИСОК ДЖЕРЕЛ 301

Загальні питання етнічності та теорія етнічних конфліктів 303
Сербсько-хорватський контекст 312
Польсько-литовський контекст 323
Українсько-польський контекст 330

ПОКАЖЧИК ІМЕН 343

ЗАГАЛЬНІ ЗАУВАГИ

Національні (міжетнічні) конфлікти належать до найзаплутаніших і складно розв'язуваних. У більшости поліетнічних країн міжнаціональні/міжетнічні зіткнення за своїми масштабами, тривалістю та інтенсивністю перевершують інші типи конфліктів. Історичний досвід показує, що відносини між народами і націями часто-густо вирізняє напруженість. Так, руські землі відчували на собі удари монгольських кочовиків, німецьких рицарів, польських завойовників, московської орди. Середньою Азією та Закавказзям спустошливо пройшлися війська Тамерлана. Відкриття Христофором Колумбом Америки супроводжували грабунок та знищення індіанців. Народи Африки зазнали захоплення європейськими колонізаторами. Гарячими точками на європейському континенті віддавна залишаються Північна Ірландія, Країна Басків, Боснія, щонайменше частина мешканців яких відстоює свою окремішність. Навіть у порівняно невеликих, переважно мононаціональних державах Західної й Північної Європи, окрім титульної нації, проживають одна або кілька меншин: у Нідерландах – фризи; у Данії – фарерці, шведи і норвежці; у Швеції – саами; у Фінляндії – шведи і саами. Відсутність порозуміння між основним народом/титульною нацією і національними меншинами призводить до конфліктів.

Проблема співіснування різних народів, зокрема й тих, яким випало жити поруч один з одним, була й залишається чи не найболючішою у світовій історії кількох останніх століть. Польські дослідники Збіґнєв Рудницький (Zbigniew Rudnicki)[1] і Ґжеґож Бабінський (Grzegorz Babiński) не випадково констатували, що етнічні проблеми з їхніми різноманітними наслідками впродовж століть не лише "…збурювали мир у всьому світі…, виступали безпосередньою та опосередкованою причиною локальних і світових воєн", а й надалі залишаються визначальним чинником більшости міжетнічних конфліктів у сучасному світі. Зростання етнічного чинника у модерному суспільстві призвело навіть до появи поняття "етнічний парадокс сучасности"[2], спонукало до вивчення сутности цього феномену та надгостро поставило питання академічного вивчення природи етнічних конфліктів.

Різноманітні причини етнічних конфліктів об'єднують у декілька груп: культурно-мовні – у контексті етнічної меншини, непевне функціонування чи застосування його культури і мови у суспільному житті;

[1] Z. Rudnicki, *Konflikt etniczny a stosunki międzynarodowe*, „Ad Meritum" 1997, nr. 5, s. 7–18.

[2] Парадокс полягає у тому, що відродження національної свідомости зумовлює саме процес глобалізації, себто намагання нівелювати етнічні особливості культур, насправді призводить до протилежного результату – етнічного ренесансу.

соціяльно-економічні – відмінности рівня життя, представництва у соціяльних прошарках, престижних професіях або органах влади; екологічні; етнодемографічні – стрімка модифікація співвідношення числа народів через різницю природного приросту населення та міграції; етнотериторіальні – неспівпадіння адміністративних/державних кордонів із межами розселення народів; історичні – попередній досвід відносин між народами.

Слід пам'ятати, що значущу роль у детермінації міжетнічних відносин відіграє саме історичне минуле народів, які взаємодіють між собою. Етнонаціональні конфлікти не виникають несподівано, а визрівають упродовж тривалого часу. Особливе значення мають, по-перше, історичні обставини, які визначали відносини між народами; по-друге, найзначущіші події історії, які перетворилися у символи героїчного минулого або страждань народу. Тому перше, з чого повинен починатися аналіз причин дисгармонії у міжетнічних відносинах, – це аналіз історичного підґрунтя. Без цього, зокрема, неможливо зрозуміти чому саме зберігаються упередження, забобони, негативні етнічні стереотипи навіть тоді, коли взаємовідносини між народами позірно виглядають як доброзичливі та сприятливі. І саме тому, що вони виглядають нормальними нічого або дуже мало робиться для запобігання конфлікту[3]. Об'єднання якихось факторів може спричинити трагічні наслідки, проблеми минулого дуже часто ризикують відродитися у гіпертрофованому вигляді.

Рівно ж варто пам'ятати просту здавалося б істину – не можна зрозуміти сучасні відносини українців і поляків, українців і росіян, українців і румунів тощо без урахування минулого досвіду цих відносин, коли частини української нації перебували у складі відповідно Російської імперії, Речі Посполитої, Румунії (війни, взаємовідносини на рівні "панування – підкорення", депортації і т. д.). Водночас треба зауважити, що інтерпретація історичних подій є справою досить суб'єктивною і найчастіше суперечки відбуваються саме не довкола фактів, а щодо їх інтерпретації. Образ "ворога" або "споконвічного друга", зламні моменти історії актуалізують і закріплюють у масовій свідомости[4]. Минулі образи, виходячи з глибин історичної пам'яти, стають тими аргументами, які використовують у період визрівання конфлікту.

[3] А. Кіссе, *Етнічний конфлікт: теорія і практика управління. Політологічний аналіз*, Київ 2006, с. 84.

[4] В. Л. Арбєніна, *Етносоціологія: Навч. посібник* / Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, Харків 2009, с. 180.

Загальновідомо, що 20 ст. стало століттям націоналізму. Недооцінка етнічного чинника обійшлася політикам, а особливо народам, яких вони представляли, надто дорого. Розгортання національно-державницьких рухів тих етносів, які впродовж 19 ст. зрозуміли свою окремішність та етнічну однорідність від титульних націй їхніх імперій, і спроба на початку 20 ст. на основі "Вільсонівського права" народів на самовизначення за результатами Великої війни створити свої національні держави, призвела до перетворення реґіону в зону латентних конфліктів, що існували в наднаціональних імперіях у зоні "міжнаціонального" протистояння, а в національних державах – в етнічному полі. "... на місці одної німецько-російської суперечности інтересів, яка обходила цілу сотню літ без оружного конфлікту, маємо сьогодні суперечности: а) німецько-польську, яка припадає часу XI віку; б) чесько-польську з часів X – XIV в.; в) польсько-литовську х XIII в.; г) польсько-російську з XVI в.; ґ) польсько-українську в Галичині з X – XIV в.; д) польсько-румунську з XV – XVI в. і т. д. і т. д.", – підсумовував Степан Томашівський [5] . Етнічні суперечности були визначальною силою усіх процесів міжвоєння, зокрема у Центрально-Східній Європі та на Балканах, їх резонанс мав світове значення, оскільки початок претензій на "возз'єднання" народів між державами цього реґіону, і дозвіл "архітекторів" на перегляд кордонів, призвели до великого військового конфлікту, який отримав в історії назву – Друга світова війна.

Друга світова війна загострила етнічні відносини, які у Центрально-Східній Європі та на Балканах й так вирізняла конфліктність; до старих суперечок додалися нові проблеми. Очевидно, класичним прикладом тут є ставлення до євреїв (заради справедливости слід відзначити, що не в останню чергу під впливом нацистської ідеології). Однак, етнічні конфлікти у цьому реґіоні мали й інші прояви. На певному історичному етапі тут запанувала боротьба між народами, що населяли ці держави, під гаслами очищення території від небажаних елементів. За влучним спостереженням Чесловаса Лаурінавічюса (Česlovas Laurinavičius) війна у Центрально-Східній Європі точилася на двох рівнях: макроідеологічному (між гітлерівським блоком та антигітлерівською коаліцією) та міжетнічному (між формальними співгромадянами різних національностей)[6]. У гострих формах її можна було спостерігати у Югославії (між сербами та хорватами), Литві (між литовцями та поляками) та Західній Україні (між українцями та поляками).

[5] *Поворотня филя історії*, ф. 581, оп. 1, спр. 104, арк. 11–117; ф. 368, оп. 1, спр. 18.

[6] C. Laurinavičius, *Druga wojna światowa a Europa Srodkowo-Wschodnia*, "Nasz Czas" 2005, 30 czerwca – 27 lipca, nr 13 –14, s. 13 – 15.

Для дослідження міжетнічних відносин у цьому реґіони у першій половині 20 ст. чи не найкраще надається метод компаративістики[7], хоча це і не є простим завданням. Адже сучасна історична компаративістика для реалізація поставлених перед дослідником цілей, потребує оперування чималим масивом інформації, розумінням декількох національних історій, знання багатьох іноземних мов у комплексі. Водночас, саме компаративний підхід дає змогу показати ширший контекст та уникнути помилкових інтерпретацій історичного процесу, як унікального, виявити і вивчити аналогічні історичні події у різних країнах у межах однієї епохи.

Спробуємо виокремити найважливіші моменти, які заслуговують уваги дослідників. Порівняльний аналіз етнічних конфліктів досить актуальний, оскільки саме він дозволяє виявити спільні риси й етапи, закономірности розвитку, а отже випрацювати рекомендації щодо їх розв'язання. Не претендуючи на істину в останній інстанції усе ж ризикну запропонувати ширший підхід до здавалося б відомих у межах національних дискурсів тем.

Об'єктом компаративного аналізу стала низка етнічних конфліктів (мікровійн), які відбувалися у роки Другої світової війни (макровійни) на європейському континенті. Тож спробую пояснити свій вибір.

Варто розпочати з констатації, що порівняння сербсько-хорватського й українсько-польського конфліктів часів Другої світової війни не є новим[8]. Розлого свої міркування щодо цього уже подавали у своїх роботах Філіп Тер (Philipp Ther)[9] та Ґжеґож Мотика (Grzegorz Motyka)[10], нав'язували волинські

[7] Використання компаративістики характерне для різних галузей наукових знань. Термін "компаративістика" походить від латинського слова "compararе", що означає "порівнювати". Проте методологія компаративістики не обмежується лише порівнянням, а спрямована також на комплексне пізнавальне дослідження національної та зарубіжної дійсности як динамічної, внутрішньо диференційованої і змінної системи, взаємопов'язаної з різними аспектами культури й суспільства певного народу. Для історичних досліджень компаративістський аналіз є традиційним методом вивчення дійсности.

[8] Ще 1943 р. "Польське слово" вказувало на подібність українського політичного життя та історичної карти балканської "королеви Драги" (Królowa Draga) (*Zaskoczenia nie będzie!*, "Słowo Polskie" 1943, 17 maja, nr 20, s. 1).

[9] P. Ther, *Dunkle Seite der Nationalstaaten: ethnische Säuberungen im modernen Europa*, Göttingen 2011; P. Ther, *Ciemna strona państw narodowych: czystki etniczne w nowoczesnej Europie*, przeł. Tomasz Gabiś, przedm. Wojciech Borodziej, Poznań 2012; P. Ther, *The dark side of nation-states: ethnic cleansing in modern Europe*; translated from the German by Charlotte Kreutzmüller, New York; Oxford 2014.

[10] G. Motyka, *Wołyń'43: ludobójcza czystka: fakty, analogie, polityka historyczna.* Kraków 2016.

події до того, що відбувалося на Балканах Юрій Киричук[11], Томаш Стриєк (Tomasz Stryjek)[12]. Як зауважив Адам Бальцер (Adam Balcer), хорватська аналогія вже стала частиною польської історичної політики[13]. Так, у музеї історії Другої світової війни в Ґданську (Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku) попередня "ліберальна" дирекція, що її уряд "Права і справедливості" уже розпустив, створила окрему залу, де фотографія в'язня німецького концтабору Степана Бандери розміщена поруч із фотографією Анте Павеліча (Ante Pavelić) – провідника усташів. Організатори експозиції поставили знак рівности між усташами й УПА, знехтувавши розбіжностями між ними (проблема таких порівнянь у тому, що не беруться до уваги обидва контексти, а це, особливо у випадку Балкан, виглядає кепсько). Узагальнивши, можна виокремити спільні риси, які спонукають до таких порівнянь: подібність в обох випадках досвіду після Першої світової війни, коли українці/хорвати після поразки змагань за власну державність, опинилися під владою сербів/поляків; формування націоналістичних рухів українців та хорватів, вплив на них державної політики; жертви серед мирних мешканців, які стали елементом національної мартирології; в обох випадках на міжетнічне протистояння накладалося релігійне (православних сербів/українців та католиків хорватів/поляків) і т. д.

Не менш виправданим, ніж сербсько-хорватські аналогії, видається нав'язування українсько-польського протистояння до трагедії, яка розгорілася у роки Другої світової війни у відносинах між литовцями і поляками, хоч вона й мала, вочевидь, порівняно менші розміри.

Дозволю собі ліричний відступ. "Професор Ромер, великий географ, казав, що межа між поляками та русинами (українцями) в Галичині, у Східній Малопольщі пролягає через ліжко"[14]. Ці слова, зацитовані Яцеком Куронем (Jacek Kuroń) у виступі 1 листопада 2002 р. у Львові (які насправді, ймовірно, належать польському політологу Вільгельму Фельдману), надзвичайно ємно передають сусідство українців і поляків. Литовсько-польські відносини, за визначенням професора Януша Адамовського, можна

[11] Ю. Киричук, *Український національний рух 40-50-х років XX століття: ідеологія та практика*, Львів 2003, с. 129.

[12] T. Stryjek, *Źródła kultur historycznych i procesu pojednania: Polska i Ukraina w porównianiu z Serbią i Chorwacją* [w:] *Kultury historyczne Polski i Ukrainy: o źródłach nieporozumienia między sąsiadami,* pod redakcją Tomasza Stryjeka i Volodymyra Sklokina; Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2021, s. 142–216.

[13] А. Бальцер, *На жаль, хорватська аналогія (усташі = УПА) вже стала частиною польської історичної політики*, https://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyu/2307-adam-baltser-na-zhal-khorvatska-analogiya-ustashi-upa-vzhe-stala-chastinoyu-polskoji-istorichnoji-politiki

[14] Я. Куронь, *Поляки та українці: важкий діалог*, Київ 2012, с. 208.

порівняти із старим подружжям, у взаєминах якого впродовж багатьох років накопичилося чимало непорозумінь [15]. Рівно ж, наведу й слова мистецтвознавця Владаса Дрьоми (Vladas Drėmas), учня Фердинанда Рущиця, які видаються суголосними. Він говорив про те, що демаркаційна лінія литовсько-польських суперечок "пройшла через кожного з нас" [16]. Описуючи польсько-литовські відносини та ґенезу польсько-литовського конфлікту Барбара Юндо-Калішевська (Barbara Jundo-Kaliszewska) використала образ "шлюбу з розрахунку"[17], а Славоміру Коперу відносини Речіпосполитої та Литовської Республіки нагадали ситуацію з багаторічним шлюбом, який завершився малоприємним розлученням [18]. Ці образи відображають усю складність та конфліктність багатовікових відносин між сусідніми націями та державами з їх високим градусом напруги. Ба більше – саме ці травматичні події стали визначальними. Усе 20 ст. пройшло під знаком боротьби за Вільнюс (як в українському варіянті – за Львів), а бунт Желіґовського (Lucjan Żeligowski) став визначальним для історичної пам'яти литовців. Якщо ж врахувати перебування у складі одних державних утворень (Російська імперія), подібність процесів націєтворення у 19 – на початку 20 ст., то спільність багатовікової історії – лише додатковим аргументом для аналізу подій у трикутнику Україна – Польща – Литва.

Можна стверджувати про наявність спільних і повторюваних рис етнополітичних конфліктів.

1. Трансформація етнічного конфлікту в етнополітичний. Практично всі конфлікти, які визначають як етнічні, мають або набувають у процесі розвитку політичну складову. Це пов'язано з тим, що сучасний дискурс у державах використовує поняття "нація" та "національні інтереси" для характеристики суспільних проблем. Головними дійовими особами етнічних конфліктів виступають не самі групи, а різноманітні організації, які володіють певними ресурсами для ведення боротьби (політичні партії, громадські рухи, терористичні структури та ін.). За етнічним протистоянням може приховуватися політична боротьба за ресурси.

2. Одну з провідних ролей у етнополітичних конфліктах відіграє держава. Саме на неї покладені функції регулювання відносин між соціяльними групами та вирішення суперечностей, що виникають. Держава

[15] J. Adamowski, *Przemówienie otwierające konferencję naukową pt. Stosunki polsko-litewskie: diagnoza i najważniejsze wyzwani*a, Warszawa, 9. 07. 2012 r. http://www.oapuw.pl

[16] V. Drėmas, *Dingęs Vilnius = Last Vilnius = Исчезнувший Вильнюс*, Vilnius 1991.

[17] B. Jundo-Kaliszewska, *Zakładnicy historii. Mniejszość polska w postradzieckiej Litwie*, Łodź 2019, s. 27.

[18] S. Koper, *Zapomniane Kresy. Ostatnie polskie lata*, Warszawa 2022, s. 302.

у такому випадку має величезні ресурси (економічні, політичні, силові) для управління конфліктом, незалежно від того чи як посередник чи як суб'єкт.

3. Статусна природа конфліктів. Здебільшого предметом етнополітичних конфліктів є політичний статус етнічної спільноти, яка незадоволена своїм становищем.

4. Багато етнічних конфліктів варто визначити як циклічні. Як відомо, насилля породжує насилля, і загострення конфлікту з боку одного з учасників неминуче веде до реакції у відповідь іншого учасника. Часто-густо, конфлікти через свою тривалість набувають такого рівня, коли початковий привід або проблему забувають, а з'являються нові аргументи для етнополітичної мобілізації.

5. Високий рівень ірраціональности етнополітичних конфліктів. Це пов'язано з тим, що людські почуття ґрунтуються на глубоких емоційних зв'язках із своєю етнічною групою і певних зобов'язаннях щодо цієї спільноти, які формуються у процесі соціалізації й ідентифікації індивіда. Часто виникає мітологізація свідомости і формування культурних стереотипів. Окрім того відбувається процес "винайдення традицій", коли стародавні матеріали пристосовують на для конструювання традицій нового типу, щоб використати для можерних цілей[19].

6. Величезний потенціал загострення конфлікту та його швидка ескалація. Потенціял переростання етнічного конфлікту у збройне протистояння між групою і державою вдвічі вищий, ніж у разі інших внутрішніх конфліктів[20].

Побіжний погляд дає змогу ствердити, що етнічні конфлікти у цій частині Європи відбувалися за подібним сценарієм. З огляду на це, порушено питання: етнічних стереотипів, поширених про народи і серед народів; особливостей становлення модерних націй у 19 ст.; суттєвих і актуальних питань національної політики держав у міжвоєнний період; особливостей міжнародних відносин, які впливали на міждержавні та міжетнічні у реґіоні; впливу макровійни (Друга світова війна) на перебіг мікровійн (етнічних конфліктів). І врешті-решт, прикінцева точка – (не) пам'ятання подій минулого та їх вплив на сучасність.

[19] E. Hobsbawm, T. Ranger, *The Invention of Tradition*, Cambridge, 1992.

[20] M. D. Toft, *The Geography of Ethnic Violence: Identy, Interests, and the Indivisibility of Territory*, Princeton 2003, p. 34-35.

Насамкінець, найприємніший і найвідповідальніший обов'язок і право кожного автора – висловити слова подяки усім, без чиїх підтримки та порад книжка не з'явилася на суд Божий та людський або, щонайменше, була б іншою.

Передовсім доземний уклін тим, хто в умовах широкомасштабної російсько-української війни тримає небо над Україною і дає можливість працювати. Лише завдяки Збройним силам України і самопожертві захисників і захисниць мають шанс з'явитися і ось такі видання.

Не втомлюватимуся висловлювати вдячність своїй родині, особливо матусі, за розуміння, терпіння й неоціненну щоденну допомогу. Мої діти – Максим та Інна – це постійний стимул бути краще.

Поради колег і друзів стали неоціненними під час роботи над книжкою. Вдячність львівським колегам Миколі Литвину, Надії Халак, професійні поради та людська підтримка яких виявилися надважливими. Щира вдячність моєму рідному Волинському національному університету імені Лесі Українки, де я навчалася, працюю і який дав можливість професійного зростання. Підтримка і розуміння рідного колективу, можливість творити є неоціненними. Щирі слова особистої вдячности Людмилі Стрільчук, Миколі Кучерепі.

Важливими виявилися консультації з колегами з Литви (Арунас Бубніс, Віталія Стравінскене) та Польщі (Томаш Стриєк).

Моя щира вдячність і вибачення перед тими, чиї імена я повинна була б згадати, але з якихось причин забула. Прошу вибачити цей недогляд і не тримати образ.

ВАЖКЕ МИНУЛЕ: ДОСВІД, НАЦІОНАЛЬНІ СТЕРЕОТИПИ ТА МІТИ

Європейська минувшина переповнена конфліктами і війнами. Слід пам'ятати, що за кожним етнічним чи національним конфліктом – трагедія людських доль, драма народів і, що доволі небезпечно, неминучість перенесення в пам'ять наступних поколінь старих образ, кривд, несправедливостей, які, якщо вони не були вирішені чи не отримали належної правової оцінки, не знайшли відповідного суспільного засудження і покарання, могли підштовхувати згодом до їх розв'язання навіть у несправедливий спосіб. Історичний досвід доводить, що відносини між народами і націями часто-густо є напруженими. Доводиться визнати слушність знаної сентенції "залізного канцлера" Отто фон Бісмарка (*Otto Eduard Leopold von Bismarck-Schönhausen)*, що народи-сусіди рідко бувають добрими приятелями.

Перше, з чого варто розпочати розмову про дисгармонію у міжетнічних відносинах, – це аналіз історичного підґрунтя, досвіду співжиття та взаємодії. Етнонаціональні конфлікти не виникають несподівано, а визрівають упродовж тривалого часу, мають у своїй основі різнопланові та різнохарактерні причини. Не абсолютизуючи роль історичної основи, все ж необхідно вказати, що саме історичний досвід закладає трагічні наслідки. Без його розуміння неможливо зрозуміти чому історія добросусідства переплетена з досвідом конфліктів; чому зберігаються упередження, формуються і функціонують етнічні стереотипи, забобони навіть тоді, коли взаємовідносини між народами позірно виглядають як доброзичливі та сприятливі. Ба більше, – у запобіганні конфліктів та їх подоланні надважливим є зняття реальної чи уявної нерівности, порушення паритету інтересів, пригнічення гідности тієї чи іншої нації[21]. Адже, при появі відповідного імпульсу історична ворожість ґвалтовно оживає, приводячи до (ре)активації конфлікту та його динамічної ескалації. Особливо, коли територіяльно-державні та релігійні претензії накладаються на національну неприязнь.

Не знаючи історичного шляху, який пройшли хорватський, сербський, литовський, польський чи український народи, неможливо зрозуміти причини виникнення українсько-польського, польсько-литовського чи сербсько-хорватського конфліктів уже в модерну добу. Варто нагадати, що найновіші ключові дослідження Голокосту (Gotz Aly) чи геноциду вірмен (Ronald Suny) тлумачать їх причини з довготермінової (кількасторічної) перспективи [22] . Історичні корені польсько-литовського, українсько-

[21] М. Вегеш, *Посібник з політології*, Київ 2008, с. 245.

[22] A. Balcer, P. Kowal, W. Szabłowski, Z. Parafianowicz, A. Deszczycia, O. Babakowa, *Strzeżmy się matejkizacji „Wołynia" i wojen o pomniki*, „Dziennik Gazeta Prawna: prawo, Biznes, polityka" 2016, nr 200, 14 – 16 października, s. A24 – A25.

польського чи сербсько-хорватського конфліктів сягають давнини. І не випадково частина авторів, які звертаються до цієї теми, розпочинають свою оповідь ще з часів середньовіччя, початків спільної історії. Мінімальним екскурсом, який дає змогу зрозуміти трагічні події 20 ст., досвід Великої та Другої світової війни для народів Центрально-Східної та Балкан є новий час – період національного відродження в усій Європі. Слід пам'ятати, що у 19 ст., коли почали формуватися модерні нації, історичні суперечки й антагонізми склали фундамент національної свідомости та національної пам'яти. 20 ст. лише додало до старих кривд та образ нові і поглибило протистояння між націями, які прагнули зафіксувати свою окремішність. Вочевидь, далеко не завжди гуманними методами.

Стереотипні образи в міжетнічних відносинах

Поведінка представників націй узалежнена передовсім національно-етнічними стереотипами; міжетнічне спілкування, як відомо, відбувається саме крізь призму етнічних стереотипів. Вони поєднують спрощення сприйняття світу членами певної етнічної групи, і водночас, сприяють збереженню етнічної ідентичности, консолідації, поширенню та розвитку в часі та просторі[23]. У Європі представники націй-сусідів дуже часто мають міти/стереотипи/упередження одне до одного, особливо там, де одні завойовували інших[24]. Класичним прикладом можуть слугувати англійці та французи. Від 11 ст. між ними виникали конфлікти і донині у них збереглося чимало стереотипів щодо одне одного. Це кліше "старих ворогів" продовжує існувати. Наприклад, англійці вважають французів забіяками і кращими коханцями, а французи англійців – пияками. А ще англійці уважають, що французи не хочуть вчити англійську саме тому, що це їхня мова. Подібне простежуємо між французами й італійцями, німцями й поляками і т. д.

Стійкість та емоційність етнічних стереотипів визначають їх вплив на міжетнічні відносини. Вони не лише емоційно забарвлені, а й гранично стандартизовані і саме тому є підґрунтям конфліктів: не варто забувати – етнічні конфлікти у своїх витоках мають саме емоційно-чуттєву складову і мало залежать від раціональних дій[25]. Що важливо – етнічні стереотипи

[23] О. Дудченко, К. Пирин, *Національні стереотипи як основна причина міжнародних та етнополітичних конфліктів сучасності: проблема стійкового розвитку світу*, "EUNOMIA" 2018, № 1 (94), с. 263.

[24] Х. Заник, *Правда чи брехня?,* "Наше слово" 2019, 10 березня, № 10, с. 11.

[25] О. Удод, *Трагічні події на Волині: суспільні рефлексії та історична пам'ять*, [в:] *Волинська трагедія: через історію до порозуміння*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, Луцьк 2013, с. 5.

мають властивість накопичуватися у суспільстві, щоб у певний момент вибухнути. І досить часто реальні історичні факти взагалі не беруться до уваги. До того ж слід усвідомлювати, що вплив етнічних стереотипів на міжнаціональне сприйняття/відносини поглиблюють кризові моменти (політичні, економічні)[26]. Стереотип відіграє роль чинника, який ініціює поведінку в конкретних ситуаціях; зв'язок стереотипу і поведінки не прямий, а опосередкований. Стереотипи не є проблемою за відсутности очевидної ворожости у відносинах груп/націй, але їх надскладно модифікувати й управляти ними за умов напруженості та конфлікту. Адже в умовах конфлікту етнічне виступає на перший план, а етнічна приналежність може стати головним критерієм протиставлення його учасників.

Народи Центрально-Східної Європи не є винятком з правила міжетнічної комунікації. Українці, литовці, поляки впродовж століть (від унії 1569 р., коли виникла Річ Посполита – федерація Королівства Польського та Великого князівства Литовського) були політично, економічно та культурно пов'язані між собою. Тож цілком природньо стали формуватися численні стереотипи щодо один одного, які з плином часу лише закономірно накопичувалися. Як наслідок, до прикладу, за слушним спостереженням Мацея Стасінського (Maciej Stasiński), на відміну від випадків з далекими народами стереотип українця вплетений в історію польсько-українських взаємин і переплетений з власним образом поляків[27]. Так чи інак, більшість стереотипів пов'язана з історією і, водночас, впливає на її хід.

Стереотипом, який напряму впливав на події минулого (зокрема й Другої світової війни) та впливає на їх сприйняття, слід уважати уявлення поляків про українців та литовців як дикі народи. Як вказував Саулюс Сужеделіс (Saulius Sužiedėlis), автори писемних польських джерел наголошували, що литовці складали нечисленну расу з домішками білоруської та польської крови й твердили, що литовці були просто лісовими розбійниками, яким невідоме сільське господарство. І це була типова візія литовського національного характеру того часу[28]. Не випадково

[26] Саме досвід Другої світової війни значною мірою спричинив сплеск зацікавленості національними та етнічними стереотипами в Європі (до 1939 р. наукові дослідження у цій царині провадили головно у США).

[27] М. Стасінський, *Як поляк з українцем*, [в:] М. Войцеховський (упор.), *Волинь: дві пам'яті*, Київ – Варшава 2009, с. 209.

[28] Н. Зверко, *Учёный: польско-литовский вопрос упирается в тему возвращения Вильнюса,* http://ru.delfilt/news/live/uchenyj-polsko-litovsij-vopros-upiraetsya-v-temu-vozvrascheniya-vilnyusa.d?id=52033867

на карикатурах міжвоєння часто литовці зображені як примітивні, зарослі дикуни у личаках і хутряних шапках, одягнуті у шкуру. Їх окреслювано як жмоґусі (від лит. *Žmogus* – людина). Їхні постаті радше нагадували прадавніх/печерних людей (jaskiniowców), представників африканських племен або середньовічних диких мешканців Жмуді Яна Длугоша (Jan Długosz), аніж мешканців сусіднього європейського краю[29].

У польському варіянті стереотипу українець теж приклад примітивного народу, неконтрольованого розбишаки, лінюха, п'яниці, головоріза. З польського боку впродовж 15–16 ст. сформувався і потім тривалий час проіснував стеретип про українців як анархістів, який старанно підтримували вороги українців[30]. Польські паремії фіксують злість і небезпеку, яку несуть українці: *Rusin z czarnym podniebieniem* (букв. Русин з чорним піднебінням), *Z Rusinem gadaj, a w zanadrzu kamień trzymaj* (букв. З русином/українцем балакай, а за пазухою камінь тримай). В українському випадку відразу й завжди виникав і виникає образ "різуна", а для позначення непокірних українців у польській мові з'явилося слово "гайдамака" (hajdamaka) як синонім грабіжника, яке від 19 ст. стало широко вживатися як презирлива назва українця.

У міжвоєнній Польщі щодо українців продовжували функціонувати давні стереотипи як меншовартісної нації, "українця-різуна". Як він функціонував у польському суспільстві, добре ілюструють спогади польського генерала зі Львова Єжи Кірхмаєра (Jerzy Maria Kirchmayer) про часи навчання в утраквістичній гімназії і ставлення до своїх українських колег: "Ми погорджували таким «гайдамакою», настромили б його на палю, щоб йому приснився князь Ярема, але часи паршиво злагідніли, треба було обмежитися «сиром» і бойкотом"[31]. Вони лише зміцніли після падіння польської державности у 1939 р., коли винуватцями цієї національної катастрофи часто-густо називали українців. Усе це стало сприятливим ґрунтом для вибуху взаємної ворожнечі у роки Другої світової війни, яка у Центрально-Східній Європі виявлялася по-різному: починаючи від конфліктів на побутовому рівні та вуличних бійок і завершуючи відкритим збройним міжетнічним протистоянням. Демонізацію образу українця уже під час українсько-польського конфлікту у роки Другої світової війни

[29] K. Buchowski, *Cechy narodowe Litwinów w polskim stereotypie lat międzywojennych*, [w:] *Stosunki polsko-litewskie na przestrzeni wieków. Pamięć historyczna*, redakcja naukowa Jarosław Volkonowski, Ryšard Gaidis, Vilnius 2009, s. 199.

[30] O. Hordiichuk, *Stereotypy etniczne: specyfika formowania i funkcjonowania*, "Українська полоністика" 2023, т. 21, № 1, с. 60.

[31] J. Kirchmajer, *Pamiętniki*, Warszawa 1965, s. 46–48. Цит. за: М. Сивіцький, *Записки сірого волиняка*, Київ 2000, с. 77–78.

хрестоматійно ілюструє знана листівка "За Збруч", яку найчастіше датують липнем 1944 р.:

"Страшне літо 1943 року, що його пережило польське населення на Волині, дотепер викликає страх і в народній традиції цих країв проживе довше, ніж пам'ять про бунт Шелі в 1846 році. Вже сьогодні, майже через рік, ми стали свідками нових злочинів. Українське населення, сп'яніле від крові, продовжує вбивати польське населення заради самої насолоди вбивання. Горять села, містечка, перетворюються на руїни костели, школи, двори і хати, гинуть усі сліди культури і цивілізації, мордують чоловіків, жінок і дітей.

Якийсь страшний, спотворений шал охопив це озвіріле українське суспільство, яке пише свою історію кров'ю і вогнем, єдиною амбіцією якої є прославитись у світі як суспільство катів і злочинців.

Ми, польський народ, єдиний пан і господар цієї землі, мусимо зробити з цих фактів усі можливі висновки.

Українське населення за його вчинками [слід – О. К.] визнати суспільством катів та злочинців і, як таких, найсуворіше покарати.

Цього вимагає справедливість.

Це наш обов'язок!

Злочинне українське суспільство, як непримиренного ворога польського народу і польської держави, будемо змушені позбавити всіх політичних прав.

Польський солдате на кресовому фронті Речі Посполитої, до Тебе звернені очі всього Народу! Тільки від Твоєї мужності і від Твоєї ініціативи залежить, чи звільниться Червенська Земля від кривавого жаху гайдамацької різанини.

Війну проголошено! Вирушаємо в бій під гаслом: Українці, за Збруч!"[32].

Варто зауважити, що у контексті показу жахіть козацько-селянських війн та характеристики жортокости як національної риси українців поза увагою опинилася "галицька рабація" ("галицька різанина") 1846 р., як про це писав у своєму "Весіллі" Станіслав Виспянський (Stanisław Wyspiański), маючи на думці позицію польських селян щодо польської шляхти у 1846 р.: "... ми все чисто забули; мого діда пилою різали"[33].

У своїй передвоєнній книжці польський етнограф, соціолог, професор університетів у Познані, Кракові та Варшаві Ян Бистронь (Jan Stanisław

[32] *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 2: czerwiec 1941 – kwiecień 1943, Londyn 1973, s. 83.

[33] J. Tomaszewski, *Stereotyp mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej*, [w:] Janusz Tazbir (red. nauk.), *Mity i stereotypy w dziejach Polski*, Warszawa 1991, s. 265.

Bystroń) писав: "Литовців сприймали повсюдно як боягузливих, хитрих і зрадливих"[34], а на підтвердження наводив приказки *Litwin głupi jak świnia, a chytry jak wąż* ("Литовець дурний, як свиня, та хитрий як змія"), *Pan Bóg nie dziecina, żeby słuchał głupiego Litwina* ("Бог не дитина, щоб слухати дурного литовця"). Тут варто відразу згадати, що на сторінках "Przegląd Narodowy" з початку 20 ст. з огляду на політичні події в Галичині зображали українців як віроломних і невдячних.

Польські фразеологізми фіксують ще одну рису, характерну для литовців у сприйнятті поляків – впертість: *Uparty jak Litwin* (букв. Впертий, як литовець)[35]. У карикатурах міжвоєння на литовському гербі ("Погоня") замість коня зображали символ впертости – віслюка. Для поляків литовці були незрозуміло впертими (бо вимагали повернення Вільнюса), дурними (бо замість природного на їхню думку союзника, Польщі, трималися Німеччини і Росії) та жадібними. Позицію литовців охоче пояснювали недоліками їх селянського, "жмудського" характеру, головною рисою якого властиво й була впертість[36]. Опір супроти натиску поляків став у литовській новітній історії питанням власної гідности/гонору. Не можна уважати випадковою польську приказку, поширену в Литві *Ugryzła gadzina Żmudzina, zdechła gadzina* (букл. Вкусила гадюка жмудина, померла гадюка) чи не менш ємне спостереження Едварда Хлопицького (Edward Chłopicki) "люд був з них мало поетичний, але глибиною характеру перевищував сусідів"[37].

За часів Другої Речіпосполитої серед польської спільноти негативний образ литовців лише поширився. Автори матеріалів, публікованих у газетах, називали литовську державу "наривом", "невеликим, але злостивим"[38], "гнійником на сході Європи"[39], "який докучає ближчим і дальшим сусідам"[40]. Аналогічну характеристику давав Роман Дмовський Україні: "Галицька та Велика Україна не була б у своїй засадах українською і не представляла б

[34] J. Bystroń, *Megalomania narodowa*, Warszawa 1935, s. 229.

[35] Аналогічний фразеологізм трапляється щодо впертости русинів (українців): Uparty jak Rusin (букв. впертий як русин).

[36] Цікаво, що Юзеф Пілсудський (Józef Piłsudski) полюбляв називати себе впертим литовцем, особливо у контексті сподівань на зміну прийнятих рішень, див.: C. Baudoin de Courtenay-Jedrzewiczowa, *Grupy etniczne na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego i trzy narowy*, „Alma Mater Vilnensis" London 1953, t. 3: Dzieje ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego: cykl wykładów, s. 380.

[37] A. Balcer, *Kresentymentalizm,* „Nowa Europa Wschodnia" 2017, nr 3–4, s. 29. Мовою оригіналу: lud był z nich mało poetyczny, ale przewyższający sąsiadów głębokością charakteru.

[38] J. O., *Kwestia litewska*, „Dziennik Wileński" 1927, 25 listopada, nr 270, s. 2.

[39] *Gruby manewr litewski*, „Dziennik Wileński" 1928, 5 lipca, nr 150, s. 2.

[40] J. O., *W Genewie, czy w Kownie?*, „Dziennik Wileński" 1927, 27 listopada, nr 272, s. 2.

здорових відносин. То насправді був би гнійник на тілі Європи, сусідство з яким було б фатальним"[41].

Вже не згадуємо, що Литовську Республіку окреслювано зневажливо як "карлика" [42] чи "злого карлика"" [43]. Литовського сусіда називали "мініатюрним краєм", де мешкав народ без виразного майбутнього [44]. Водночас цього "злого карлика" наділяли антиполонізмом, а головною особливістю його сутности була нерівна, безнадійна, безцільна боротьба з Польщею. Можна припускати, що подібний погляд щодо литовців поділяла більшість суспільства. Без сумніву, цей стереотип спрощений і принизливий для литовців. Самих же литовців на карикатурах міжвоєнної Польщі зображали як бідного та кудлатого селянина, від нього струменила брутальна сила. Хоча паралельно існував інший образ литовця – малої дитини, викривленої злістю (постать, що поєднувала і слабкість і злість, усе той же образ карлика).

Розмірковуючи над проблемами литовського стереотипу та звертаючись до усталених уявлень про сусідні народи, Томас Венцлова (Tomas Venclova) акцентував на таких рисах, якими наділяли поляків як пихатість, підступність і схильність до анархії (у той час, як литовці скромні, не схильні до підступу і мають вроджену солідарність)[45]. Стереотипи, які побутували та побутують щодо поляків серед литовців, яскраво демонструє саркастичний текст "Словника чистої литовської", де зазначено: "... розмовляючи з поляком, слід тримати напоготові ніж... оскільки.... поляки підступні"[46].

Досвід польсько-литовських відносин у міжвоєння доповнив стереотип литовців додатковими ознаками: національний шовінізм і стійкість негативного налаштування до всього польського. Не випадково автор брошури "Литва вчора, сьогодні і завтра", виданої газетою "Республіка

[41] R. Dmowski, *Pisma*, t. VII: *Świat powojenny i Polska*, Częstochowa 1937, s. 238.

[42] *Fiasko kowieńskie*, „Dziennik Wileński" 1928, 15 maja, nr 110, s. 2; *Szal karla litewskiego*, „Dziennik Wileński" 1937, 26 listopada, nr 325, s. 1.

[43] Quis*, Złośliwy karzeł*, „Gazeta Warszawska" 1927, 8 października, nr 276, s. 3.

[44] W. Wojdyło, Drażniący karzeł. Narodowa Demokracja wobec problemu Wilna i Litwy Środkowej w latach 1918–1922, „Athenaeum" 2007, vol. 17, s. 148.

[45] T. Venclova, *O problemie stereotypu litewskiego*, „Konteksty: polska sztuka ludowa: antropologia kultury, etnografia, sztuka" 1993, t. 47, nr 3–4 (222–223), s. 25.

[46] A. Lansbergis, *Grynosios lietuvybės žodynas*, "Metmenys" 1961, nr. 4, s. 188. Мовою оригіналу: Lenkai – Su lenku kalbantis, reiktų turėti paruošus peilį. "Tupi lenkas ant kalniuko, žiba akys kaip velniuko". Lenkai augina ūselius ir bučiuoja moterims rankas. Lenkių svarbiausias uždavinys yra vilioti istorines lietuvių asmenybes ir šiaip silpnavalius piliečius. Lenkai yra klastingi.

Польща", твердив, що головною рисою литовської держави 1918–1940 рр. був послідовний спротив усьому польському[47].

Як акцентують дослідники, негативний образ поляка, чітко увиразнившись після перевороту 1926 р. як спосіб зміцнення національної та державної ідентичности литовців, зактуалізувався 1930 р., коли відзначали Рік Вітаутаса Великого, тобто 500-річчя зі смерти великого князя. Одним із його головних посилів стало: давній вождь символічно провадить литовців звільняти Вільнюс від поляків, а у написах із нагоди незалежности та в честь загиблих воїнів, "часто експлуатують образ поляка – вічного ворога"[48]. У цьому контексті слід згадати про символічний суд 1930 р. над королем Яґайлом у ході якого його звинуватили у зраді присяги, даній батьку Ольґердові, прийнятті католицизму, вбивстві Кейстута, у приєднанні Литви до Польщі та втраті Вільнюса, а громадський обвинувач "за всі ці злочини" вимагав викреслення його імені з історії Литви, відібрання титулу литовського князя і уважання винятково польським королем[49]. Не менш прикметним у цьому контексті є приклад пам'ятника Вітовту знаного скульптура Вінцаса Грибаса (Vincas Grybas), який зобразив князя на монументі у Каунасі у широких козацьких шароварах[50].

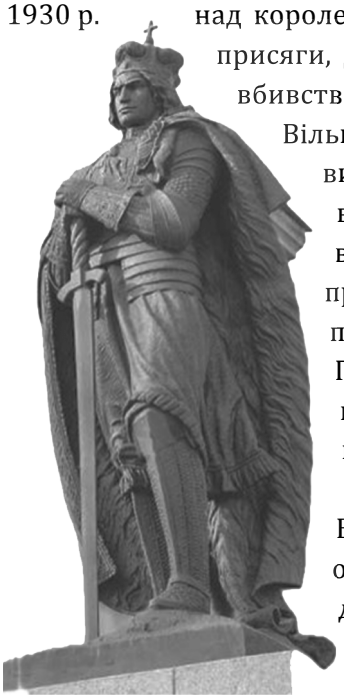

На медалі з приводу здобуття поляками Вільнюса Польща поставала серед іншого як оголена повія або свиня в загоні. Якщо придивитися до стереотипу поляка, який сформувався унаслідок цього в очах литовців (посилаючись, до слова, на

[47] *Litwa wczoraj, dziś i jutro* – fragment broszury wydanej przez BIP Okręgu Wileńskiego AK, [w:] J. Wolkonowski, *Starcie polsko-litewskie*, „Karta" 2001, nr 32, s. 68. Мовою оригіналу: Zasadniczą i najbardziej istotną cechą życia politycznego Litwy niepodległej, cechą występującą zresztą aż do czasów okupacji niemieckiej, była zdecydowana wrogość do wszystkiego, co polskie.

[48] D. Staliūnas, *Žuvusių karių kultas tarpukario Lietuvoje*, [w:] *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*, t. 17, Nacionalizmas ir emocijos, Vilnius 2001, p. 127.

[49] AW, *„Proces" przeciw królowi Jagielle ukończony*, „Dziennik Bydgoski" 1930, 21 lutego, nr 43, s. 10.

[50] E. Gudavičius, *Między kultem a rzeczywistością: rozważania o postrzeganiu Witolda Wielkiego w historiografii i społeczeństwie litewskim*, [w:] *Tematy polsko-litewskie. Historia. Literatura. Edukacja*, pod redakcją Roberta Traba, Olsztyn 1999, s. 61.

думку литовки)[51], то це: відповідальність за полонізацію Литви; окупанти у міжвоєнний період. Аж до Другої світової війни, на думку Ґрети Леменайте (Greta Lemenaitė), поляк був для литовця передовсім окупантом, який за допомогою католицького костелу зміг полонізувати край; це злодій, шахрай та різного роду злочинець.

Аналогічною була ситуація і в українсько-польських відносинах: і українське, і польське суспільства були переобтяжені стереотипними образами. Слід звернути увагу на думку Мацея Сташинського (Maciej Staszczyński), який вказує на давнє коріння формування польського етностереотипу щодо українців, підґрунтям якого стало переконання, що титульна нація належить до культурно вищого шляхетського прошарку[52] (зрештою про соціяльну складову конфліктів йтиметься окремо). Взаємну упередженість і ненависть добре ілюструють дві приказки, які згадував ще Леопольд фон Захер-Мазох (Leopold Ritter von Sacher-Masoch): перша (польська) "Як довго існуватиме світ, поляк не був і не буде русинові братом" (*Jak świat światem Polak Ruskowi nie będzie bratem*) та друга (українська) "Що лях, то враг". На зрадливости та підступности поляка акцентовано у приповідці: "З Ляхом говори, а камінь за пазухою держи"[53]. Як наголошував Андрій Чайковський, поляки зображали українців винятково через негативну призму: "Ми – хами, некультурні, розбійники, гайдамаки, большевики, ми не маємо ні мови, ні письменства, ми самі не хочемо своєї держави, бо то лише горсточка інтеліґенції щось таке вигадує, а український хлоп задоволений своїм чорним хлібом, гноєм і злиднями, до котрих привик, як риба до води"[54]. В українському народному уявленні поляк був матеріалізацією/втіленням національного, релігійного й соціяльного гноблення. Нехіть до поляків була настільки великою, що в українській усній народній творчості фіксуємо численні приклади ставлення до них на кшталт: "*Погане му імя: Лях*", "*Ляхів усіх буком!*" чи "*Ляха бий і ще другому подавай, бо він лише печений добрий*"[55]. Іван Франко коментуючи ці прислів'я відзначав повсюдну нелюбов до поляків (ляхів). Українці також зауважували безпечність і безтурботність поляків, наслідком чого часто

[51] G. Lemenaitė, *Stereotyp Polaka w oczach Litwina*, [w:] *Narody i stereotypy*, Kraków 1995, s. 90–94.

[52] М. Сташинськи, Самая долгая война новейшей истории, "День" 1997, 7 липня.

[53] *Галицько-руські народні приповідки*, у 3 т: т. 2, вип. 2, зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко, Львів 1908, с. 369.

[54] А. Чайковський, *До український жовнірів моє дружнє послання* [в:] Андрій Чайковський, *Спогади. Листи. Дослідження*, Львів 2002, т. 1, с. 340.

[55] *Галицько-руські народні приповідки*, у 3 т: т. 2, вип. 2, зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко, Львів 1908, с. 369–370.

були великі клопоти: "*Мудрий Лях по шкоді*!" чи "*Мудрий Лях по шкоді!.. як коня вкрали, то він стайню замкнув*"[56]. Варто нагадати думку Андрія Портнова, що внаслідок амбівалентного ставлення українців до поляків, з одного боку, їх (поляків) наділяли негативним рисами – пихатість, хвалькуватість, зарозумілість, нахабство, неробство, а з іншого – відзначали й позитивні риси – патріотизм, відвагу, шляхетність, гонор[57]. Попри історичні й етнокультурні непорозуміння, відносини між поляками та українцями характеризувала приповідка: "*Ляхів гудьмо, а з Ляхами будьмо*"[58].

Уже у 19 ст. відбулося закріплення стереотипів у сприйнятті сусідніх народів на європейському континенті. Так, у німецькій художній літературі, як наприклад "Втрати і здобутки" (Soll und Haben, 1855) Густава Фрейтага (Gustav Freytag) творено неґативний образ типового польського характеру, який закорінювався у підсвідомости німців і саме тому мав такий сильний вплив.

Літературну основу мають поширені уявлення про українців та литовців. Польська класична література, від Генрика Сенкевича (Henryk Adam Aleksander Pius Sienkiewicz) і Адама Міцкевича (Adam Bernard Mickiewicz), сформувала у поляків образ "екзотичної Литви", де мешкали литовці-простаки: вони гірше одягалися, гірше воювали, однак любили свою "батьківщину" Польщу. У 1832 р. у "Книгах польського народу і польського пілігримства" останній писав: "... литовець і мазур брати: чи ворогують брати через те, що один на ім'я Владислав, а інший Вітовт? Ім'я є одне: ім'я поляків"[59]. І саме така візія одне одного набула поширення, хоча згодом вона й зазнала змін. Польські інтелектуали паризької "Культури" розуміли як в історіографії 18–19 ст. була закоріненою свідомість, що українці, литовці і білоруси є "молодшими братами в культурі"[60]. Мистецькі твори приймали абсолютно безкритично й уважали за достовірне джерело, яке відображає реальність. Крізь літературну призму, як рівно ж історичну

[56] *Українські приказки, прислів'я і таке інше*: зб. О. Марковича та ін., уклав М. Номис, Київ 1993, с. 307.

[57] Цит. за: Я. Антонюк, *Вплив "Волинської трагедії" на формування етнічних стереотипів українця та поляка,* "Краєзнавство" 2013, № 3, с. 48.

[58] *Галицько-руські народні приповідки*, у 3 т: т. 2, вип. 2, зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко, Львів 1908, с. 369.

[59] A. Mickiewicz, *Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego*, Warszawa 1986, s. 80.

[60] A. Stępnik, *Ukraina, Litwa i Białoruś w „Zeszytach Historycznych"* (1962–1991), [w:] *Jerzego Giedrojcia rozrachunki z historią i polityką. Studia i szkice w czterdziestą rocznicę „Zeszytów Historycznych"*, pod red. naukową Sławomira M. Nowickiego i Rafała Stobieckiego, Łódź 2005, s. 63.

традицію чи стан відносин на поточний момент, які у міжвоєння були далеко не найкращими, суспільна опінія формувала свої уявлення про головні риси національного характеру литовців чи інших народів[61].

Ще у першій половині 19 ст. у польській літературі з'явилися романтичні ремінісценції щодо гайдамаччини (Северин Гощинський "Канівський замок", Михайло/Міхал Чайковський "Вернигора", Юліуш Словацький "Срібний сон Соломеї"), де гайдамаччина і Коліївщина інтерпретовані як руйнація попередньої ідилії відносин між українцями та поляками, як підступна справа рук московських агентів, фанатиків священиків, які ввели в оману довірливих, але загалом лагідних українців[62]. Ба більше, ті стереотипи були перенесені і підкріплені польською історіографією і відображені у концепції Францішека Равіти-Гавронського (Franciszek Gawroński-Rawita) про расову зіпсутість українців[63]. На зламі 19 – 20 ст. так і не відбулося правдивої дискусії між українськими та польськими істориками, це був процес взаємного "іншування", акцентованого на ментальній нездатності зрозуміти цінності опонента. Що ще важливіше – напередодні Великої війни віднаходили необхідні історичні арґументи в перманентній полеміці, а вчені відчували підвищену зацікавленість суспільства ґенезою міжнаціонального протистояння, прагнучи знайти відповіді на запитання сьогодення у минулому[64].

Знаковими у сприйнятті поляками українців і литовців виявилися образи героїв книжок Генрика Сенкевича. Саме роман "Вогнем і мечем" (Ogniem i mieczem) став одним із найчитабельніших творів польської літератури наприкінці 19 – на початку 20 ст. Значення автора для польського суспільства складно переоцінити, а отже й значення його текстів. За свідченнями сучасників "коли виходило «Вогнем і мечем», не було розмови, яка б з того не починалася і тим не завершувалася, про героїв

[61] K. Buchowski, *Cechy narodowe Litwinów w polskim stereotypie lat międzywojennych*, [w:] *Stosunki polsko-litewskie na przestrzeni wieków. Pamięć historyczna*, redakcja naukowa Jarosław Volkonowski, Ryšard Gaidis, Vilnius 2009, s. 192.

[62] В. Масненко, *У полоні національних мітів. Конструювання образів добрих / поганих сусідів (випадок України, Польщі, Білорусі)*, [в:] В. Масненко (керівн, авт. кол. та ред.), *Історичні образи "сусідів" на українсько-польсько-білоруському прикордоні: міти – студії – пам'ять*, Черкаси 2018, с. 36.

[63] F. Rawita-Gawroński, *Historia ruchów hajdamackich*, t. I–II, Lwów 1899–1901.

[64] В. Тельвак, *Між історією та політикою: польські та українські історики у боротьбі за східноєвропейську спадщину (кінець XIX – початок XX ст.),* [в:] В. Масненко (керівн, авт. кол. та ред.), *Історичні образи "сусідів" на українсько-польсько-білоруському прикордоні: міти – студії – пам'ять*, Черкаси 2018, с. 134.

повісті говорили і думали як про живих людей”[65]. Саме він формував уявлення поляків про Хмельниччину й непрості події на теренах Речі Посполитої в середині та другій половині 17 ст. Цей роман і деякі інші історичні твори фактично перекреслили козацький міт, що культивувався в польській та українській свідомості. Головно козаки представлені письменником як елементи деструктивні, що порушують спокій і стабільність Речі Посполитої. Генрик Сенкевич своїми творами руйнував позитивний стереотип, вибудуваний авторами української школи в польській літературі, адже у нього козак – однозначно ворог поляка. Роман утвердив образ українця як нижчої істоти, поведінка якої асоціюється із поняттями жорстокости, кривди, ненависти, мстивости, зрадливости, а, отже, став виправданням будь-яких репресій щодо такої істоти[66]. Глибинний суспільний резонанс “сенкевичівської мрії” влучно підмітила польська дослідниця Марія Яніон (Maria Janion): “Колонізовані в XIX столітті загарбниками, ми могли пишатися тим, що колись самі були колонізаторами”[67]. Ставлення українців до Генрика Сенкевича (передовсім до його роману “Вогнем і мечем”) визначила позиція Володимира Антоновича, надрукована 1885 р. в “Кіевской старине”[68]. Ще на початку своєї рецензії на цей твір Володимир Антонович правильно підмітив, що повість “за прийомом, який вона зустріла в польському суспільстві, і за враженням, яке вона справила на це суспільство, є, безсумнівно, виразником сучасного стану історичної самосвідомості польської інтелігенції, останнім словом його патріотичних, національних і суспільних поглядів”[69]. На противагу цьому українські історики-романтики та представники народницької

[65] B. Wojcieszak, *O czytelniczej obecności Trylogii Henryka Sienkiewicza wśród Polaków na Litwie historycznej w latach zaboru*, [w:] *Stosunki polsko-litewskie wczoraj i dziś. Historia, kultura, polityka*, pod redakcją naukową Wandy K. Roman i Joanny Narszałek-Kawy, Toruń 2009, s. 169.

[66] В. Марценішко, *Історичні твори як джерело формування етнічних стереотипів (Старицький – Сенкевич)*, “Вісник Черкаського університету. Серія: Філологічні науки” 2013, вип. 5, с. 48.

[67] M. Janion, *Niesamowita Słowiańszczyzna. Fantazmaty literackie*, Kraków 2007, s. 170. Мовою оригіналу: Słowem, kolonizowani w XIX wieku przez zaborców, mogliśmy być dumni z tego, że kiedyś byliśmy kolonizatorami. Myśl o kolonizacji Wschodu była kontynuowana w dwudziestoleciu międzywojennym – celem odbudowania potęgi polskiej na Kresach w starciu z miejscowych żywiołem ukraińskim.

[68] М. Васьків, *Світло і тіні Генріка Сенкевича. “Вонем і мечем”: антиукраїнський роман чи твір для “зіцнення сердець”?*, “День” 2012, 14–15 грудня, № 229–230, с. 9.

[69] Див. оцінку цього твору: В. Антонович, *Польско-русские отношения XVII в. в современной польской призме (по поводу повести Г. Сенкевича «Огнем и мечом»*), [w:] В. Антонович, *“Моя сповідь”. Вибрані історичні та публіцистичні твори*, О. Тодійчук, В. Ульяновський (упор.), Київ 1995, с. 106–135.

школи подавали архетипні образи козаків та гайдамаків як оборонців православної віри та українців/русинів, які вели боротьбу саме з польською шляхтою [70]. Це добре виявляє контроверсійність сприйняття одного історичного явища.

У польському дискурсі часто-густо виринає постать Тараса Шевченка у контексті негативних антипольських стереотипів. Так, співавторка "Геноциду, вчиненого українськими націоналістами на поляках Волині. 1939–1945" Ева Сємашко (Ewa Siemaszko) уважає, що в утвердженні злої традиції в Україні відіграла велику роль саме творчість "визнаного там за пророка" Тараса Шевченка[71], а отже й постає питання – чи вартий він визнання і вшанування [72]. Найчастіше згадують його "Гайдамаки", які потрактовують як твір, що формував свідомість українських селян, зокрема й їх відношення до поляків[73]. Однак "Гайдамаки" – це поема, яка не творить настільки переконливого образу реальности, як роман "Вогнем і мечем". Якщо спробувати порівняти ці два твори, то на переконання Остапа Сливинського, ми впремося у чимало специфічних рис різних жанрів. Генрик Сенкевич творив ідеологічно спотворений, однак, на жаль, доволі переконливий образ реальности (це світ, у який читач може зайти і пожити у ньому, там чимало переконливих персонажів і деталей). Саме цей ефект творення світів є чинником впливу цього твору. Тоді як романтична поема не може створити такого світу (він занадто рухомий, сиплеться між пальцями). У "Гайдамаках" більше емоцій (формування героїв та антигероїв, показу справедливости боротьби), ніж арґументацій. І тому поема Тараса Шевченка не могла мати такого впливу на українців, який на поляків мав роман "Вогнем і мечем"[74].

Що не менш важливо – подібно виглядає у Генрика Сенкевича литовський кейс. У "Потопі" литовець з'являється у вже згадуваному образі кудлатого селянина, який обертає жорна на панському дворі. З іншого боку,

[70] А. Павлишин, Студії над ґенезою польсько-українських конфліктів у ХХ столітті, "*Ї: незалежний культурологічний часопис*" 1997, ч. 10, с. 26.

[71] E. Siemaszko, *Wspólne genocydalne losy Polaków i Żydów*, [w:] *Świat niepożegnany: Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII – XX wieku = A Word we bade no firewall: Jews in the eastern territories of the Polish Republic from 18th to 20th century*, praca zbiorowa pod red. Krzysztofa Jasiewicza, Warszawa 2004, s. 880.

[72] L. Kulińska, *Czy Taras Szewczenko, autor eposu "hajdamaki@ zasłużył na uznanie i honorowanie w Polsce?*, „Kresowy Serwis Informacyjny" 2026, nr 4 (179), s. 21 –23.

[73] R. Pomarańska, *Od konfliktów do rzezi. Polacy i Ukraińcy na Kresach II Rzeczypospolitej*, Radzymin – Warszawa 2022, s. 137 – 143.

[74] О. Сливинський, Про взаємні стереотипи в польській та українській літературі, https://culture.pl/ua/stattia/ostap-slyvynsyy-pro-vzayemni-stereotypy-v-polskiy-ta-ukrayinskiy-literaturach

в автора негативний образ Януша Радзивілла (Janusz Radziwiłł), адже поляки його уважають за зрадника, а литовці сприймають крізь призму його прагнень до незалежности Литви. Не випадково, Адомас Якштас (Adomas Jakštas) у знаній брошурі "Голос литовців до молодої ґенерації магнатів, громадян і шляхти у Литві" (Głos Litwinów do młodej generacji magnatów, obywateli i szlachty na Litwie), вибудовуючи свою розповідь про відносини, які панують на лінії хата–двір у часи війн Речі Посполитої зі Швецією, підпирав її саме "Потопом" Генрика Сенкевича. У "Хрестоносцях" (які у Литві промовисто були замовчані) так само він міцно закцентував "дикість" й "первісність" литовців, описав маломовного, але войовничого і меткого жмудського ватажка Скирвойла, не випадково наголошуючи на релігійному неофізмі та "комплексі меншовартости" з боку литовських персонажів. Постаттю, яка традиційно викликала серед польських читачів найбільше симпатій був комічний, вусатий литовський шляхтич пан Лонгіус Подбіпєта – герой все тих же "Вогнем і мечем". І тут рівно слід пам'ятати, що саме через сенкевичівські окуляри дивилися поляки на історію давньої Литви[75]. Не менш симптоматично, що саме "Потоп" був перший історичним твором, перекладеним 1900 р. литовською мовою, а перша литовська історична повість "Algimantas" (1904) авторства Вінцаса Петаріса (Vincas Pietaris) також з'явилася саме під впливом Сенкевича[76].

У підсумку, на думку Альвідаса Нікжентайтіса (Alvidas Nikžentaitis), польська література: розпочавши від Генрика Сенкевича, ґрунтуючись на декларації Адама Міцкевича, створила мотив Литви, де литовці були простаками, менш заможними і хоробрими, аніж їхні старші брати, але які дуже любили свою вітчизну Польщу, а тому заслужили на звання наших, хоча інших поляків. Ця ідея глибоко вкоренилася у свідомости поляків. І що надважливо – вона вплинула на польсько-литовські відносини у міжвоєння[77].

Складною виглядає міжнаціональна ситуація й на Балканах. Хорватія невелика держава і основні міти про хорватів, які існують у сусідів, залежать від конкретної країни. Хорватів уявляли як ґвалтовних і нераз жорстоких, заполітизованих і схильних до сварки, впертих, керованих ідеалістичним баченням, а не реальним станом справ; хоча вони водночас мають

[75] M. Kosman, *Mitologia rediviva. Między litwomanią a litwofobią*, [w:] *Kultura polityczna w Polsce*, t. 2: *Mity i fakty*, pod red. Marcelego Kosmana, Poznań 1999, s. 105.

[76] A. Baranow, *Henryk Sienkiewicz. Dyskurs litewski*, „Kalba ir kontekstai: mokslo darbai" 2016, t. 7 (1), d. 2, p. 13,15.

[77] A. Nikžentaitis, *Zapomniany Litwin Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, https://www.delfi.lt/pl/oplinie/nikzentaitis-zapomniany-litwin-rzeczypospolitej-obojga-narodow-57505261

схильність до почуття меншовартости, іґнорування своєї долі, коли їм нічого не загрожує[78]. У Сербії хорватів уважають холодними, войовничими, ворожими, політизованими та працьовитими. І що важливо – вид цих взаємовідносин та, відповідно, стереотипів не змінювався впродовж півтора сторіччя.

Сербів сприймали людьми спонтанними, відважними, легковірними, гордими зі своєї історії і свого великого, поважного, як самі твердять, народу. Вони отримують задоволення від довгих розмов і розповідей, а також суперечок і сварок, які нерідко приводили до бійок. 1916 р. можна було прочитати, що німецька громадськість "знає сербів як націю хворобливо амбітну, з хворобливою манією величі й войовничу"[79]. В австрійській та німецькій пресі сербів зображали як озлоблених, неприємних, набряклих людей, під розстебнутими сорочками яких проглядаються волосаті груди[80]. Включно до завершення Великої війни у сатиричних журналах "Трам-тарарам" (Kladderadatsch), "Улк" (ULK), "Симплицисимус"[81] (Simplicissimus) їх описували як обірваних та диких розбійників з вошами.

Максимально сконцентрованим негативний образ у викладі загребської газети "Србобран" виглядав так: "В сербському селі за роки володарювання турків широко поширився тип особистости, схильної до вихваляння, віроломства, брехні, інтриг і моральної розпусти, і яка вміло все це приховувала за традиціями і колективізмом, широко використовуючи обман і підлабузництво. Саме такий тип й став троянським конем в сербській історії, шокуючи сербську інтелігенцію, яка дорого заплатила за свій ідеалізм, коли вона була майже повністю соціально й морально розгромлена, а частково фізично знищена саме сербськими «селюками»...". Водночас у власному автопортреті серби змальовувалися як народ, який цінує свободу, не схиляє ні перед ким голови і схильний/здатний до державотворення. Саме тому великосербська ідея виглядає цілком логічною – національна автохарактеристика суперничає з тим, що є "національним" у сусідів. Вона ретельно плекалася у народній творчости, державній політиці і пропаганді. До того ж у сусідів здебільшого представляли її у негативному світлі. Особливо це спрацьовувало під час конфліктів та війн, коли розподілялися спадщина Отаманської чи Австро-Угорської імперій, а серби

[78] E. Lewandowska, *Pejzaż etniczny Europy*, Warszawa 2004, s. 371–377.

[79] Цит. за: M. T. Selesković, Srbija u nemačkom javnom mnjenju 1914–1918, Beograd 1996, s. 15.

[80] "Süddeutsche Zeitung" 1990, 25. 09.

[81] "Simplicissimus" 1905, 10 Jahrgang, nr 15.

робили кроки для реалізації своєї гегемонії. У цьому контексті необхідно зауважити, що сербський рух формувався не в опозиції до своїх сусідів (чорногорців, болгар, хорватів, греків), а проти турків та албанців, як османського населення. Цьому сприяла пам'ять про косовську поразку, неподоланого тавра, щоб не трактувати мусульманське населення як толерованого сусіда; цього вимагало змивання косовського гріха.

Подібно як у польсько-литовсько-українському контексті серби як етноперсонаж у хорватських текстах головно постає диким, неосвіченим, варварським. Поступово у хорватському середовищі закріпилось зневажливе ставлення до сербів – на кшталт як багатого сусіда до бідняка, який мешкає поруч – малоприємного, малоосвіченого і такого, що не викликає довіри. Стійкість цього уявлення чудово ілюструють такі анекдоти. 1. Na neroznatoj obali negde u Africi nasukao se jugoslovenski brod I ljudožeri su ponvatali kompletnu posadu. Kapetan broad pita: – Gospodo divljaci, mati li vi skupštinu? – Nemamo. – Imate li građanski rat? – Nemamo. – A gledate li Radio-tleviziju Serbije? – Ne. – Pa zašto ste onda podivlali? 2. Zaštosu u Srbiki putokaji napisani na cirilici? – Zato da Srbi ne budu jedini koji ich ne znaju pročitati.

Впродовж 19 ст. все це уклалося у міт "кресів"[82]; ба більше – "креси" стали невід'ємною частиною національної свідомости та стрижневими національного міту. У польській культурній традиції сильною стала ідеалізація відносин на литовських та українських землях. Як зауважила Анна Карвінська, поняття "кресів": "поєднувалося з оцінкою (позитивною) і їх уважали за чудову країну (у сенсі краєвидів, чудової природи, але рівно ж незвично високого поціновуваного у польській культурі стилю життя – ідеалу «двірцевого»)"[83]. Її зміцнювало бачення спільности польсько-литовської чи польсько-української історії, яку довершувало переконання польської цивілізаційної місії на "кресах". Як влучно назвав це явище Даніель Бовуа (Daniel Beauvois) "літвінізація польської душі", тяглістю від часів Адама Міцкевича до Чеслава Мілоша (Czesław Miłosz) й Тадеуша Конвіцького

[82] Схожий термін "східних окраїн" також використовували німці в 19 і на початку 20 ст. (нім. Ostmark), ним позначали землі колишньої Речі Посполитої, які були приєднані до Пруссії (передусім регіон Великої Польщі). Цю назву, зокрема, використовувала націоналістична організація "Німецьке об'єднання східних околиць" (нім. Der Deutsche Ostmarkenverein), – яку поляки називали "Гаката" (пол. «*Hakata*»). Це товариство мало виражене антипольське спрямування, його метою була германізація польського народу. Польське суспільство, безперечно, як українське та литовське, рішуче не сприймало поняття "Ostmark".

[83] A. Karwińska, *Male ojczyzny – między pamięcią a mitem. Przykład Kresów*, [w:] B. Tracz *(*red.), *Pamięć Krasów – Kresy w pamięci*, Katowice – Gliwice – Warszawa 2019, s. 17.

(Tadeusz Konwicki)[84]. І що ще важливіше – як твердить Пьотр Лоссовський (Piotr Łossowski), традиція 19 сторіччя залишалася присутньою у народній традиції, попри відмінності політичної ситуації, суспільство виховували на тому ж культурному коді[85]. Подібно сприймали й українські терени. Більш ніж промовистими є слова Зіґмунта Мілковського (Zygmunt Miłkowski), який заявляв, що Україна може бути тільки польська або дика; польонізація – це, властиво, цивілізаційна місія поляків в Україні[86]. Петар Прерадовіч (Petar Preradović) – хорватський поет-романтик, саме на основі польського прикладу, ствердив, що місія народу – встановлення миру і справедливости на світі[87]. Власне ця месіянська ідея наближує польський і хорватський міти та роз'єднує сербів і хорватів.

Коли ходить про міжетнічні взаємини, то семантика "кресів" визначала не так конкретні терени, як категорію, пов'язану з боротьбою за незалежність. Слід пам'ятати, що у модерній наррації усі "польські креси" (а це терени, які нині перебувають у складі України, Білорусі, Литви, які свого часу належали до складу Другої Речіпосполитої)[88] виступають як втрачена Аркадія, простір польської цивілізаційної місії, мирного співіснування народів під польською зверхністю, а згодом терени мартирології поляків, яких мордували "жахливі", "невдячні" сусіди[89]. Звідси глибинний зв'язок з цими теренами, який не можуть перервати жодні державні кордони, який яскраво увиразнив під час волинської дискусії ксьондз Анджей Пузон промовивши: "Вітчизна це люди та могили. Польща є там, де польські цвинтарі"[90]. Мимоволі це відсилає до одного з чотирьох сербських топосів – втраченого раю – сербської землі як території світу, яку визначають

[84] D. Beauvois, *Mit kresów wschodnich czyli jak mu położyć*, [w:] *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku*, Wrocław 1994, s. 97.

[85] K. Buchowski, *Polacy i Litwini – wzajemne stereotypy*, "Darbai ir dienos" 2011, t. 56, s. 184.

[86] М. Лозинський, *Польський і руський революційний рух і Україна*, Київ 1907, с. 20–21.

[87] M. Bobrownicka, *Patologie tożsamości narodowej w postkomunistycznych krajach słowiańskich*, Kraków 2006, s. 186.

[88] Поняття кресів і території ним окреслені, на думку дослідників, зазнали сильної мітологізації; до того ж це відбувалося раніше, а сам міт еволюціонував від "землі обіцяної", через "землю прокляту" до "втраченого раю". Варто також звернути увагу на думку знаного французького вченого Даніеля Бовуа, сформульовану у „Mit „Kresów Wschodnich", czyli jak mu położyć" та розвинену у „Trójkąt ukraiński", що саме слово "креси" має занадто сильно полоноцентричне забарвлення і здатне дражнити східних сусідів.

[89] Adam Balcer, *Kresentymentalizm* / Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, „Nowa Europa Wschodnia" 2017, nr ¾ (maj-sierpień), s. 23–29.

[90] A. Puzon, *Tragiczne dzieje wołyńskiej ziemi*, „Niedziela" 2008, nr 31, s. 12–13.

сербські гроби. На переконання сербів саме вони визначають правдиву територію їхнього краю[91]. Саме цей міт уможливив глибинний, емоційний зв'язок із абстрактними територіями, з якими більшість немала жодного особистого контакту[92].

У міжвоєнний період у відносинах між народами Центрально-Східної Європи ці стереотипи стали домінуючими в суспільствах. Часто, говорячи про довоєнну Югославію, від мешканців Сербії можна почути докори в бік "невдячних хорватів", яких серби прийняли "як братів-слов'ян до єдиної держави і врятували від окупації Італією після розпаду Австро-Угорщини", а ті, зі свого боку, почали бойкотувати суспільно-політичне життя королівства, виступати проти монархії і, зрештою, створили рух усташів, представники якого вбили у 1934 р. короля Александра I (Александар I), а під час Другої світової війни спробували їх знищити.

Частина сербів негативно ставиться до ідеї югославізму та вважає утворення Королівства сербів, хорватів і словенців історичною хибою. Мовляв, "ліпше б ми пустили хорватів та словенців своєю дорогою і лише приєднали до Сербії наші етнічні землі". Додатковим аргументом для антиюгославістів є політика насадження "інтеґрального югославізму" королем Александром із 1929 р., яка мала на меті створити із трьох офіційно визнаних на той час народів (сербів, хорватів і словенців) єдиний – югославський. Тоді всі "сербські" установи перейменовували на "югославські" (так, король жертвував сербською ідентичністю заради примарної "югославської"). Усташі ж дотримувалися позиції, що югославізм завжди виступав як ідеологія пригноблення хорватів.

Отже, якщо ж у певних народів сформувалися негативні стереотипи у сприйнятті одне одного, то вони тим паче можуть виступити як чинник у розгортанні етнічного конфлікту. До того ж слід враховувати, що стереотипи як такі схильні зображати ситуацію у чорно-білих барвах, часто-густо ґрунтовані на упередженнях, що веде до ворожнечі. Тож питання природи етнічних конфліктів із феноменом стереотипів. У нашому ж випадку, як зауважив Кшиштоф Буховський (Krzysztof Buchowski), "роки Другої світової війни стали "sui generis" апогею процесу укладання взаємних негативних образів, започаткованих литовським відродженням"[93].

[91] D. Gil, Prawosławie, historia, naród: miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności, Kraków 2005, s. 153.

[92] W. J. Burszta, K. Jaskułowski, *Nacjonalizm jako myślenie metonimiczne*, „Sprawy narodowościowe. Seria nowa" 2005, nr 27, s. 12.

[93] K. Buchowski, *Litwomani i polonizatory : mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku,* Białystok 2006, s. 12.

Соціяльна складова конфліктів

Як відомо, підґрунтя виникнення стереотипів – не лише пізнавальні властивості розуму, а передовсім соціяльно-історичні зумовленості. Відтак, на створення уявлень (і стереотипних, і загалом імалогічних) визначальний вплив мають етносоціяльні чинники. При цьому слід пам'ятати – соціяльні стереотипи, які рідко проявляють себе на поведінкову рівні за відсутности явної ворожости у відносинах між групами, в умовах напруженості або конфлікту стають визначальними детермінантами [94] . Це яскраво увиразнюється, коли етнічний поділ накладається на етнічну стратифікацію. Слід погодитися з Олександрою Гнатюк, що більшість українсько-польських стереотипів заховані саме на соціяльному протистоянні й успадковані від давньої Речі Посполитої[95]. І саме вони були визначальними в міжетнічних відносинах.

Щонайменше варто розпочати з досвіду соціяльної ненависти і протистояння поміж панським двором (переважно польським) та литовським/українським селянством. Якщо аналізувати український випадок, то за спостереженнями Романа Шпорлюка, Даніеля Бовуа, Богдана Гудя, після падіння Речі Посполитої у 18 ст. польські землевласники зберегли своє панівне становище і в підавстрійській Східній Галичині, і на підросійських теренах Київщини, Волині, Поділля. Ба більше – провалля, яке розділило шляхту та інші соціяльні групи (не лише селян) не тільки не зникло впродовж усього 19 ст., а навпаки зафіксувалося сарматською ідеологією. Квінтесенцією-підтвердженням може слугувати цитата з листа Зіґмунта Красінського (Zygmunt Krasiński): "Вір мені й знай, що окрім аристократії в Польщі нічого немає: ні здібностей, ні світлого розуму, ні самопожертви. Наш третій стан – нісенітниця; наші селяни – машини. Лишень ми і є Польща"[96]. Що важливо – у польському варіянті сарматської концепції ходило про успішне поширення впливів польської шляхти на Схід – на українські та литовські терени.

---

[94] О. М. Корнієнко, *Етнічні стереотипи в міжетнічній комунікації*, "Світогляд – Філософія – Релігія" 2015, вип. 9, с. 59–69.

[95] А. Струк, *Оля Гнатюк: "Не вважаю, що час – хороші ліки"*, https://theukrainians.org/olia-hnatiuk_pen/

[96] Z. Krasiński, *Listy do Henryka Reeve*, przeł. Aleksandra Olędzka-Frybesowa, oprac., wstępem, kroniką i notami opatrz. Paweł Hertz, Warszawa 1980, t. 2, s. 11–12. Мовою оригіналу: […] wierz mi i wiedz, że poza arystokracją nie ma w Polsce nic, ani zdolności, ani światłych umysłów, ani poświęcenia. Nasz trzeci stan to bzdura, nasi chłopi to maszyny. My tylko stanowimy Polskę.

У польській традиції "східні креси" отримали образ Аркадії[97], пов'язані із ідилічною картинкою маєтків, поширенням "цивілізаційних" впливів. Аналізуючи дослідження Даніеля Бовуа, Міхал Куркєвіч (Michał Kurkiewicz) зробив висновок, що Україна у 19 ст. не була Аркадією, а присутність тут польської земельної власности мала риси національного панування[98]. В одному з своїх інтерв'ю французький історик поміж іншим зауважив, що якби відносини між двором і селянами складалися так ідилічно, як це подають автори більшости публікацій, то не було б ані кривавих розправ з польськими панами в 17 і 18 ст. та під час більшовицької революції, ані волинських подій Другої світової війни[99].

Католики (читай – поляки) на початку 1860-х років у Литві та Білорусі (Північно-Західний край) та Правобережжі України (Південно-Західний край) складали 90 % всіх землевласників. На Волині, яка стане згодом ареною українсько-польського конфлікту, у цей час саме в польських поміщиків у зелеволодінні перебувало 92 % землі, а їхні маєтки становили половину польських маєтків Правобережжя[100]. За даними атласу Західної Росії у Волинській губернії в 1864 р. нараховувалося 3 364 польських маєтків, тоді як українських і російських було тільки 178[101].

Цілком передбачувано це сформувало стійкий та очевидний стереотип поляка в очах українця – "лях" – то "пан" (на відміну від українського хлопа /селянина), який хоче захопити Україну, легко сердиться і гнівається, підступний і повний ненависти[102]. Так чи інак, маємо справу з усталеною парою понять: "поляк"–"пан". Як зауважував ще Микола Костомаров у своєму творі "Про історичне значення руської народної поезії", "малороси ненавиділи в ляхові не поляка, а «пана». Звідти завсідний епітет ляху –

[97] При чому ця ідилічна картинка в польських описах українських, литовських земель, характерна і для 19 ст., і нині. Див. напр.: D. Siwiec, *Moja wołyńska arkadia*, „Powinność. Pismo kulturalno-społeczne Ziemi Chełmskiej" 2014, październik, s. 21–23.

[98] M. Kurkiewicz, *To musiał dostrzec cudzoziemiec*, „Więź" 2006, nr 1, s. 129–131.

[99] D. Beauvois, *Chłopów bili po twarzy: polskie mity – Kresy*, http://wyborcza.pl/1,76842,8304931,Chlopow_bili_po_twarzy.html

[100] П. Чубинский, *Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-Русскій край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическим обществомъ. Юго-Знпадный отдел.* Матеріалы и изслъдованія, том 7: Евреи – Поляки – Племена немалорусскаго происхожденя. Малоруссы (статистика, сельскій бытъ, языкъ), С.-Петербургъ 1872, с. 289.

[101] А. Братчиковъ, *Взглядъ на прошлое и настоящее Волыни*, «Волынские губернские ведомости», Житомир 1867, № 2 часть неофициальная, с. 7.

[102] M. Zubrycka, *Stereotyp Polaka w literaturze ukraińskiej*, [w:] Narody i stereotypy, Kraków 1995, s. 132–136.

«ляшки-пани» чи «пани ляхи»”[103]. Нав’язуючись до твердження Мирослава Гроха, ситуацію можна описати як таку, коли “чужинецький панівний клас” домінував над етнічними групами корінних жителів, автохтонів; останні, хоча від століть заселяли ці терени, однак й надалі не мали “власних” еліт, політичної єдности, довшої літературної традиції і т. д.[104]. І тут же згадаємо Северина Гощинського, який був прихильником українського селянського ревізіонізму, уважаючи селянський бунт “бенкетом давно гнобленої свободи” (ucztą długo tłumionej swobody). Навіть тоді, коли етнічна різниця між елітами та суспільними низами на Правобережжі була досить виразною, від кінця 18 ст, і впродовж усього 19 ст. не спостерігаємо тут поважних міжетнічних конфліктів. І пояснення цьому досить просте – тривалий час переважала соціяльна, а не етнічна ідентифікація. Міхал Лучевський (Michał Łuczewski) у праці про село Жмйонца неподалік Лиманової вказував, що нижчі верстви, на противагу елітам тої місцевости аж до вибуху Великої війни мали низький рівень національної самосвідомости. Серез жмяцьких суспільних низів переважала соціяльна ідентифікація і селянсько-шляхетський конфлікт над почуттям спільної приналежности до одного народу. У цьому галицькому селі національна свідомість виглядала справою верхів[105].

Для розуміння наступних подій 20 ст. важливою видається думка Анатоля Камінського, який акцентував на тому, що український націоналістичний рух і фізично і ментально був рухом селянським[106]. І рушійною силою сплесків українсько-польського протистояння (період листопадового повстання 1830–31 рр., період січневого повстання 1863–1864 рр., період першої російської революції 1904–1907 рр., а пізніше – період визвольних змагань 1917–1921 рр. і, врешті, протистояння 1943–1944 рр.) була селянська маса з її боротьбою за землю[107]. Зрештою,

[103] М. Костомаров, *Слов’янська мітологія: вибрані праці з фольклористики й літературознавство*, Київ 1994, с. 179.

[104] M. Hroch, *From National movement to the fully-formed nation: the nation-building process in Europe*, “New Left Review” 1993, no 1, p. 3–20. Мовою оригіналу: In most of Central and Eastern Europe, on the other hand, an ‘exogenous’ ruling class dominated ethnic groups which occupied a compact territory but lacked ‘their own ‘nobility, political unit or continues literary tradition.

[105] M. Łuczewski, *Odwieczny naród: Polak i katolik z Żmiącej*, Toruń 2012.

[106] А. Камінський, *Соціологічне тло конфліктних ситуацій в організованому націоналістичному русі*, “Сучасність” 1992, ч. 7, с. 38.

[107] Б. Гудь, *Правда нас визволить*, https://zbruc.eu/node/83326 ; Prof. Bohdan Hud: *„O Wołyniu i drogach, które do niego doprowadziły, rozmawiajmy wyłącznie na podstawie dokumentów”*, [w:] *Ponad podziałami. Wspólne perspektywy i dążenia w polsko-ukraińskiej współpracy naukowej*, redakcja naukowa Leszek Pawelski, Marek Rembierz, Szczecinek – Dąbrowa Górnicza 2021, s. 421.

“волинську різанину” як останній спалах у неперервному ланцюгу бунтів проти панів потрактовує Даніель Бовуа[108].

Як тут не згадати, що на переконання Регіни Жепкайте (Regina Žepkaitė) коренем ворожости двох націй (у цьому випадку – литовців і поляків) став антагонізм між кріпосними литовськими селянами та поміщиками, більшість серед яких мали польське походження[109]. Вінцас Кудірка (Vincas Kudirka), про якого йтиметься далі, творець литовського гімну, пригадував, що у гімназії його вважали за поляка, а отже за “пана”[110]. Себто, з одного боку “панисько поляк”, а з іншого “недовірливий литовець” [111] Не випадково найпоширенішим у Литві слід уважати стереотип з 19 ст. про поляка як дідича-пана (переважно з дрібної шляхти), який не хотів вивчити мови селян, себто литовської, особу честолюбну і несимпатичну. Як показують дослідження сучасних литовських вчених, місцеву шляхту наділяли такими рисами, як пихатість, лінивість, неохайність, схильність до пияцтва, азарту і своєрідне почуття гумору. Вислів “бути шляхтичем” означав бути п’яним. У народних переказах “панів” уявляють як дурників, зазвичай випроваджуваних у поле селянами. Відповідно, попри польсько-шляхетське бачення, яке ідеалізувало й ідеалузує литовське/жмудське село, селяни, цілком передбачувано, відчували підданство і панщину як несправедливі й образливі[112].

І що надважливо – цей стереотип виявися надстійким. Підтвердженням цього є опис конфлікту між паном та селянином, двором і селом часів міжвоєння: “Земяни вважали сільських мешканців: малоземельними, безземельною і двірською службою […] більшовицькою і чимось гіршим від себе. Ті, своєю чергою навпаки, земян уважають за своїх гнобителів і визискувачів. Теж стосується євреїв, які вкупі з земянами

[108] Ł. Saturczas (rozm.), *„Oaza cywilizacji na morzu barbarzyństwa”. Jak polscy ziemianie władali ukraińską wsią*, https://krytykapolityczna.pl/kraj/polska-ukraina-panszczyzna-polityka-historyczna/

[109] Р. Жепкайте, *Литовско-польские отношения в 1919–1939 гг. и их место в политической костелляции Северо-Восточной Европы*: автореф. дис. … доктора ист. наук, Вильнюс 1983, с. 17.

[110] K. Buchowski, *Litwomani i polonizatorzy: mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, Białystok 2006 s. 44.

[111] Тож транспарант “литовський хаме встань на коліна перед польським паном” (Litewski chamie, klęknij przed polskim panem), який з’явися на стадіоні під час футбольного матчу 1 серпня 2013 р. між познанським “Лєхом” і вільнюським “Жальґірісом” не є випадковим.

[112] M. Jackiewicz, *Literatura litewska w Polsce w XIX i XX wieku*, Olsztyn 1999, s. 60; S. Pivoras, *Lietuvių ir latvių valstiečių mentaliteto tautiški profiliai XIX a. Pradžiaje pusèje*, [w:] *Lietuvių atrimimo istorijos studijos*, t. 4, Vilnius 1993, s. 343.

нищать ліси […] Правда, що селяни не поспішають виконувати найрізноманітніші державні розпорядження і часами полюбляють скористатися з чужої власности, але тому є чимало причин. По-перше, є неграмотними і мало усуспільнені, по-друге, біда часто пхає їх до чужої власности […] Земяни рівно ж мають чимало гріхів […] За вирубані селянами ліси під час перебування большевиків нині через суд здирають останню шкіру і приводять до руїни. Багато селян, щоб заплатити 200–300 тис. марок за вирубане дерево на хату, яка під час воєнних дій згоріла – змушені були продавати коні, корови і рухомий інвентар й залишитися без засобів до існування".[113]

Даніель Бовуа у своїй книжці пригадував коментар із приводу слів Зофії Коссак-Щуцької у її "Пожежі": "хлоп мав тепер у собі жадібність до землі, тоді як земянин був уже всеціло просякнутий любов'ю до неї". М. Устрицький не бачав у цьому жодних ознак расизму, а вбачав у земянині, який "боронить зубами й кігтями, попри нудьгу, терпіння і нестатки, своєї польської землі (?!) перед тими, хто на неї чигає" (за словами Іполіта Корвіна-Мілевського (Hipolit Korwin-Milewski)), "ідеальний взірець земянина – селянина, витоків якого треба шукати ще в Яна Кохановського"[114]

Оскільки опорою Литви була її власна селянська культура, неминуче відбувалися сутички, у яких польська сторона виступала з типово шляхетським чванством і зневагою до "простаків". Конфлікт між "панами" та "хлопами" ставав одночасно національним конфліктом; і що цікаво – "панами" на їх власне переконання були такі ж знедолені і неграмотні, лише на тій підставі, що вони розмовляли польською. Надважливо звернути увагу на таку деталь литовської ситуації (зрештою, як й української): "статистичні результати дослідження 1 500 господарств привели до переконання, що шляхетський елемент, хоч він може бути польського, білоруського чи литовського походження, уважає себе за поляків"[115].

[113] K. Rożnowski, *Wiecznie się ujadamy*, „Ziemia Wileńska" 1922, 23–25 lipca, nr 27, s. 3–4.

[114] D. Beauvois, *Wilno – polska stolica kulturalna zaboru rosyjskiego 1803–1832*, Wrocław 2010, s. 765–766.

[115] R. Verba, *Lietuvių klausimas Rusijos Imperijoje XIX-a – XXa pradžioje. Faksimilinis valdininkų ataskaitų ir dokumentų rinkinys*. Vilnius 2001.

Litwa gotuje się do połknięcia Wilna...

Щоб надто не заглиблюватися, доцільно звернути увагу на декілька деталей. У передвоєнні роки для поляків із Віленщини литовець був втіленням дикості і примітивізму; завжди асоціювався з селянством. "Поляк – то такий литовець, який ніколи в житті не пас гусей, а литовець то такий поляк, який пас гусей, або ще пасе" – іронічно писав громадський діяч, публіцист Іполіт Корвін-Мілевський[116]. Не випадково, до прикладу, на першій антилитовській карикатурі на шпальтах *Gazety Gdańskiej* від 7 жовтня 1927 р. Литву символізує саме гусь, який з хитрістю немає нічого спільного, радше навпаки.

Хоч уже рік по тому на малюнку Пєтровського як символ литовської держави був використаний страус, який ховає голову у пісок.[117].

Так чи інак, Аугустінас Янулатіс (Augustinas Janulaitis), як і в українському випадку, вирізняв соціяльний аспект повстання 1831 р. На підставі матеріалів Економічного архіву в Шауляї (Szawle) він показав яким чином селянські рухи проти панщини у Шауляї під час повстання переросли у сильну опозицію до адміністрації панського двору. Адже керівництво повстання насправді не пропонувало нічого нового – не вчинило жодних кроків у напрямку відміни панщини, а селян трактувало так як і влада царської Росії[118].

Głupi ptak kowieński schował głowę w piasek i nie widzi, co się dokoła niego dzieje.

Відомо, що більшість діячів литовського національного руху у другій

[116] Цит. за: M. Kacewicz, *Dzicy Litwini i polscy imperialiści*, http://www.newsweek.pl/swiat/dzicy-litwini-i-polscy-imperialisci,76125,1,1.html; M. Kacewicz, *Piąta kolumna i dziki żmogus*, „Newsweek Polska" 2011, 26 kwietnia, nr 17, s. 70-73.

[117] *Litwa gotuje się do połknięcia Wilna,* "Gazeta Gdańska – Echo Gdańskie" 1927, 7 października, nr 229, s. 3; *Strusia polityka Litwy*, „Gazeta Gdańska – Echo Gdańskiej" 1928, 16 listopada, nr 264, s. 2.

[118] A. Janulaitis, *Valstiečiai ir 1831 m. revoliucja Lietuvoje (Iš Šiaulių Ekonomijos Archyvo)*, [w:] *Lietuvių tauta*, L. Mokslo Draugijos raštai, knyga I, dalis 4, Vilnius 1910, s. 469–494.

половині 19 ст., особливо серед духовенства, були селянського походження, які внаслідок реформ, змогли дати освіту своїм дітям. На початку це був передовсім найстарший син, якого зазвичай відправляли до семінарії. І коли дійшло до польсько-литовських полемік, то часто-густо з'являлися елементи, які відсилають до соціяльних конфліктів. Звульгаризовано вони зводилися до порівняння злий пан-поляк і підневільний селянин-литовець. Представники ж польської сторони були здивовані явищем національного усвідомлення серед селян. Хоча, треба зауважити, що питання ідентифікації ще довго залишалося непростим: і в Литві, і на Західній Україні до початку 20 ст. на питання "хто ви є" можна було почути відповідь "тутейші".

І тут слід згадати про використання Російською імперією принципу "розділяй і володарюй" (про який йтиметься далі) як єдино можливого. Царський уряд провокував українських селян на боротьбу проти "польських латифундій" та "єврейського паразитизму", водночас заспокоюючи поляків і євреїв, що він їх захистить від можливих нападів українських народних мас. Після відміни кріпосного права 1861 р. селяни вірили, що через два роки цар їм подарує і землю, яка була у їх розпорядженні. Заради справедливости, доцільно зауважити, що наявність послідовної глобальної тенденції у національній політиці є сумнівною[119]. Та все ж, на сьогодні хрестоматійним стало твердження, що царський уряд і адміністрація використали українське селянство проти повсталих, наголошуючи передовсім на соціяльних та релігійних суперечностях між шляхтою, інтеліґенцією й селянством, які брали участь у повстанні[120]. Знаючи це, влада через православних священиків поширювала листівки, у яких зазначалося, що земля, відібрана у панів-повстанців буде без викупу передана селянам у користування[121]. На тлі такої пропаганди та давнього етносоціяльного українсько-польського конфлікту для зубожілих селян це стало спусковим гачком прояву ворожости.

Важливо розуміти, що у суспільній структурі Правобережжя України соціяльні поділи майже стовідсотково збігалися з етнічними та релігійними. Він вказує, що у контексті запізнілого формування національної свідомости українства на Наддніпрянщині аж до кінця Великої війни головними "каталізаторами" анімозій у відносинах між українськими селами/селянами і польськими поміщицькими маєтками/землевласниками залишалися

[119] К. Мацузато, *Польский фактор в Правобережной Украине с XIX века по начало XX века*, "Ab Imperio" 2000, no 1, с. 128.

[120] О. Струкевич, *Історія України*: Підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів, Київ 2008. С. 221.

[121] Д. Бовуа, *Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ. 1793–1914 рр.*, Київ 2020, с. 540–541.

чинники етносоціяльного характеру; а що важливіше – на деяких спільно заселених українцями й поляками територіях – передовсім на Західній Волині, вони зберегли своє значення на рівні з етно-політичними до закінчення Другої світової війни[122]. Він неодноразово наголошував, що найбільшого шоку січневі повстанці зазнали не від факту відсутности підтримки вдруге "руськими" селянами антиросійського виступу, а від того, як селяни ставилися до них. Пізніше учасники січневого зриву згадували, що селяни були значно жорстокішими від російських вояків[123]; вони знищували, катували, а подекуди й убивали цілком беззахисних людей без очевидних на те причин; ненависть до поляків була такою, що час від часу російська влада змушена була посилати спеціяльні підрозділи для порятунку/захисту від сільських караулів не лише інсургентів, а й нейтральних щодо повстання землевласників-поляків[124].

Проте польське землевласницьке середовище не засвоїло цього гіркого уроку історії, продовжуючи і в 20 ст. "усмиряти кулями й нагайками селянські бунти..., викидати чиновників із їх віку насиджених ґрунтів..., прикладати руки до підкопування просвіти, до денунціювання всяких проблисків народної свідомости у селян" тощо[125]. Саме аналіз ментальних змін у селян Правобережжя, на які безпосередньо впливали не лише росіяни, а й поляки, дає нам ключ до розуміння причин та типу відносин у 20 – 40 роки, зокрема й Волині'43. Щоб це зрозуміти немає потреби звертатися до "демонічної сфери", а досить перечитати шокуючі описи "пекла на землі" в українських селах панської Волині, Поділля й Київщини[126]. І як пророче наголошував Іван Франко, збереження великого поміщицького землеволодіння і мільйонів карликових селянських господарств заповідають таку "перспективу на будуще", яка вимагає

[122] Б. Гудь, *З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст.*, Харків 2018, с. 23–24.

[123] Як згадував свідок тих подій: "Селянські коси стали для них [поляків] страшнішими за солдатські багнети: вони змушують бліднути найвідважніших патріотів" (М. Чалый, *Записки украинца изъ времени польского возстания 1861–1864 года*, Киевъ 1869, с. 60).

[124] Б. Гудь, *Січневе повстання 1863 р. на Київщині, Волині й Поділля: спроба наукового узагальнення*, [в:] І. Кривошея (ред.), *Польське повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від мітів до фактів*, вид. 2, Київ 2017, с. 12.

[125] Б. Гудь, *З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст.*, Харків 2018, с. 163–177.

[126] B. Hud, *Od unii lubelskiej do umowy warszawskiej. Trzy eseje o historii polsko-ukraińskiej*, Warszawa 2022, s. 162.

радикального вирішення, бо "так далі не можна, треба щось радити"[127]. Наступні події 20 ст. це лише підтвердили.

Отже, можна стверджувати, що соціяльні конфлікти, характерні для 19 ст. поступово трансформувалися в етнонаціональні, зберігши при цьому свою гостроту та жорстокий, кривавий характер.

Формування модерних націй і підґрунтя етнічних конфліктів

Як вказував дослідник польсько-литовських відносин Пьотр Лоссовський, а до нього довоєнні публіцисти та дослідники, джерелом конфлікту між литовською та польською державами після Великої війни були саме події другої половини 19 ст., коли литовський національний рух набув належної сили та поширення. "Джерел польсько-литовського конфлікту не можна шукати лише у зовнішніх тимчасових прикордонних суперечках. Сягали вони глибше й походили із значно раніших часів. Корені суперечки в минувшині, спільному минулому. Виникали з полонізаційних процесів, які розпочалися в Литві, з польського верховенства у суспільному та культурному житті, яке склалося. Змагаючись за свою національну окремішність, за свої законні права литовці змушені були протиставитись польськости. Цей процес сягнув глибини у міжвоєння"[128].

Рівно ж чимало авторів, які висловлювали свою думку щодо українсько-польських відносин, вказували на витоки їх конфліктности минулому, особливо від модерної доби. У Литві 19 ст., на переконання Матіаса Ніндорфа (Matias Niendorf), стало історією ментального та політичного відокремлення від польськости і водночас періодом колосальних змін, які відбулися у різних площинах[129]. Властиво від початків литовський політичний рух творився на противагу Польщі та польськости. Цю тезу добре ілюструють пізніші слова вільнюського професора Фелікса Конєчного (Feliks Koneczny), який був переконаний у тому, що "треба нам бути патріотами «обох народів»... Правда – деякі серед литовців (не усі!) прагнуть викопати якнайглибше провалля між двома народами, бо через

[127] І. Франко, Н*а нашій – не своїй землі: Уривок з записок правобічного шляхтича*, Львів 2020, с. 7.

[128] P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1921–1939*, [w:] *Przyjaźnie i antagonizmy. Stosunki Polski z państwami sąsiednimi w latach 1918–1939*, red. J. Żarnowski, Wrocław –Warszawa – Kraków – Gdańsk 1977, s. 176.

[129] M. Niendorf, *Geschichte Litauens. Regionen, Reiche, Republiken 1009-2009,* Harrasowity Verlag, Wiesbaden 2022.

свою наївність уважають, що розвиток литовського національного відчуття не був би забезпечений без ненависті щодо польщизни"[130].

Йонас Басанавічюс (Jonas Basanavičius)[131] – один із батьків литовського національного відродження – на сторінках газети "Новий час" (Naujas laikas), яку видавали у Петербурзі, ще 1883 р. звинувачував Польщу та Католицьку Церкву у всіх литовських невдачах[132]. Не менш промовистою була його оцінка січневого повстання, яке він називав польським повстанням для реалізації польських інтересів і твердив, що якщо литовці хочуть бути народом, то повинні відірватися від цих інтересів. Литовці почали розуміти, що їх полонзація, русифікація чи германізація може призвести до цілковитого винищення народу[133].

У період, коли почали формуватися модерні нації у Литві й Україні цей антагонізм отримав оформлення. Литовці побоювалися польськости; група видатних інтелектуалістів, засновників литовського народу, як їх можна назвати, вже у другій половині 19 ст. визнали, що польськість – найбільша загроза для Литви. "Литовська самосвідомість у своїй суті є антипольською. Ми, сучасні литовці, народилися як антиполяки"[134], – ствердив відомий литовський історик Альфредас Бумблаускас (ALfredas Bumbluskas). Проміжок від 1883 р. до 1940-х років литовський дослідник Альвідас Нікжентайтіс (Alvydas Nikžentaitis) не випадково окреслив "півсторічним

[130] F. Konieczny, *Polska a kwestia litewska*, [w:] *W kręgu sporów polsko-litewskich na przełomie XIX i XX wieku.* Wybór materiałów, Kraków 2009, t. 2, s. 232, 220.

[131] Basanavičius Jonas, Basanowicz Jan, ur 23. XI. 1851 we wsi Ożkabale koło Wyłkowyszek (Vilkaviškis), zm. 16. II. 1927 w Wilnie; lekarz, historyk, etnolog, folklorysta, publicysta. Kształcił się w gimnazjum w Mariampolu, 1879 r. ukończył medycyną na Uniwersytecie Moskiewskim. Pracował jako lekarz w Bułgarii w miastach Lom, Palanka, Elena, Warna. W l. 1882–1884 studia medyczne pogłębiał w Pradze i Wiedniu. W 195 r. wrócił na Litwę i zamieszkał w Wilnie. Był jednym z założycieli pierwszej litewskiej gazety „Aušra". Należał do grona Litwinów działających na rzecz odrodzenia narodowego Litwy, był jednym z przywódców duchowych tego ruchu. Był inicjatorem założenia litewskiego Towarzystwa Naukowego w Wilnie, redagował czasopismo „Lietuvių Tauta" (Naród Litewski") przewodniczący Sejmy litewskiego w 1905 r., jeden z sygnatariuszy aktu niepodległości Litwy 16. II. 1918. O miejscu, jakie zajmował Basanavičius w świadomości społeczeństwa litewskiego, najlepiej świadczy fakt postawienia mu jeszcze za życia pomnika w Kownie –w tworzonym wtedy litewskim panteonie przed budynkiem Muzeum Wojskowego , vis-a-vis pomnika poległym w walce o niepodległość Litwy.

[132] H. Wizner, *Litwa: dzieje państwa i narodu,* Warszawa 1999, s. 130.

[133] P. Łossowski, *Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939*, Warszawa 1985, s. 12–13.

[134] A. Bumblauskas, *Lietuviškoji tapatybė yra antilenkiška*, http://wwww.delfi.lt/daily/lithuania/abumblauskas-lietuviskoji-tapatybe-yra-antilenkiska.d?id=45518515

часом польської ненависті”[135]. Про виступ проти польськости з боку інтеліґенції як вимушений крок зазначав також Анджей Рахуба (Andrzej Rachuba)[136]. Деякі дослідники (серед інших Іван Лисяк-Рудницький, Роман Шпорлюк, Іван Пол Химка (John-Paul Himka)) наголошують, що поляки, як і росіяни, були антиподами для українського національного руху – моделлю від якої слід дистанціюватися[137].

Польське суспільство не розуміло, що литовське чи українське відродження у процесі творення модерної нації, повинне було для національної самооборони встати до боротьби не лише з русифікацією Литви/України, яку бездумно провадив російський/царський уряд, а й рівнож з полонізацією. Саме спротив русифікації та полонізації для литовських чи українських патріотів виявився життєвою необхідністю[138].

Литовські просвітителі уважали, що формування литовської ідентичности залежало від відмови від польської культури та мови. Більш, ніж прикметним є приклад Вінцаса Кудірки, автора музики та тексту гімну Литви *Tautiška Giesmė*, який у молодості розмовляв польською, а згодом прийняв литовську національну ідентичність й став діячем литовського національного відродження[139]. І у литовському, і в українському випадку є приклади, коли члени однієї родини обирали різну національну ідентичність.. Так, у литовському випадку знаним є приклад братів Нарутовичів: Ґабрієль (Gabriel Narutowicz)[140] 9 грудня 1922 р. став першим президентом Речіпосполитої Польської і був застрелений, а Станіслав (Stanislovas Narutavičius) [141] підписував Акт 16 лютого 1918 р. про проголошення незалежности Литви. Подібною є і доля інших трьох братів,

[135] A. Nikžentaitis, *Witold i Jagiełło. Polacy i Litwini we wzajemnym stereotypie*, Poznań 2000 , s. 71.

[136] A. Rachuba, Jūratė Kiaupienė, Z. Kiaupa, *Historia Litwy. Dwugłos polsko-litewski*, Warszawa 2008, s. 133.

[137] A. Krawczuk, *Nowe profile ukraińskiego stereotypu Polaka (na podstawie ankietowania studentów lwowskich)*, „Postscriptum Polonistyczne” 2008, nr 1, s. 148.

[138] J. Ochmański, *Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX w. (do 1890 r.)*, Białystok 1965, s. 179.

[139] Вінцас Кудірка є прикладом зміни свідомости, коли за пропольську позицію його вигнали з гімназії у Маріямполі, а під час навчання у Варшавському університеті уже став діячем литовського національного руху. Див.: V. Merkys, *Vincas Kudirka’s concept of Lithuania*, “Lithuanian historical studies” 2000, no 5, p. 85–98.

[140] F. Bernaś, *Gabriel Narutowicz*, Warszawa 1981; M. Andrzejewski, *Gabriel Narutowicz*, Warszawa 2012; J. Pajewski, *Gabriel Narutowicz*, Warszawa 1991; M. Ruszczyc, *Pierwszy prezydent Gabriel Narutowicz*, Wasrszawa 1967; M. Białokur, J. Gmitruk, *Gabriel Narutowicz (1865 – 1922) – prezydent Niepodległej*, Warszawa 2022.

[141] S. Vaitekūnas, *Stanislovas Narutavičius. Signataras ir jo laikai*, Vilnius 2012.

уродженців Віленщини: старший брат Єжи Івановський (Jerzy Iwanowski) позиціонував себе як поляк і був у 1918–1919 рр. міністром Другої Речіпосполитої, 1920 р. став директором департаменту іноземних справ Центральної Литви, 1930–1935 рр. – сенатором; середній – Вацлав Івановський (Вацлаў Іваноўскі) – знаний білоруський діяч, один із засновників Білоруської революційної громади та Білоруської соціялістичної громади, 1918 р. – міністр освіти Білоруської Народної Республіки, з 1919 р. – член Тимчасового Білоруського виконавчого комітету; молодший – Тадас Іванаускас (Tadas Ivanauskas) – відомий литовський вчений-зоолог, засновник Зоологічного музею в Каунасі, який нині названо в його честь. В українському просторі хрестоматійним є досвід родової ідентичности Шептицьких: владика Андрей і Климентій обрали і підтримали українські незалежницькі прагнення, а брат Станіслав – генерал, який воював за незалежність Польщі[142]. Хоч, звісно, були й такі, які поєднували дві ідентичности, а саме: Тадас Дауґірдіс (Tadas Daugirdas) – литовців і поляків; В'ячеслав Липинський (Wacław Lipiński) – українців і поляків.

Ще з давніх часів, в міру злиття Литви з Короною, визначення литовця втратило значення окремої національности, а у 18–19 ст. набуло винятково сенсу провінційного відгалуження у межах польської національности. Не випадково, з'явилося тлумачення литовців, русинів як поляків у сенсі народово-громадянської спільноти, яка творила давню Річ Посполиту[143]. У польському середовищі доволі поширеним був стереотип: "Немає українців, є тільки польські громадяни двох обрядів: латинського і слов'янського". Це не суперечило модерним *gente Lituanus, natione Polonus* чи *gente Ruthenus, natione Polonus*. Тут напрошується аналогія з тим, як англійця, шотландця, валійця уважають за британців, чи бретонець, бургундець, провансалець чи мешканець Іль'де Франс є французом. І ось у певний момент поняття литовця як представника польського провінціалізму почало трансформуватися у розуміння литовця як антагоніста щодо польськости: людини, яка повинна відвернутися від польської мови заради литовської[144].

У такій ситуації логічним був відхід від критеріїв актуальної свідомости чи мови та наголошення на походженні й "кровному зв'яку". На шпальтах "Аустри" згадували не лише землі, на яких на той момент мешкали литовськомовні, а й ті, які колись заселяли литовці, однак які у

[142] T. Terlikowski, *Rozdzieleni bracia Szeptyccy, historia Polski i Ukrainy*, Kraków 2023.

[143] P. Łossowski, *Litwini w oczach Polaków*, „Dzieje Najnowsze" 1995, nr 2, s. 105.

[144] W. Studnicki, *Współczesne państwo litewskie i jego stosunek do Polaków*, Warszawa 1992, s. 10–11.

19 ст. вже не були литовськими. Рівно ж вказували, що шляхта у Литві, попри прийняття польської мови, не належить до польського народу, її польськість є поверхневою і згодом одним із завдань було "повернути їй рідну литовську мову"[145]. Історики, досліджуючи цей час спільної історії, відзначають, що "у Литві сформувалося переконання, що національність – це вроджена якість людини, що литовські землі населяють литовці, котрі усвідомлюють свою національність, полонізовані та слов'янізовані, а також пришлі люди; що людина може не давати собі звіту в тому, ким вона є насправді, відповідно, розуміння цього є неминучим, а результат – питання часу"[146].

Визначальну роль у формуванні та розвитку українського і литовського національних рухів відіграли інтеліґенція та духовенство. Це вони переправляли та поширювали видання з Прусії на литовських теренах, формулюючи "напрям любителів Литви". Це "праця інтеліґенції галицьких, а почасти буковинських русинів над народом, над масою народною, що віками перейшла безчисленні проби огню і заліза, а не подалася, спасла нам нашу руську народність, нашу руську віру, схоронила в собі ціло руський характер", – вважав Іван Франко[147]. І саме відносини між цими соціяльними групами поглиблювали існуючий конфлікт. Характеризуючи українсько-польські відносини у цих групах Іван Лисяк-Рудницький писав: "Освічені поляки і українці, тогочасний рівень життя яких часто був схожий, сильно відрізнялися у галузі стилю життя і цінностей. Польський інтеліґент вважав свого відповідника за простака, а український інтелігент свого польського відповідника – зарозумілим і зухвалим. Таким чином традиційна ненависть між польським шляхтичем та українським козаком і гайдамаком знаходила своє продовження, забарвлюючи відносини між двома народами. Ці емоції зростали завдяки письменникам обох сторін, які любили викликати спогади минулих польсько-козацьких конфліктів"[148].

У баченні польського суспільства формування і української, і литовської націй сприймалося як штучно інспірований ззовні процес. Поляки часто-густо вбачали у появі української чи литовської нації "ворожі інтриги". Як влучно підмітив знаний польський історик Влодзімєж

[145] J. Lewandowski, *Dziewiętnastowieczne próby przezwyciężenia konfliktów narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej*, [w:] *Polska – Litwa. Historia i kultura*, redakcja Jan Miziński i Jarzy Święch, Lublin 1994, s. 54.

[146] H. Wisner, *Litwa: dzieje państwa i narodu,* Warszawa 1999, s. 133.

[147] І. Франко, *Нашим "приятелям"*, [в:] І. Франко, *Зібрання творів*: у 50 т., т. 46, кн. 1, історичні праці. 1863–1890, Київ 1985, с. 438.

[148] I. L. Rudnytsky, *Polish-Ukrainian Relations: The Burden of History*, [in:] *Poland and Ukraine. Past and Present*, ed. by Peter J. Potichnyj, Edmonton – Toronto 1980, s. 15.

Менджецький (Włodzimierz Mędrzecki) впродовж цілого міжвоєнного двадцятиліття значна частина польської політичної сцени – від ендеків до правого крила санаційного табору – не уважала українців за рівноправний народ, який має власну програму державотворення[149]; поширеним було трактування українськости як німецької чи австрійської інтриги, яка, врешті-решт, обернулася проти Австро-Угорщини[150]. Боротьба західних українців під час "Весни народів" 1848 р. між "щирими українцями" (народовцями) і "твердими русинами" (москофілами) сформувала у поляків стійкий негативний образ "українця", як вигадки австрійської влади задля знищення поляків; батько ендеків Роман Дмовський (Roman Dmowski) відверто писав про "вигодоване Австрією українство". "Відтоді слово «українець», – вказував у своїй розвідці Мирослав Трухан, – набрало для польського вуха, звиклого до визначення «русин», неґативного звучання, ставши поняттям тотожним з полонофобом"[151]. Що гірше – така візія протривала щонайменше до середини 20 ст. Так, у "Великій Польщі" у червні 1943 р. читаємо: "Останнім часом багато говорять про українське питання, оскільки в середині минулого року німці вигадали для своїх потреб український народ і тепер якраз його створюють... Одним словом: Україна – це німецька вигадка, а також вигадка кількох десятків українських активістів, навчених і вимуштруваних у німецьких школах, спочатку австрійських, а тепер гітлерівських"[152]. У 1944 р. польське Керівництво підпільної боротьби у зверненні до "мешканців української національности на сяніцькій землі" запевняло українців Закерзоння, що "німцями видуманої України ніколи не було і не буде"[153]. У рефераті "Національна культура і її підстави" 1945 р. *Stronnictwa Narodowego* читаємо: "Немає українського народу. Існує лише сепаратистський український рух створений німцями й австрійцями, щоб розбити Польщу та Росію. Ті, кого називають русинами або українцями є польського походження і повинні мати польську національну свідомість"[154].

[149] W. Mędrzecki, *Według sanacji Galicja i Wołyń miały być obszarem historycznego kompromisu,* http://www.gazetaprawna.pl/artykuly/982351,historia-wolyn-wywiad-widei.html

[150] В. Шульгин, *Украинствующие и мы,* http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Article/shulg_ukr.php)

[151] М. Трухан, *Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі*, Львів Мюнхен 1992, с. 7.

[152] *Ukraińcy*, „Wielka Polska" 1943, 19 czerwca, nr 18.

[153] Цит. за: І. Гвозда, *Сучасна ситуація лемків у Польщі на тлі історичних прикладів*, "Лемківщина" 1983, ч. 1, с. 3.

[154] Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, *Kultura Narodowa i jej podstawa – 1945,* Materiały oryginalne, sygn. 7361. Cyt. za: Z. Woźnicka, *Rzeź wołyńska w*

Аналогічно не сприймали появу українства як цілком органічного та самостійного явища й росіяни. Василь Шульгін (Василий Шульгин) свого часу писав: "Ось коротка історія українства: воно було винайдене поляками (граф Ян Потоцький), поставлене на ноги австро-німцями ("Україну зробив я!" – заява генерала Макса Гофмана), а консолідоване більшовиками, які безперестанно українізують"[155]. Годі говорити про живучість цих уявлень.

Подібно виглядала ситуація у Литві. Реакція польського суспільства була очікуваною – після об'єднання в одну державу процес формування єдиної нації повсюдно уважали доконаним фактом; і коли неочікувано постало питання окремішности литовців це викликало щонайменше здивування. У польських очах "літвоманія" була запереченням тих цінностей, які усталила еволюція шляхетської Литви, іґноруванням стану посідання[156]. Як писав Міхал Ромер: "З позиції своєї власності Польща трактувала ті прояви як історичну зраду, як політичний «сепаратизм». Терплячи як найгірші болі утисків та ярма після героїчної боротьби за визволення, Польща схильна була вбачати у відверненні литовців від традиції – руку свого ворога та гнобителя, котрий приготував щось нове"[157]. Литовський рух сприймався як кроки царського уряду у напрямку *divide et impera* "розділяй і володарюй"[158]. Лєшек Заштовт (Leszek Zasztowt) виокремив підтримку нових національних рухів на українських, литовських і білоруських теренах як один із методів антипольської політики царату[159].

Представники польського руху лише так сприймали, до прикладу, факт сприяння здобуттю вищої освіти литовськими студентами через заснування від 1874 р. десяти стипендій для найуспішніших студентів-литовців (спочатку Московського, а згодом й інших російських університетів). Подібно сприймали й реформи 1861–1867 рр., унаслідок чого

dokumentach i publicystyce Polskiego Państwa Podziemnego i Rządu RP na Uchodźstwie, [w:] *W cieniu tragedii wołyńskiej 1943 roku: 70. Rocznica mordów Polaków na Kresach Południowo-Wschodnich Rzeczypospolitej*, Sperka Jerzy, Żurawska Ewa (red.), Katowice 2015, s. 87.

[155] В. Шульгин, *Украинствующие и мы*, Белград 1939, http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Article/shulg_ukr.php

[156] A. Brückner dobitnie wyraził zatrwożenie współczesnego pokolenia inteligencji polskiej ruchem litewskim: „Separatyzm litewski, samopoczucie Litwy, zdawało się teraz, naruszają nasz stan posiadania odwieczny". (A. Brückner, *Polacy a Litwini. Język i literatura*, [w;], *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, wstęp W. Baranowski, Warszawa – Kraków 1914, s. 387)

[157] M. Romer, *Litwa. Studium o odrodzeniu narodu litewskiego,* Lwów 1908, s. 100.

[158] P. Łossowski, *Litwini w oczach Polaków,* „Dzieje Najnowsze" 1995, nr 2, s. 107.

[159] L. Zasztowt, *Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1997; L. Zasztowt, *Europa Środkowo-Wschodnia a Rosja XIX–XX wieku: w kręgu edukacji i polityki*, Warszawa 2007.

зміг з'явитися прошарок багатих литовських (читай українських) селян, які могли собі дозволити дати освіту своїм дітям, таким чином зникало одне із звичних обмежень для литовців. Саме 70-ті – початок 80-х років 19 ст. пов'язані зі змінами національної свідомости: новопостала інтеліґенція литовського походження, яка отримала освіту у російських університетах, почала маніфестувати свою національну, культурну та політичну окремішність[160].

Це спричиняло постійну напругу у взаєминах, яка провокувала гостру реакцію на будь-які кроки, які прямо чи опосередковано стосувалися польських справ. Бачення литовського питання значною частиною польського суспільства чітко сформулював знаний юрист, публіцист Богдан Васютинський, який твердив, що Литва може здобути державність винятково на своїй невеликій етнографічній території та опершись на підтримку одного з сусідів[161]. Історик літератури Міколас Біржішка (Mykolas Biržiška) на підставі власного досвіду і спостережень слушно ствердив, що "Нехіть до поляків, яку підтримувала у ній (литовській молоді) шкільна влада (російська), мала піґрунтя з родинного дому, де недавно лише наділені батьки нераз розповідали про часи панщини і те як з ними поводили пани (поляки), про польське повстання (1863 р.), про переслідування урядом католиків після повстання, за що тоді проклинали поляків як винуватців цього; усе це у поєднанні з природною для "селянських синів" нелюбов'ю до "шляхетських синів" (часті бійки між ними у середніх школах, непорозуміння навіть у вишах) відгороджувало студентство литовське і польське, більший аніж раніше наплив "селянських синів" до університетів та інших наукових закладів додавав сміливости іти окремою від поляків дорогою"[162]. За визнанням вченого, початковим чинником польсько-литовського розбрату головно був класовий, гостра суперечка на цьому тлі виникала між литовською молоддю селянського походження та польською, що із земян.

Пізніше вони будуть розглядати спроби відновлення державности Литви лише як підступ Німеччини. Як твердив автор "Dziennik Poznański" з приводу "Аустри" (Aušra)[163]: "Природньо: завершиться будь-яка рація і будь-

[160] J. Żenkiewicz, *Litwa na przełomie wieków i jej powiązania z Polską*, Toruń 2001, s. 123.

[161] R. Wapiński, *Historia polskiej myśli politycznej XIX i XX wiek*u, Gdańsk 1997, s. 171.

[162] M. Biržiška, *Skrót dziejów piśmiennictwa litewskiego*, Wilno 1919, s. 28.

[163] "Aušra", pierwsza litewska społeczno-literacka gazeta „Aušra" („Zorka", 1883–1886); założył ją i z początku redagował J. Basanavičius (Jan Basanowicz, 1891–1927), później kierowali pismem J. Mikšas, J. Šliūpas, M. Jankus i J. Andriulaitis-Kalnėnas. Pierwszy numer „Aušry" pod redakcją J. Basanovičiusa ukazał się w 1883 r. w Ragnecie (obecnie Nieman).

яка можливість дискусії, якщо започаткування видання ""Aušra" є російським чи німецьким підступом, якщо є плодом злої віри, спроба підняття щодо поляків якогось литовського питання на кшталт руського в Галичині"[164]. У своєму опрацюванні історії польсько-литовського конфлікту, яке було написане 1943 р. на прохання Бюро пропаганди та інформації Віленського округу Армії Крайової (АК), професор Конрад Ґурський (Konrad Górski) визначав литовське національне відродження як антипольську справу росіян і німців[165]. Повсюдно уважали, що Росія дала початок національному відродженню у Литві, Жмуді і Сувальщині, пробуджуючи серед литовців прагнення до відокремлення в окремий і ворожий до Польщі народ[166].

Ця пересторога щодо литовського руху як маніпуляцій чужинців, спрямованих на послаблення польськости, з'явилася уже в першому польському тексті з приводу появи видання "Aušra", яке стало програмним для литовців і на шпальтах якого були оприлюднені програмні засади литовського національного руху. Програму ж "Aušra" можна звести до двох взаємопов'язаних пунктів: 1) відокремлення від польської культури і

Nawoływała Litwinów do pracy dla dobra narodu, wskazywała na krytyczną sytuację w jakiej znalazł się naród litewski. Poruszała umysły, zaszczepiała poczucie tożsamości narodowej, wskazywała kierunki dalszego działania na rzecz wolności i niepodległości. Pismo przerzucano przez granicę na Litwę i tam rozpowszechniano. Ukazało się 40 numerów. "Aušra" publikowała wiele utworów literackich, napisanych wcześniej oraz współczesnych. Wydawcy i redaktorzy "Aušry" często się zmieniali, a niekorzysnie odbijało się na ideowo-polityczną orientację pisma. Pismo unikało otwartych wystąpień przeciwko bezprawiu politycznemu i uciskowi narodowemu. "Aušra" odegrała pozytywną rolę w życiu społecznym i kulturalnym Litwy: pobudzała swiadomość narodową Litwinów, formułowała pozytywne zadania i hasła dla dotychczas żywiołowo rozwijającego się ruchu narodowego, wnosiła do tego ruchu okresloną organizację. Do zasług pisma należy policzyć i to, że wychowało ono wielu nowych pisarzy. Najbardziej aktywnymi na łamach "Aušry" byli pisarze kierunku romantycznego.

[164] *Objaw litewski*, „Dziennik Poznański" 1883, 11 października, nr 231, s. 2. Мовою оригіналу: Naturalnie kończy się wszelka racja i wszelka możność dyskusji, jeśli przedsięwzięcie wydawania „Auszry" jest dziełem podstępu rosyjskiego lub niemieckiego, jeżeli jest płodem złej wiary, próbą wywołania może przeciw Polakom na Litwie jakiej kwestii litewskiej, na podobieństwo ruskiej w Galicyi.

[165] K. Górski, *Divide et impera*, pierwodr. Całości na stulecie urodzin aut. wyd. i zred. Elżbieta Feliksiak; wstępem opatrzył Piotr Łossowski; Towarzystwo Literackie im. Adama Mickiewicza. Oddział Białostocki, Białystok 1995. Ця робота знаного польського польського мовознавця, професора Університету імені Стефана Баторія у Вільнюсі та Університету Миколи Коперника у Торуні, була написана в окупованому Вільнюсі (завершена на початку 1944 р.) на замовлення Бюро інформації і пропаганди Віленського округу Армії крайової. Автор представив польський погляд на проблему ґенезису польсько-литовського конфлікту, полемізуючи з позицією литовської сторони.

[166] *Litwa*, "Walka" 1943, 10 października, nr 40, s. 2–3.

формули *Gente Lituanis natione Polonus*; 2) критика унійної традиції[167]. Як ствердив Александер Сребраковський (Aleksander Srebrakowski), і статті у литовському часописі, і польські відповіді на них мимоволі нав'язали історичний характер пізнішої полеміки між сторонами. Від початку замість предметної дискусії більше було домислів та інсинуацій[168]. Що варте уваги: наскільки польська культура відверто черпала зі спадщини шляхетського минулого, настільки литовський модерний національний рух радше відрізав цю традицію, хоча давні міти та стереотипи виявилися більш живучими, аніж модерна ідеологія[169]. Польська громадськість не розуміла цієї позиції. З її погляду ідеї "Aušra" та інших середовищ були радше доказом "злочинів" "цапа відбувайла" і обґрунтуванням у процесі його прояву під час тривання криз[170]. Так чи інак, 19 ст. ознаменували найбільший розлам у почутті польсько-литовської спільноти, а взаємне неприйняття досягнуло апогею.

Подібно до українців, литовців, поляків серби і хорвати почали шукати шляхи самоідентифікації та суверенности своїх націй. Серби і поляки розпочали їх зі збройних повстань. 19 ст. – це Перше сербське 1804–1813 рр. та Друге сербське 1815–1817 рр. повстання, внаслідок яких з'явилося автономне Сербське князівство у межах Османської імперії. Їх не випадково вважають відправною точкою сербської історії нового часу, а вплив на національну свідомість засвідчує значна кількість сербських народних пісень, присвячених їм[171] та встановлення Дня державности саме 15 лютого, коли 1804 р. розпочалося повстання проти Османської імперії.

Ці події відразу ж нас відсилають до Листопадового повстання 1830–1831 рр. та Січневого повстання 1863–1864 рр. Як відомо, організатори повстання розраховували на підтримку своєї акції українцями, литовцями, білорусами. Усі польські організації ("Союз косиньорів" на Волині,

[167] S. Helnarski, *Współczesny nacjonalizm litewski i ukraiński*, [w:] *Nacjonalizm. Konflikty narodowościowe w Europy Środkowej Wschodniej*, red. S Helnarski, Toruń 1994, s. 236.

[168] A. Srebrakowski, *Budowa zrębów własnej państwowości przez Polaków i Litwinów, do 1922 roku (wokół sporu o Wileńszczyznę)*, [w:] Stosunki polsko-litewskie na przestrzeni wieków. Pamięć historyczna, red. J. Wolkonowskiego, R. Gaidisa, Wilno 2009, s. 164; P. Łossowski, *Gazeta „Auszra" i początek narodowego ruchu litewskiego (1883–1886)*, „Studia Dziejów ZSRR i Europy Środkowej" 1965, t. 1, s. 87–88; D. Staliūnas, *Lietuvos idėja "Aušroje"*, "Archivum Lituanicum" 2013, t. 15, s. 271–292.

[169] K. Buchowski, *Polacy i Litwini – wzajemne stereotypy przez wieki*, "Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich" 2009, nr 1, s. 401.

[170] M. Zambrzycki, *Problematyka relacji polsko-litewskich w świetle teorii mimetycznej René Girarda*, „Dtudia Gdańska" 2011, t. XXIX, s. 291.

[171] О. Брайчевська, *Сербські народні пісні як відображення історії етносу*, "Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки" 2015, № 9, с. 47–53.

"Патріотичне товариство" на Поділлі, "калишани" (kaliszanie), консервативні угрупування, що діяли на Правобережжі) уважали участь українського населення у боротьбі польських патріотів самоочевидною. Однак плани відродити Річ Посполиту в кордонах до поділів 1772 р. були для селян абсолютно чужими. Окрім того, в історії повстання 1830–1831 рр. зафіксовано масові антипольські виступи селян Поділля, Волині й Полісся, які переросли в антипольські рухи. Після початку польського повстання 1863 р. на Волині селяни взяли участь у його придушенні, формуючи сільські варти. На місцях панувала велика взаємна неприязнь: поляки ненавиділи царат й українців; українці ненавиділи поляків і царат; царат відповідно ненавидів поляків та українців. Даніель Бовуа слушно зауважив, що однією з основних причин поразки повстання була саме відсутність підтримки з боку колишніх кріпаків. У польській мемуаристиці трапляються непоодинокі описи селянської жорстокости щодо землевласників [172]. Причина цього – антагонізми на економічному ґрунті та бажання помститися за своє важке життя[173]. Тут можна згадати спогади про жорстокі розправи українських селян над поляками 1917–1919 рр.: "Українські темні маси спонукала до злочинів ненависть до багатших, вищих за суспільною драбиною, просто інших людей, з іншою мовою, які сповідували відмінну від православ'я релігією. А такими були поляки з прикордоння"[174].

[172] Як приклад наведемо розповідь поміщика Фелікса Шостаковського, яку цитує Даніель Бовуа: "Загін повстанців Звенигородського повіту, оточений біля Ківшуватої, розбігся, і тоді почалося систематичне винищення. Тисячі селян оточили ліс. Кожного впійманого повстанця вбивали. Російські солдати не могли захистити нещасних від оскаженілого населення. Ось яке милосердя народу! Він показав це на багатьох прикладах... У цей час селяни були небезпечніші, ніж солдати: вони вбивали безпричинно, безвідповідально, навіть беззахисних людей..." (Д. Бовуа, *Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах*, Київ 1998, с. 84–85).

[173] Саме соціяльно-економічне підґрунтя дій українських селян виявляє текст доповіді штаб-офіцера корпусу жандармів у Києві Л. Грибовського, де серед іншого згаано про переслідування не лише повстанців, а й "... стали нападати на мирних жителів, позв'язувавши в помістях економів-офіціалістів і поміщиків або ж кого захопили вдома, робили в будинках та інших місцях обшуки, розпоряджалися панським майном і кіньми згідно зі своєю сваволею, засипали рови, що відділяли поміщицьку землю від селянської, потравили сінокоси й посіви хліба, здійснювали великі вирубки й тепер ще продовжують вирубувати панські ліси, збираючись для цього озброєними партіями, не слухаючи нічиєї заборони..." (Б. Гудь, *Січневе повстання 1863 р. на Київщині, Волині й Поділлі: спроба наукового узагальнення*, [в:] *Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від мітів до фактів*, за ред. І. Кривошея, Н. Моравця, Умань 2014, с. 12).

[174] Z. Kossak-Szczucka, *Pożoga: wspomnienia z Wołynia 1917–1919*, Wrocław 2005; M. Dunin-Kozicka, *Buzza od Wschodu: wspomnienia z Kijowszczyzny (1918–1920)*, Łomianu 2007.

Уже тоді представники українства ситуацію витлумачували однозначно: "Суперечка поляків з Московією – це не суперечка двох народів: жертви та гнобителя, а суперечка двох слов'янських генемонів над третім братнім народом"[175]. Українська інтеліґенція навіть морально підтримуючи польських повстанців, продемонструвала повну байдужість до подій 1863 р. Київська й Петербурзька Громади відверто заявили про неґативне ставлення до претензій польських патріотів на українське Правобережжя. Більшість громадівців уважала, що результатом перемоги повстання 1863 р. може стати відновлення розколу української етнічної території Руїни (аналогічно дії умов Андрусівського договору 1667 р.). Польські повстання мали серйозні наслідки та вплив на подальший перебіг подій. Саме з їх поразкою в українській традиції пов'язують по-перше, появу сумновідомих Валуєвського циркуляру 1863 р. та Емського указу 1876 р.[176], а по-друге, розпорядження імператора Миколи I (Николай I Романов) про ліквідацію у Російській імперії греко-католицької церкви.

Литовці рівно ж були неприхильні до представників давнього двору; вибух повстання проти царату 1863 р. був у їхніх очах всього лиш "панською справою"; у той час як пізніші репресії зачепили усіх – загалом Католицьку Церкву – а не лише зачинщиків бунту. Після поразки повстання 1830–1831 рр. у 1840 р. відмінили дію Литовського статуту, а в 1843 р. назву Литва замінили назвою Північно-Західний край[177], унаслідок поразки польського повстання царська влада заборонила литовський друк із використанням латинського шрифту, уведений Костянтином Кауфманом 1865 р., у школах заборонили литовську мову, почали переслідувати Католицьку Церкву, литовцям заборонялося служити у державних установах, утворювати релігійні, громадські, культурні організації[178]. Як наслідок, від 1865 р. католицьке духовенство на етнічній Литві стало більш литуанізованим, тоді як попередньо було сполонізованим[179]. Саме з січневим повстанням пов'язують кристалізацію поняття литовськости

[175] К. Климкович, *Становище Русі супротив лядсько-московської борьби*, "Мета" 1863, № 1, с. 63.

[176] О. Казакевич, *Валуєвський циркуляр 1863 року в історіографічних оцінках*, "Етнічна історія народів Європи" 2013, вип. 40, с. 69–74.

[177] J. Żenkiewicz, *Litwa na przełomie wieków i jej powiązania z Polską*, Toruń 2001, s. 107.

[178] M. Niemojewski, *Epoka zakazu druku jako geneza litewskiej nowocznesności – zarys perspektywy*, „Studia Interkulturowe" 2018, nr 11, s. 255–288; P. Łossowski, *Problem zakazu druków litewskich 1864–1904*, „Przegląd Wschodni: historia i współczesność Polaków na Wschodzie" 2014, t. 13, z. 3, s. 749–760.

[179] L. Mitkiewicz, *Litwa i Polska. Stosunki wzajmne do roku 1939*, wstep i opracowanie naukowe Waldemar Rezmer, Toruń 2018, s. 86.

(хоча, вочевидь, початок литовського відродження пов'язаний зі зламом 18 – 19 ст.)[180]. Ще одну паралель у контексті цього дослідження спостеріг Ян Бодуа де Куртене (Jan Baudoiun de Courtenay), який пояснюючи небажання купувати литовські книжки, надруковані російським алфавітом звернувся до сербсько-хорватської аналогії. Через звичне у ті часи змішування понять, формувався зв'язок між абеткою та релігією. Саме тому, до прикладу, сербсько-хорватська мова, передана латиною, є ознакою "хорвата-католика", а таж мова, в застосуванні "сербської" абетки (модифікованої російської), стає власністю "серба-православного". Як православний росіянин, якщо б йому запропонували скористати з релігійної книжки, надрукованої латиницею, уважав би це за спробу латинізації, так само на релігійному ґрунті литовець-католик, побачивши свій *Auksa altorius* (Золотий вівтар) чи щось інше надрукованим російськими літерами, повинен був вбачати у цьому замах на католицьку віру і спробу навернення до православ'я[181].

Хорвати ж, як і українці, своє національне відродження розпочали з культурної сфери. Іллиризм[182], який став відображенням національного відродження хорватів, розпочався як суто літературний рух. Головний акцент прихильники іллиризму зробили на мовне питання – відродження хорватської мови. Конкретні історичні умови вимагали від прихильників іллиризму змагатися передовсім у царині культури, поступово перейшовши до політичного протистояння з австро-угорським урядом. На 1830 р. припадає пік руху іллірізму за єднання з іншими слов'янами на засадах політико-економічної рівности, а у Львові – виникнення гуртка "Руська Трійця", 1842 р. було створено літературно-наукове і просвітницьке товариство "Матиця хорватська" (Matica hrvatska), а 1868 р. відповідно у Львові було засноване Товариство "Просвіта".

У Російській імперії рівно ж український рух, який зародився на підставі культурно-мовних вимог, згодом політизувався, а українська інтеліґенція із часом посіла позиції, опосередковано подібні до німецьких[183]. Наприкінці 50-х років 19 ст. українська інтеліґенція почала гуртуватися у

[180] P. Bukowiec, *Dwujęzyczne początki nowoczesnej literatury litewskiej*, Kraków 2008.

[181] J. Baudiuin de Courtenay, *Kwestia alfabetu litewskiego w państwie rosyjskim i jej rozwiązanie*, [w:] *W kręgu sporów polsko-litewskich na przełomie XIX i XX wieku. Wybór nateriałów*, wybót i opracowanie Marian Zaczyński i Beata Kałeba, t. II, s. 40.

[182] Чинником використання терміну "ілірійці" було те, що на той час назви "Хорватія", "хорватський" мали реґіонально обмежений характер, адже існувало не Хорватське королівство, а Триєдине Королівство Хорватії, Славонії і Далмації.

[183] Я. Калакура, О. Рафальський, М. Юрій, *Ментальний вимір української цивілізації*, Київ 2017, с. 323.

“Громади”, які існували в Петурбурзі, Києві, Чернігові, Харкові, Полтаві. Саме перед ними постало непросте завдання – обґрунтувати український проєкт у протистоянні з польським та російським. Як характеризував Леон Василевський (Leon Wasilewski): “Український рух в Росії по 1876 році був рухом чисто культурним, що відхрещувався від всякої політики, як чорт кадила. Українство було радше літературно-освітнім напрямом, а не народним рухом”[184].

Наступним кроком стало теоретичне обґрунтування необхідности об’єднання в одній державі. І хорватські, й українські землі, на момент вибуху Великої війни не були сконцентровані у складі однієї держави та перебували в зонах впливу різних історико-культурних і політичних утворень з відмінними, часто взаємовиключними характеристиками (в українському варіянті – Російська й Австро-Угорська, у хорватському – Османська та Австро-Угорська імперії), що не сприяло єдности в боротьбі за національне визволення. Вже у 19 ст. повстає державницька концепція, базована на необхідності створення хорватської держави, яка б об’єднала усіх південних слов’ян як нащадків давніх іллірійців. Її ідеологом був хорватський літератор та політичний діяч Людевіт Гай (Ljudevit Gaj)[185]. Поступово зміст цього руху наповнили вимоги автономії для Хорватської бановини у складі Австро-Угорської імперії. Очільник Партії Права (Hrvatska stranka prava) Анте Старчевич (Ante Starcević), 1868 р. не випадково твердив, що у Хорватії немає сербів, а лише хорвати-католики та хорвати-православні; його ж наступники доводили, що усі жителі теренів від Дунаю до Адріятики і від Македонії до Німеччини “мають лише одну національність, лише одну батьківщину, лише одне життя – хорватське”[186]. Не випадково, саме з діяльністю Анте Старчевича пов’язані прагнення до цілковитої самостійности Хорватії під рукою Габсбурґів, хорватський націоналізм, Велика Хорватія, незалежність та трактовані якнайширше громадянські свободи[187]. Максимальні прагнення іллиризму сягали об’єднання під хорватською зверхністю земель і народів усієї південної

[184] Л. Василевський, *Україна та її проблеми*, переклав з польської Богдан Подолянко, Аделаїда (Австралія) 1988, с. 96.

[185] Н. Христова, *Людевит Гай и създаването на модерния илиризъм*, “Времена: списание за световна история” 2018, брои 14, април, с. 18–25; Elinor Murrau Despalatović, *Ljudevit Gaj and the Illyrian movement*, New York 1975.

[186] K. Mančev, *Rola stereotypów narodowych w historii narodów bałkanskich*, „Dzieje Najnowsze” 1998, nr 30/2, s. 22.

[187] T. Macan, *Povijest Hrvatskoga Naroda*, Zagreb 1971, s. 172.

Слов'янщини та створення Великої Іллірії або Великої Хорватії[188]. Вочевидь, концепції створення Іллірії від Юлійських Альп до Чорного моря не могли бути реалізовані, а що ще важливо – навіть саму назву серби відкидали як суперечну їх тривалій історичній традиції. Що варто теж зауважити – як український та литовський рух формувався значною мірою як противага польському руху, так іллиризм протиставився угорському націоналізму.

Серби не лише протиставилися хорватській національній ідеї, а й навіть заперечували саму хорватську національну свідомість. На початку 20 ст. напередодні утворення Королівства Сербів, хорватів і словенців сербський прем'єр Нікола Пашич (Никола Пашић) заявив: "Суперечка про старшинство між сербами та хорватами вже давно вирішена на користь сербського народу"[189]. Не випадково 1902 р. орган Сербської (народної) самостійної партії (Srpska (narodna) samostalna stranka) "Србобран" (Srbobran) опублікував матеріял "Серби і хорвати"[190], у якому автор відмовляв хорватам в існуванні окремої мови, національних звичаїв, національної самосвідомости, а у підсумку – в існуванні як окремого народу.

Протистояння й антагонізм великохорватськости й великосербськости стало елементом державотворення, а Белград переводив його у територіяльну площину, загрожуючи державності та незалежності інших націй, передовсім хорватів. Вочевидь, хорватська та сербська концепції були взаємовиключними і поборювали одна одну. Водночас (що надважливо для нас) декларовано боротьбу між сербами і хорватами "до вашого або нашого загину" (зрозуміло, що перемога належить сербам, адже хорвати менші чисельно, розташовані географічно не так вигідно, повсюдно перемішані з сербами, врешті-решт лише сербська ідея означає поступ). Лише нагадаємо – 1902 р. Загребом прокотилася хвиля сербських погромів, спровоковані статтею "Do istrage Vaše Иле Naše", в якій місцевий депутат єдиним можливим варіянтом здійснення величі Сербії назвав винищення усіх хорватів.

Реалізація національних проєктів сербів і хорватів (як і у випадку українців та поляків) виглядала по різному. Варто нагадати, що Адріанопольський трактат 1829 р. на пів сторіччя до Берлінського миру 1878 р. визначив територіяльний та адміністративний устрій Сербії. Як і

[188] J. Skowronek, *Kraje bałkańskie w latach 1815 –1849. Między status quo a radykalnymi przeobrażemniami*, [w:] *Europa w epoce restauracji, romantyzmu i rewolucji 1815 – 1849*, red. W. Zajewski, Warszawa 1991, t. 2, s. 31; W. Paruch, *Między polityzacją etnosu a etnicyzacją demosu: refleksje o polityce narodowej na Bałkanach*, „Annales UMCS" 2016, sectio M, t. 1, s. 73.

[189] H. Biržiška, *Слога Срба и Хрвата*, Београд 1995.

[190] Вперше опублікований: N. Stojanović*, Srbi i Hrvati*, "Spraski književni glasnik" Novi Sad 1902, s. 5–19.

Чорногорія чи Грецьке королівство, Королівство Сербське виявилося єдиним балканським реґіоном, який здобув незалежність у першій половині 19 ст., часу "Весни народів". Інші ж південні слов'яни залишилися у неволі[191]. Тож не випадково націєтворення зламу 19–20 ст. викликало серйозні конфлікти між сербами і хорватами через конкуретність національних проєктів.

Уже наприкінці 19 ст. напруження між сербами і хорватами було таким, що вирівалося назовні. 30 березня 1897 р. відбулися перші спільні збори українських і словенських депутатів на яких українці запропонували не утворювати винятково католицьку фракцію, як планували від початку, а вжити на її окреслення термін "християнська", щоб уможливити участь у ній православних сербів. Олександр Барвінський у своїх спогадах пригадував: "Але коли Русини, Словенці, Хорвати і Серби зібралися на необов'язуючу нараду, виринула між Хорватами й Сербами така завзята буча, що показалася спілка з Сербами неможливою. Хорвати обстоювали своє історичне державне право з котрим Серби не могли погодитися"[192].

І у хорватському випадку, і в українському та литовському, ідентичність формувалася також головно на відособленості – від слов'ян (передовсім – сербів і поляків). У другій половині 19 ст. у хорватському середовищі паралельно з югославізмом, з'явився націоналізм, базований на антисербізмі. Не випадково, Анте Павеліч в інтерв'ю від 15 квітня 1941 р. кореспонденту італійського "Il Giornale d'Italia" акцентував передовсім чужість сербам: "Ми не маємо й ніколи не мали ніяких зв'язків із сербами. Від сербів ми відрізняємося і по релігії, і по фізичним характеристикам. Серба із хорватом сплутати складно. Ми не слов'яни"[193].

Спільним для сербського й хорватського національних рухів було звернення до історичного минулого обох народів, коли вони мали власну державність у етнічних межах й певну незалежність від іноземних держав. Це апелювання до минувшини втілилося у прагненні національних еліт об'єднати етнічні терени у межах окремих держав та, відповідно, оформлених у концепціях "Великої Сербії" [194] чи "Великої Хорватії".

[191] A. Lityński, *Od Wielkiej Serbii do Królewstwa SHS. Historyka ustroju uwag kilka*, „Miscellanea Historico-Iuridica" 2021, t. XX, z. 2, s. 149–150.

[192] Відділ рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка, ф. 135, од. зб. 34, арк. 703.

[193] Цит. за: F. Jelić-Butic, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska, s. 139; F. Ademović, Novinstvo i ustaška propaganda u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj: Stampa i radio u Bosni i Hercegovini (1941–1945*), Sarajevo 2008, s. 281.

[194] Перше використання поняття "Велика Сербія" пов'язують із сербським державним діячем 19 ст. Іллею Гарашаніним. Хорвати використовували його як пропагадистське кліше, яке формувало образ "небезпечного дунайського сусіда".

Очевидно, що вказані національні проєкти були взаємовиключними через претензії на одні й ті ж простори та сильну антисербську/антихорватську конотацію. Не випадково 1911 р. створюють націоналістичну сербську організацію "Чорна рука" чи "Єдність або смерть", яка розглядала хорватів як "неповноцінних" сербів католицького віросповідання (одним з її відламів стає "Млада Босна", членом якої був всім відомий Гаврило Принцип); 1912 р. хорвати створюють організацію "Націоналістична молодь", прихильники якої уважали, що серби не мають права жити на хорватській землі.

Не можна оминути ще один важливий момент, який впливав на перебіг подій у роки Другої світової війни. Основою національного самоусвідомлення "Я – хорват, або я – серб" стала релігійна приналежність. Релігійний чинник був елементом формування національних рухів обох народів. Лідер одного із католицьких товариств Боніфацій Перович писав у своїх спогадах: "...Я лише змусив їх відчувати себе хорватами..." [195]; а сербський історик Йован Скерліч (Јован Скерлић) зазначав: "З Белградського богослов'я виходили цілі покоління молодих священиків, які разом з сільськими вчителями ставали апостолами радикалізму в сербських селах, майбутніми засновниками радикальної партії в Сербії"[196]. Зрештою, ситуація на Правобережжі України у 19 ст. була подібною: рівень національної свідомости на цих теренах визначався не так мовою чи приналежністю до етно-соціяльної групи, як зв'язком із культурною традицією та парафіяльними спільнотами[197]. Не випадково уже в реаліях Великої війни, коли волинян запитували хто вони, вони відповідали саме "тутейший" або "православний". Як писав у своїх спогадах Лев Сапєга (Lew Sapiecha): "Національне питання у волостях не має жодного значення. Не розуміють виразів "поляк" та "русин" інакше, як відмінність віровизнання, бо поляк ходить до костелу, а русин до церкви"[198].

Саме справа національного самовизначення цих людей виявилася предметом сутички між національними рухами щонайменше до середини 20 ст. Так, у промові на з'їзді представників Спілки Стрільців (Šaulys) 2 березня 1940 р. Антанас Сметона (Antanas Smetona) зазначав: "На Віленщині мешкає багато осіб, які уважають себе "тутейшими", розмовляють водночас литовською, і нелитовською мовами, які ще не

[195] B. Perovic, *Hrvatski katolički pokret. Moje uspomene*, Roma 1976, s. 123.

[196] Ј. Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, "Сабрана дела" 1966, књ. 9, с. 100–104.

[197] T. Epsztein, *Ziemienie polscy na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie (1863–1914) w „Walce o ziemię" Daniela Beauvois*, „Kwartalnik Historyczny" 1997, nr 1, s. 70–71.

[198] L. Sapiecha, *Wspomnienia Z lat od 1803 do 1863 r.),* z przedmową Stanisława Tarnowskiego, Rzeszów 2015, s. 256.

визначилися щодо національности, хоча без сумніву є литовського походженням. Було б злочином щодо свого народу, коли б їх не спонукати, коли б їх приспаних залишили на поталу долі. Прикладом можуть слугувати ірландці, чехи, словаки та інші народи, які відродилися через воскресіння свого народу. Їх відродження показало, що виникнення подібних "тутейших типів" не було чужою справою. […] Найважливішим є побудити в людині національну свідомість, а згодом відродиться у ньому бажання пізнати мову, якої вживали його батьки і прадіди"[199].

Серби та хорвати прагнули використати зовнішню кон'юнктуру, щоб реалізувати свої плани, і спиралися на підтримку відповідно серби – Російської, а хорвати – Австро-Угорської імперій. Тож не випадковим є твердження про використання і поглиблення суперечок між сербами та хорватами австро-угорською владою. Адміністратору та довіреній особі графа Андраши (Gyula Andrássy) Беньяміну фон Калаї (Banjamin von Kállay) приписують ідею підсилення конфлікту на релігійному ґрунті. Після ж придушення спільного повстання православних і мусульман у Східній Герцеговині 1881 р. ця тенденція лише посилилася.

Наприкінці Великої війни дійшло до зіткнення двох близьких, однак відмінних політичних ідеологій, про які згадано вище: хорватської ідеї південнослов'янської спільноти і югославської об'єднавчої ідеї: як результат – поява Югославії. Серби потрактували це однозначно як перемогу об'єднавчої ідеї і створення централізованої держави довкола державотворчого елементу, себто сербів; натомість для хорватів держава південних слов'ян була послабленням утисків угорців чи німців[200].

Вочевидь конфліктний потенціял міжетнічних відносин на цьому не вичерпувався. Славомір Дембський (Sławomir Dębski) свого часу звернув увагу, що у Центрально-Східній Європі найближчими на його думку до долі литовців і поляків є угорсько-хорватські або в інший період – угорсько-словацькі відносини. У першій половині 19 ст. під впливом ідей Великої французької революції, спостерігався розвиток національної свідомости. І тоді, до прикладу, Будапешт зі здивуванням побачив під час "Весни народів" і угорського повстання, що національний інтерес, як його бачили хорвати, не співпадає з угорськими аспіраціями. Загреб зайняв сторону Відня, що чітко окреслило прагнення до державотворення, нехай і на той момент під

[199] *Gaivinti ir stiprinti vilniečus*, "Lietuvos aidas" 1940, 4. III, nr 105, p. 1.

[200] B. Zieliński, *Serbowie na ziemi*, „Tygiel Kultury" 2003, nr 7 –9, s. 10.

зверхністю Ґабсбурґів. І від того часу маємо до справи з увиразненням угорсько-хорватського конфлікту[201].

Отже, у 19 ст. ні поляки, ні литовці, ні українці, ні серби, ні хорвати не були незалежними і перебували у складі різних держав (Сербія до втручання Росії залишалися в Османській імперії: хорвати до Великої війни були під владою австро-угорських уряді;, литовці, українці й поляки були розділені кордонами Австро-Угорської та Російської імперій). Їхні національні рухи перебували на різному рівні розвитку. Однак, як слушно свого часу писав Леон Вапсилевський: "З того, що російські українці репрезентують сьогодні ще дуже слабкий рух – слабкіший не лише від польського руху, але навіть вірменського, грузинського чи латвійського, з того що ще досить довго вони будуть займатися закладанням фундаментів своєї майбутньої національної політики, не випливає, принаймні, що українським рухом можна нехтувати"[202].

Квінтесенцією конфліктности між народами Центрально-Східної Європи та Балкан є відомі дискусійні, але символічні (не доцільно тут аналізувати їх раціональність), гасла, які так чи інак виявляли національний ідеал. Так, для литовського діяча Александра Дамбраускаса (Aleksandras Dambrauskas) і його прихильників ідеал виражали слова: "Литва – для литовців"[203]. Відповідником в українському варіянті було знане "Україна – для українців"[204], у польському – "Польща для поляків"[205], у сербському –

[201] S. Dębski, *Rozważania o stosunkach polsko-litewskich na tle porównawczym*, „Przegląd dyplomatyczny" 2001, nr 2 (2), s. 111.

[202] L. Płochocki [Leon Wasilewski], *Ukraina i sprawa ukraińska*, Kraków 1912, s. 196.

[203] В опрацьовану проєкті програми демократичної партії зустрічаємо гасло "Литва для литовців", щоправда з витлумаченням, що ходить про те, аби литовці могли самі керувати собою і шоб їх культурний розвиток не стримували чужинці (див.: M. Wasldenberg, *Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje konfliktów i idei*, Warszawa 2000, s. 148 – 149). У виданій 1907 р. у Вільнюсі брошурі "Пересторога" вказувалось: "Литва – для литовців, поляків насправді на Литві немає, є лише дуже сполонізовані литовці, які повинні якнайшвидше повернутися до своєї Вітчизни" (див.: B. Jundo-Kaliszewska, *Etnolingwistyczna istota nacjonalizmu litewskiego i antypolonizmu Litwinów na przełomie lat osiedemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w.*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folio Historica" 2013, nr 91, s. 234). Уже пізніше гасло "Литва для литовців" з'явилося на сторінках журналу „Verslas" (Підприємництво) як відображення вимоги "посунути" єврейську гегемонію у бізнесі.

[204] Гасло було сформульоване свого часу Миколою Міховським: "Україна для українців і доки хоч один ворог чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя" (М. Міховський, *Самостійна Україна*, Київ 2002).

[205] Є найпоширенішим серед польських націоналістів. Наймовірніше його поява пов'язана з постанню "батька-засновника" Романа Дмовського і воно стало мотто членів таких організацій як Obóz Narodowo-Radykalny (ONR) чи Młodzież Wszechpolska.

“Сербія для сербів”. Саме події 19 ст., коли почали оформлюватися національні проєкти, заклали той клубок анатагонізмів, який у 20 ст. трансформувався з етносоціяльних у етнонаціональні.

НАРОДИ В НЕВОЛІ ІСТОРІЇ ТА ЕМОЦІЙ: ВІДНОСИНИ МІЖВОЄННЯ

Перша світова війна й пов'язаний із нею розпад останніх імперій на європейському континенті дав шанс розбудови власної державности поневоленим народам. Загострення конфліктів у цей час головно пов'язане зі створенням незалежних держав одними націями і поразкою державотворення інших. І тут можна говорити про першу суттєву відмінність у долі народів – якщо литовцям, полякам, сербам удалося отримати і втримати свою державність аж до вибуху Другої світової війни, то українські чи хорватські державотворчі змагання зазнали поразки і цим народам довелося продовжити боротьбу. Вітаутас Йокубаускас (Vytautas Jokubauskas) зауважив, що досі духовно існує кордон, проведений у Східній Європі ще 1920 р.; неозброєним оком помітно різницю поміж країнами, що зуміли таки захистити свою незалежність у "роки великого зламу" впродовж 1918 – 1920 рр., і тими, до кого богиня Фортуна не була настільки прихильною[206].

Склалася парадоксальна ситуація, коли майже кожна з держав, які постали на руїнах імперій, відтворювала їх у мініатюрі, включаючи етнічні меншини, незадоволені своїм становищем у нових державах, уряди яких не визнавали за ними права на самовизначення, хоча скористалися ним для своїх народів[207].

У результаті поразки Австро-Угорщини й Німеччини у Великій війні, 1 грудня 1918 р. було створене Королівство сербів, хорватів і словенців. Дуже швидко виявилося, що преамбула Корфської декларації 1917 р., яка стала ідейно-політичним підґрунтям появи нової країни та стверджувала, що серби, хорвати і словенці "однакові по крові, по мові, по культурі, по відчуттю єдности... та спільним життєвим інтересам" – не більше, аніж порожні слова.

У 20 ст. обидва народи – і українці, і поляки – увійшли уже з великим обсягом взаємних претензій та суперечностей[208]; Перша світова війна і міжвоєнний період лише виявили неминучість протистояння і означали новий етап збройного українсько-польського конфлікту. У 1923 р. конференція послів, як орган країн Антанти, затвердивши кордони Другої Речіпосполитої, фактично заклала неминуче у майбутньому протиборство.

---

[206] В. Йокубаускас, *Історична книга та її майбутнє (замість вступного слова)*, [в:] А. Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, Одеса – Рига – Торунь 2020, с. 9–10.

[207] О. Сич, *Історія західного суспільства в міжвоєнний період (1919–1939 рр.)* : навч. посіб, Чернівці 2008, с. 38.

[208] Л. Зашкільняк, *Україна і Польща в XX ст.: від конфліктів до порозуміння*, "Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність" 2008, вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: XX ст., с. 9.

Адже, відповідно до цього рішення у межах Польської держави опинилися Віленський край, Волинь, Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя. Польський історик Ришард Тожецький (Ryszard Torzecki) напише, що досягнення польсько-української згоди у Другій Речіпосполитій було рівним вирішенню квадратури кола[209].

Після розпаду російської імперії розгорівся конфлікт за вільнюс/Віленщину. Градус напруги у відносинах між Литовською (Lietuvos Respublika) та Польською (Rzeczpospolita Polska; II Rzeczpospolita) Республіками виявився настільки високим, що офіційно держави перебували у стані війни впродовж майже усього міжвоєння, їхній декаданс здивував світ, а врегулювання стало справою Ліги націй.

Той клубок непорозумінь, який уже існував у взаєминах між сусідніми народами, не лише не розмотувався, а навпаки – до нього додалися нові образи, кривди.

Демографічний зріз

У створених на європейському континенті за результатами Великої війни державних утвореннях *de facto* національний склад населення став підґрунтям етнонаціональних конфліктів. Саме тому важливо розуміти демографічну динаміку на теренах, охоплених протистояннями.

Розпочати варто з тези про зародження антагонізму на Балканах як наслідку міграцій 16 –17 ст., які змінили демографічну мапу реґіону. Серби та хорвати, які раніше розвивалися у своїх замкнених культурно-історичних ареалах, потрапили у відмінну ситуацію змішаного розселення[210].

На середину 19 ст. сербське населення Хорватії становило приблизно 30 % загального числа мешканців, а в окремих районах порубіжжя, які належали до особливої адміністративної одиниці, серби навіть переважали. Загалом, із 689 тис. осіб, які проживали на 1880 р. у Хорватській (Hrvatska vojna krajina) і Славонській (Славонска војна крајина) військових границях, серби становили 330 тис. або 47 %. Впродовж другої половини 19 ст. чисельність сербського населення, збільшилася в абсолютних показниках, невпинно скорочуючись у відсотковому відношенні[211] (рис. 1).

[209] Р. Тожецький, *Де Січ, де Вісла*, [в:] *Волинь: дві пам'яті. Збірка статей, опублікованих у "Газеті виборчій"*, М. Войцеховський (упор.), Київ 2009, с. 30.

[210] Г. Палій, *Крах Югославії: від єдиної держави до національної фрагментації Балкан*, "Магістеріум" 2002, вип. 10: Політичні студії, с. 113.

[211] А. Городнянский, *Историческая ретроспектива сербо-хорватского конфликта*, «Словяноведение» 1997, № 3, с. 64.

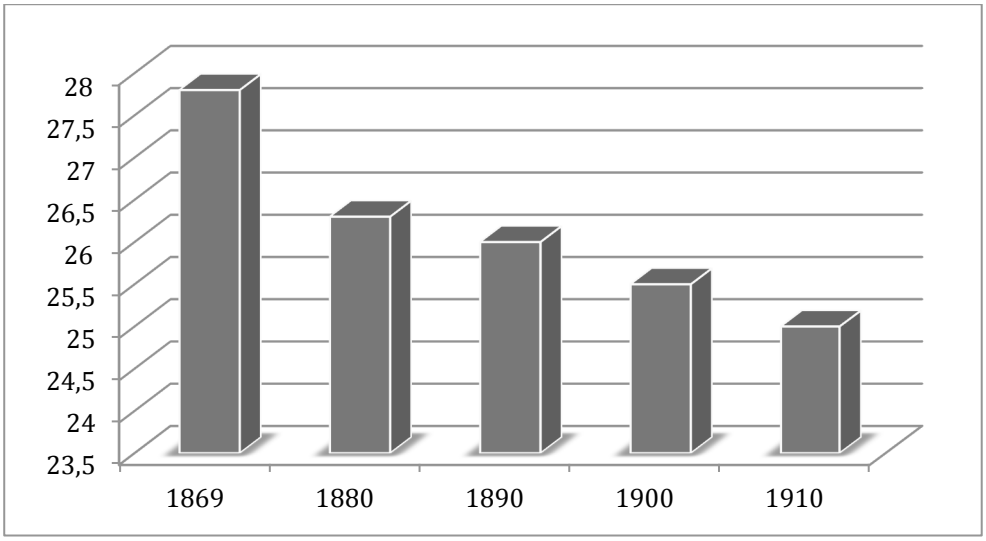

Рис. 1. Чисельність сербського населення у Хорватській і Славонській військових границях (у відсотках)

Сербський історик Любомир Петрович (Љубомир Петровић) наводив дані про чисельність сербів на хорватських землях і хорватів на землях, які належали до Белградської орбіти (серби й хорвати мешкали "смугами" також і в Боснії та Герцеговині, Чорногорії). І перші, і другі становили понад 30 % загальної кількости мешканців цих теренів[212] (рис. 2).

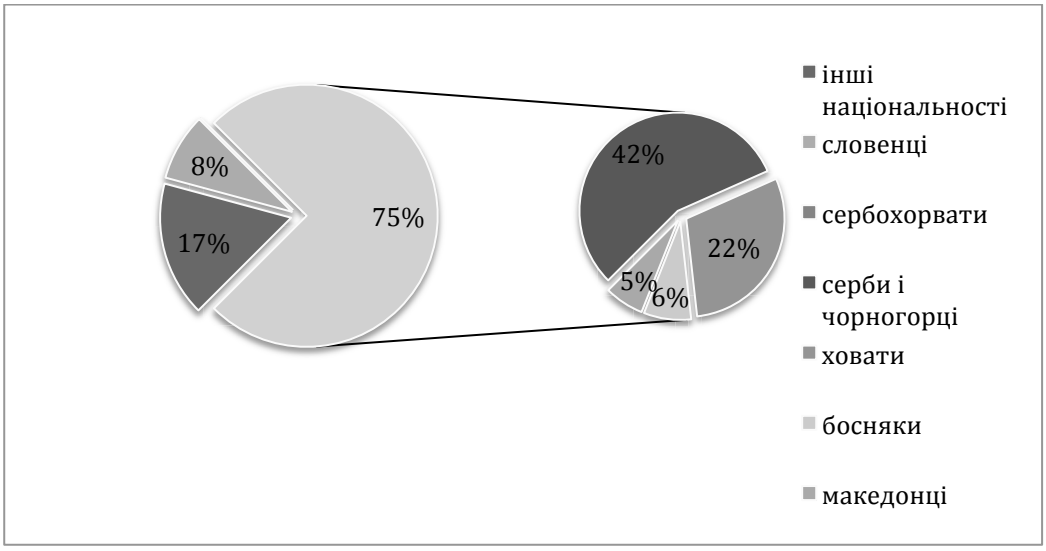

Рис. 2. Чисельність сербського населення за Любомиром Петровичем (у відсотках)

[212] Л. Петровић, *Југословенско друштво између два светска рата*, "Историја 20 века" 2008, година XXVI, broj 2, с. 34.

Із цього числа було 46,7 % православних, 39,3 % римо-католиків, 11,2 % мусульман, 1,9 % євангелистів та ін. Мовний зріз виглядав так: сербсько-хорватською розмовляло 74,4%, словенською – 8,5%, німецькою – 4,3 %, угорською – 3, 9%, албанською – 3,7 %.

Ця ситуація з часом лише усталилася у регіоні і визначила реалії держави, яка утворилася за результатами Великої війни. Відповідно до даних, які навів знаний хорватський історик Іво Банак (Ivo Banac), безпосередньо після утворення Королівства сербів, хорватів і словенців на його території у 248 тис. км^2 згідно з переписом 1921 р. проживало 11 984 911 осіб; із них: 4 665 851 (38,8 %) – серби, 2 856 551 (23,8 %) – хорвати, 1 024 761 (8, 5%) – словенці, 724 650 (6,1 %) – мусульмани та 585 548 (4,9 %) – особи, визначені як "македонці або болгари". Орієнтовно 18 % населення держави складали інші слов'яни, німці, угорці, албанці, румуни, цигани, турки, євреї, італійці та представники інших національностей[213].

Щодо динаміки змін, то відповідно до перепису уже 1931 р. в Королівстві Югославія було 13 954 000 жителів, із яких: 48,7 % – православні, 37,4 % – католики, 11,2 % – мусульмани, 1,7 % – євангелисти. Мовні дані виглядали так: південнослов'янською (сербсько-хорватська, словенська, македонська) розмовляло 85,2 %, німецькою – 3,6 %, албанською – 3,6 %, угорською – 3,3 %[214]. Варто звернути увагу на цікаву деталь – на 1931 р. сербів на хорватських теренах мешкало 636 тис., себто 16,8 %[215]. А це відповідає цифрам щодо чисельности польського населення у Волинському воєводстві, яке стало символом українсько-польського протистояння і про яке детальніше йтиметься далі.

Жодна національна чи релігійна група не становила абсолютної більшости. Іґнорування цього факту й урядування так, наче така більшість існувала, могло лише призвести до нещастя. У міжвоєнний період королівський уряд проводив політику сербізації, що спричинило хворобливу реакцію несербського населення, передовсім хорватів. Відсутність продуктивного діалогу між політичними елітами обох народів, вихід на перший план нездатних до компромісу радикалів, запровадження королівської диктатури призводило до створення підпільних/нелегальних та напівпідпільних/напівлегальних хорватських організацій, які здійснили

[213] I. Banac, *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*, Ithaca & London 1984, p. 58–59. Див. також: Дж. Ротшильд, *Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами*, пер. з англ. В. Канаша, Київ 2001, с. 250.

[214] J. Ilić, M. Spasovski, *Geopolityczna specyfika Bałkanów i etniczne terytorium Serbów*, "Sprawy narodowościowe" 1994, t. III, z. 2 (5), s. 145.

[215] M. Waldenberg, *Rozbicie Jugosławii: od separacji Słowenii do wojny kosowskiej*, Warszawa 2005, s. 109.

низку терористичних актів; тим самим, міжетнічні відносини вийшли з правового поля, врешті-решт перейшовши у стадію збройного конфлікту[216]. Аналогічно уряд Другої Речіпосполитої активно здійснював полонізацію та зміцнював польський стан посідання на східних територіях.

Дослідники звертають увагу на те, що включення до складу Другої Речіпосполитої значних територій із непольським (українським, литовським, білоруським) населенням створило складний конфліктний вузол міжнаціональних проблем. Ба більше – це вже стало аксіоматичною тезою. Прикладом цього є твердження з підручника Анджея Щесняка (Andrzej Szcześniak) про те, що у кордонах Польської держави опинилися території, де проживали переважно українці та білоруси, що стало однією з головних причин національних конфліктів на "східних кресах" [217]. Національні рухи, зокрема українців Галичини і Західної Волині, які прагнули незалежного існування й активно відстоювали свої права, ннеминуче посилювали дестабілізацію в польському суспільстві й ускладнювали внутрішню ситуацію та міжнародне визнання й утвердження кордонів Польської держави[218].

Вочевидь, сам по собі такий характер проживання ще не був причиною сербсько-хорватського чи українсько-польського конфлікту, але він створював для нього сприятливий ґрунт.

Новоутворена Польська держава мала взагалі найвищий відсоток національних меншин у Європі: 1921 р. [219] понад 30 % 27-мільйонного

[216] Д. Заплітний, *Сербо-хорватські відносини у міжвоєнний період*, "Історична панорама" 2011, вип. 12, с. 57–69.

[217] A. L. Szcześniak, *Historia. Polska i świat naszego wieku 1914–1989:* Podręcznik dla klasy osmej, Warszawa 1995, s. 92.

[218] С. Шумихіна, *Українська історіографія відновлення і утвердження Другої Речі Посполитої,* "Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики" 2007, вип. 15, с. 234.

[219] Необхідно вказати, що частина дослідників ставить під сумнів результати цього перепису. Так, Мирон Кордуба відразу ж поставив його під сумнів і иважав, що національна статистика перепису 1921 р. була сильно сфальсифікована його організаторами і не могла викликати жодного наукового інтересу (див.: М. Кордуба, *Простір і населення України*, Львів 1921). Спеціалісти з цього питання дійшли висновку, що даними перепису 1921 р. щодо приналежности до української національної групи користуватися не можна, а її зменшення відбулося внаслідок штучного збільшення польської національної групи (див.: В. Садовський, *Людність західноукраїнських земель по польському перепису 30 вересня 1921 року*, "Студії з поля суспільних наук і статистики" 1927, т. 4, вип. 1, с. 23–24). Зрештою його дані ставили під сумнів й польські громадські діячі й публіцисти. В. Сроковський, який особисто відвідав "східні креси", зокрема й Волинь, висловився проти включення православних до польської національности, як це зробили організатори перепису (див.: K. Srokowski, *Sprawa narodowościowa na Kresach Wschodnich*, Kraków 1924). Леон Василевський теж погоджувався з тим, що результати перепису не відповідають правдивій чисельности українців у Польщі, вказуючи на

населення становили українці (3 898 428 осіб – 15,17 %), євреї (2 048 878 осіб – 7,97 %), білоруси (1 035 693 осіб – 4,03 %), литовці (24 044 осіб – 0,09 %) та представники інших національностей[220]. Якщо ж говорити про "східні креси" (Kresy Wschodnie), то там ситуація була ще складнішою. Враховуючи дані перепису 1931 р.[221] та результати досліджень, які провели українські історики, можна твердити, що на території Західної Волині та Східної Галичини проживало 4 750 тис. українців, тобто 62,17 % тамтешнього населення[222]. Це був реґіон компактного проживання українців, де вони творили абсолютну більшість[223].

Немає найменшого сумніву, що на ситуацію на українсько-польському порубіжжі суттєво впливала швидка та значна зміна етнічної мапи. Тож варто окреслити її у загальних рисах. За даними перепису 1897 р. у дванадцяти повітах Волинської губернії проживало 166 327 поляків (6 % від усього населення). Вищим показник польського населення був на Західній Волині: Рівненський (25 126 осіб, (9,2 %), Луцький (24 407 осіб, 9,7 %), Володимир-Волинський (23 225 осіб, 8,38 %) повіти[224]. Рівно ж високим було заселення поляками міст: Ковель (1 651 особа, 9,33 %), Володимир-Волинський (776 осіб, 7,75 %), Луцьк (1 233 особи, 7,17 %). Що важливо – з початку 20 ст. спостерігаємо динаміку зростання польського населення на

нестійкість національної свідомости різних частин як особливість української національної групи (див.: L. Wasilewski, *Istotna liczba Ukraińców w Polsce*, „Sprawy Narodowościowe" 1927, t. 1, nr 3, s. 231). Однак і вона виявляє усю різноманітність етнічного складу населення Другої Речіпосполитої. Значною мірою на об'єктиність даних перепису 1921 р. на думку дослідників вплинули декілька чинників: зменшення кількости населення цих територій внаслідок Великої війни; польсько-українське протистояння на міжнародній арені; бойкот перепису найсвідомішою частиною української громади Східної Галичини.

[220] A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939,* Wrocław 1979, s. 6.

[221] Слід пам'ятати, що у переписі 1931 р. питання про "національність" було трансформоване в "рідну мову", а сам перепис відбувався у кардинально інших політичних умовах: завершилися міграційні процеси, усталилися кордони.

[222] С. А. Макарчук, *Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма,* Львов : [б. и.], 1983, с. 148.

[223] Польська статистика зафіксувала у Волинському воєводстві станом на червень 1937 р. таку кількість населення різних національностей: українців 1 420 074 (68,1 % всіх мешканців), поляків – 348 079 (16,7 %), євреїв – 205 615 (9,9 %), інших – 5,3 %. Перед Другою світовою війною у Східній Галичині мешкало 4 257 тис. (73,2 %) українців, 948 тис. (16,2 %) поляків (із них 73 тис. колоністів), 570 тис. (9,8 %) євреїв, 49 тис. (0,8 %) німців та ін.

[224] *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.* т. VIII: Волынская губерния / под ред. Н. А. Троицкого. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, Санкт-Петербург 1904, с. IX, 3.

Волині, передовсім унаслідок прибуття до губернії осіб, які мали громадянство інших держав. І знову – серед тих місць, де вони оселялися – Луцький та Володимир-Волинський (269 сімей) повіти. На початок 20 ст. на Волині осіло 343 284 особи, себто понад 50 % усіх поляків на українських теренах. Динаміку польського населення до Великої війни добре ілюструють такі дані (табл. 1)[225].

Таблиця 1

Динаміка чисельности польського населення Волинської губернії 1897–1912 рр.

Повітові центри. Повіти	**1897**	**1911**	**1912**
Житомир	7 464	14 892	15 090
Житомирський повіт	24 678	45 870	47 911
Володимир-Волинський	776	1 900	1 910
Володимир-волинський повіт	23 225	40 940	41 450
Дубно	913	3 403	3 405
Дубнівський повіт	12 748	19 791	19 887
Заслав	682	1 201	1 218
Заславський повіт	14 608	28 418	29 119
Ковель	1 651	3 284	3 342
Ковельський повіт	9 700	9 178	8 016
Кременець	691	2 389	2 434
Кременецький повіт	6 630	15 165	15 467
Луцьк	1 233	1 579	1 614
Луцький повіт	24 504	14 427	21 499
Новоград-Волинський	1 291	2 668	2 632
Новоград-Волинський повіт	18 231	45 744	46 155
Овруч	152	195	199
Овруцький повіт	2 757	14 221	14 451
Острог	544	1 727	1 759
Острозький повіт	11 198	12 731	12 986
Рівне	1 664	2 707	2 750
Рівненський повіт	25 126	26 136	24 675
Старокостянтинів	773	1 175	1 161
Старокостянтиніський повіт	10 756	21 382	22 213
Всього у містах	17 834	39 033	39 455
Всього у повітах	166 327	292 059	303 829
Всього у губернії	184 161	331 092	343 284

[225] О. А. Буравський, *Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.*, Житомир 2004, с. 31

У міжвоєнний період на Західній Волині відсоток польського населення лише зріс. Переписи населення у Другій Речіпосполитої дають такі дані (табл. 2)[226].

Таблиця 2

Населення Волинського воєводства щодо віровизнання та національности за переписами 1921 та 1931 рр., в тис.

визнання	Національність													
	Загалом		польська		українська		російська		німецька		чеська		євреї	
	1921	1931	1921	1939	1921	1939	1921	1939	1921	1939	1921	1931	1921	1931
загалом	1578	2086	266	347	1087	1418	10	24	25	47	25	31	166	174
римо-католики	180	328	171	318	4	2					5	7		
православні	1174	1456	74	20	1080	1380	10	23			18	22		
євангельське	40	53	10	5					25	42		1		
Іудеї	178	208	11	2									166	206
інше	6	40		2		22				5		1		

Статистичні дані засвідчують продовження збільшення присутности польської етнічної групи у Волинському краї. Це увиразнює зміна релігійної мапи регіону, яка на той час виступала чітким маркером. За даними офіційної статистики питома вага вірних Католицької Церкви серед мешканців Волинського воєводства зросла з 9, 6 % у 1897 р. до 15, 7 % у 1931 р. (табл. 3) [227].

Таблиця 3

Приріст населення волинського воєводства щодо віровизнання між переписами населення 1921 та 1931 р.

Приріст	загалом	віровизнання				
		римо-католики	православні	ґреко-католики		іудаїзм
Реальний	514	147	184	11		30
Природний	410	66	302			23
Міграційний	104	81	18	11		7

Як висновував Степан Макарчук, упродовж 1897 – 1931 рр. польське населення Західної Волині збільшилося майже у 2,5 рази; а найбільша частка цього приросту припала саме на міжвоєнний період через приїзд військових і цивільних колоністів (осадників), чиновництва управлінських

[226] *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku*. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo wołyńskie, S. P., Ł. 23, tab. XI; *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskie z dn. 30 września 1921 r.* Województwo poleskie, S. P., t. 22, tab. XI; Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo wołyńskie, S. P., Seria C, t. 70, tab. XI.

[227] *Mały Rocznik Statystyczny 1939*, przewodn. kom red. Edward Szturm de Sztrem; red. gł. Stefan Szulc. Warszawa 1989, S. 41.

структур судівництва, поліції, службовців транспорту, пошти, лісового господарства, вчителів та інших інтеліґентних професій[228].

З цього приводу Влодзімєж Менджецький (Włdzimierz Mędrzecki) зауважував, що попри зменшення відсотку українців (з 71 % до 66 % від загалу), саме вони і визначали етнічне обличчя воєводства[229].

Анджей Айненкель (Andrzej Ajnenkiel) свого часу звернув увагу на вражаючу динаміку національного складу на Холмщині, яка згодом теж стала місцем конфлікту: якщо за російським переписом 1897 р. на території Холмської губернії переважали українці, тоді як поляки складали приблизно 25 % населення, то за переписом міжвоєнного періоду, поляки уже становили ¾ населення[230] (рис. 3).

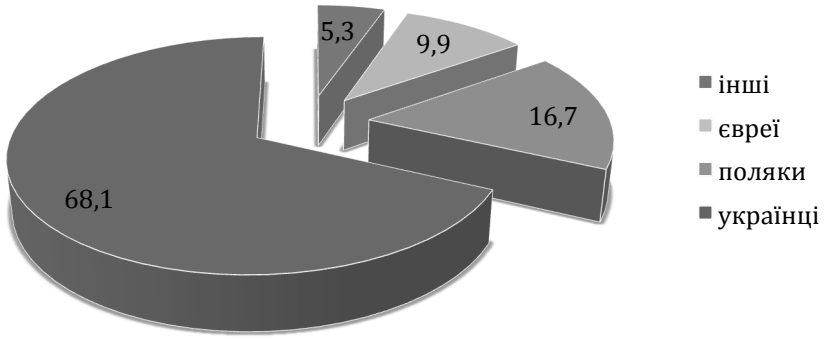

Рис. 3. Етнічний склад населення Холмщини у міжвоєнний період

Окремо згадаймо про Львів. За даними перепису 1910 р., з 206 113 мешканців міста за віросповіданням (які найбільше співпадають із національним складом) населення поділялось так: римо-католики (поляки) – 51,17 % (105 469 осіб), греко-католики (українці) – 19,07 % (39 314 осіб), іудеї (євреї) – 27,84 % (57 387 осіб)[231]. Урядовий перепис населення з 1921 р. під національним та віросповідним оглядом у Львові засвідчив: на 219 388 населення було 111 860 римо-католиків, 76 854 євреїв, 27 269

[228] С. Макарчук, *Західна Волинь у 20 – 30-х роках XX ст. (етносоціальні та політичні віднсоини в краї)*, "Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність" 2008, вип. 17, с. 227.

[229] W. Mędrzecki, *Województwo wołyńskie 1921 – 1939: Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych*, Wrocław 1988, s. 74.

[230] А. Айненкель, *Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми*, [в:] *Україна – Польща: важкі питання*, т. 1–2: Матеріали II міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках" Варшава 22–24 травня 1997 р., Варшава 1998, с. 30.

[231] *Історія Львова*: у трьох томах, т. 2, Львів 2007, с. 183.

греко-католиків (себто українців) та 3 405 інших[232]. У даних за 1931 р. подано такі цифри: на загальне число 312 231 осіб маємо 157 490 римо-католиків/поляків (50,44 %), 99 595 євреїв (31,89%), 50 824 греко-католиків/українців (29,3 %), а число інших сягнуло 5 399 осіб (1,73 %)[233].

Не менш промовисто виглядає ситуація у польсько-литовському варіянті. У міжвоєнний період у Литві проживала значна польська спільноти, чисельність якої була, та до певної міри є, питанням контроверсійним і суперечливим. Відповідно до перепису населення 1923 р. у Литовській Республіці проживало понад 65 тис. поляків (майже 3, 23 %). Водночас польські дані 1926 р. стверджують, що у Литві мешкало понад 202 тис (тобто майже 10 %). Різницю у наведених даних польські автори пояснюють литовською урядовою політикою винародовлення поляків і прийняття ними громадянства Литви. Найбільшими місцями локалізації поляків називають околиці Панєвєжиса, Вилкомєржа, Кєйдан, Трок і Каунаса (Ковна)[234].

Складність етноконфесійної картини добре виявляє ситуація на Віленщині, яка стала предметом конфлікту у міжвоєнні та у роки Другої світової війни і яку слід уважати підґрунтям конфліктогенности реґіону у післяверсальський період. Там національний склад згідно перепису 1897 р. виглядав так: із загальної кількості в 1 589,4 тис. осіб складали: 56,1 % – білоруси, 17,6 % – литовці, 12, 7 % – євреї. 8, 2 % – поляки, 5 % – росіяни (рис. 4)

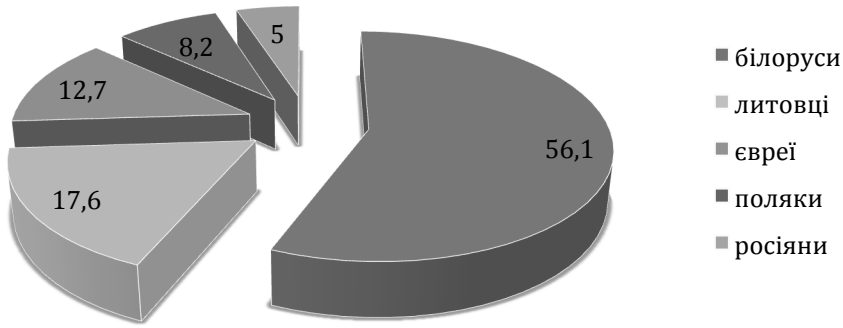

Рис. 4. Етнічний склад населення Віленщини згідно перепису 1897 р. (у відсотках)

[232] *Історія Львова*: у трьох томах, т. 3, Львів 2007, с. 43.

[233] *Історія Львова*: у трьох томах, т. 3, Львів 2007, с. 43–44.

[234] S. Ostojczyk, *Zasady polityki litewskiej w stosunku do mniejszości polskiej w Litwie*, „Sprawy Narodowościowe" 1935, nr 5, s. 376; *Stan polskiego szkolnictwa początkowego w Litwie w listopadzie 1927. Memoriał złożony rządowi litewskiemu przez Polskie Towarzystwo Oświatowe „Pochodnia" 19 listopada 1927 r.*, „Sprawy Narodowościowe" 1927, nr 5/6, s. 653.

У 1916 р. у Віленському повіті частка поляків становила 74,9 %, 1919 р. – 87,2 % усіх мешканців, а литовці, відповідно, – 15,6 % та 7,5 %. Саме на початку 20 ст. терени Віленського та Троцького повітів з литовських перетворилися на польські і залишалися такими аж до совєтських депортацій 1946 р.[235]. Згідно з польським переписом населення 1931 р. у Віленському воєводстві поляки складали 59,7 % (761, 7 тис.), білоруси – 22,7 % (289, 7 тис.), євреї – 8,5 % (майже 110 тис.), литовці – 5,2 % (65, 3 тис.) [236] . Однак, як писав Зіґмас Зінкявічюс (Zigmas Zinkevičius), мешканців Віленщини реєстрували як поляків під примусом (прямим чи опосередкованим). "Якщо хочеш отримати роботу за спеціяльністю, зареєструйся поляком. Хочеш придбати землю – будь ласка, лише назвись поляком. Поліція складала протоколи навіть за те, що збирався литовський фольклор. Налякані люди боялися зізнатися, що литовці. Навіть іноземним вченим, які досліджували литовські говірки Віленщини, люди боялися зізнатися, що литовці"[237].

Не випадково уряд Литви прийняв офіційне рішення щодо поляків, котрі переселилися між 1920 та 1939 рр., згідно з яким вони отримали статус "прибулих", який акцентував на їх "чужості". Закон від 20 березня 1940 р. позбавив їх будь-якої надії на отримання громадянства Литви. "Прибулі" повинні були зареєструватися як воєнні біженці, одначе, на відміну від останніх, вони не мали жодного права отримувати офіційну допомогу.

Щодо самого Вільнюса, то ситуація виглядало дещо відмінно до повіту і подібно до львівської – литовська присутність у місті була незначною. Міжвоєнний Вільнюс був політичним, культурним та економічним центром Північно-Східної Речіпосполитої.

Відповідно до Всеросійського перепису населення 1897 р. з 153,7 тис. осіб там проживало 40,2% євреїв, 31 % поляків, 20,1 % росіян, 4,2 % білорусів і лишень 2 % литовців.

На 1931 р. чисельність населення Вільнюса склала 195 071 осіб і він був шостим за величиною міським осередком Польщі (після Варшави, Лодзя, Львова, Познаня і Кракова).

---

[235] В. Кабузан, *Формирование многонационального населения Прибалтики (Эстонии, Латвии, Литвы, Калининградської области России) в XIX – XX вв. (1795–2000 гг.*), Москва 2009, с. 39.

[236] J. Wołkonowski, *ZWZ-AK a problem mniejszości etnicznych na Wileńszczyźnie*, [w:] *Opór wobec systemów totalitarnych na Wileńszczyźnie w okresie II wojny światowej*, red. P. Niwiński, Gdańsk 2003, s. 38.

[237] З. Зинкявичюс, *Восточная Литва в прошлом и настоящем*, Вильнюс 1996, с. 201.

Станом на 1938 р. там проживало орієнтовно 210 тис. осіб., ще інші місцевості Віленщини заселяло не більше 10 тис. Серед згаданої кількости вільнян, понад 137 тис. було поляків, майже 60 тис. євреїв, понад 7 тис. росіян та інших національностей (литовці, білоруси, німці, караїми, татари та ін.) (рис. 5).

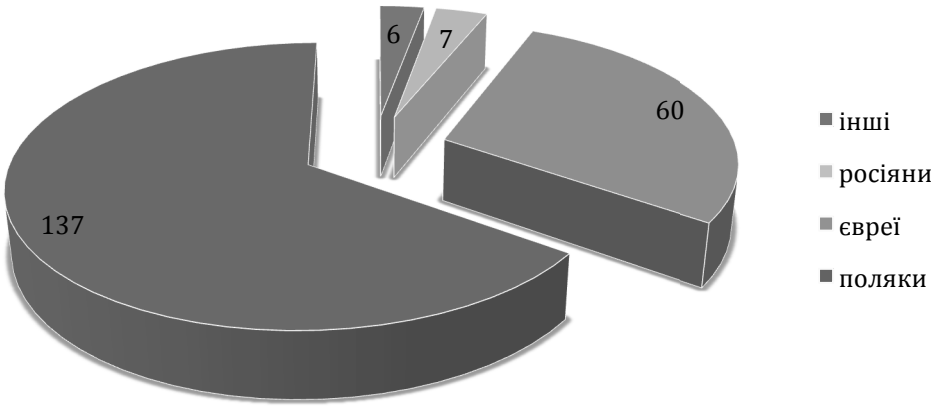

Рис. 5. Етнічний склад Вільнюса на 1938 р. (у тис.)

Коли 1942 р. окупаційна адміністрація проводила перепис населення у Генералкомісаріяті Литви, етнічний склад був уже іншим. Відразу треба зауважити, що з перепису були вилучені євреї, винищені під час Голокосту, та німці, які працювали у німецькій адміністрації або військових формуваннях. У чотирьох повітах Віленщини (Віленський, Троцький, Свєнцянський, Ейшицький) перевагу мали литовці (58,8%), поляки складали 36,9 %, білоруси – 12,9 %, росіяни – 2,9 %. У самому ж Вільнюсі більшість становили поляки – 71,9 %, литовці – 20,5 %, росіяни – 4,1 %, білоруси – 2,1%.[238] (рис. 6).

[238] P. Eberhardt, *Przemiany narodowośiowe na Litwie*, Warszawa 1997, s. 158–159.

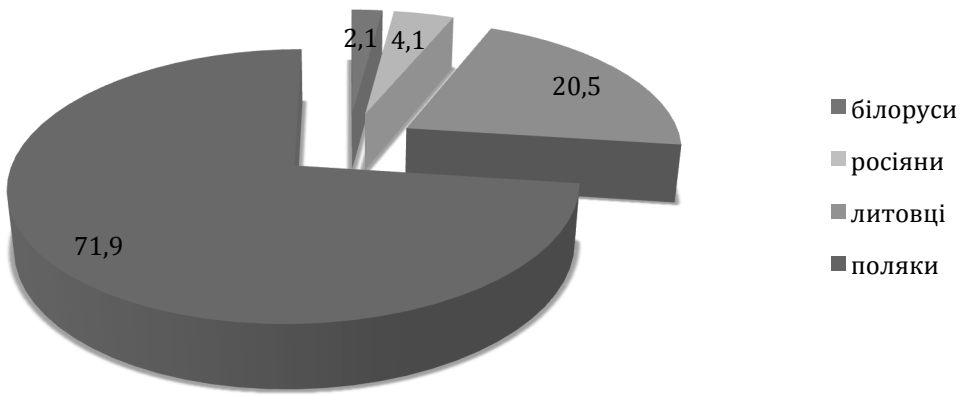

Рис. 6. Етнічний склад Віленщини на 1942 р. (у відсотках)

На марґінесах залишимо питання хто є корінними мешканцями тих чи інших реґіонів, наскільки віддавна представники тієї чи іншої етнічної групи є "своїми" на тих чи інших теренах. Ґжеґож Бабінський (Grzegorz Babiński) не випадково аналізуючи пограниччя і згадуючи про Волинь, де жили поруч чи разом не лише українці й поляки, а й євреї, німці, чехи, задавав питання яка з цих груп була в себе вдома, а яка була прийшлою, а чи всі були тут "від віків"? Подібно виглядала ситуація на Віленщині чи самому Вільнюсі, про що неодноразово згадував Чеслав Мілош[239]. Це не риторичне питання у площині етнопсихології потребує ще ретельнішого дослідження, адже може пояснити поведінку учасників конфлікту та сприйняття протиборства нащадками.

Отже, національний склад населення, динаміка його змін стали одним із чинників етнічного напруження, яке час до часу набувало форми збройного протистояння. Демографічний чинник уважають елементом стабільности ситуації, а зміна етнічної мапи тих чи інших територій впливає на міжнаціональні відносини і є додатковим чинником напруження. Різке збільшення або зменшення представників того чи іншого етносу (як от сербів на хорватських землях чи поляків на західноукраїнських) призводить до зміни соціяльно-економічної та культурної картини. Це стає підставою формування відчуття нерівности, яке і лежить в основні міжнаціональних конфліктів. Вочевидь, не абсолютизуючи цього фактору усе ж оминати та іґнорувати його ми не вправі.

[239] G. Babiński, *Pogranicze etniczne, pogranicze kulturowe, peryferie. Szkic wstępny problematyki*, „Pogranicze. Studia społeczne" 1994, t. IV, s. 7.

Слід пам'ятати, що показником, який засвідчує перехід національного руху у політичну площину є саме прагнення окреслити свою етнографічну територію, об'єднати її в межах однієї держави та встановити там національне домінування. Часто-густо сусідні народи можуть сприймати як свої одні й ті ж терени. Територіяльні претензії, вочевидь, стають підґрунтям для одного з найпоширеніших типів міжетнічних конфліктів, коли між окремими етнічними групами, між державними інституціями й етнічними групами виникають супуречки за контроль над територіями, які й одні, й інші вважають "історично їм приналежними". До прикладу, у конфлікті між румунами і угорцями такою територією став Семигород. Після Великої війни він зберіг угорський характер, однак елементи/сили, які підтримували Румунію, домоглися входження цієї території за Тріанонським мирним договором 1920 р. до своєї держави. У 1940 р. під тиском німців румуни віддали Семигород угорцям і донині в Семигороді присутня значна угорська меншина[240]. Не менш виразним є випадок конфлікту між азербайджанцями та вірменами, який триває щонайменше від початку 20 ст. і пов'язаний із Нагірно-Карабаським реґіоном, який визнаний частиною Азербайджану, але був контрольований вірменами[241]. І таких прикладів чимало.

Не є винятком конфлікти у Центрально-Східній Європі та на Балканах. Як написали Роберт Ґервард (Robert Gerwarth) й Джон Горн (John Horn), зруйнувавши династичні імперії (Російську, Австро-Угорську й Османську) Перша світова війна створила на Сході Німеччини "закривавлений кордон", а в інших частинах Європи "зони дроблення" – великі території, де внаслідок зникнення кордонів розчинився будь-який усталений лад і тверда державна влада; багатьма такими зонами прокотилися хвилі насильства[242]. На переконання клайпедського історика Вігантаса Варейкіса (Vygantas Vareikis), методи формування територій держав у міжвоєння у своїй суті були ідентичними: за рахунок територій сусідів. Слід визнати, що застосування сили для вирішення територіяльних суперечок було та й почасти залишається звичним явищем.

[240] О. Каліщук, *Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий і суспільний дискурси*, Львів 2013, с. 154.

[241] А. Рябека, *Передумови виникнення нагірно-карабаського конфлікту*, "Актуальні проблеми міжнародних відносин" 2011, вип. 95 (1), с. 72–74; Г. Корж, *Історія ненависті. Чи був Карабаський конфлікт невідворотним?*, "Всесвіт" 2017, № 3–4, с. 182–187.

[242] Ґервард Р., Горн Дж. (ред.), *Війна під час миру. Збройні конфлікти в Європі після Першої світової війни 1917–1923*, Київ 2020, с. 15–16.

Щоб краще зрозуміти події Другої світової війни потрібно реконструювати процес творення території незалежної Литовської Республіки у 1918–1923 рр., спроби українського державотворення чи побудови держави на Балканах. З погляду сучасности і в литовському, і в українському варіянтах територіяльні претензії робили конфлікти неуникними. Питання територій виявилося принциповим для держав, що виникали 1918 р. Народи, які будували державні утворення, що поставали за результатами Великої війни, претендували на ті ж самі терени, що робило конфлікт неуникним. І це виявилося нездоланною перешкодою. Сторони потрактовували справу поважно.

Так для литовців це було питанням виживання з відповідними наслідками. Конкурентність польського і литовського національних прєктів змусила литовську політичну еліту обрати як модель сучасної литовської нації формулу "етнографічна Литва"[243]. На той момент уже сформувалося досить чітке розуміння майбутньої держави – "етнографічна Литва", щодо якої була згода більшости литовського політикуму та суспільства. У литовському дискурсі домінував погляд на територію модерної Литви як терени, на яких більшість складало населення, яке розмовляє литовською мовою. Литовські громадські діячі часто говорили про "етнографічну Литву", на якій хотіли побудувати державу або щонайменше вибороти автономію[244].

Ще 1880 р. Йонас Басанавічюс (лит. Jonas Basanavičius, пол. Jan Basanowicz) окреслив литовську етнографічну територію як Каунаську, Віленську та Сувальську губернії, незначну частину порубіжної Гродненської губернії, низину Німану (лит. Nemunas — Нямунас) у Східній Пруссії (себто Мала Литва). Що важливо і цікаво – окреслені свого часу Йонасом Басанавічюсом межі уточнювалися, однак не зазнали суттєвих змін. З огляду на неоднозначність геополітичної ситуації та розмитість національного складу етнографічний арґумент не був єдиним і до нього доєднувалися історичні, силові чи економічні мотиви[245].

[243] І. М. Погребинська, *Стратегія консолідації – громадянський вибір етнічного науціоналізму на початковому етапі державотворення. Case Study*, "Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса" 2008, вип. 42, с. 183.

[244] D. Staliūnas, *Nowoczesna Litwa – czy istniała alternatywa dla modelu państwa narodowego*, „Kwartalnik Historyczny" 2018, nr 2, s. 407.

[245] Різні позиції литовських громадських діячів щодо питання кордонів чи ненайкраще були окреслені на Бернській конференції 1917 р.: R. Lopata, *Lietuvių Berno konferencijos, įvykusios nuo 2 d. iki 10 d. spalių 1917 m., protokolas*, "Lietuvos istorijos metraštis: 1992" Vilnius 1994, p. 179–201.

Рис. 7. *Етнографічна мапа Литви Валерійонаса Вербіцкаса (Valerijonas Berbickis) 1911 р. (Valerijonas Verbickis, Lietuvos Žemlapis su etnografijos siena. St. Peterburgas: „Lietuvos ukininko“ bendrovės išleidimas, 1911)*

Сприйняття польським суспільством цих територій і самих литовців унаочнює характеристика їх позиції Юозасом Тумасом-Вайжґантасом (Juozas Tumas-Vaižgantas), який висновковував, що поляки, виявляючи гарячу любов до Литви і литовців, вважали територію і литовський народ частиною Польщі і поляками [246] . Вільнюський правник Тадеуш Врублевський (Tadas Vrublevskis) ще на зламі 19–20 ст. також писав про відносини литовців і поляків як “суперечку двох народів, синів однією землі”, яка повинна ґрунтуватися на згоді, справедливості і мирі, досягнутому через діалог[247]. Тож, знаний вислів Адама Міцкевича “Литво! Вітчизно моя” (Litwo, Ojczyzno moja!) є лише оформленням почуттів шляхти (та й не лишень її). Себто, у польській суспільній свідомости ці терени були

[246] *Vaižganto raštai*, t. XVII, *Kelionių vaizdai*, Kaunas 1931, p. 43.

[247] T. Wróblewski, *List do „Kuriera Litewskiego”, dat., 27 VI 1980*, rkps, *Zespól Współny*, LMAVB, fond 9, teczka 2704, k. 3. Cit. za: P. Dąbrowski, *Obraz Litwinów – głównych przedstawicieli litewskiego odrodzenia narodowego, w oczach Polaków – mieszkańców byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego na przełomie XIX i XX wieku*, „Annales Universitatis Mariae Curie Skłodowska. Sectio G” 2011, vol. LVIII, 2, s. 23.

невід'ємною складовою польської землі. Ймовірно саме тому деякі автори потрактовують польсько-литовський конфлікт 1918–1920 рр. як громадянську війну [248]. Не менш виразно виглядає нерозуміння окремішности поляків і українців у Галичині, яка почала увиразнюватися з 19 ст. У візії Станіслава Лося (Stanislaw Loś) "Історична правда, історія, яку не раз оглядали крізь призму пропаганди іншого сторіччя, утверджує, що ляські і руські елементи вступили на галицьких землях через вікову мішанину сусідства і шлюбів у однолите червоноруське суспільство, подібно як мідь та цинк перетоплюючись у бронзу утворюють найшляхетніший, після золота, метал"[249].

У шляхетському та інтеліґентському середовищі 19 ст. живим було бачення Речі Посполитої у кордонах до поділів, себто 1772 р. Саме ця дата стала символом та вихідним пунктом у всіх документах, які стосувалися майбутнього Польщі. Навіть після поразки польських повстань це залишалося нереалізованою мрією, яка визначала погляди практично всієї польської еліти. Не випадково, мапа запропонована Александром Яновським (Aleksander Janowski), яка окреслювала як польські порівняно невеликі території була проіґнорована, адже не відповідала стереотипам, які міцно засіли уже на той момент у свідомості польського суспільства (бачення невеликої держави розходилося з поглядами, де Вільнюс, Мінськ, Київ, Львів були польськими містами). Так, у концепції Оскара Жебровського (Oskar Żebrowski) відроджена Польська держава повинна сягати від гирла Одеру до гирла Двіни; включати Щецин, Ґданськ, Крулевець (тепер – Калінінград), Мемель (тепер – Клайпеда), Дібаву (тепер – Лієпая), Віндаву (тепер – Вентспілс) [250]. Аналізуючи польську візію Польщі того часу необхідно враховувати концепцію Еуґеніуша Ромера (Eugeniusz Römer), який виступав експертом польської делегації на мирній конференції у Парижі 1919 р. та Ризі 1921 р.

[248] G. Łukomski, *Wojna domowa. Z dziejów konfliktu polsko-litewskiego 1918–1920*, Warszawa 1997. Як громадянську війну потрактовував директор Музею історії Польщі Роберт Костро: Konflikt o Wilno jest oczywiście konfliktem polsko-litewskim, ale również w jakimś sensie wewnętrzną wojną domową w obrębie Litwy. Polacy litewscy i stanowiący nowoczesny naród Litwini etniczni mieli zupełnie różne koncepcje państwa. To w pewnym sensie wojna domowa (*Dyskusja: miejsce Wilna w pamięci historycznej Polaków i Litwinów*, https://dzieje.pl/aktualnosci/dyskusja-miejsce-wilna-w-pamieci-historycznej-polakow-i-litwinow)

[249] S. Łoś, *„Galicja Wschodnia"*, „Droga: miesięcznik poświęcony sprawie zycia polskiego" 1931, nr 7–8, s. 548.

[250] P. Eberhardt, *Koncepcje granić państwa polskiego u progu odzyskania niepodległości*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej" 2015, t. 4, s. 13, 17.

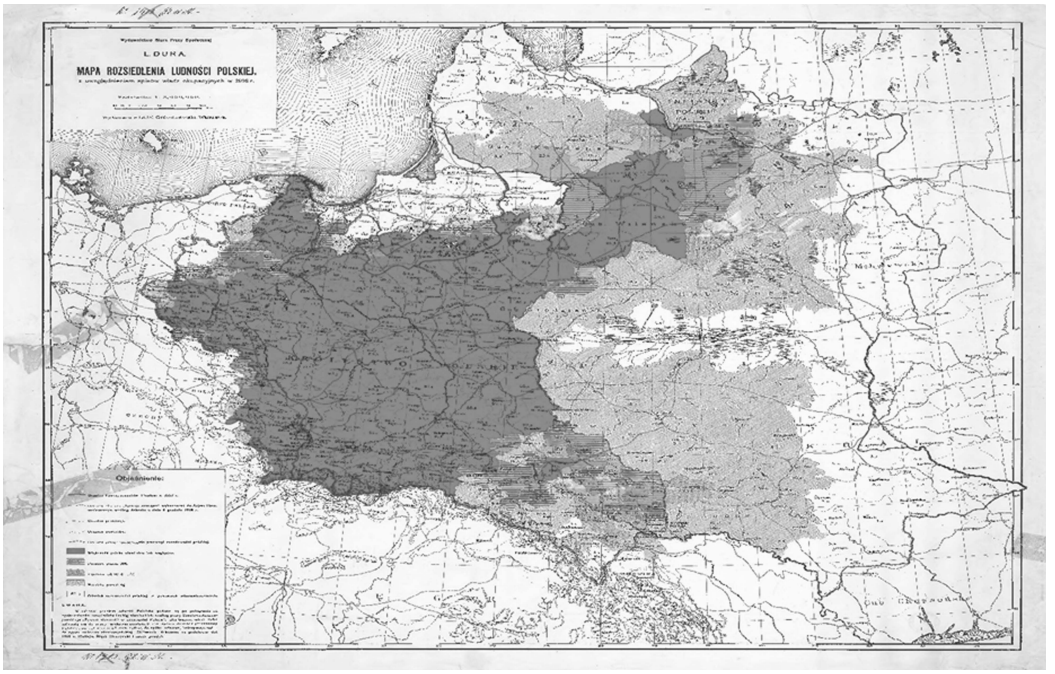

Рис. 8. Одна з мап часів Великої війни, яка відображає польську версію *територіяльного поширення польського народу*
(L. Dura, Mapa rozsiedlenia ludności polskiej: z uwzględnieniem spisów władz okupacyjnych w 1916 r. Warszawa: Wydawnictwo Biura Pracy Społecznej, [1916?]

Сторони по-різному розуміли етнографічну Литву (зрештою про це вже йшлося). Польська сторона етнографічною Литвою називала територію, де становчо переважає населення, яке розмовляє литовською мовою і має литовську національну ідентичність, себто північна частина Сувальської губернії, ковенська губернія та західна частина віленської губернії без Вільнюса. Литовці ж прагнули включити до новоствореної держави цілу Віленську губернію з Вільнюсом, Сувальську губернію аж до Бєбжі, Гродненську губернію до Білостоку і Бреста, частину Мінської губернії і Курляндії [251] . Вочевидь, питання державної приналежности польсько-литовського прикордоння стало предметом міжнародних перемовин і багатьох, взаємовиключних проєктів[252].

Політичну ситуацію у Польщі після Першої світової війни – і федераційна програма Юзефа Пілсудського, і ендецьке бачення національної держави – литовський історик Зіґмунтас Кіаупа (Zigmantas

[251] Погляди литовської сторони були викладені в опрацюванні Петраса Клімаса: P. Klimas, *Litwa, jej mieszkańcy i granice*, Wilno 1919.

[252] M. Barwiński, *Geograficzno-polityczne uwarunkowania sytuacji Ukraińców, Łemków, Białorusinów i Litwinów w Polsce po 1944 roku*, Łodź 2013, s. 66.

Kiaupa) оцінив однозначно: “Обидва ті погляди заперечували незалежність Литви, були оперті на інтерпретації спадщини й історії Речі Посполитої обох народів та іґнорували рівні права обох народів”[253].

На Паризькій мирній конференції звучали вимоги повернення до кордонів 1772 р. З перших днів польський політикум декларував претензії на кордони, які включали б Верхню Сілезію, Велику Польщу, Ґданське Помор’я, частину Вармії і Мазурського поозер’я та Заользя. Уже в першому окресленні територіяльного питання “Memoriale o terytorium państwa polskiego”, поданому британському секретареві Артурові Джеймсові Бальфурові (Artur James Balfour), Роман Дмовський і ендеки вказували на бажаність входження до майбутньої польської держави окрім австрійської й німецької Польщі також теренів російської Польщі – Королівства Польського, Ковенської, Віленської, Гродненської, частини Мінської губерній і Волині[254].

Однак цим планам завадив серед іншого Листопадовий зрив 1918 р., коли українські сили швидко взяли під контроль Львів і Східну Галичину. Зрештою спроби окреслити кордони під час мирних перемовин у Бересті виявили з усією очевидністю гостроту територіяльного конфлікту. Проти запропонованої українською делегацією лінії західного кордону рішуче виступила польська сторона, яка домагалися, щоб польсько-український кордон був встановлений по річці Буг, себто Холмщина мала залишатися за Польською державою[255].

Польська держава поставала пересікаючись та конкуруючи за частину теренів з національними проєктами литовців та українців. Поляки, які мешкали і у Литві, і в Україні масово розраховували на відновлення зв’язку зі своєю національною державою, яка відроджувалася. Натомість литовський чи український провід становчо не погоджувався на залежність Литви від Польщі у будь-якій формі та не мав наміру визнати ні політичних, ні національних інтересів поляків, що було неприйнятним для польської сторони.

Польська громадськість підтримувала урядову позицію щодо литовського питання. 13–17 березня 1920 р. відбувалися вуличні демонстрації у Варшаві (наймовірніше, до речі, зрежисовані), де можна було

[253] Z. Kiaupa, *Litwa w dwudziestym wieku. Republika Litewska w latach 1918 – 1940*. [w:] Projekt *Historia a teraźniejszość. Dziedzictwo Rzeczypospolitej Obojga Narodów a aktualne stosunki polsko-litewskie*, Lublin 2020, s. 6.

[254] R. Dmowski, *Polityka polska i odbudowanie państwa,* t. 2, komentarzem opatrzył T. Wituch, Warszawa 1998, s. 211.

[255] В. Боєчко, О. Ганжа, Б. Захарчук, *Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан*, Київ 1994, с. 19.

почути: “Ми хочемо Литви”, “Вождю, веди нас на Ковно”; у Вільнюсі з’явилися на стінах написи “Бити литовців”, “Хто литовця б’є, той сто років живе”, “Смерть литовцям” [256] . Наростаючий напередодні здобуття незалежности конфлікт поміж спільнотами, після Великої війни переріс у конфлікт двох відновлених держав – Литви та Польщі, набираючи нових хвиль суперечностей і напруження[257].

Територіяльне питання залишалося каменем спотикання для нормалізації литовсько-польських відносин у міжвоєнне двадцятиліття. У програмах польського національного руху відроджену Польщу бачили спочатку не інакше як відновлену Річ Посполиту (Rzeczpospolita od morza do morza), а з початком Другої світової війни – у кордонах 1 вересня 1939 р. Автор однієї зі статей виразно задекларував сприйняття територіяльного питання щодо Литви частиною польського суспільства: “можливо роззухвалили карлика через терплячість, дозволяючи йому розкинути павутину інтриг на території нашої держави. У будь-якому випадку не повинні забути, що силі товаришить мир і холодна кров. Злостивим провокаціям карлика не повинні піддаватися, тим паче, що знаємо у чиїх руках є це знаряддя”[258].

Проблема полягала у тому, що у міжвоєнні десятиріччя еліти Другої Речіпосполитої й надалі виходили зі спільности польсько-литовських політичних цілей і не приймали до відома литовських емансипаційних аспірацій, зокрема прагнення володіння Вільнюсом[259]. І саме вільнюське питання виявилося нездоланною перешкодою у відносинах литовців і поляків. Як пригадував Анджей Ґарліцький (Andrzej Garlicki), у вересні 1920 р. Юзеф Пілсудський твердив: “Якщо зараз не врятуємо Вільна, то історія нам цього не пробачить” [260]. Литовський дипломат та правник Довас Зауніс (Dovas Zaunis) писав свого часу, що “на зусилля литовського

[256] P. Łossowski, *Po tej i tamtej stronie Niemna i stosunki polsko-litewskie 1883–1939,* Warszawa 1985, s. 283–284.

[257] H. Ilgiewicz, *Relacje polsko-litewskie w przededniu odzyskania niepodległości w świecie dzienników i wspomnień działaczy wileńskich*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy” 2019, t. 19, s. 19.

[258] Quis, *Złościwy karzeł*, „Gazeta Warszawska Poranna” 1927, 8 października, nr 276, s. 3. Мовою оригіналу: … może rozzuchwaliśmy karła przez długą cierpliwość, pozwalając mu rozsunąć sieci intryg na terytorium naszego państwa. W każdym razie nie powinniśmy zapomnieć, że sile przystoi spokój i zimna krew. Złośliwym prowokacjom karła nie powinniśmy iść na rękę, zwłaszcza że wiemy w czyim ręku jest on narzędziem.

[259] B. Jundo-Kaliszewska, *Zakładnicy historii. Mniejszość polska w postradzieckiej Litwie*, Łódź 2019.

[260] A. Garlicki, *Wilna żądają wszyscy*, [w:] *Tematy polsko-litewskie. Historia. Literatura. Edukacja*, pod redakcją Roberta Traba, Olsztyn 1999, s. 79.

народу створити зовсім незалежну державу народ відновленої Польщі дивився як на нанесену Польщі образу, особливо коли Литва вирішила об'єднатися довкола Вільнюса, який так полюбився полякам"[261].

Слід пам'ятати, що проблема литовського Вільнюса чи польського Вільна[262] (різні етноси традиційно називають це місто на свій лад: *Vilna* – знаходимо у джерелах, написаних латиною і деякими іншими мовами, *Vilnius* – литовською, *Вільня* – білоруською, *Vilné* – ідиш, *Wilno* – польською[263]) антагонізувала обидва народи від початків національного руху у Литві наприкінці 19 ст. Уже на порубіжжі 19–20 ст. із початком політичного етапу розвитку національного руху почалася "суперечка" за Вільнюс/Вільно, яка тривала аж до завершення Другої світової війни. Формула прагнення до політичної самостійности, обрана литовцями, власне була затверджена 1905 р. після декларування на З'їзді литовців у Вільнюсі (т. зв. Великий вільнюський сейм, лит. Didysis Vilniaus Seimas), прагнення до автономії наступним кроком стало визначення меж "литовського світу" та його центру. Формула, обрана литовцями (як і українцями), ґрунтувалася на етнічності і перекреслювала "унійну" традицію державности, яка була основою для поляків, і тим самим підважувала польські арґументи. Водночас діячі литовського національного руху усвідомлювали важливість традиції Великого князівства Литовського, що підтверджує не випадковий вибір Вільнюса як місця з'їзду. Вибір цього міста символізував повернення до нього литовців і бачення Вільнюса як невід'ємної частини Литви – не лише як давньої столиці Великого князівства Литовського, а й центру відроджуваної модерної Литви[264]. У 1904 р., коли у Російській імперії все ж було скасовано заборону друку "латинсько-польськими буквами" та з'явилися можливості для суспільно-культурної діяльности, Вільнюс, попри

[261] D. Zaunius, *Du Lietuvos užsienio politikos dešimtmečiai*, [w:] *Lietuva 1918–1939*, Kaunas 1990, p. 31.

[262] Із цього приводу знаний британський історик Норман Дейвіс висловився так: "Мінливість кордонів Польщі спричинилася до дивовижних ускладнень у сфері ономастики. […] здивований англосакс, напевне, дійде до повного розпачу, з'ясувавши, що кожен населений пункт має два, три, чотири, а то й п'ять варіантів назви. Вроцлав, здається, – те саме місто, що й Бреслау, а Вільно начебто інколи постає як Вільна, а тепер – як Вільнюс. А Львів, тут і причин шукати годі, інколи можуть називати і як Леополіс, Леополь, Лемберґ, Львов і Львів. Різні володарі віддають перевагу різним варіантам, і то з причин, які не завжди зрозумілі" (Н. Дейвіс, *Боже ігрище: історія Польщі*, Київ 2008, с. 826).

[263] G. Gousset, *Wilno, Vilné , Vilnius, capitale de Lituanie, a l"Est, la mémoire retrouvel* (sous la die de A. Brossat, S. Combe, J.-Y. Potel, J. Ch. Szurek). Paris 1990, p. 489–520.

[264] D. Mačiulis, R. Miknys, A. Nikžentaitis, *„Okupacja Wilna" – geneza litewskiego miejsca pamięci i jego transformacje*, [w:] A. Nikžentaitis, M. Kopczyński (red.), *Dialog kultur pamięci w regionie ULB*, Warszawa 2014, s. 92.

перебування під російською та німецькою владами, став центром/столицею модерної литовської нації. Вочевидь, жодних компромісів тут не могло бути.

Як тут не згадати аналогічну ситуацію зі Львовом[265]. Саме це місто в умовах Емського указу і Валуєвського циркуляру стало центром національного життя українців, розділених кордоном Російської та Австро-Угорської імперій. Вже тоді у 19 ст., українці вважали місто своєю культурною столицею і "українським П'ємонтом", а поляки рівно ж вбачали у ньому свій "польський П'ємонт"[266]. Як зазначив у одній зі своїх статей Олександр Зайцев позитивний міт Львова як твердині українського духу виник на противагу польському міту Львова *semper fidelis* – "завжди вірний Речі Посполитій"[267]. Попри те, що Львів ніколи не відігравав ключову роль у жодній державі до якої належав, ані тим паче не був справді значним політичним, культурним чи економічним "центром" на європейській або світовій мапі, однак відігравав надважливу роль і для українців, і для поляків, оскільки був центром "єдиної території, де бездержавні поляки та українці могли так-сяк плекати свою мову, культурну й ідентичність"[268]. Ще 1911 р. Леон Василевський, один з найвизначніших прихильників соціялістичних федеративних ідей, закликав своїх польських колег до визнання національної окремішности українців, підтримки їхніх незалежницьких прагнень і передбачив українсько-польський конфлікт за Львів, стверджуючи, що ця боротьба "неминуча там, де дві національности – суспільно й політично упривілейована та упосліджена – разом живуть на одній землі"[269].

Задля об'єктивности не маємо права оминути зауваги Влодзімєжа Менджецького щодо відмінностей ситуації у цих двох знакових містах. Львів став найважливішим з польських міст, втрачених після поділів Речі

[265] Подібну ситуацію спостерігаємо у ключовому для грузинів Тбілісі (у Тифлісі певний час домінували вірмени та росіяни) чи у словацькій Братиславі (Прессбургу опанованому німецько-угорською більшістю).

[266] B. Janowska, *Lwów, Lwiw, Lemberg. „Rosjanie chcieli nam zabrać tylko ciało, a Polacy duszę".* Rozmowa z Jarosławem Hrycakiem, „Ale Historia: tygodnik historyczny" 2020, 8 czerwca, nr 22, s. 4–6.

[267] О. Зайцев, Львів націоналістичний: міт чи реальність, [в:] І. Балинський, Б. Маліяш (упоряд.), *Leopolis multiplex*, Київ 2008, с. 160.

[268] М. Рябчук, *Історична і політична маргіналізація Львова*, [в:] І. Балинський, Б. Маліяш (упоряд.), *Leopolis multiplex*, Київ 2008, с. 64.

[269] L. Wasilewski, *Ukraina i sprawa ukraińska*, Kraków 1911, s. 218. Мовою оригіналу: Walka polsko-ruska będzie się toczyła, bo jest ona nieunikniona tam, gdzie dwie narodowości – uprzywilejowana społecznie i politycznie i upośledzona – wspólne jeden kraj zamieszkują. W walce tej i jedna i druga strona będzie się dopuszała naduzyc i wybryków, częstokroć ohydnych, bo z obydwóch stron na plan pierwszy wysuwają się żywioły skrajnie nacjonalistyczne, szowinistyczne, nie przebierając w sródkach.

Посполитої і, на його думку, там не стояло питання етнічности, адже більшість становили поляки, при значній єврейській, руській та вірменській громаді. Львів став столицею польськости Галичини після конституційних реформ, він став важливим культурним центром. І якщо у 19 ст. у Львові мовою, що відкривала інші культури, була польська, то у Вільнюсі – російська. Вільнюс набрав польського характеру уже в часі Першої світової війни, після перерви пов'язаної з листопадовим повстанням 1830 р., коли з міста виїхала більшість росіян. Саме тоді там з'являється чимало поляків, які до того проживали далі на схід. Таким чином, польська спільнота на 1919–1920 рр. складала більшість міщан[270].

Але повернімося до Вільнюса. На переконання литовських істориків зміна суспільно-політичної ситуації в Російській імперії після революції 1905 р. привела до відвертої конфронтації між литовцями і поляками за це місто. У пресі і в костелах розпочалася затята боротьба за литовськість чи польськість. Ілюстрацією цього гострого та безкомпромісного поборювання можуть слугувати слова польського демократа, учасника цих суперечок Людвіка Абрамовича (Ludwik Abramowicz): "Без євреїв та росіян Вільно є чисто польським містом […] Литовці хочуть бачити Вільнюс центром своєї вітчизни і не можуть згодитися з тими змінами, які приніс час […] чи не варто було б замість красивих фраз зайнятися збором статистичних матеріялів про литовських поляків"[271]. Визнання незалежної литовської держави зі столицею у Вільнюсі для литовців було умовою *sine qua non* для будь-яких розмов, тоді як "решта само собою складеться". Позиція звучала так: "Однак допоки пануватиме віленська політика, допоки за Литвою не визнають її історичну власність; допоки на литовській землі переслідуватимуть литовську мову, допоки литовському народові кидатимуть болотом в очі, допоки буде ненависть поміж польським і литовським народом, допоки будуть польські повстання на литовській землі – про жодну приязнь поміж Польщею і Литвою не може бути й мови"[272]. Литовський громадський діяч, а згодом і очільник Литовської

[270] W. Mędrzecki, *Kwiecień 1919 r. to początek gry o Wilno*, rozmawiał Michał Szukała, https://dzieje.pl/aktualnosci/prof-w-medrzecki-kwiecien-1919-r-poczatek-gry-o-wilno

[271] L. Abramowicz, *Wolne głosy w sprawie litewskiej*, [w:] *Kwestia litewska w prasie polskiej*, Warszawa 1905, s. 47–48.

[272] J. B., *O polityce polskiej względem Litwinów*, „Głos Litwy" Wilno 1919, 9 października, nr 122, s. 2. Мовою оригіналу: Dopóki jednak będzie panowała polityka wileńska, dopóki Litwie nie będzie przyznana jej historyczna własność; dopóki na ziemi litewskiej będzie przesladowana mowa litewska, dopóki litewskiemu narodowi będzie się rzucało w oczy błotem, dopóki będzie się rozpalało nienawiść mierdzy polskim a litewskim narodem, dopóki będą się urządzały powstania Polaków na ziemi litewskiej – a żadnej przyjaźni miedzy Polaką a Litwą nie może być i mowy.

держави, Антанас Сметона був переконаний: “Вільнюс, який є центром життя литовців, також може бути центром білоруським. Ми не будемо змагатися за Вільнюс з білорусами, зможемо з ними співіснувати, адже вони не мають аґресивних прагнень як дехто. Що іншого поляки: вони були і є аґресорами”[273]. Діаметральність позицій тут очевидна.

Саме Вільнюс став нездоланною перешкодою у численних перемовинах між Литвою і Польщею, які відбувалися у перші повоєнні роки, а включення Вільнюса і Віленщини як Віленського воєводства в межі Другої Речіпосполитої не завершило суперечки з Литвою за ці терени. Знаний литовський політичний діяч і публіцист Альбертас Ґерутіс (Albertas Gerutis), розмірковуючи над проблемою литовсько-польського конфлікту ствердив, що хоча Литва 16 лютого 1918 р. і проголосила незалежність, але не вдалося її поширити “на всіх спадкових землях”[274]. Литва такого стану речей не прийняла. Захоплення поляками “вікової столиці – Вільнюса” внесло надовго напругу у взаємовідносини Литовської Республіки та Другої Речипосполитої. Неможливість порозуміння литовців і поляків, попри численні спроби, ініційовані обома сторонами на міжнародній арені, призвела до відсутности нормальних дипломатичних відносин впродовж майже всього міжвоєнного двадцятиріччя (до польсько-литовського зближення дійшло щойно навесні 1938 р. і то лишень під тиском міжнародної громадськости)[275].

Не випадково литовський автор Вітаутас Жаліс (Vytautas Žalys), говорячи про значення Вільнюса для міжвоєнної Литви, проводив паралелі з Ельзасом і Лотарингією для Франції й Трієстом для Італії, вказуючи на одну важливу деталь – якими дорогими французьким та італійським серця не були ці землі, однак вони ніколи не були колискою ні французької, ні італійської державности[276] (на відміну від Вільнюса). І це пояснює затятість і принциповість суперечок довкола цього міста.

[273] A. Smetona, *Vilnius – Lietuvos širdis* [Вільнюс – серце Литви], „Viltis”, 1907, wrzesień, p. 3–4; A. Smetona, *Rinktiniai raštai*; sudarė ir pratarmę parašė A. Eidintas, Kaunas 1990, p. 47–50.

[274] А. Ґерутіс, *З історії українсько-литовських зв’язків,* “Сучасність” Мюнхен 1980, ч. 5, с. 79.

[275] D. Fabisz, *Początki sporu z Litwą o Wilno i Wileńszczyznę w październiku 1920 r.*, „Remembrance and justice” 2021, no 3 (38), s. 183.

[276] A. Eidintas i V. Žalys, *Lithuania in European politics: the years of first republic. 1918–1940*, New York 1998, s. ; V. Žalys, *Lietuvos diplomatijos istorija (1925–1970)* t. 1, Vilnius 2007, p. 24.

Полонізація литовських жителів Віленщини стала однією з причин геополітичних ускладнень 20 ст.[277] Слід погодитися з тезою, що довкола ідеї повернення Вільнюса та визволення "утискуваних співплемінників" остаточно скристалізувалася модерна литовська національна свідомість[278]. Ємно окреслює бачення литовцями долі своїх земляків назва книжки Миколаса Біржішкі про польські переслідування – "Вільнюська Голгота"[279]. Вільнюс для литовців став таким самим символічним містом; він був столицею Литви навіть у бездержавний період, і на це слід зважати[280]. Ще 1923 р. представник Швеції на Балтику Торстен Ульф Унден (Ulf Torsten Undén) переконував, що Вільнюс для Литви означає теж саме, що для євреїв Єрусалим[281]. Поляки ж сприймали Вільно як польське, як одне з міст без яких вони не уявляли своєї самосвідомости[282]. Вільнюс, за образним висловом Адама Міхніка (Adam Michnik), для литовців був Варшавою, Краковом, Гнєзно та Ченстоховою водночас[283]. Додатково на візію міста поляків впливав міт литовської (як рівно ж української, білоруської) вітчизни, підтримуваний земянами. Зміцнена польською мартирологією на

[277] M. Kowalski, *Wileńszczyzna jako problem geopolityczny w XX wieku*, [w:] P. Eberhardt (red.), *Problematyka geopolityczna ziem polskich. Prace geograficzne*, Warszawa 2008, nr 218, s. 267–296.

[278] Детальніше див.: K. Buchowski, *Związek Wyzwolenia Wilna i mit wileński w międzywojennej Litwie*, „Studia z Dziejów Rodji i Europy Środkowo-Wschodniej" 2006, t. 41, s. 47–74.

[279] B. Šemis [M. Biržiška], *Vilniaus Golgota*, Kaunas 1930.

[280] Ідея Вільнюса як Північного Єрусалиму, чи то пак, Литовського Єрусалиму (*Yerushalaim d'Lita*) з'явилася в середовищі місцевої єврейської громади у 18 ст., коли, за життя її духовного лідера Вільнюського Гаона Еліагу бен Шломо Залман, місто стало важливим духовним центром "мітнагдім". Але й католицькій частині міщан Єрусалим ще у другій половині 17 ст. став зрозумілим і відчутним поняттям – так назвали село (тепер – район міста), в околицях якого створювалися Вільнюські Кальварії – Хресна дорога, що стало місцем паломництва. Тож ця місцевість і символічно, і фізично стала інкарнацією Святої Землі. До речі, й історично притаманну місту конфесійну різноманітність також можна уважати своєрідною алюзією на Єрусалим. Етнічні та релігійні громади, що тут проживали, створили власні духовні центри і простори, які іноді відокремлені видимими бар'єрами, а іноді частково перекривались, виокремлюючи місця та об'єкти, важливі і шановані декількома громадами. Найвідоміший серед них – Остра брама і чудотворний образ Матері Божої Остробрамської, шанований і католиками, і православними, і греко-католиками.

[281] S. Pivoras, *Lietuvos – Lenkijas konfliktas del Vilniaus ir Švedija (1920 – 1924 m.*), [w:] "Kultūras barai" 2000, no 6, p. 60.

[282] Окрім двох згаданих – Львова і Вільна (Вільнюса) – Краків та Познань. Це головні осередки польськости – політично-культурні національні центри. Вільно серед них було демографічно найслабшим, а Львів, натомість, поступався лише Варшаві.

[283] T. Venclova, *Polsko-litewska batalia o Wilno*, https://krytykapolityczna.pl/kultura/czytaj-dalej/venclova-polsko-litewska-batalia-o-wilno/

сході, набирала потужности "кресова" леґенда польського Вільна, міста не лишень Адама Міцкевича, а й Юзефа Пілсудського. Легенда "милого міста" неодноразово була останнім використовувана і стала складовою частиною і культу маршалка, і польської народної мітології[284].

Локальний конфлікт через Вільнюс був лише частиною глобального польсько-литовського протистояння[285]. Не випадково, литовський історик Аудріус Жулюс (Audrius Žulys) назвав порушення Сувальської угоди і збройне захоплення Вільнюса кульмінацією конфлікту[286]. Захоплення Вільнюса "бунтівниками" Люціана Желіґовського[287] литовці сприйняли одразу як другу окупацію (як окреслили його у газеті "Литва"[288]), сам день – 9 жовтня – у Литві був маркований як день всенародного трауру (за правління Антонаса Сметони він був визнаний "Днем втрати Вільнюса", коли вивішували приспущені прапори із траурними стрічками, а у костелах дзвонили дзвони і т. д.)[289]. На початку жовтня 1943 р., коли польсько-литовські відносини вкотре загострилися, приводом звернення польських представників до Міністерства закордонних справ (МЗС) Сполучених Штатів Америки (США) щодо припинення фінансової допомоги литовцям стало саме окреслення полковником Казусом Ґрініусом (Kazys Grinius) на з'їзді американських литовців у Піттсбургу формулювання про "загарбання" Польщею 1920 р. столиці Литви Вільнюса[290].

---

[284] T. Šmigielski, *Mityczne obrazy Wilna w literaturze okresu międzywojennego*, [w:] *Wilno i Kresy Północno-Wschodnie*. Materiały II Międzynarodowej konferencji w Białymstoku 14–17. IX. 1994 r. w czterech tomach, t. 4: Literatura, red. E. Feliksiak, A> Kiezuń, Białystok 1996, s. 179-200.

[285] Ще задовго до появи на мапі незалежних Польщі та Литви проблему польсько-литовського спору детально розкрив у своїй статті знаний правник Міхал Ромер (M. Römer, *Lenkų ir lietuvių ginčas*, "Lietuvių atgimimo istorijos studias" Vilnius 1996, vol 13, p. 244–254.

[286] A. A. Žulys, *Polska w polityce zagranicznej Litwy w latach 1938–1939*, Gdańsk 2015, s. 52–54.

[287] Слово "бунт", якого повсюдно уживають на окреслення дій генерала Люціана Желіґовського у жовтні 1920 р., з'явилося у публічному просторі разом з публікаціями інформації ген. Владислава Сікорського, який прагнучи почути думку Маршалка у цій справі вжив слів: "щодо найвиразнішого бунту з боку генерала Желіґовського і його відділів". (*Bunt dywizji generała Żeligowskiego*, „Górnoslazak" 1920, 12 października, s. 1).

[288] *Juodoji magija*, "Lietuva" 1920, 12. 10, p. 1.

[289] А. М. Петрик, *Участь "Союзу литовських стрільців" ("Шаулісс") у боротьбі за незалежність та соборність Литовської держави в 1919-1923 рр.,* "Scriptorium Nostrum" Херсон 2016, вип. 2 (5), с. 241-261;

[290] K. Tarka, *Spór o Wilno. Ze stosunków polsko-litewskich w latach Drugiej wojny światowe*j, „Zeszyty Historyczne" 1995, t. 491, z. 114, s. 82.

Події початку 1920-х років донині розцінюють як національну трагедію[291]. Показовими є погляди діячів Союзу визволення Вільнюса[292], оприлюднені на шпальтах газети "Vilnius" (№ 11 за 1 червня 1937 р.): "Вільнюська справа глибоко кровоточить у свідомости литовського народу, а вільнюська рана болісна для всіх литовців і є відчутною і в хвилини радости, і в хвилини суму народу. Не віднайдеться такої людини, яка б твердила про достатність усвідомлення її литовським народом і достатність зусиль литовців у напрямку визволення Вільнюса".

Литовський письменник Казис Марукас (лит. Kazys Marukas; справжнє ім'я Маріонас Красаускас, лит. Marijonas Krasauskas) згадував: "Першою піснею, якої я навчився ще у початковій школі, була пісня про Вільнюс, який тоді належав панській Польщі: «У Вільнюс! У Вільнюс милий наш край, До Гедиміна, до братів своїх!». Ми малювали башту Гедиміна на горі з тріпочучими на ній знаменами і гарматами. Ми не завжди пам'ятали у школі, куди впадає Німан, але кожний міг розповісти про підступного польського генерала Желіговського, котрий захопив нашу столицю Вільнюс"[293].

Влодзімєж Менджецький, спираючись на текст 1930 р. Чеслава Янковського (Czesław Jankowski) писав: "Вільнюс був не лишень однією зі столиць Речіпосполитої, а й не менш важливим аніж Варшава, Краків і Львів центр польської культури і польського національного руху. Оборону польського Вільна трактували у категоріях найсвятішого обов'язку, відступити від якого означало ганьбу. Будь-яка спроба підважити польськість міста і польських прав на Віленщину означала оголошення війни. Поляки були свідомі детермінації литовців у їх прагненні до реалізації до запису конституції Литовської Республіки, який говорив, що столицею є Вільнюс. Що більше, чудово розуміли, що литовсько-польським

[291] G. Błaszczyk, *Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesnośc*i, Poznań 1998, s. 116–124.

[292] Związek Wyzwolenia Wilna (lit. Vilniui vaduoti sajunga) – litewska organizacja społeczno-polityczna, działajaca od 1925 do 1938 r., poza działalnością oświatowo-propagandową (wydawanie pisma „Mūsų Vilnius", broszur, ulotek) zajmował się w porozumieniu z wydz. II Departamentu Ochrony Państwa Ministerstwa Spraw Wewnętrznych werbowaniem na terenie Polski współprawcowników do konspiracyjnych organizacji popierających odbicie Wilna z rąk polskich (E. A. Senn, *The Great Powers: Lithuania and the Vilna question (1920 – 1928)*, Leiden 1966; P. Lossowski, *Stosunki polsko-litewskie 1921 – 1939*, Warszawa 1997, s. 153; L. Erikson, *National heroes and national identities: Scotland, Norway and Lithuania*, Brussel 2004, p. 288).

[293] К. Марукас, *Прощай, Бразилка*, Вильнюс 1969, с. 277.

конфліктом користають треті, попри інтереси поляків та литовців. Однак ані з польської, ані з литовської сторони можливості компромісу не було”[294].

Ситуація зайшла у глухий кут, а опоненти були непримиренними. Литовське Міністерство охорони краю підготувало і поширило “Звернення захисників Батьківщини” до місцевого населення з закликом “не очікувати допомоги від Ліги націй, спроможної лише уморити нас”, а стати до боротьби: “Литовець ставай до бою! Починається смертельна битва! Поляки вже привласнюють собі й Каунас!”. Зміст цієї відозви показує наскільки складною була політична обстановка у самому Каунасі. Настрої щодо тамтешніх поляків і Головнокомандувача Люціана Желіґовського демонструє наступна прокламація: “Сьогодні він безсоромно осмілюється говорити усьому світу, що наша друга тимчасова столиця Каунас нині повинна перейти до його рук. Вся величезна ділянка між Укмерге і Каунасом також виявляється насправді – Польщі! Ось так у нашому нещасному Вільнюсі, під охороною банд Желіґовського, у литовських польських виродків почав пробиватися дзьоб”.

Водночас слід нагадати, що захоплення Вільнюса “бунтівними” загонами Желіґовського 1920 р.[295] не започатковувало литовсько-польські суперечки, а лише стало радикальною спробою розв’язання конфлікту, який гостро увиразнився наприкінці Великої війни, витоки ж спостерігаємо кілька десятиліть перед тим з початком формування етнічних спільнот, а продовження – в часі Другої світової війни. У міжвоєнний час одним із наріжних каменів державної політики стало вирішення саме питання здобуття Вільнюса як литовської столиці – два десятиліття країна фактично жила під гаслом “*Mes be Vilniaus ne nurimsim!”* (“Ми без Вільнюса не заспокоїмося!”), а Каунас розглядали лише як тимчасовий варіянт. У конституціях Литви 1928 р. і 1938 р. було записано: “Столиця Литви – Вільнюс. У інше місце вона може бути перенесена лише на підставі закону” (art. 6 – “*Lietuvos sostinė – Vilnius. Kitur ji gali būti perkelta laikinai istatymu*”). Зрештою символічно – у Музеї війни в Каунасі знаходився обеліск із промовистим написом: “Литовцю. Пам’ятай, що зрадливий поляк відібрав у тебе Вільнюс”[296]. У статті “Що з Женеви” у газеті “Rytas” читаємо: “Нашою

[294] W. Mędrzecki, *Kresowy kalejdoskop*, [w:] *Wędrówki przez ziemie wschodnie Drugiej Rzwczypospolitej 1918 – 1939*, Kraków 2018, s. 269–270.

[295] Що цікаво, на думку Богдана Урбанковського, “цей бунт мав свій праобраз у “Вогнем і мечем” Сенкевича: Хмельницький, коли укладав угоду з Річчюпосполитою, водночас вислав Кривоноса, аби “без його відома” той бив відділи Вишневецького і займав якомога більше землі” (B. Urbankowski, *Józef Piłsudski. Marzyciel i strateg*, Warszawa 1997, t. II, s. 565).

[296] H. Wisner, *Wojna nie wojna. Szkice z przeszłości polsko-litewskiej*, Warszawa 1978, s. 146.

позицією власне був «стан війни» з державою, яка брутально зламала свою обітницю і шахрайськи заволоділа нашою столицею"[297]. Можна сперечатися з формулюванням, однак варто погодитися в суті з тезою, що події 1920 р. зумовили серед литовців нечувано вибуялий націоналізм і упередженість до усього польського[298].

Спірні території не обмежувалися Вільнюсом та Віленщиною. У міжвоєнній історії Литви вирізнялося два територіальних питання: Вільнюське й Мемельське (Клайпедське)[299]. Однак ситуація з ними була відмінною[300]. Прилучення у січні 1923 р. Мемельської області до Литви не затьмарило на довший час німецько-литовських взаємин. Початкові непорозуміння у справі Мемельської округи вирівнювалися; завдяки укладенню договору щодо господарського порозуміння з німецькою державою, німецько-литовські відносини зміцнилися[301]. Такою, була Сейненщина, що спричинило проведення демаркаційної лінії, яка розділяла обидві держави. Порушення цієї лінії литовським військом стало приводом до подання членам Польської військової організації, яке завершилося успіхом польського повстання проти литовської адміністрації[302]. Слід розуміти, що у міжвоєнне двадцятиліття литовський уряд не визнав польсько-литовського кордону, литовці не уважали лінію розмежування між Литвою та Польщею за остаточну, визначаючи її як демаркаційну або адміністративну лінію, а не кордон. Уряд мав у цьому питанні підтримку цілого литовського народу, який уважав, що кордон нав'язали силою, а

[297] *Kas iš Genevos?,* "Rytas" 1927, gruodžio 7 d., nr 277.

[298] J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław 1982, s. 258.

[299] P. Łossowski, *Klajpeda kontra Memel: problem Kłajpedy w latach 1918–1939-1945*, Warszawa 2007.

[300] Варто нагадати, що відповідно до Версальського договору 28 червня 1919 р. Мемель (Клайпеда) і Мемельська область перейшли під контроль Ліги Націй, після чого 1923 р. їх повинні були передати Литві. У січні, скориставшись наміром Франції окупувати Рурську область (а Мемель перебував у французькій зоні відповідальности), Литва окупувала область. Конференція послів країн Антанти спочатку висловила протест, однак згодом, 16 лютого 1923 р., прийняла рішення про передачу Мемельського краю Литві, яке підтвердила Рада Ліги націй. 8 січня 1924 р. представники Франції, Великобританії, Італії та Японії в Парижі підписали Клайпедську конвенцію, згідно з якою Клайпедський край офіційно передали Литві, щоправда, як і у багатьох інших випадках, зі значною автономією.

[301] Вільнієтіс, *Литва*, "Розбудова нації" 1930, № 1–2 (25–26), с. 34.

[302] W. B. Lach, *Konflikt polsko-litewski o Sejneńszczyznę w latach 1919–1920*, w A. Olejko, J. Ślipiec, P. Korzeniowski, K. Mroczkowski (red. nauk.), *Kresy, granice. Pogranicza w historii wojskowej*, Oświęcim 2014, s. 271–281.

історична столиця – Вільнюс – виявилася незаконно окупованою[303]. Причина цих суперечок лежала глибинно – під час конфлікту увиразнилася етнічна мапа, а встановлена демаркаційна лінія не відповідала етнічним кордонам і була далекою від ідеалу[304]. Адже певні реґіони з переважаючим литовським населенням опинилися на польському боці, а інші (з польською більшістю) – потрапили в межі Литовської держави. І це неминуче мусило провокувати конфліктність у майбутньому.

Дещо відійшовши від теми, варто нагадати також про подібність подій у Литві та у Східній Галичині. Властиво пікантности цим порівнянням додає причетність до подій в обох краях генерала Люціана Желіґовського. Поляки, всупереч зобов'язанням перед Антантою, кинули проти Української галицької армії (УГА) шість дивізій генерала Юзефа Галлера (Józef Haller) і 15 травня 1919 р. розпочали наступ по всьому фронту. Під натиском переважаючих сил ворога частини УГА відступили на схід. На додаток, 24 травня 1919 р. румунське військо спільно з дивізією генерала Люціана Желіґовського вдарило з тилу і окупувало Покуття разом з Коломиєю і Снятином. Іван Кедрин слушно їх розглядав у єдиному процесі становлення кордонів, який тривав до 1923 р., "перед вище згаданою датою, у періоді будови й зовнішнього закріплювання державности. Два шлеські повстання (не вважаючи на прусутність італійців в аліянтській комісії на Шлеську, що залишило слід на всіх пізніших італо-польських відносинах), наказаний «бунт» ґен. Желіґовського на Віленщині, висилка військ ґен. Галлєра проти українців всупереч вимозі Найвищої Ради, союз з УНР і похід на Київ та опісля зовсім протилежного характеру мир з Росією у Ризі"; все це були, на думку українського громадського діяча, акти, які свідчили про метушливість і безоглядну експансивність поляків, за знаменитого використання міжнародної кон'юнктури[305]. Не випадково усі ці події посол Павло Васильчук характеризував як своєрідний "Дранґ нах Остен", а за визнання східних кордонів усі польські сторонництва погодилися б на програму інкорпорації[306]. Коментуючи прийняття польським парламентом

[303] P. Eberhardt, *Granice polityczne Polski i jej sasiadów w XX wieku (wybrane zagadnienia)*, Kraków 2018, s. 269.

[304] Прикладом опрацюввння цієї проблеми була: J. Wąsowicz, *Przyczynek do przebiegu granicy etnograficznej litewskiej na obszarach byłej Litwy Środkowej*, „Czasopismo Geograficzne" 1930, t. VIII, z. 3, s. 229-

[305] І. Кедрин, *Польща опинилася на роздоріжу? Уваги про польську закордонну політику*, "Діло" Львів 1932, 29 липня, ч. 165, с. 1.

[306] В добі права нації: *Промова посла Павла Васильчука в соймовій комісії закордонних справ, виголошена 19 лютого у відповідь на експозе мін. Замойського*, "Свобода" Джерзи Ситі, Н. Дж. 1924, 31 марта, ч. 75, с. 4.

“віленського статуту” 24 вересня 1922 р., українські автори вказували, що доля того закону про “статут”, який ґарантував Віленщині автономію, такаж як і доля “автономічного” закону для Східної Галичини[307]. Громадський діяч і мовознавець Роман Смаль-Стоцький трактував Вільнюс як “одну з дощок до труни самостійності” Литви та Польщі, а “кривда й несправедливість, заподіяна слабшому сусідові, скорше чи пізніше помститься на державі тієї нації, що ту кривду зробила. Слава здобутків агресивного імперіалізму – триває коротко і завжди кінчиться трагедією”[308]. І як показав час – він мав рацію.

Варто розуміти, що “бунт” Люціана Желіґовського[309] мав на меті усунення литовців з Вільнюса і був лишень засобом реалізації значно ширших планів його ініціятора. Адже зайняття Вільнюса мало стати зворотним пунктом на дорозі до відбудови федерації з Польщею Великого князівства Литовського. Доказом цього може бути те, що автор віленської акції Юзеф Пілсудський, який навіть після втрати будь-яких шансів пов’язати з Польщею Україну, не відмовився від своїх федераційних планів у північно-східному напрямку. І власне переможна польсько-більшовицька війна здавалося збільшувала ймовірність реалізації тих намірів, щонайменше в обмеженій формі, без найсуттєвішого насправді елементу, яким була незалежна Україна[310].

Водночас, у Литві, попри принципове протистояння з Другою Річчюпосполитою, функціонували польські освітні осередки, спортивні товариства. Так, у 1935/1936 н. р. на території республіки діяло 30 польських шкіл, гімназії у Каунасі, Панавежесі та Укмерге. Вільно діяли польські культурні товариства “Ранкова зірка” (Towarzystwo “Jutrzenka” w Rosieniach), “Просвіта” (Towarzystwo “Oświata” w Kownie, Wiłkomierzu і Poniewieżu), “Смолоскип” (Towarzystwo popierania kultury i oświaty

[307] *Закордонні прикрощі Польщі*, “Діло” Львів 1931, 25 жовтня, ч. 240, с. 1.

[308] Р. Смаль-Стоцький, *Українське посередництво в литовсько-польському спорі. Спомин у зв’язку з литовсько-польським діалогом на сторінках “Культури”,* “Свобода” Нью-Йорк 1956, ч. 44, 8 березня, с. 2-3.

[309] Сам Люціан Желіґовський не погоджувався з цим визначення, яке йому накинули: “Бунт генерала Желіговського. Не знаю, хто був автором цього вислову. Було це непотрібне і необхідне, щоб зайняти Вільно не потрібно було жодного театрального фарсу, жодного бунту. І я, і ціла литовсько-білоруська дивізія були громадянами Віленщини. Після битви під Варшавою, де боронили не лише Польщу, а й цивілізацію усієї Європи, мали право повернути додому. Не було нашою провиною, що в тому домі за допомою наших ворогів розмістився прибулець. Змушені були його просто вигнати. Для цього непотрібно бунтувати. Не могло бути у Польщі уряду, який міг нам це заборонити”. (L. Żeligowski, *Notatki z roku 1920 (z papierów pośmiertnych*), „Niepodległość” t. III, Londyn 1951, s. 165).

[310] B. Komorowski, *Węzeł wileński*, „Polityka” 2010, 9 października, nr 41, s. 69 – 72.

"Pochodnia") та ін.[311]. Серед литовських урядовців не бракувало осіб прихильно налаштованих до польської спільноти і тих, шукав з нею порозуміння, цінував необхідність добросусідського співжиття литовців і поляків[312].

Подібно "спільними" землями, за які вели непримиренні суперечки поляки, але уже з українцями, були Східна Галичина у межах імперії Габсбургів, Волинь, Поділля, Київщина та Холмщина (спрощено – Правобережжя) в кордонах імперії Романових. Польсько-українську конфронтацію виявили процеси національного самовизначення і творення самостійних держав, у її епіцентрі опинився конфлікт довкола державної приналежности Східної Галичини і Західної Волині[313]. Поляки й українці, відновлюючи свої держави, не зуміли порозумітися щодо територіяльних претензій і вдалися до силового вирішення, що й призвело до польсько-української війни. В українсько-польському варіянті найяскравіше протистояння виявила війна за Галичину і Львів 1918–1919 рр., яка дала змогу включити Західну Волинь і Східну Галичину, Холмщину і Підляшшя до складу Польської держави. Спірність цих теренів виявляє термінологічна суперечка, яка так чи інак триває донині: від моменту створення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) українці територію, про яку ходить, окреслювали як Західна Україна (вживали також назву Галичина), а поляки – Східна Малопольща[314].

Подібно як литовці, українці зважали не так на історію, як на етнографію, себто ті терени, де українці складали компактну більшість населення (умовно можна говорити про землі до річок Вепр і Сян). Водночас вони не забували про історію, часи Руси та Львів і Холм як міста, засновані королем Данилом.

Важливо розуміти, що як й інші історичні події, українсько-польська війна була "запрограмована" попередніми відносинами українців і поляків. В Австро-Угорській імперії це була постійна напруга між політиками в

[311] А. Эйдинтас, А. Бумблаускас, А. Кулакаускас, М. Тамошайтис, *История Литвы*, пер. с лит. Е. Суворовой, Вильнюс 2013, с. 192–193; А. Петрик, *Державна ідеологія Першої Литовської республіки у добу диктатури таутінінків (1926–1940),* "Scriptorium Nostrum: електронний історичний журнал" 2016, № 3 (6), с. 273.

[312] Той самий П. Лосовський вказував на позицію поміж іншого міністра закордонних справ Республіки Литви Юозаса Урбшіса (Juozas Urbšys).

[313] О. Калакура, *Польсько-українська конфронтація в умовах утворення ЗУНР та її злуки з УНР (1918–1919)*, "Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки" 2006, вип. 3, с. 142.

[314] K. Hibel, *Od „Małopolski Wschodniej" do „Ukrainy Zachodniej". Geneza, rozwój oraz zakres funkcjonowania w języku polskim nazw geograficznych odnoszących się do „Galicji Wschodniej" w latach 1918–1919*, „Slavia Orientalis" 2012, t. LXI, nr 4, s. 475–510.

Галицькому сеймі та Віденському парламенті. Гостру боротьбу за вищу школу (український університет) позначили серед іншого криваві сутички, апогеєм яких можна вважати вбивство 1 липня 1910 р. українського студентського діяча Адама Коцка[315]. Не можна оминути замах на Івана Франка 1897 р. за те, що той назвав Адама Міцкевича "поетом зради"[316]. Промовистим стало й вбивство галицького намісника графа Анджея Потоцького (Andrzej Kazimierz Potocki) у квітні 1908 р. Мирославом Січинським.

Однак, як засвідчив історичний досвід, воєнна перемога Польщі не мала перспективи, вона ще більше віддалила польське суспільство від розуміння прав і прагнень українського народу до самовизначення і

[315] Адам Коцко народився у селі Шоломия на Львівщині. Батько працював у страховому товаристві "Дністер" переписувачем документів, а матір Соломія походила з польської родини та була домогосподаркою. Адам Коцко з дитинства виявляв великий хист до малювання. У 1905 р. з успіхом закінчив Академічну гімназію у Львові, підчас навчання активно займався громадською працею серед учнівських гуртків. Був членом українського академічного товариства "Вільна громада" і товариства робітників "Воля", один із організаторів у селах Галичини просвітянських читалень та бібліотек. Ставши студентом на правничому факультеті Львівського університету, він належав до театрального гуртка, очолював студенський рух, боровся за український університет та за рівноправність української мови. Він ініціював письмові звернення до австрійських властей у справі відкриття у Львові українського університету. Коли різні дипломатичні заходи, не давали належних результатів, які здебільшого блокувала тодішня польська більшість в університеті, яка мала значну підтримку зі сторони викладачів та пануючої адміністрації у Львові, українські студенти постановили в стінах університету зорганізувати віче, на якому розглянути методи боротьби за рівноправність української мови на викладах і признання окремих факультетів для українців. До цього в жоден спосіб не хотіла допустити польська сторона. У результаті цього віча між польськими й українськими студентами виникла боротьба. Під час сутички почали використовувати зброю і у перестрілці було поранено 27 осіб, а один із найактивніших захисників українських інтересів – Адам Коцко – був смертельно поранений. Його смерть здинамізувала українське середовище до боротьби за свої права, стали масово відбуватися віча проти антиукраїнської політики Відня та поляків. Українські посли Кость Левицький, Теофіль Окуневський, Юліян Романчук внесли інтерляцію до австрійського уряду, але і те не було взяте до уваги. Незважаючи на смерть Адама Коцка та значні українські втрати, поліція заарештувала 127 українців, зокрема – 6 дівчат. Зі студентів-поляків не затримали жодного, лише записали їхні домашні адреси після чого відпустили. Влада розуміла неминучість маніфестацій під час похорону Адама Коцка й вирішила перенести його похорон з 3 на 4 липня, понеділок. Але й це не допомогло – тисячі українців вийшли на вулиці, щоб провести його в останню путь і присяглися йому, що не будуть припиняти боротьби. Похорон Адама Коцка відбувся 4 липня 1910 р. на Личаківському цвинтарі, де відбулася маніфестація галичан. На похорон з'їхалися українські політики, громадські діячі і біля могили відбулося своєрідне політичне віче. У наступні роки 1 липня стало для української громади Львова днем жалоби за Адамом Коцком.

[316] Першодрук: I. Franko, *Ein Dichter des Verrathes*, „Die Zeit" Wien 1897, no 136, s. 86–89.

створення національної держави, посилила скрайні настрої серед поляків і зумовила адекватний протест українців[317]. Українсько-польська війна 1918–1919 рр., на думку польського історика Мацея Козловського (Maciej Kozłowski), яку прийняли колеги, стала "Пірровою перемогою", адже поглибила прірву між українцями та поляками "природними сусідами і союзниками"[318] (пригадаймо вкотре подібну емоційну забарвленість щодо литовців), крім того, увиразнила розбіжності та конфлікти. Падіння ЗУНР в українській суспільній свідомості означало не так територіяльні втрати, як знищення самих підвалин. Досвід і уроки програної війни вказували українцям на Польщу як одну з головних перешкод на реалізації їх прагнення до незалежности. Польський історик Богдан Скарадзінський (Bohdan Skaradziński) не випадково вказував: "Ще до нині не набула права громадянства у польській політичній культурі думка, що справжні масштаби львівської трагедії є набагато більшими. Тому, що ця трагедія започаткувала шлях на котрому були перекреслені ХХ-вікові шанси українців на будь-яку державність. А відтак і на людське співжиття поляків з українцями"[319]. Визначний польський громадський діяч Яцек Куронь теж зауважував, що, обговорюючи причини протистояння, потрібно звернутися до підставового питання, яке важко пробивається до польської свідомости: двічі Польща не допустила незалежности України у 20 ст. (уперше – у результаті перемоги у 1918 р. над УГА, вдруге – внаслідок Ризького мирного договору 1921 р.) [320] . Микола Литвин звертав увагу на те, що "максималістські плани обох державно-політичних проводів не сприяли нейтралізації конфлікту, який проявився ще напередодні та в ході Першої світової війни[321]. Що більше. На переконання деяких дослідників якби не прагнення досягнути максимуму у війні – Самостійної Соборної Незалежної

[317] О. Калакура, *Польсько-українська конфронтація в умовах утворення ЗУНР та її злуки з УНР (1918–1919)*, "Науковий часопис Національного педагогічного ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки" 2006, вип. 3, с. 131–144.

[318] M. Kozłowski, *Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*, Kraków 1990, s. 105–106.

[319] B. Skaradziński, *Polskie lata 1919–1920*, t. 1, Warszawa 1993, s. 111.

[320] *Trudna droga do pojednania*: Rozmowa DIALOG-u z Jackiem Kuroniem na temat stosunków polsko-ukraińskich, rozmawiali Iza Chruślińska i Piotr Tyma. „Dialog. Deutsch-Polnisches Magazim / Magazyn Polsko-Niemiecki" 2003, nr 64, s. 37.

[321] М. Литвин, *Українсько-польська війна 1918–1919 рр.: ґенеза, хід і геополітичні наслідки*, [в:] *Польща та Україна у боротьбі за незалежність 1918–1920*, під ред. Тадеуша Кшсонстка, Варшава 2010, с. 161.

Держави – то вже на Паризькій мирній конференції могла постати Україна зі столицею у Станіславові, саме на кшталт Литви довкола Каунаса[322].

Польсько-українська війна 1918–1919 рр. залишила глибокий шрам у свідомости українців, насамперед тих земель, які традиційно уважали українськими (Холмщина, Підляшшя, Волинь, Східна Галичина, Лемківщина), але не зламала їх волі в боротьбі за визволення краю і входження до складу самостійної соборної України. Нині ще очевиднішою є заувага Ярослава Ісаєвича, що більшості поляків/польському суспільству важко прийняти природний для більшости українців погляд на панування Польщі на Волині й інших українських землях як окупацію, не підкріплену правно[323].

Ще у часи ґабсбурзької автономії Львів став центром особливо гострого протистояння двох національних проєктів: українців і поляків[324]. Євреї, друга за чисельністю громада міста, також проводили публічні акції у місті, однак на відміну від перших двох згаданих етносів, не заявляли про своє виняткове право на цю територію. Натомість українці та поляки не просто конкурували, вони затято боролися за право на це місто й край. Перші стверджували, що Львів – це "місто князя Лева, давня столиця Галицької руси"; другі, що це "столиця найбільш спільної частини розділеної Польщі".

Після розпаду Австро-Угорської імперії затята боротьба за Львів лише загострилася. Безкомпромісність її добре ілюструє дещо істеричний текст "Кур'єру варшавського": "Понад безлад, понад сварки, понад партійні роздори піднявся один вираз: Львів! Повагу, небезпеку, трагізм того кресового міста відчувати і розуміти повинна кожна польська душа. Борониться у цій твердині в облозі горстка дітей. Серед свисту куль розвивається там замкнена національна хоругва […] Львова не опустимо! Твердині не віддамо! Нехай про це знає кожен поляк"[325].

---

[322] *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід*, за заг. ред. Ю. Шаповала, Київ 2013, с. 365.

[323] Я. Ісаєвич, *Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки*, "Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність" 2003, вип. 10: Волинь і Холмщина 1938–1947: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади, с. 4.

[324] Питання боротьби за Львів має чималу літературу, однак донині не закрите. Можна бодай згадати яку дискусію викликала книга Ґжеґожа Ґаудена (Ґ. Ґайден, *Львів: кінець ілюзій. Оповідь про листопадовий погром 1918 року*, перекл. Із пол. А. Павлишин, Львів 2020).

[325] Z. Dębelski, *Lwów*, "Kurier Warszawski" 1918, 17 listopada, nr 318, s. 4. Мовою оригіналу: Ponad zamęt, ponad swary, ponad niesnaski partyjne wzbił się jeden wyraz: Lwów! Powage, grozę, tragizm tego miasta kresowego odczuwać i rozumieć musi każda dusza polska. Broni się w tej twierdzy oblężonej garść dzieci. Wśród swistu kul powiewa tam zatknięta przez

Як образно охарактеризувала ситуацію Ірина Орлевич – австрійська модернізація створила передумови для стрімкого стрибка Львова від міста-фортеці на пограниччі до мало не центру (точніше П'ємонту) українського й польського національних рухів[326]. Ще на початку 20 ст. перебравши управління галицькою автономією, польські діячі цілеспрямовано посилювали національний акцент у міському просторі, наповнюючи його атрибутами (пам'ятники, назви вулиць, таблички тощо), які символізували боротьбу поляків за незалежність або ж історичну велич Речі Посполитої. Це не влаштовувало українців, які дедалі гучніше заявляли про намір повернути давньоруське місто. Тон українсько-польського діялогу загострювався, а взаємні звинувачення доходили до абсурду.

Ситуацію у Львові яскраво ілюструє характеристика Яна Ліпського (Jan Lipski): "Найгірше було з українцями. Першою війною Другої Речіпосполитої була – про що не кожен пам'ятає – польсько-українська війна у Східній Галичині[327]. Львів зрісся впродовж віків з історією та культурою Польщі настільки, що важко було собі уявити на той час відмову від того міста, у якому польське населення очевидно переважало українське. Вирішила справу сила. Це сумно, але нічого дивного, коли два народи не знаходять іншого розв'язання конфліктів, як війна"[328].

Ці та інші фактори викликали особливий радикалізм у поглядах та діях і з польського, і з українського боку. Він призвів до безкомпромісної боротьби за львівські вулиці, площі, окремі будівлі. Особливу затятість вуличних боїв у Львові визначали і польські, і українські мемуаристи. Тут слід віддати слово Юзефові Пілсудському, який описуючи бої за місто зазначав: "Тисячі труб єрихонських руйнували не мури ворога, бо там з тих єрихонських труб хіба що "кінь сміявся", лиш мою душу, Начального Вождя,

nie chorągiew narodowa. Ale miasto otoczone jest przez zrebelizowane bandy ruskie. Odcięte od komunikacji. Pozbawione dowozu. Grozi mu głód, a wskutek głodu kapitulacja. […] Nie! Lwowa nie opuścimy! Twierdzy nie poddamy! Niech wie o tem każdy Polak.

[326] О. Аркуша, *Польсько-українські дискусії про національний характер Східної Галичини на початку XX ст.*, "Україна: культурна спадщина, національна свідомість" 2006–2007, вип. 15, с. 586–587.

[327] Заради справедливости вкажемо, що про війну за Львів як першу війну незалежної Польщі говорять й сучасні автори. Див.: P. Niehring, *Krwawa wojna o Lwów*, „Ale Historia: tygodnik historyczny" 2018, 19 listopada, nr 45, s. 4–5.

[328] J. J. Lipski, *Dwi ojczyzny – dwa patriotyzmy. Uwagi o megalomanii narodowej i ksenofobii Polaków*, Warszawa 1992, s. 27. Мовою оригіналу: Najgorszej było z Ukraińcami. Pierwszą wojną II Rzeczypospolitej była – o czym nie każdy pamięta –polsko-ukraińska wojna we wschodniej Galicji. Lwów zrósł się przez wieki z historią i kulturą Polski do tego stopnia, że trudno było sobie wyobrazić w owym czasie rezygnaję z tego miasta, w którym ludność polska wyraźnie przeważała nad ukraińską. Rozstrzygnęła siła. To smutne, ale nie znajdują innego rozwiązania konfliktów, jak wojna.

який мав чотири п'ятих своїх сил не деінде, як під Львовом"[329]. Тож годі говорити про можливість будь-якого компромісу. Водночас, слід пам'ятати, що ситуація не була унікальною. Один із сучасників тих подій, Ян Ґелля, порівнював Львів з містами Фландрії та Сербії[330], а знаний фахівець українсько-польських відносин Ґжеґож Мотика, визнаючи українців і поляків приреченими на конфлікт за Львів, вважав, що Галичина ставала на кшталт "польського Белфосту"[331].

Порозуміння щодо долі міста на початку українсько-польської суперечки було неможливим. Тривалі конфлікти з Україною за Львів та з Литвою за Вільнюс були розв'язані в абсолютно іншій політичній реальности після 1945 р., яка заперечувала будь-які права Польщі на ці міста[332].

У сприйнятті українсько-польської минувшини, і югославської/ сербсько-хорватської історії притаманна значна мітологізація. Саме ця потужна історична мітологія створила стійкі ідеологеми на Західних Балкан: серби вважають, що хорвати зрадили їх, підтримавши Австро-Угорщину у Першій світовій війні, яка отримала назву "сербської Голгофи"; події ж Другої світової війни лише посилили ці звинувачення. Як зазначив із цього приводу один із західних учених, "священна сербська земля" почала важити для Белграда значно більше, аніж албанці, хорвати, боснійці та ін., які проживають на ній[333].

У Сербії від самого початку домінувала концепція створення Великої Сербії на звільнених територіях. До прикладу, проєкт "Начертання" (Начертање) Іллі Гарашаніна (Илија Гарашанин) передбачав, що серби мали завершити свою "священну місію", Сербія повинна прагнути до створення великої південнослов'янської держави під її началом і лише в складі великої держави південні слов'яни зможуть забезпечити свою незалежність. Від самого початку 19 ст. різні сербські політики розробляли різноманітні об'єднання балканських слов'ян під сербським керівництвом. Найрадикальніші сербські націоналісти взагалі заперечували сам факт

[329] J. Piłsudski, *Obrona Lwowa*, [w:] J. Piłsudski, *Pisma – Mowy – Rozkazy*: wydanie zbiorów prac dotychczas drukiem ogłoszonych, t. 6, Warszawa 1931, s. 154–155.

[330] J. Gella, *Ruski miesiąc 1/XI – 22/XI 1918. Ilustrowany opis walk listopadowych we Lwowie*, Lwów 1919, s. 22.

[331] G. Motyka, *Wołyń`43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna*, Kraków 2016, s. 37.

[332] A. Jędrzejewska, *Polska wobec państw Europy Wschodniej w latach 1918–1945 (Ukraina – Białorus – Estonia – Litwa – Łotwa*), [w:] *Ład wschodnieuropejski w polskiej myśli politycznej w XX wieku*, tom I, P. Waingertner (red.), Łodź 2020, s. 43–57.

[333] W. Bass, *The Triage of Dayton*, "Foreign Affairs" 1998, september / october, p. 96.

існування хорватів чи босняків, витлумачуючи їх як сербів, силоміць навернених у католицизм та іслам. Серби жадали створити унітарну державу на чолі з династією Карагеоргієвичів (Карађорђевићи), орієнтуючись на досвід самостійного розвитку свого королівства у 19 – на поч. 20 ст., а також прагнення до створення "Великої Сербії". Сербський дослідник Йован Цвійіч (Јован Цвијић) писав, що Сербія як Велика держава може відбутися тільки за наявности виходу до моря, а Сербію, позбавлену виходу до Адріатичного моря, він називав "обнесеною парканом країною, в якій серби – заарештований народ"[334].

На думку деяких дослідників початок сербського націоналізму сягає половини 19 ст., ери Вука Караджича (Вук Стефановић Караџић). Єдиний поруч з Досітеєм Обрадовичем (Доситеј Обрадовић) сербський інтелектуал згаданого часу, Вук Караджич, опер свою візію на етнічних межах сербів за лінгвістичними ознаками. Подібність мов південних слов'ян зумовила висновок про їх спільність. У 1849 р. він опублікував одну з найвідоміших своїх праць "Скарбниця про історію, мову та звичаї сербів усіх трьох вір" (Kovcezic za istoriju, jezik i obicaje Srba sva tri zakona). Саме у ній він назвав території проживання сербів, що стало підґрунтям для територіяльних претензій на підставі лінгвістичних кордонів[335].

Варто звернути увагу на причетність поляків до вибудови ідеологічно-політичного підґрунтя міту цесарства Душана. Політична концепція "готелю Ламбер"[336]: недопущення до поділу Балканів між Австрією та Росією після падіння Туреччини і заміни на цих теренах Османської імперії південнослов'янською державою, яка після коректив пов'язаних із чіткішим формулюванням, що та держава буде сербською державою, була покладена в основу згаданого неодноразово документа, який донині виконує роль одного із програмних текстів сербського націоналізму – *Načertanija* Іллі Гарашаніна[337]. І це зрозуміло – польські діячі прагнули відновлення

[334] Цит. за : Ю. В. Узун, *Геополітичний проект "Велика Сербія": формування та сучасне використання,* "Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія". Серія: Політологія" 2014, т. 248, вип. 236, с. 106.

[335] M. Dymarski, *Nacjonalizm jako nieoczywisty konstrukt serbskiego myślenia politycznego w XIX–XX wieku*, „Studia Politologiczne" 2024, vol. 73, s. 27.

[336] У переносному значенні "готель Ламбер" – назва консервативної верхівки польської еміграції середини 19 ст. у Парижі, адже з 1843 р. Ламбер став політичним штабом і культурним центром польської еміграційної діяспори у Франції, яку очолили Адам Єжи Чарторийський та його брат Константин. Його значення суттєво впало після Січневого повстання, коли акцент було перенесено на поширення польської культури. У нашому контексті важливим є текст Адама Чарторийського "Поради, щодо дій Сербії".

[337] J. Rapacka, *Kulturowo-historyczne zaplecze konfliktu serbsko-chorwackiego*, „Obóz" 1992, nr 22, s. 39.

польської державности після поділів Польщі у 18 ст. і створення великої слов'янської держави повинно було обмежити вплив російської імперії й стати прецендентом у вирішенні польського питання.

Хорвати рівно ж прагнули до створення держави, яка б об'єднала усіх південних слов'ян. У 30–40-х роках 19 ст. на хорватських землях набрав обертів "іллірізм" – суспільно-політичний рух з проєктом "Великої Іллірії", територіяльні межі якої значно подовжувалися за етнічні хорватські землі, і передбачали державно-політичну спільність слов'янського Півдня з Хорватії, Славонії, Військової границі, Далмації, Котора, Боснії і Ґенцеговини. Штирії, Карінтії й Крайни.

Підставовою між сербами та хорватами виявилася відмінність у тому, що перші змагалися за Велику Сербію, зрозуміло на хорватських та боснійсько-герцоговинських теренах, а інші прагнули зберегти свою ідентичність, культуру, територію. Конфлікт генерували сербський територіальний голод, ідея Великої Сербії, прагнення ширшого доступу до моря та, урешті-решт, сербізація Хорватії... "Такою була багатовікова мета кожної сербської політики"[338].

Як бачимо, головні гасла сербського та хорватського націоналізмів були доволі ідентичними у намірах об'єднання територій (Далмації, Рієки, Боснії і Ґерцеговини, Славонії. Крайни і т. д.), на які кожен з народів висував свої історичні права. І це стало підґрунтям зіткнення сербського та хорватського національних рухів. Концепція югославізму, побудована на формулі "одна територія – одна нація – одна держава – одна мова" стала противагою етнічному хорватському націоналізму, який заперечував факт існування сербів на теренах Хорватії та ідеї великодержавности Сербії.

Як наслідок, навіть у наукових текстах відносини між хорватами й сербами іноді втрачають суто історичний вимір. Так, в одній з узагальнюючих праць з історії Хорватії читаємо: "Підставова відмінність між сербами та хорватами виявилася у тому, що перші змагалися за Велику Сербію, зрозуміло на хорватських та боснійсько-герцоговинських теренах, а інші прагнули зберегли свою ідентичність, культуру, територію. Конфлікт генерували сербський територіальний голод, ідея Великої Сербії, прагнення ширшого доступу до моря та, урешті-решт, сербізації Хорватії. [...] Такою була багатовікова мета сербської політики"[339]. Варто тут нагадати, що у роки Другої світової війни ідеологом великої й етнічно однорідної Сербії був Стеван Молєвіч (Стеван Мољевић), який написав роботу "Гомогенна Сербія"

[338] D. Pavličevič , *Historia Chorwacji*; przekł. Łucja Danielewska, Poznań 2004, s. 406.

[339] D. Pavličevič, *Historia Chorwacji* / przekł. Łucja Danielewska, Poznań 2004, s. 406.

(1941) [340] і став поруч із Драголюбом "Дражі" Михайловичем (Dragoljub "Draža" Michailović) [341] головним ідеологом націоналістичного руху четників[342].

Спроби реалізації проєктів Великої Греції, Великої Сербії, Великої Болгарії, Великої Румунії і т. д. призвели до перманентного протистояння із численними жертвами, адже навіть якби Балканський півострів займав вдесятеро більшу територію, вмістити таку кількість "величі" він все одно б не зміг[343]. Як зауважив Хьюї Костанік (Huey Louis Kostanick): "у мирний час між балканськими краями територіяльні проблеми залишаються в замороженному сонному стані і тимчасово розв'язуються мирним шляхом або толеруванням. Однак у часі криз і реґіональних, і міжнародних територіальні прагнення відновлюються і розпочинається нова хвиля у боротьбі за територію"[344].

Досвід українців, литовців, поляків, сербів й хорватів підтверджує тезу про територіяльні домагання як причину етнічних конфліктів, адже першою ознакою держави є територія, а нації – прагнення побудови власної державности, яка б максимально охопила весь етнос. Навіть найменший клаптик землі нерідко ставав яблуком розбрату між народами і приводом для великих війн. Отже, територіяльні суперечки, закладені в підґрунтя національних проєктів українців, литовців, поляків, сербів, хорватів, виявилися ще одним витком спіралі напруження. Вони стали нездоланною перешкодою не лише у міжвоєння, а й згодом – у роки Другої світової війни.

---

[340] Мољевић С. *Хомогена Србија*, https://www.scribd.com/doc/73543970/Homogena-Srbija-Stevan-Moljevic

[341] Цікавим є потрактування Дража Михайловича як "сербського Бандери". Див.: Віталій Портников: Дража Михайлович. Реабілітація "сербського Бандери", https://www.radiosvoboda.org/a/27019654.html

[342] Рух четників є продовження тривалої традиції, коріння якої сягають 19 ст. Це сербські гайдуцькі відділи, які боролися з владою Османів. Перша сербська революція проти Османів 1804 р. розпочалася завдяки ребеліянтам, які мали назву "hajdučke čete" (див.: J. Tomasevich, *War and revolution in Jugoslavia, 1941– 1945. The chetniks*, Standfort 1975, s. 115–116). Відділи четників Другої світової війни складали офіцери та солдати королівської армії, яких очолив Драголюб Михайлович і їх головною метою стало виборювання Великої Сербії (див.: J. Tomasevich, *War and revolution in Jugoslavia, 1941–1945. The chetniks*, Standfort 1975, s. 122–125).

[343] *Проблема історичної пам'яті у всесвітньоісторичному дискурсі (1945–2015 рр.)* / керівник авторського колективу – член-кореспондент НАН України, д. і. н., проф. Кудряченко А. І., науковий редактор к. і. н., доц. Солошенко В. В., технічний редактор к. політ. н., с. н. С. Розумюк В. М., Київ 2021, с. 217; В. Розумюк, *Політика пам'яті як інстурмент становлення національних держав на Балканах: здобутки та прорахунки*, "Проблеми всесвітньої історії" 2018, № 1 (5), с. 161.

[344] H. L. Kostanick, *The geopolitics of the Balkans*, [w:] Charles and Barbara and B. Jelavich (edited), *The Balkans in transition. Esseys on the development of Balkan life and Politics since eighteenth century*, Berkely – Los Angeles 1963, p. 9.

Гордіїв вузол

Міжвоєння виявилося двадцятиліттям, яке у відносини між європейськими народами лише додало нових проблем. Незалежно від того як складалася доля народів за результатами Великої війни, чи вдалося створити власну державу, чи опинилися вони у складі багатонаціональних держав, відносини були більш, ніж напруженими. Гордіїв вузол проблем ні в українсько-польському, ні в литовсько-польському, ні в сербсько-хорватському варіянті розв'язати не вдалося.

Польсько-литовські відносини у міжвоєнні роки перейшли з рівня міжнаціонального, конфлікту між спільнотами у формат міждержавних відносин, що стало їх визначальною характеристикою і що вирізняє їх від взаємин між українцями та поляками чи сербами та хорватами. Однак від цього вони не стали менш гострими та принциповими, а розв'язання суперечок не стало простішим. За визначенням, спопуляризованим Генриком Віснером (Henryk Wisner), це була властиво війна не війна.

Входження Центральної Литви до складу Речіпосполитої та наступні рішення конференції послів від 15 березня 1923 р. про визнання польсько-литовського кордону не лише не припинили суперечок між двома державами, радше навпаки – започаткували тривалий період повного замороження відносин між Другою Річчюпосполитою та Литвою. Символом тих років стала світлина підірваних колій біля с. Заваси на лінії, яку одна (польська) сторона уважала кордоном, а інша (Литва) – лише демаркаційною лінією на спірних територіях. Навіть для поляків – прихильників окремішности земель Великого князівства Литовського – трагедією виявилося, що після входження до складу Другої Речіпосполитої ці землі не отримали навіть статусу автономії. Досить увиразнено це сформулював Маріян Здзєховський (Marian Zdziechowski): "Коли бачу прапор з орлом, але без Погоні, який розвівається над Замковою горою, відчуваю якусь кривду, завдану собі"[345].

Позиція Литовської держави щодо Польщі була для поляків просто незрозумілою, виявом сліпого шовіністичного потьмарення. На фоні панування подібного погляду як виняток виглядає позиція Богдана Занєвського (Bohdan Zaniewski), який аналізуючи зовнішню політику Литовської держави, визнавав її спланованою і успішною щодо литвинізації національних меншин (водночас литвинізація литовських поляків, на його

[345] M. Zdziechowski, *Widmo przeszłości. Szkice historyczno-publicystyczne*, przedmowa Zenon Chocimski, Wilno 1999, s. 13. Мовою оригіналу: Gdy widzę powiewający tu z Góry Zamkowej sztandar z orłem, a bez pogoni, odczuwam to jako krewdę sobie wyrządzoną.

переконання, була не лише урядовою акцією, а її провадив солідарно литовський народ)[346].

1934 – 1935 рр. стали періодом неофіційних перемовин, які могли привести до відновлення контактів. Небагато не вистачало до досягнення успіху в пошуку компромісу. Однак існувала група, яка тисла на президента Литви Антанаса Сметону, і врешті-решт литовці не погодилися на угоду. Польсько-литовський конфлікт перейшов у нову фазу, яку характеризує посилений та постійний тиск із польського боку, адже відсутність відносин дошкуляла Другій Речіпосполитій, зокрема у проведенні політики над Балтикою[347].

Прикметно, що стало прецедентом, який міг стати підставою для вирішення литовсько-польського "воєнного стану". З подачі французького амбасадора у Лондоні згадали *casus* 1885 р., коли після того, як Болгарія зайняла Східну Румелію, вибухнула війна з Сербією. Поборені серби не хотіли підписати мирний договір, хоча військові дії були зупинені (як би нині сказали – конфлікт заморожено). Між обома державами не було жодних відносин, адже серби твердили, що надалі перебувають у стані війни з Болгарією. Великі держави, однак, примусили Сербію підписати трактат, який складався зрештою лише з одного пункту, що визнавав скасування стану війни й перехід на мирні відносини. Незабаром *de facto* і *de jure* відносини відновили[348].

Встановлення відносин із Польщею, як наслідок ультиматуму 17 березня 1938 р., було сприйнято у Литві як упокорення, як необхідність підкоритися силі. Засвідчував це живий суспільний зрив, численні віче й протестні зібрання, які відбувалися у різних місцях Литви. Важко собі уявити, щоб до цієї нової ситуації можна було пристосуватися; а сигнали симпатії і запевнення дружби, які надходили тоді з Польщі приймали з недовірою[349]. І небезпідставно. Легко уявити, яку реакцію литовського політикуму та суспільства могли викликати заяви на кшталт риторики голови Національної партії Казімєжа Ковальського (Kazimierz Kowalski): "Державні інтереси Польщі вимагають підпорядкування Литви інтересам

[346] B. Zaniewski, *Geneza konfliktu polsko-litewskiego*, „Myśl Narodowa" 1937, 10 października, nr 42, s. 639–641.

[347] P. Łossowski, *Państwo litewskie 1918 – 1940. Kierunki rozwoju*, „Obóz" 1992, nr 22, s. 88.

[348] S. Sierpowski, *Litewsko-polski „stan wojny" w świetle Paktu Ligi Narodów*, [w:] *Społeczeństwo, państwo, modernizacja*. Studia pod redakcją Włodzimierza Mędrzeckiego, Warszawa 2002, s. 71–80.

[349] P. Łossowski, *Zwrot w stosunkach polsko-litewskich jesienią 1938 roku*, „Mazowskie Studia Humanistyczne" 1997, nr 1, s. 65.

польського народу"[350]. Не менш цікаво – Пьотр Лоссовський згадує про перші антилитовські віча у Новогрудку та Львові, які відбулися 15 березня 1938 р. На переконання Станіслава Жерка (Stanisław Żerko), ці кроки у стилі "великих держав" проти литовського уряду "погіршили візерунок Речіпосполитої як держави, яка є копією німецькі методи"[351]. Що цікаво, вдаючись в історичні ретроспекції Іван Кедрин польський ультиматум Литві порівнював з ультиматумом Австро-Угорщини проти Сербії 23 липня 1914 р. або Німеччини Австрії 10 березня 1938 р., який завершився тріумфальним походом райхсвера до наддунайської столиці (вказуючи, що з огляду на територію та населення Литва знаходиться у більш програшній ситуації, ніж була Сербія)[352]. З історичної перспективи тверда позиція литовців у березні 1938 р. не може бути оцінене на користь польської сторони – складно віднайти у міжнародній практиці ситуацію, коли одна держава ставила в ультимативний спосіб вимогу налагодження дипломатичних відносин іншій.

Підтвердження нейтрального статусу Литви 1 вересня 1939 р. було "останнім, дещо символічним актом, який закривав, важкі й складні польсько-литовські відносини міжвоєння"[353]. Попри тиск на Вільнюс за визнанням польського полковника Леона Міткевича (Leon Mitkiewicz), військового аташе Польщі у Каунасі, литовці не зайняли тоді Вільнюс, вони поводили себе щодо Польщі, справді, благородно, по лицарськи[354]. Це підтверджує слова його литовського колеги генерала Стасіса Раштікіса (Stasys Raštikis): "Литва не піддалася німецьким умовлянням і спокусам, не напала на Польщу так, як це зробив Радянський Союз, який вторгнувся і в балтійські держави. Руки литовського народу не заплямовані кров'ю польського народу, Ми не завдали удару Польщі, яка тоді була в агонії"[355].

Впродовж 1920–1939 рр. приналежність Вільнюса і Віленщини до Польщі та прагнення Литви до його здобуття спричинили їх культурну та політичну ізоляцію, привели до дестабілізації геополітичної ситуації в реґіоні і створили умови для активних дій з боку Третього Райху та Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). Результатом стала втрата у

[350] *Zbiórka alarmowa narodowców w Łodzi*, „Warszawski Dziennik Narodowy" 1938, 17 marca, nr 75, s. 1.

[351] S. Żerko, *Stosunki polsko-niemieckie 1939 – 1939*, Poznań 1998, s. 67 – 68.

[352] Ік, *"На Литву, на Литву!..."*, "Діло" Львів 1938, 20 березня, ч. 61, с. 1–2.

[353] P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie 1921–1939*, Warszawa 1997.

[354] L. Mitkiewicz, *Wspomnienia kowieńskie 1938 – 1939*, Londyn 1968, s. 154.

[355] Цит. за: Z. Ponarski, *W Wilnie po 17 września 1939*, „Prawo i Życie" 1992, nr 38, s. 10 – 11.

другій чверті 20 ст. так важко здобутої державности і Литвою, і Польщею. Наслідки були більш, ніж болісні: заслання до Сибіру, втрати населення в роки Другої світової війни, у воєнній та післявоєнній партизанській боротьбі за свободу з тоталітарними нацистським та комуністичним режимами[356].

В українсько-польському контексті важливою є заувага Ришарда Тожецького щодо необхідности ретельної оцінки аргументів політики українців і ретельної оцінки польської політики щодо цього населення для того, щоб об'єктивно поглянути на ситуацію на "східних кресах", особливо під час Другої світової війни[357]. Слід погодитися також з думкою Анджея Айненкеля (Andrzej Ajnenkiel), що політичний і водночас територіяльний польсько-український конфлікт розпочався одразу після проголошення Українською центральною радою у січні 1918 р. самостійности Української Народної Республіки [358]. Поразка українських національно-визвольних змагань та включення західноукраїнських земель до складу Польської держави остаточно визначила характер відносин між українцями та поляками. Для розуміння ситуації у міжвоєння та подальшої ескалації конфлікту між українцями та поляками є надважливою заувага Юзефа Лободовського (Józef Lobodowski): "Я не завагаюся з усією рішучістю ствердити, що за ситуацію, витворену на південно-східному пограниччі, левову частку відповідальності несемо ми самі – і то не лише урядові чинники, але радше саме суспільство:, бо слід взяти до уваги і те, що жодна офіційна дія не досягне в даному випадку успіху, якщо за нею не стоятиме ціла нація"[359].

Тож причини українсько-польського конфлікту криються у польській політиці міжвоєнного періоду на "східних кресах". Посилаючись на приватний лист папського нунція у Варшаві кардинала Філіпе Кортезі (Filippo Cortesi) до польського міністра внутрішніх справ, Джефрі Бурдс (Jeffrey Paul Burds) наводив приклад того, як плекалася українсько-польська ворожнеча, а антиукраїнські погроми, на його думку, були нормою в 1934–

[356] R. Miknys, *Litwa a Polska na przestrzeni wieków*, „Krakowskie pisma kresowe" 2001, r. 3, s. 35.

[357] R. Torzecki, *O nacjonalistach ukraińskich – kontrowersyjne*, „Dzieje Najnowsze" 1987, nr 2, s. 162.

[358] А. Айненкель, *Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми*, [в:] *Україна – Польща: важкі питання*, т. 1–2. Матеріали ІІ міжнар. семінару істориків "Українсько-польські стосунки 1918–1947 рр.", Варшава, 22–24 травня 1997 р., Варшава 1998, с. 30.

[359] Ю. Лободовський, *Проти упирів минулого*, пер. Андрій Павлишин, Люблін – Львів 2016, с. 68.

1938 рр.[360] "Міжнаціональні антагонізми в Західній Україні загалом і на Волині особливо, в переддень нападу на Польщу Німеччини та Радянського Союзу, насамперед з вини польської офіційної політики та практичних дій польських політичних організацій з-під прапора національних демократів, витворили у масовій свідомости більшости українців, а частково і євреїв, категорично негативне ставлення до Польської держави. Українці не тільки під впливом пропаганди націоналістичних партій, але й на власному життєвому досвіді у сферах мови, громадських і соціяльних прав переконалися, що Польська держава є їм чужою, ворожою силою"[361].

Більшість сучасних дослідників вбачає причину українсько-польського протистояння головно у намаганнях трактувати Річпосполиту як мононаціональну державу, насильно інтеґрувати Східну Галичину та Західну Волинь до складу Польської держави шляхом "доконаних фактів"[362]. Як рівно ж цю мову "доконаних фактів" керівництво Польської держави застосувало в польсько-литовському випадку.

Знаний дослідник реґіону Тімоті Снайдер (Timothy Snyder), порівнюючи українське та литовське громадянство, звернув увагу на одну деталь. Поява після 1918 р. Литовської держави створила литовське національне суспільство: нове покоління литовців долучалося до державного апарату та освітньої системи; тоді як галицькі українці залишилися з громадянськими організаціями, створеними у 19 ст., з меншими освітніми можливостями та нелеґальними або неефективними партіями. Надважливо, що у випадку і галичан, і волинян леґальна політична кар'єра не була привабливою, як і кар'єра у місцевому господарстві, сфера ж Церкви у 1930-ті роки була взагалі на думку вченого небезпечною. Марґіналізація українців у легальній політиці просто вражала – жодного представника як міністра в уряді (чи бодай воєводи на місцевому рівні)[363]. Це, до речі, нагадує ситуацію хорватів, жоден з яких не очолив уряд Королівства сербів, хорватів і словенців, про що йтиметься далі.

---

[360] Burds J. *Comments on Timothy Snyder's article, "To Resolve the Ukrainian Question once and for All: The Ethnic Cleansing of Ukrainians in Poland, 1943–1947",* "Journal of Cold War Studies" 1999, vol. 1, № 2, http://www.fas.harvard.edu/~hpcws/comment13.htm

[361] В. Гулай, *Етносоціальна дистанція як прояв конфліктної взаємодії (на прикладі українсько-польського протистояння на Волині в роки Другої світової війни*), "Буковинський журнал" 2008, № 1, с. 154.

[362] О. Калакура, *Українсько-польські відносини міжвоєнних років у сучасній українській історіографії*, "Україна – Європа – Світ. Серія: Історія, міжнародні відносини" 2017, вип. 19, с. 292.

[363] Т. Снайдер, *Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999.* Київ 2012, с. 184–185.

Серед факторів виникнення та стимулювання протистояння і українські, і польські науковці визнають вплив антиукраїнської денаціоналізаційної політики польської влади і відповідно кривди, які заподіяла українцям у 20–30 роках Польська держава. Майже всі українські історики причиною протистояння називали політику урядів Польщі. Політика колонізації українських земель передбачала не лише збільшення кількости поляків, а й зменшення чисельности українського населення[364]. Заради справедливости доцільно відзначити, що негативна політика щодо національних меншин була загалом характерною для Європи першої половини 20 ст. і не була винятком. Зрештою про досвід Королівства сербів, хорватів і словенців йтиметься далі.

Хоча формально перша ж стаття першого розділу "Трактату про меншини", ратифікованого Польщею одночасно з Версальським мирним договором від 31 липня 1919 р., передбачала, що Польща, незалежно від національности та віросповідання громадян, гарантує всім їм рівноправ'я[365]. Фактично ж представників національних меншин, і серед них українців, трактовано як громадян "другого сорту".

У межах політики національної асиміляції українців було запроваджене військове осадництво на "східних кресах", куди переселяли ветеранів польської армії, яких наділяли порівняно великими земельними ділянками – і це в умовах малоземелля більшости місцевого населення. Поки тисячі українців чекали від уряду вільних земель у своїх же селах, польські переселенці із числа військових безкоштовно отримували до 45 га землі; міністерство сільського господарства надало їм 2 млрд. марок кредитів; осадники мали право на отримання будівельних матеріалів, інвентарю. У міжвоєнний період понад 312 тис. га землі було виділено військовим осадникам.

Що важливо – на Волинь, яку уважають епіцентром протистояння у роки Другої світової війни, потрапило бл. 45 % від загальної кількости кресових військових осадників і їх господарства склали 1,3 % від тих, які мали менше 50 га і 3–3,2 % від земель цієї групи (середня величина господарки осадника становила орієнтовно 15–16 га, тоді як звичайний землевласник мав 5, 9 га, себто удвічі менше)[366]. Загалом у сільську

[364] І. Ільюшин, *Українська повстанська армія і Армія крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.),* Київ 2009, с. 128.

[365] М. Гон, *Етнополітика Речі Посполитої періоду інкорпорації західноукраїнських земель у системі держави (1919–1926 рр.)*, "Актуальні проблеми міжнародних відносин" 2003, вип. 41, ч. 2, с. 84.

[366] J. Stobniak-Smogorzewska, *Osadnictwo na Wołyniu 1921–1940*, „Niepodległość i Pamięc" 2008, nr 27, s. 157

місцевість Волині упродовж 20 років було переселено 200 тис. етнічних поляків; ще 100 тис. поляків оселилися в містах і працювали державними чиновниками та службовцями правоохоронних органів[367] (рис. 9).

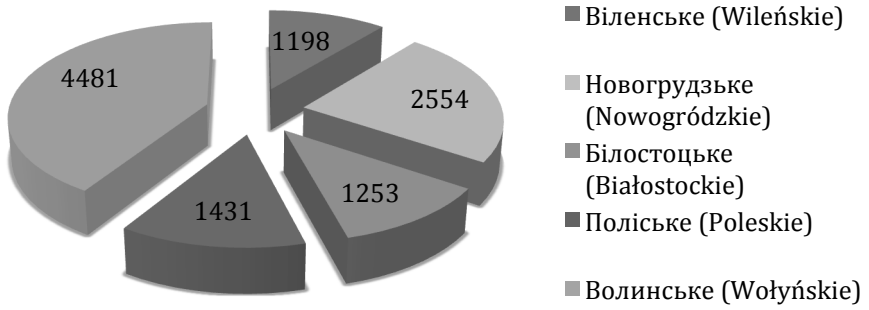

Рис. 9. Перелік військових осадників на Східних Кресах у 5 головних воєводствах (за матеріалами Центрального військового архіву у Варшаві за 1921-1936 рр. та адміністративної мапи 1939 р.)[368]

Як стверджує польський дослідник Влодзімєж Менджецький "Міжнаціональний конфлікт призвів до того, що українці сприйняли ці кроки як відібрання землі, котра належалала винятково їм. В результаті осадники стали символом польської влади на цих землях і заручниками великої політики аж до 1939–1941 рр., коли були перші в черзі виселених на схід радянською владою".

Подібно розгорталася ситуація й на Віленщині, яка була головним предметом польсько-литовських суперечок. Литовська дослідниця Настазья Каіріукштіте (Nastazija Kairiūkštytė), характеризуючи ситуацію у Віленському краї, подає, що 1921–1932 рр. розпарцельовано було понад 69, 5 тис. га землі, утворено 2 576 нових господарств, із яких майже всі, себто 2, 5 тис., мали стати власністю польських колоністів: 1 366 цивільних й 1 134 військових осадників[369].

[367] Див.: *В. В. Смолей, Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919–1939 рр.),* Тернопіль 2003.

[368] Див.: Z. Wilk, *Osady i osadnicy Kresów Wschodnich*, „Kresowe Stanice„ Warszawa 1999, nr ¼ (4), s. 59 – 61; Z. Wilk, *Osady wojskowe, mapy osad, osadnicy na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, „Kresowe Stanice" Warszawa 2001, nr 4 (15), s. 36-46.

[369] N. Kairiūkštytė, *Vllniaus Vadavimo Sąjunga,* Vilnius 2001, s. 178; N. Kairiūkštyte, *Vilniaus krašto gyventojų sudėties pokyčiai 1939–1946 m*., [w:] *Lietuvos Rytai*, pod red. K. Garšva

Окрім того, в 1924 р. був створений Корпус охорони прикордоння (КОП): формально – для збереження громадського спокою та убезпечення совєтсько-польського кордону, а на практиці – для унеможливлення діяльности антиурядових організацій. Здійснював КОП і каральні акції проти українців Волині. Не краще ставилися до українців і самі військові осадники. Згадаймо лише одну з найзнаніших та найрезонансніших акцій у Гриньках, коли КОП силою примусив мешканців села до переходу на католицьку віру[370].

У підсумку, політика полонізації українців і фаворитизування поляків у галузі економіки (як-от згадане наділення землі осадникам) принесла подальше загострення настроїв, приводячи поступово до ще більшої ворожости між українцями та поляками, сприяючи поширенню скрайніх поглядів, і врешті-решт до трагічних подій міжетнічного протистояння у роки Другої світової війни. У виданій ще 1973 р. книжці "Дорога в нікуди", яка, на думку сучасних дослідників[371], донині залишається однією з найвагоміших праць за зібраним фактичним матеріалом[372], Антоні Щесняк і Вєслав Шота однозначно стверджували, що методи "урядування і виховання" суспільства, підкріплені досвідом Берези-Картузької, створювали в Західній Україні поле для діяльности українських націоналістів[373]. Розглядаючи причини наростання конфліктности між українцями та поляками дослідники вказали на соціяльно-економічний гніт щодо українського селянства у міжвоєнний період. Таку ж оцінку міжвоєння як періоду, що не приніс українцям доброго досвіду, дав сучасний дослідник

i L. Grumadienė, Vilnius 1993; J. Jamuszewska-Jurkiewicz, *Stosunki narodowościowe na Wileńszczyźnie w latach 1920–1939*, Katowice 2010, s. 355.

[370] Див.: Волиняк, *Загадочна подія на Волині. Про чудесне навернення 116 православних українців с. Гринки на римо-католицизм*, "Діло" Львів 1938, 1 січня, ч. 1, с. 4; *Волинські посли, Гринки й КОП*, "Діло" Львів 1938, 18 січня, ч. 11, с. 7; *Офіційні вістки про Гриньки й околицю*, "Діло" Львів 1938, 22 січня, ч. 14, с.3; С. Баран, *Тучапи і Гриньки*, "Діло" Львів 1938, 28 січня, ч. 19, с. 1-2; *Справа Гриньок у соймі. Інтерпеляція посла д-ра Ст. Барана*, "Діло" Львів 1938, 15 лютого, ч. 33, с. 9; Д-р С. Б., *Становище уряду до подій у Гринька. Відповідь премієра Складковського, як міністра внутрішніх справ, на інтерпеляцію посла д-ра Степана Барана*, "Діло" Львів 1938, 5 квітня, ч. 74, с. 7-8; *Крик на показ і признання внутрі*, "Діло" Львів 1938, 26 березня, ч. 66, с. 4 та ін.

[371] A. Jędrzejewska, *Polska wobec państw Europy Wschodniej w latach 1918 – 1945 (Ukraina – Białoruś – Estonia – Litwa – Łotwa)*, [w:] *Ład wschodnioeuropejski w polskiej mysli politycznej w XX wieku*, red. Przemysław Waingertner, t. 1, Łodź 2020, s. 46.

[372] В. Яровий, І. Ільюшин, *Польське підпілля на території Західної України у 1939–1941 рр.*, [в:] *Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (21–26 листоп. 1996 р.), відп. ред. П. Федорчак, Івано-Франківськ 1997, с. 267.

[373] A. Szcześniak, W. Szota, *Droga do nikąd. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*, Warszawa 1973, s. 19.

українсько-польських відносин Ґжеґож Мотика[374]. Однак представники традиційного напрямку в польській історіографії з таким твердженням не погоджуються. Серед тих, хто намагається виправдати дії польської влади, можна назвати Люцину Кулінську (Lucyna Kulińska)[375] та ін. Вони наголошували на тому, що становище українського населення у межах СРСР було гіршим, ніж під протекторатом Другої Речіпосполитої, а тому будь-які антипольські дії з їхнього доку є невиправданими. Як доказ, Владислав Дем'янчук наводив число загиблих українців в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (УРСР) – 7 млн українців[376]. Годі тут говорити про хибність такого підходу – злочини одних не є виправданням злочинних дій інших.

Услід за іншими нагадаймо також про пацифікаційну та ревіндикаційну акції. За українськими даними пацифікації було піддано приблизно 750 сіл, із них 250 зазнали матеріяльних втрат і руйнувань; офіційні польські дані підтверджували пацифікацію 450 сіл (10 % усіх сіл Східної Галичини)[377]. Подібні кроки уряду тільки поглиблювали клубок проблем у відносинах між народами. "Іґнорування національних та культурних потреб того народу було дорогою в нікуди. Пацифікація – як вона була проведена – залишиться ганьбою, незалежно від того, як складну ситуацію актами терору і саботажу створювали українські націоналісти"[378]. Принцип колективної відповідальности, застосований під час пацифікацій 1930 р., навряд чи може бути виправданий. Українські селяни не надто розбиралися у проблемах політики, шкільному питанні чи парламентській боротьбі. "Натомість нищення доробку, як правило, бідних людей, бо вони були українцями, і биття «у відповідне місце під церквою» – з тієї самої причини – творили фундаментальний досвід усього народу в стосунку до Польщі і поляків. Це був наш злочин. А також помилка, яка не могла пройти безкарно"[379]. Як написав у одній із своїх книжок професор Анджей Сова

[374] G. Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła": konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*, Warszawa 2011, s. 36.

[375] L. Kulińska, *Główne aspekty polityki II Rzeczypospolitej w stosunku do mniejszości ukraińskiej – zarys problematyki badawczej*, [w:] *Działalność nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, pod red. nauk. Bogumiła Grotta, Warszawa 2010, s. 103-159.

[376] W. Dziemiańczuk, *Wybaczyć nie znaczy zapomnieć*, Toronto 1996, s. 125–128.

[377] Детально див.: Р. Скакун, *"Пацифікація": польські репресії 1930 року в Галичині*, Львів 2012.

[378] J. J. Lipski, *Dwi ojczyzny – dwa patriotyzmy. Uwagi o megalomanii narodowej i ksenofobii Polaków*, Warszawa 1992, s. 27.

[379] К. Подляський, *Білоруси – литовці – українці: наші вороги – чи наші брати*, "Віднова" 1985/1986, № 4, с. 39.

(Andrzej Leon Sowa) "невибачальною помилкою, зробленою польською стороною під час пацифікації було застосування колективної відповідальности. Таким чином всім українцям, навіть тим хто тримався осторонь націоналізму, продемонстровано, що можна безкарно зневажати їх як людей та знищувати шановані ними національні символи та добутки всього їх життя"[380]. На цьому фоні дивніше виглядають спроби виправдати ці кроки влади відсутністю смертельних жертв, "лише побиттями палками" тих, хто намагався перешкодити (на відміну від нацистських пацифікацій у Східній Галичині, участь у яких брали "українські колаборанти")[381].

Ревіндикація мала на меті навернути місцеву людність, яка впродовж століть "зрутенізувалася", на католицьку віру. У католицькій пресі писали про 5 тис. осіб, які тоді на Волині перейшли на католицизм[382]. Окрім того, влада вбачала у православних святинях осередки українського націоналізму, що провокувало нищення. Нищили без огляду на те, чи були ті церкви діючі чи не діючі, без огляду на їхню історичну цінність. І, вочевидь, це лише додавало конфліктности. Важко уважати, що наслідки ревіндикації відіграли друго- чи третьорядну роль у волинських подіях Другої світової війни.

Тут власне лише ремаркою згадаємо про релігійний чинник у сербсько-хорватських відносинах. У роки Другої світової війни з огляду на сприяння усташської влади Католицькій Церкві конфесійний фактор у сербсько-хорватському конфлікті теж виявився більш, ніж увиразненим.

Білоруська компонента також відігравала помітну роль у реґіональному вузлі суперечностей. Територія булорусько-польського пограниччя впродовж 20 ст. неодноразово переходила зі складу однієї держави до іншої. Народи, які населяли ці території, мали відмінні суспільно-політичні симпатії, відрізнялися мовою та віросповіданням. Специфічні національні і суспільні відносини на білоруських землях привели до створення стереотипів: пан–поляк–католик і селянин–білорус–православний, які хоч і не завжди відповідали дійсному стану справ, але все більше закріплювалися під впливом становлення насамперед польської національної свідомости і відмови від ідеї крайовости на користь польськости. Можна ствердити, що міжетнічний конфлікт на території Західної Білорусії виник у другій половині 19 ст. і був пов'язаний з

[380] A. L. Sowa, *Stosunki polsko-ukraińskie 1939 – 1947: zarys problematyki*, Kraków 1998.

[381] B. J. Kuźniar, *Filozoficznoprawna analiza zbrodni nacjonalistów ukraińskich na Rzeszówszczyźnie w latach 1944 – 1947*: Praca doktorska, Lublin 2016, s. 64.

[382] Ks. J. Urban, *Wołyńskie rewindykacje*, „Oriens: dwumiesięcznik poświęcony sprawam religijnym Wschodu" 1938, z. 3, s. 70.

польським повстанням 1863 – 1864 рр. Після повстання 1863 р. можна чітко простежити початок розпаду польсько-білоруської єдности і формування відмінних польської та білоруської історичних пам'ятей[383]. Він загострився у міжвоєнний період, коли уряд Другої Речіпосполитої, до складу якої належали ці терени, провадив політику насильницької полонізації. Пізніше, за радянської влади, міжетнічний конфлікт був прихованим через необхідність і поляків, і білорусів пристосовуватися до нових реалій. Хоча слід розуміти, що відносини між білорусами та поляками у 1939-1941 рр. отримали нові елементи загострення. Білоруське населення частково отримало від Москви ті привілеї, яких ніколи не мало від Варшави. Для польських мешканців національна державність, попри всі її недоліки, була значною цінністю і вони не розуміли небажання представників національних меншин відстоювати попередню владу.

Щоб зрозуміти наскільки напруженими насправді були відносини між поляками та білорусами варто навести свідчення білоруса Антона Антиховича, який твердив: "Заради своїх дітей я піду з міста, де народився і прожив 82 роки, якщо лишень тут знову будуть господарювати поляки... Я багато натерпівся від поляків і тепер не хочу, щоб мої діти розмовляли польською. Перша дружина у мене була полячкою, але змушений був розлучитися з нею, бо не зміг знести принижень... приходять... до неї поляки і наче не помічають мене. Розмовляти не хочуть або намагаються хоч як, але ущипнути. Білоруси з поляками ніколи мирно не жили і жити не будуть. Нехай Польща буде сто разів вільна і демократична, білоруси у ній не залишаться і втечуть до Росії"[384]. Слід зауважити, що подібні настрої були характерними для всього білоруського населення західних областей, де мешканці на собі відчули спроби насильницької полонізації та системні порушення громадянських прав у міжвоєнний період[385].

Політика Польської держави щодо національних меншин призвела до природньої їм протидії. Виник прецедент, що отримав назву "гордіїв вузол" – проблема існування національних меншин, зокрема й української, була незаперечною, однак поляки не могли й не бажали її помічати, а отже, й вирішити без застосування фізичної сили. Зміцнення "польського стану

[383] Д. Михалюк, *Историческая память белорусов в Польше,* «Acta humanitarica universitatis Saulensis" 2009, т. 9, с. 102.

[384] «*Ты з Заходняй, я з Усходняй нашай Бедарусі...» Верасень 1939 г.: дакументы і матерыялы*, у 2 кн. Кн. 2. Ліпень 1944 г. – 1956 г., склад.: У. І. Адамушка, М. Г. Жылінсі і інш, Минск 2009, с. 15-16.

[385] Н. А. Маркелов, *Межэтнический конфликт белорусов и поляков в 1944-1950 гг.: политический и националистический аспекты*, «Исторический журнал: научные исследования» 2017, № 6, с. 39-52.

посідання" реалізовуване владою Другої Речіпосполитої могло відбуватися винятково через "український стан посідання". Польська сторона, маючи у розпорядженні державний апарат і пов'язані з ним можливості, зіштовхнулася з українським опором, козирем якого стало зростання й зміцнення національної свідомости, усталення політичного життя, втрата Церквою російського та русифікаційного характеру[386]. Конфлікт виявився різностороннім, а з часом протистояння у культурній, економічній, політичній сферах переросло у збройну боротьбу. Вороже ставлення одне до одного влади й української національної меншини ставало чимось більшим, аніж просто невдалою національною політикою. Ця помилка коштувала надто дорого: тисяч загублених життів на Волині, у Східній Галичині, Холмщині та Підляшші в 1943 – 1944 рр., і з однієї, і з іншої сторони та, врешті-решт, втрати реальної незалежности на тривалий час[387].

Тут потрібно зауважити позірну суперечність – попри описану напруженість українсько-польських відносин у політичній площині є численні свідчення про мирне співіснування, значну кількість мішаних шлюбів простих мешканців порубіжжя. Опис міжвоєння Владиславом Філяром (Władysław Filar) є більш, ніж показовим: "Мав українських другів, ходив з ними до школи, разом мандрували полями, бавилися, співали. (...) У моїй пам'яти час до Другої світової війни запам'ятався дуже добре. Не вмію пригадати собі жодного напруження, жодних конфліктів між поляками і українцями, які би виходили поза рамки сусідських сварок, які відбуваються у кожному селі"[388]. І таких сотні. Рівно ж, контакти між литовцями та поляками, які проживали у Литві, як і громадянами Польщі та Литви, були добрими[389]. Однак, слід пам'ятати, що система рівноваг, яка довела свою ефективність в мирних умовах для Другої Речіпосполитої, де мешкали поляки, литовці, українці, євреї та інші, перестала працювати у реаліях Другої світової війни. Усе це зумовлює характерну для міжетнічних конфліктів безсвідому поведінку через надемоційність, алогічність, символізм і слабку обґрунтованість раціональними аргументами здійснюваних дій.

[386] J. Lewandowski, *Konflikt polsko-ukraiński na tle konfliktów narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX i – XX wieku*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze" 1994, t. 2, s. 84.

[387] K. Wawruch, *II Rzeczpospolita wobec mniejszości narodowych i religijnych – nowe wyzwania i oczekiwania*, „Sprawy Narodowościowe" 2000, zesz. 16–17, s. 141–154.

[388] P. Smoleński, rozm., *Rozmowa z prof. Władysławem Filarem, naocznym świadkiem wołyńskiej tragedii, kombatantem AK*, „Gazeta Wyborcza, Duży Format" 2003, 7 sierpnia.

[389] M. Szczurowski, *Władze i społeczeństwo Litwy wobec Polaków internowanych we wrześniu 1939 roku*, „Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich" 2009, nr 1, s. 541–542.

Капітуляція Австро-Угорської імперії 2 листопада 1918 р. ускладнила перебіг подій і на Балканах. Створення там держави (з 1 грудня 1918 р. – Королівства сербів, хорватів і словенців, з 1929 р. – королівства Югославії) не лише не сприяло зняттю міжнаціонального напруження, яке існувало між сербами й хорватами, але до межі загострило старі суперечності. Під час створення Королівства сербів, хорватів і словенців, і Другої Речіпосполитої не врахували надважливого принципу рівности усіх народів, що там проживали.

Від самого початку у хорватської політичної еліти були побоювання щодо можливої національно-релігійної дискримінації з огляду на чисельну перевагу сербів. Лідер селянської партії й найавторитетніший хорватський політик того часу Степан Радич (Stjepan Radić) 24 листопада 1918 р. на зібранні делегатів, які мали вирішити долю Хорватії за результатами Великої війни, виступив проти приєднання без ґарантій національної автономії[390]. Сербсько-хорватський антагонізм виявився уже з перших днів існування держави. Хорватські підручники вказують на факт, що Хорватський парламент (Сабор) ніколи не ратифікував рішення про об'єднання із Сербією та Чорногорією під скіпетром Карагеоргієвичів, потрактовуючи це рішення як незаконне[391]. Центральний комітет Нацради у Загребі без згоди Національного комітету (Сабору) вислав делегацію до Белграда для погодження питань, які виникли. Маніфест принца-реґента Сербії Александра I Карагеоргієвича, оприлюднений 1 грудня 1918 р., а згодом Відовданська конституція 1921 р., які ігнорували права національних меншин (албанців, угорців, македонців, турків та інших, які опинилися в об'єднаній Югославській державі) лише підтвердили небезпідставність цих побоювань. Бойкот католицькою частиною країни голосування питання щодо прийняття конституції, спільна заява усіх хорватських партій, включно з прихильниками югослов'янської ідеї та ультранаціоналістів франківців, що конституція не матиме жодної правової ваги на теренах Хорватії, відобразили гостроту міжнаціонального антагонізму. Неприйняття ситуації в Другій Речіпосполитій українців рівно ж виявилося у рішенні уряду ЗУНР про бойкот на території Східної

[390] *Контроверсійні практики розвитку прикордоння: світовий досвід узгодження суперечностей*, А. І. Кудряченко (кер. авт. кол.), Київ 2021, с. 114.

[391] Akmadža M., Jareb M., Radelić T., *Poviest 4*, Zagreb 2009; Erdelja K., Stojaković I., *Koraci kroz vrijeme 4*, Zagreb 2014; Kolar-Dimitrijević M., Petrić H., Raguž J., *Poviejst 4*, Samobor 2004; Miljan G., Miškulin I., *Poviest 4*, Zagreb 2009.

Галичини парламентських виборів 1922 р., яке підтримала більшість українських політичних партій[392]

Ідея австро-угорсько-слов'янської конфедерації, яка, обіцяючи в ній високий рівень автономії, об'єктивно конфліктувала з запаморочливими ідеями "Великих" Угорщини (Nagy-Magyarország), Румунії (România Mare), Німеччини (Großdeutschland), Польщі (Od morza do morza), Сербії (Велика Србија / Velika Srbija) та інших "великодержав" для реалізації яких Європи вже не вистачало[393].

Тут мимоволі у пам'яті спливає українська ситуація з приєднанням до Польської держави українських земель Східної Галичини, Волині, Холмщини, Підляшшя. Наслідком тієї ж австро-угорської капітуляції стало створення ЗУНР, над якою нависла та ж загроза "старшобраття". Адже формальне міжнародне визнання відбувалося саме за умови надання українцям автономії, що могло стати певним запобіжником міжнаціональних суперечок і чого не було дотримано. 20 листопада 1919 р. на засіданні Найвищої ради Антанти було затверджено проєкт договору між союзними і прийнятими до союзу державами та Польщею у справі Східної Галичини. Відповідно до проєкту договору пропонувалося, що "головні союзні і прийняті до союзу держави дають Польщі – а вона приймає – мандат організувати й адмініструвати підчас 25 літ нижче означену часть давніх австрійських провінцій Галичини й Буковини, яка творитиме автономну територію Східної Галичини (стаття 1)"[394]. Згідно з рішенням Найвищої Ради Паризької мирної конференції від 25 червня 1919 р. (а згодом постанови Ради послів Ліги націй від 14 березня 1923 р.) польський уряд отримав право встановити цивільне управління під мандатом Антанти, натомість зобов'язувався надати автономний статус східній частині Галичини, а населенню – політичні, релігійні й особисті свободи [395]. Цей мандат мав діяти до часу самовизначення жителів щодо їх нолітичної належности[396]. Водночас у цій справі консервативні українські середовища

[392] О. Зайцев, *Вибори 1922 року у Західній Україні*, "Україна модерна"1999, ч. 2–3, с. 194 – 205; О. Турчак, *Вибори 1922 р. до польського Сейму і Сенату: історико-правові аспекти*, "Науковий вісник Ужгоодського національного університету. Серія: Право" 2014, вип. 29, т. 1, с. 49 –52.

[393] О. Стрижак, *Щодо питання походження та етнічної історії хорватів*, "Народна творчість та етнологія" 2019, № 5 (381), с. 75.

[394] До питання правового статусу Східної Галичини у 1918–1939 рр., https://www.istpravda.com.ua/articles/2024/12/14/164567/

[395] О. Красівський, *Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр. Проблеми взаємовідносин*, Київ 1998, с. 129–130, 243–254.

[396] З*ахідно-Українська Народна Республіка 1918 – 1923. Документи і матеріали*, т. 5, кн. 1, Івано-Франківськ 2011, с. 571 – 589.

не мали сумніву, що підняте питання автономії Східної Галичини не буде вирішене[397]. З точки зору міжнародного права це не давало повної влади над українськими землями. Керівництво ЗУНР наполегливо домагалося вирішення проблеми своєї державности через Лігу націй. Рада Ліги націй у лютому 1921 р. вирішила, що Східна Галичина не є частиною Речіпосполитої, яка "є тільки мілітарним окупантом" Галичини, сувереном якої є держави Антанти і "щодо правового становища Галичини і відносин в тім краю відступили Раді Амбасадорів[398]". Варто нагадати, що до прийняття польським сеймом 26 вересня 1922 р. закону про воєводське самоврядування, який створював ілюзію задоволення вимог українського населення, країни Антанти утримувалися від однозначного визнання прав Другої Речіпосполитої на Східну Галичину. Ризький мир зруйнував прихильність, яка вибудовувалася, а за політичними жестами і словами не наступали дії. Автономічну концепцію політики спритно використовували на міжнародній арені, не дбаючи про її ґарантування. Частина польських політиків мала побоювання, щоб проголошена автономія не призвела до постання "Східної Малопольщі" як українського П'ємонту; хоча вона мала й своїх прихильників, які вбачали у ній шанс на українсько-польське порозуміння[399].

Під час утворення Королівства сербів, хорватів і словенців у 1918 р. стало зрозуміло, що хорвати і серби відстоюють різні позиції. Не випадково, досліджуючи сутність "першої" Югославії (1918–1941), відомий британський історик Ерік Гобсбаум (Eric Hosbawm) вказував, що хорватська самосвідомість почала активно розвиватися саме після виникнення Югославії і була спрямована саме проти нового Королівства – точніше, проти панування у ньому сербів[400]. На переконання Ґенріка Батовського (Henryk Batowski) "в очах сербів Югославія (Королівство) становила лише камуфляж для "Великої Сербії", у якій безроздільно ті домінували перед війною"[401].

Протистояння на рівні еліт швидко поглибилося і охопило широкі верстви населення, до того ж хорватська самосвідомість формувалася на

[397] M. Gaczkowski, *O politykę realną. Ukraińscy konserwatyści Galicji Wschodniej wobec II Rzeczypospolitej (1923–1930),* „Miscellanea Posttotalitariana Wratislaviensia" 2013, nr 1, s. 43.

[398] М. Лозинський, *Галичина в рр. 1918–1920*, вид. 2-е, Нью-Йорк 1970, с. 215.

[399] M. Franz, *Spór o przynależność państwową Małopolski Wschodniej (1919–1923*), „Textus et Studia" 2023, nr 1 (23), s. 18.

[400] E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780. Pragramme, myth, reality*, second edition, New York 1992, p. 135.

[401] H. Batowski, *Podstawy kryzysu jugosławiańskiego (konflikt chorwacko-serbski)*, Kraków 1993, s. 9.

ґрунті відторгнення державности у якій серби відігравали провідну роль. І у випадку сербсько-хорватському, і в українсько-польському оцінка відносин між народами та національної політики з обох боків немає суттєвих розбіжностей у сучасних авторів. Так, наприклад, у хорватських підручниках період Королівства характеризують як "нова влада нав'язували кирилицю й сербську мову" або "відовданська конституція сприяла зміцненню великосербської гегемонії" [402]. У сербських підручниках його подібно окреслено – "переважання сербського населення було персоніфіковано у воєнному, політичному домінуванні, династії Карагеоргієвичів"[403].

Хорвати, враховуючи свої традиції державотворення та визначальний вплив своєї знаті в історії, прагнули до конфедеративного устрою держави. Водночас домінування сербів у першій Югославії санкціонувала конституція і склад уряду. Так, серед 24 складів уряду впродовж 1918–1929 рр., часів т. зв. парламентської демократії, лише очолив один прем'єр-несерб, а серед генералів югославського війська на 1938 р. було заледве 2 хорвати і 2 словенців (табл. 4)[404].

Таблиця 4

Прем'єри Королівства Сербів, хорватів і словенців[405]

Premier	Narodowość	Partia polityczna	Okres urządowania
Нікола Пашич			1.XII.1918-22.XII.1918
Стоян Протич / Stojan Protić	Serb	Narodowa Partia Radykalna	22.XII.1918–16.VIII.1918
Ljubomir Davidivić / Любомир Давидович	Serb	Partia Demokratyczna	16.VIII.1919–19.II.1920
Stojan Protić / Стоян Протич	Serb	Narodowa Partia Radykalna	19.II.1920–16.V.1920
Millenko Vesnić /Міленко Веснич	Serb	Narodowa Partia Radykalna	16.V.1920–1.I.1921
Nikola Pašić / Ніеола Пашич	Serb	Narodowa Partia Radykalna	1.I.1921–28.VII.1924
Ljubomir Davidivić	Serb	Partia Demokratyczna	28.VII.1924–6.XII.1924

[402] V. Durić, *Povijest 8*: udžebnik povijesti za osmi razred osnovne škole, 5 izd., Zagreb 2012, c. 59.

[403] Љ. Димић, Р. Љушић, *Историја*: учебник за осми разред основне школе са читанком и радном свеском, 4 изд., Београд 2013, с. 132.

[404] W. S. Vucinich, *Interwar Yugoslavia*, [w:] *Contemporary Yugoslavia i Twenty Years of Socialist Experiment*, Vucinich W. S. (red.), Berkely 1969, s. 10–11.

[405] W. Hebda, *Serbska dominacja polityczna w pierwszej federacji narodów południowosłowiańskich (1918–1941) – zarys problematyki*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej" 2014, t. XLIX, z. 21, s. 192.

/ Любомир Давидович			
Nikola Pašić / Нікола Пашич	Serb	Narodowa Partia Radykalna	6.XII.1924–8.IV.1926
Nikola Uzunović / Нікола Узунович	Serb	Narodowa Partia Radykalna	8.IV.1926–17.IV.1927
Velimir Vukićević / Велимир Вукичевич	Serb	Narodowa Partia Radykalna	17.IV.1927–28.VII.1928
Anton Korošec / Антон Корошець	Sloweniec	Sloweńska Partia Ludowa	28.VII.1928–7.I.1929
Petar Živković / Петар Живкович	Serb	Bezpartyjny (dyktatura)	7.I.1929–3.Xi.1929

Характеризуючи становище національних меншин у Королівстві сербів, хорватів і словенців, український дослідник Олександр Сич зазначив: "Хорватське населення не отримало навіть тих прав, які воно мало в Австро-Угорщині. Будь-які органи місцевого самоврядування в несербських областях були відсутніми"[406]. У політичному аспекті хорвати втратили залишки своєї державности (1920 р. вперше за його тисячолітню історію було розпущено хорватський парламент Сабор), стали більш підпорядкованими центральній владі, що в умовах звільнення з-під влади Австро-Угорської імперії призвело до значного невдоволення їхнім становищем. І хоча централізовану модель закріпила конституція 1921 р. хорватський і словенський політикум не полишали/не припинили боротьби[407]. Ставлення до Королівства сербів, хорватів і словенців з боку хорватських опозиційних партій демонстрував бойкот 1 грудня 1928 р. святкування 10-ї річниці від дня його заснування. Вони організували демонстрації протесту під гаслом незалежности й боротьби проти белградського режиму. Під час молитви в загребському соборі вивісили траурні хорватські прапори та іншу національну смиволіку, а результатом стали зіткнення із поліцією та масові арешти[408].

З метою консолідації "державної єдности", заснованої на політиці "національної єдности" і розриву з іншою державною традицією в окремих

[406] О. Сич, *Проблема цивілізаційного вибору в Центральній та Східній Європі: перша спроба*, "Україна – Європа – Світ. Серія: історія, міжнародні відносини" 2009, вип. 2, с. 13–25.

[407] W. Markov (herausgeber), *Kleine Enzyklopädie – Weltgeschihte: Die Länder der erde von A bis Z*, Leipzig 1967, s. 398-399.

[408] В. Гряник, *Політична криза 1928 року в Королівстві сербів, хорватів та словенців*, "Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії" 2015, вип. 15, с. 79.

провінціях, чиє існування суперечило проголошеній централістсько-унітарній системі, Відовданська конституція зберегла муніципальне та поширила окружне самоврядування на все королівство, передбачила області, як найбільш самоврядні, утворені "відповідно до природних, соціяльних та економічних можливостей, а не за національним принципом". Щоб максимально виключити саму можливість національної одиниці і "покінчити з історико-політичною окремішністю минулого", небезпечним для державної єдности, Коституція замість незначної кількости великих територій передбачала створення великої кількости малих територій з обмеженням, щоб одна територія могла мати максимум 800 тис. мешканців. Оскільки прийняття законів про поділ територій Коституцією передбачалося впродовж шести місяців, коаліційний уряд Ніколо Пашича 3 листопада подав пропозиції до Національних зборів. Однак вони зустріли опір особливо гострий з боку хорватської федералістської опозиції, яка вказувала, що цей закон "розділяє Хорватію" (*парцелизира Хрватску*)[409]. Адже фактично він й означав новий поділ хорватських земель. Ця політика з часом не лише не була змінена, а була продовжена. На тлі загострення національних суперечностей і появи на мапі Королівства Югославія 1929 р. відбулася чергова зміна адміністративного поділу, яка мала на меті взагалі нівелювати відсилання до національної приналежности територій – усі дев'ять нових бановін назвали за назвами рік.

У політиці Другої Речіпосполитої на думку сучасників теж варто говорити про формування політики реґіоналізмів: гуцульського, бойківського, лемківського, а волинську реґіональну політику характеризував "сокальський кордон". Теорія реґіоналізму полягала у застосуванні різних методів національної політики в окремих історико-етнографічних областях Західної України[410]. Що важливо – поза групою Петра Певного на Волині, всі українські політичні організації відразу поставилися до нього неґативно[411]. І це не дивно, адже така реґіональна політика полягала у тому, що український народ, який живе в межах держави, не трактовано як цілість, яка має певні загально національні, культурні й економічні інтереси, а розбивали на окремі складові частини.

Сербсько-хорватські відносини у Королівстві сербів, хорватів і словенців на перший погляд виглядали добре. Серби у війську, хорвати в

[409] М. Исић, *Од Србји до Србије*, [в:] *Срби и Југославија: држава, друштво, политика*: зборник радова, Београд 2007, с. 19.

[410] В. Комар, *"Українське питання" в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.)*, "Український історичний журнал" 2001, № 5, с. 122.

[411] іяр, *Чотири регіоналізми*, "Батьківщина" 1937, 28 березня, ч. 12, с. 4.

культурі, словенці в економіці, кожен із народів мав свою царину впливу. Однак, хорватський письменник Мирослав Крлежа (Miroslav Krleža), чітко окреслив своє бачення реальности: "Нехай Господь нас боронить перед сербськими гарматами та хорватською культурою". Хоча й тут не все було так однозначно – сербське домінування стосувалося й обов'язкового вживання *de facto* сербської версії мови. Це стосувалося ключових сфер функціонування держави – шкільництва, війська, судової системи чи політики. Ситуація змінилася лишень восени 1939 р. з проголошенням Хорватської бановини, у якій Загребу вдалося зреалізувати прагнення до унезалежнення, зокрема й щодо мовного питання.

Чинником, який сприяв інтеґрації двох національних груп була ідея югославізму, яка була підґрунтям Югославії. Одначе, у міжвоєнні можемо і повинні говорити про конфлікт, деякі події можна уважати за доказ існування між сербами і хорватами радше антагонізму, аніж реалізації ідеї "братерства і єдности". Передовсім, таким прикладом є постріл у парламенті у хорватського політика Степана Радича (Stjepan Radić) з Хорватської народної селянської партії (Hrvatska pučka seljačka stranka, HPSS) 1928 р. Саме по його смерти хорвати все сміливіше ставили питання устрою югославської держави та домагалися перегляду конституції 1921 р., отримання автономії[412]. Хорвати сприймали загалом Королівство сербів, хорватів та словенців як домінування сербів зокрема й через панування королівської династії Караґеоргієвичів. Не випадково, Небойша Петровіч (Nebojša Petrović) вказував на те, що конфронтацію увиразнювали твердження на кшталт: це "серби забили Степана Радича" чи хорвати організували вбивство короля Александра[413], які вбачали у пануванні хорватської династії Караґеоргієвичів символ домінування сербів. Зрештою, на ті ж ж тенденції узагальнень національних стереотипів та спрощень вказують й інші дослідники[414].

Становлення та розвиток усташизму відбувалися в умовах, коли: "Після 1918 р. хорватський нарід вперше став жити в балканській державі, де фізична сила, вбивства й таємні бунтівні організації стали нормальним політичним явищем. Сенс створення Усташського руху й акції д-ра Анте Павеліча були в тому, щоб на силу відповісти силою... Усташський рух був відповіддю на... сербське насилля і безправне панування у Хорватії...

[412] K. S. Morawski, *Zamach w parlamencie jugosłowiańskim w 1928 roku: przyczyny i konsekwencje w świetle polskich relacji prasowych*, „Echa przeszłości" 2015, t. XVI, s. 173.

[413] N. Petrović, *Psihološke osnove pomirenja izmedu Srba, Hrvata i Bošnjaka*, Beograd 2005, s. 18.

[414] O. Milosavlević, *U tradycii nacjonalizma ili stererotypi srpskih intelektualaca XX veka o "nama" i "drugima"*, Beograd 2002, s. 24, 154.

Усташський рух увів і застосував балканські політичні методи вперше у балканській політиці. Потрібно було показати сербам, що й хорвати вміють орудувати зброєю, захищатися й нападати"[415].

9 жовтня 1934 р. король Александр Карагеоргієвич прибув до Марселя на югославському есмінці "Дубровнік" і в супроводі міністра закордонних справ Франції Луї Барту (Louis Barthou) на автомобілі вирушив на вокзал. Французи безвідповідально поставилися до заходів безпеки: кортеж супроводжували верхові драгуни з незарядженими карабінами, а оточення вздовж вулиць здійснювали звичайні поліцейські, які стояли через кожні 10-15 м. Владо Черноземський (Владо Черноземски) з "маузером", захованим у величезному букеті квітів, вискочив з натовпу, застрибнув на підніжку автомобіля і смертельно поранив короля Александра і міністра Луї Барту. Важко поранений був також супроводжувач короля французький генерал Жорж. Самого Владо Черноземського застрелили поліцейські, але справу було зроблено. У Європі побоювалися, що цей замах зумовить наслідки, подібні до вбивства у Сараєво[416]. Варто звернути увагу на цікаву обставину – у сербських підручниках написано, що відповідальність за вбивство взяли на себе усташі, а також Італія, Угорщина і Німеччина; у хорватських же підручниках це трактовано як убивство здійснене членом македонської революційної організації у співпраці з усташами. Себто, і сербські, і хорватські автори не заперечують причетності усташської організації до вбивства короля Александра; однак якщо у сербському варіанті усташі – це головна діюча сила, то у хорватському – лише допоміжна.

Діяльність польського уряду спричинила подібний протест українських національних сил: 1931 р. було вбито Тадеуша Голувку (Tadeusz Hołówko) – політичного діяча, який займався справами національних меншин[417] (і це означало завершення розмови про польсько-українську

[415] M. Oberknežević, *Razvoj pravoslavlja u Hrvatskoj i Hrvatska pravoslavna crkva*, Münhen-Barcelona 1979, s. 244.

[416] *Crime and consequence*, "The Economist" 1934, vol. CXIX, 13 october, no 4755, p. 1–2.

[417] Вбивць Тадеуша Голувки знайдено не було. Теракт приписали бойовикам ОУН Василю Біласу й Дмитру Данилишину. За новітніми даними (Юрій Киричук), замах учинив Роман Шухевич. ОУН нібито закидала польському політикові "духовне роззброєння" українського суспільства й поширення угодовських настроїв. Існують й інші версії, наприклад: убивство – справа рук "якоїсь польської шовіністичної кліки", що його "вирежисеровано" за допомогою агентури польської поліції в ОУН (Іван Кедрин). Є точка зору, висловлена Влодзімєжем Бончковським про причетність до цього вбивства "совєтської агентури" в ОУН. Детальніше див.: Н. Коростіль, Р. Гусак, *Західноукраїнська спільнота в складі II Речі Посполитої (1921–1939 рр.): політична програма й політична реальність*, "Вісник Прикарпатського університету. Історія" 2012, вип. 31, с. 52–62.

“нормалізацію” і ще більше загострило національне протистояння в Галичині), а 1934 р. був застрелений міністр внутрішніх справ Броніслав Перацький (Bronisław Pieracki), звинувачений у кривавих пацифікаційних акціях.

Кульмінацією напруження в українсько-польських відносинах міжвоєння можна уважати 1938 – початок 1939 рр., коли санаційні уряди провели акцію ліквідації православних церков, а практика штучного відгородження від широкого загалу населення української еліти в містах і містечках лише допомагала творенню неґативного образу “панів”[418].

Не можна оминути аналогічність аргументації на закиди українців чи литовців щодо кривд, завданих їм польською державою. Ілюстрацією литовського кейсу може слугувати такий радикальний текст: “Є безсумнівним, що у міжвоєнний час ситуація литовців на Віленщині була незавидною. Пам’ятаємо донині полонізаційні потуги Боцянського, пам’ятаємо рівно ж не надто приязну для литовців позицію польського костелу того часу. Але належить визнати – що зрештою зробила Ліга свободи Литви у своєму зверненні від 22 листопада 1928 р. – польське панування на цих землях, навіть якщо залишало набагато кращого, зберегло /охоронило впродовж двадцяти років місцевих мешканців (рівно ж білоруських, українських, єврейських) перед значно гіршею долею, а саме радянизацією і сталінізмом”[419]. Очільник Інституту національної пам’яти Ярослав Шарек в одному зі своїх інтерв’ю заявив: “Хочу нагадати – відносини Польщі української меншини в часи незалежної Речіпосполитої не були ідеальними, але це була незалежна Польща. Українці мали свої права. Хочу нагадати лише як виглядала доля українців з радянського боку. У Польщі не було Великого Голоду, не було терору”[420]. Вочевидь, такі слова звучать для литовців чи українців обурливо. З огляду на полонізаційну політику Другої Речіпосполитої у поневоленій Західній Україні чи підконтрольній Віленщині, значна перевага була на польському боці, що природньо зумовило відповідну негативну реакцію. І тут вкотре постає питання, сформульоване Влодзімєжем Менджецьким, яке є надважливим: “Чи ми, як панівна нація і господарі держави, зробили в міжвоєнну добу все можливе, щоб принаймні пом’якшити конфлікт. Відповідь буде рішуче негативною. Переважна більшість поляків визнала, що польсько-українська

[418] R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy. 1933 – 1945*, Warszawa 1972, s. 170–171.

[419] Cyt. za przedrukiem: *List otwarty do Litwinów i Polaków na Litwie*, „Lithuania” 1990, nr 1, s. 155.

[420] O. Zinczenko, *Za cenę ukraińskiej niepodległości. Czy Polska okupowała Ukrainę?*, https://www.istpravda.com.ua/pol/columns/2018/11/8/153235/

суперечка розв'язана остаточно, і сучасний стан існуватиме завжди. Як наслідок, вона уважала, що завдання Польської держави – це використання плодів перемоги і ґарантування польськости Польщі від Бидгоща до Заліщиків"[421].

Національне питання у Королівстві сербів, хорватів і словенців, а потім у Королівстві Югославія, як і для Другої Речіпосполитої, було одним із найгостріших. На збройні виступи, демонстрації й терористичні акції влада застосовувала силу й реаґувала посиленням централізму, які були складовими концепції інтеґрального югославізму. У відповідь на репресії хорвати розшифровували абревіатуру новоствореної держави SHS (Королівство сербів, хорватів і словенців) як "Srbe Hoce Sve" – серби хочуть усе; натомість сербська версія виглядала так: "Samo Hrvati Smetaju" – саме хорвати все зіпсують.

Спроби королівської диктатури через репресії та пропаганду вирішити складні проблеми державного ладу й політичного представництва були приречені на поразку. За таких обставин, міжетнічні протиріччя ускладнилися, а радикальна і, переважно збройна боротьба за право на самовизначення і державний суверенітет лише поширилася. І тут вкажемо, що Вєслав Бальцерак (Wiesław Balcerak), описуючи суперечки і конфлікти, які супроводжували постання Королівства сербів, хорватів і словенців, твердить про відповідальність за це сербів[422].

Однією з головних рис економіки Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. – Королівство Югославія) була велика нерівномірність у промисловому розвитку окремих областей країни. Економічно розвинутішими були колишні терени Австро-Угорської імперії – Словенія, Хорватія й Воєводина. Сербія залишалася аграрною частиною, яка намагалася надолужити це відставання через експансію та колонізацію[423].

---

[421] W. Mędrzecki, *Polityka narodowościowa II Rzeczypospolitej a antypolska akcja UPA w latach 1943 – 1944*, [w:] *Antypolska akcja OUN-UPA 1943 – 1944. Fakty i interpretacje*, red. G. Motyka, D. Libionka, Warszawa 2003, s. 17.

[422] W. Balcerak, *Powstanie państw narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 1974, s. 365 – 423. Мовою оригіналу: Kola rządzące Królewstwa SHS od początku – podobne jak i w innych krajach tej części Europy – stanęły wobec konieczności umacniania swych pozycji w państwie, dokonywania jego konsolidacji wewnętrznej, jak też zapewnienia bezpieczeństwa w znacznej mierze w oparciu o czynniki zewnętrze. Zagrożenie interesów klas posiadających, dążenie do ustanowienia hegemonii serbskiej i wywolane przez to konflikty narodowe, brak dostatecznie silnych więzi wewnętrznych mało podatnego na szybką integrację państwa, ciężka sytuacja gospodarcza, przytajone roszczenia terytorialne sąsiadów grożące konfliktami w bliższej lub dalszej przyszłości, wreszcie powstanie zjednoczonej państwowości nie tylko dzięki dążeniom wyzwoleńczym narodów, lecz i sprzyjającej koniunkturze międzynarodowej składały się na tę okoliczność.

[423] B. Janjatovic, *Politički terror I Hrvatskoj od 1918 do 1935 godine*, Zagreb 2002, s. 49–50.

Чорногорія, Боснія й Герцеговина були не меш слаборозвинутими, в Чорногорії навіть зберігалися залишки родоплемінного ладу. Ця нерівномірність економічного розвитку з урахуванням фактора багатонаціональности була міною сповільненої дії, закладеної під фундамент південнослов'янської державности.

З 1929–1935 рр. на хорватського селянина навалилася світова аграрна криза, катастрофічно впали ціни на зерно й м'ясо, не було можливости продати отриманий важкою працею врожай, не було й можливости прожити, найнявшись працювати у промисловість. У перші роки кризи навіть звичний для хорватського селянина вихід – еміграція в Америку – нічого хорошого не означав, оскільки небаченою ні до того, ні по тому "депресією" були вражені й США. Ймовірно, не лише глухий кут національних суперечностей привів правлячі кола до королівської (фактично воєнно-монархічної) диктатури, а й страх перед наслідками кризи, перед нужденним народом.

Конфлікт у міжвоєння загострював факт, що хорватські серби, як це характерно для порубіжжя, з огляду на економічну ситуацію шукали роботу у війську і поліції, стаючи все більше, з плином часу, для хорватів уособленням ворожого режиму. І чим більше росло розчарування спільною державою, тим більшою ставала взаємна нетерпимість і нетолератність, а незадоволення державним устроєм набувало національного забарвлення і переносилося у площину міжнаціональних взаємин.

Радикалізація суспільств і хибні уявлення лише зростали. Єремія Мітровіч написав: "загалом і з сербського боку були помилки, хоча б те, що діяльність хорватів трактували як брак поваги чи недозрілість, а потрібно було б відразу ставити їм обдуманий опір, що не було б складно, адже усі історичні факти заперечують тези хорватських істориків і політиків про антисербську орієнтацію. І лише події після 1941 р. змусили сербів думати про хорватів як народ відповідально і робити з того висновки щодо сербсько-хорватських відносин і зрештою з належною повагою трактувати роль хорватів як народу, який живе у неправді, служить чужинцям/"іншим", зокрема й найбільшим злочинцям"[424]. Це приклад уявлення сербів як наївних жертв хорватів, хорвати ж як безслівний народ, відданий іншим державам, схильні до злочинів на сербах.

Саме неґативний досвід міжвоєнного періоду вплинув на відносини часів Другої світової війни. Так, взаємовідносини 20–30-х років 20 ст. з Белградом штовхнули хорватів у обійми держав Осі, результатом чого стала трагедія, яка відбулася на землях Хорватії, Боснії і Герцеговини та Сербії,

[424] J. Mitrović, *Istorija Srba*, Beograd 1994, s. 359.

коли підрозділи усташів вчиняли злочини і на не хорватах [425], і на хорватській опозиції[426].

Компромісна угода Драґіша Цветкова та Владка Мачека (Sporazum Cvetković – Maček / Споразум Цветковић – Мачек) про надання автономного статусу Хорватії та частині сучасної Боснії та Герцеговини з переважаючим хорватським населенням мала потенціял на стабілізацію ситуації. Створення бановини Хорватії вирішувало найактуальніше питання Першої Югославії. Фактично вона означала визнання окремішности хорватського народу, який, відповідно до права на самовизначення, використовує його на самостійний, політичний, економічний і культурний розвиток. Хорвати отримали власний уряд, очолений баном, яким 1939–1941 рр. став Іван Шубашич (Ivan Šubašić). Однак, як цього й слід було чекати – вона не влаштовувала ані хорватських усташів, які прагнули повної незалежности, ані сербських радикальних націоналістів й монархістів, які прагнули повернути унітарну модель югославської державности з сербським домінуванням. Тож вона так і не стала угодою між сербським та хорватським народами, а інші народи її сприйняли, як поділ влади між хорватами і сербами за їх кошт[427].

Тому не випадково, досліджуючи сутність "першої" Югославії (1918–1941), знаний британський історик Ерік Гобсбаум відзначив, що від заснування Югославського королівства відразу ж з'явилося, що його мешканців зовсім не характеризує спільна "югославська" самосвідомість, постулат якої проголошували піонери іллірійської ідеї від початку 19 ст.; на них значно сильніше впливали інші гасла, що апелювали не до "югославів", а до хорватів, сербів чи словенців і вони були достатньо вагомими, щоб довести справу до бійні [428]. Уже згадуваний хорватський письменник Мірослав Крлєжа влучно й іронічно писав з цього приводу: "Теза сербів говорить: я належу до сербського народу! Сир – це сербський сир, цибуля – це сербська цибуля. Сербське героїчне минуле, сербська мова, сербська

[425] До складу бановини Хорватія увійшли Приморська, Савська бановини та частково території Врбаської та Дунайської бановин.

[426] J. Muś, M. Szpala, *Chorwacja w Unii Europejskiej = Croatia in the European Union*, Łódź 2011, s. 16.

[427] R. Donia, J. Fine, *Bosnia i Hercegowina: isnevjerena tradicija*, Sarajewo 2011, s. 115–116.

[428] E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780: programme, myth, reality*, second edition, Cambridge 1990, p. 135. Мовою оригіналу: Again, the establishment of a South Slav kingdom revealed that its inhabitans did not posess the single Yugoslav consciousness posited by the (Croatian) pioneers of the Illyrian idea in the early nineteenth century, and could be more easily mobilized under slogans strong enough to produce nassacre, as Croats, Serbs or Slovenes.

династія, сербський тютюн, сербська свинина, сербська література, сербська перемога, сербська віра, сербський Бог, "Српски књижевни гласник". Хорватська антитеза полягала в наступному: я належу до хорватського народу! Перша хорватська ощадна каса, перша хорватська пральня, товариство хорватських письменників, перше гасло "Хорватія – для хорватів", Перше хорватське об'єднання, перша спілка хорватських корчмарів, пожежних, дрібних торговців і продавців содової. Це антитеза. Теза й антитеза дає синтез"[429]. Варто нагадати коментар до офіційного видання "Усташських принципів", де слов'янство, іллиризм, югославізм порівнювали з отрутою, яка роз'їдає живий організм хорватського народу[430]. Для хорватської національної ідеї ці концепції були небезпечні не лишень запереченням національної самобутности хорватів, перетворюючи їх у "гілку" чи "плем'я" єдиного югославського народу; у югославізмі вбачали знаряддя сербської великодержавної експансії.

Відсутність продуктивного діалогу між політичними елітами основних етнічних груп (сербів і хорватів), висування на передові позиції нездатних до компромісу радикалів, на переконання дослідників, призвели до зміни державного правління і запровадження диктатури, яку хорвати сприйняли як власне сербську. Це призвело до створення підпільних і напівпідпільних хорватських організацій, які діяли у 1930-х роках, зокрема і методами терору проти сербської адміністрації. Як наслідок, міжетнічні сербсько-хорватські відносини вийшли з поля правового діалогу, набувши форми збройного конфлікту, кульмінацією якого і стали події Другої світової війни[431].

Навіть за умов відносної стабільности політичного розвитку етнічні конфлікти можуть бути врегульовані лише частково, але не завершені. Так чи інак, можна стверджувати, що і у випадку українсько-польського, і польсько-литовського, і сербсько-хорватського конфліктів міжвоєння виявилося черговим витком висхідної спіралі міжетнічної конфліктности у Центрально-Східній Європі. Воно лише закріпило *contra* між народами, яке втілилося у формулах "поляк литовцеві не був і не буде приятелем"[432] або у

[429] M. Krleža, *Izlet u Rusiju*, Zagreb 2013.

[430] Načela Hrvatskog Ustaškog Pokreta [w:] Petar Požar, priredio, Ustaša: Dokumenti o ustaškom pokretu, Zagreb 1995, s. 59.

[431] Д. Заплітний, *Сербо-хорватські відносини у міжвоєнний період*, "Історична панорама" 2011, вип. 12, с. 67.

[432] Lenkų klausimas išlaisvintoje Lietuvoje, "Tėvynė" 1941, 3 VIII, nr 5, p. 2.

згаданому давньому прислів'ї "як світ світом, не був русин (читай – українець) полякові братом"[433].

Отже, інтереси і співвідношення між ними складно назвати симетричними: серби претендували (й небезуспішно) на лідерство, хорвати рішуче відстоювали рівноправність, однак навіть добиваючись значного розширення своїх прав, не полишали думок про незалежну від Белграда державність. Рівно ж поляки здобувши незалежність 1918 р. взялися розбудовувати мононаціональну державу, а українці після програшу визвольних змагань 1917–1921 рр. не полишалися своєї боротьби за власну державність.

[433] Самуель Адальберґ наводить прислів'я, які, за його переконанням, відомі щонайменше з 17 ст: „Póki świat światem, nie będzie Niemiec Polakowi bratem. Nie będzie, jalo świat światem, rusin Polskowi bratem" (див.: S. Adalberg, *Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych*, Warszawa 1889 – 1894, s. 335, 477).

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА ЯК ЧЕРГОВИЙ ЗЛАМ

Події Другої світової війни виявилися знаковими у світовій історії і суттєво вплинули на подальші відносини між народами. У цьому сенсі виправданим є порівняння Першої та Другої світової війн. Обидві визначили новий етап у відносинах між народами, зокрема литовцями, поляками, українцями, сербами й хорватами. Друга світова війна загострила етнічні відносини, конфліктність яких і так через невдоволені амбіції, національні образи та економічні підтексти / проблеми була характерною для Центрально-Східної Європи та Балкан.

Початок глобальної боротьби поставив на порядок денний відстоювання європейськими народами своїх прав. На фоні великої світової війни розгорілися численні "мікровійни". Після зайняття Центрально-Східної Європи нацистськими та совєтськими військами розпочався не лише, а подекуди не так опір окупантам, як боротьба між мешканцями цих теренів за їх очищення та контроль над ними. Зміна у міжнаціональних відносинах і змагання за спірні території між державами та народами призвели до глобальних трансформацій. Серед політичної та суспільної еліти існувало чітке розуміння моменту зміни геополітичної мапи Європи; вони прагнули, щоб на ній з'явилися державні утворення тих націй, які вони представляли. Свобода та незалежність ніколи і ні для кого не були подарунком, їх потрібно виборювати щоденно, часом проливаючи за це кров. Саме це робило позицію кожної зі сторін безкомпромісною, збройне протистояння – неуникним. Національні збройні формування поборювали одне одного з усією затятістю. Як наслідок, значна частина Центрально-Східної Європи та Балкан перетворилася у "криваві землі"[434], де загинули мільйони вояків та мільйони мирних мешканців, як це часто-густо буває у таких випадках. І тут слід бути свідомим – жодне військове формування не може бути "білим і пухнастим", їхні дії не можуть змальовуватися винятково у "чорно-білих барвах". Часто-густо один злочин зумовлював інший і це наростало як снігова лавина.

Реалії Другої світової війни 1939–1945 рр. не лише не сприяли залагодженню конфліктів і налагодженню добросусідських відносин, а радше навпаки – додали до задавнених кривд та образ нові. І навіть наявність спільних ворогів не спонукала до співпраці. Клубок суперечностей виявився не до вирішення не те що очевидцям і сучасникам, а й їх нащадкам. Очевидно, що винятково національні візії цих подій (українська, литовська, польська, сербська, хорватська) не дають відповіді на гострі питання.

---

[434] Т. Снайдер, *Криваві землі*, Київ 2011. Своєю чергою, Волинь стала нині символом східноєвропейських"кривавих земель".

Початок війни: трагедії та шанси народів

Однією з суттєвих причин загострення польсько-литовських, польсько-українських чи сербсько-хорватських відносин у роки Другої світової війни виявилося відмінне сприйняття пріоритетів.

Події вересня 1939 р. для поляків означали падіння державности й стали правдивою національною трагедією. Представники інших національностей не розділили їх песимізму. Для інших націй, які перебували у складі Другої Речіпосполитої, початок Другої світової війни був радше шансом на реалізацію їхніх прагнень. Як констатував Іван Кедрин – поразку Польської держави у війні з Третім Райхом більшість українців сприйняли як кінець 600-літнього панування поляків над українцями й цілковитий крах планів асиміляції українства[435]. Частина українців, сподіваючись на кінець національного гноблення, виявляли антипольські настрої: "Зачався розпад Польщі. Слава Богові! – повторяймо раз-у-раз. Довше жити в Польщі вже не було як!"[436]. Тож "вістку про початок війни ми прийняли з радістю – польська держава, від якої ми зазнали стільки кривд, може бути поборена сильнішою Німеччиною. З'явилася надія, що внаслідок воєнних дій Україна здобуде самостійність"[437]. У перший момент українці чи білоруси (і не лише прокомуністично налаштовані) приєднання західноукраїнських чи західнобілоруських земель до УРСР чи БРСР (Білоруська Радянська Соціалістична Республіка) сприйняли передовсім як реалізацію одвічних прагнень до об'єднання/соборности та можливість вирішити нагальні проблеми суспільно-політичного, соціяльно-економічного та культурного життя.

При певному співчутті литовців до поляків усе ж не менш виправданими звучали слова генерала Владаса Нагевічюса (Vladas Nagevičius)[438], який в одному з публічних виступів ствердив: "Горді і безтурботні поляки нещодавно хотіли нам литовцям забрати Каунас, скандуючи вулицями Варшави до маршалка Сміґлого «Вождю, веди нас на Каунас», а нині тіж поляки плачучи жебрають шматок хліба, взуття і даху

[435] І. Кедрин, *Життя – події – люди. Спомини і коментарі*, Нью-Йорк 1976, с. 169.

[436] *Львівщина: історико-культурні та краєзнавчі нариси*, упоряд. і відп. ред Юрій Бірюльов, Львів 1998, с. 308.

[437] Р. Гавриляк, *Мої студентські роки в Політехніці: спогади Романа Гавриляка про навчання за Польщі та "перших совєтів"*, http://lpnu.ua/news/2018/moji-studentski-roky-v-politehnici-spogady-romana-gavrylyaka-pro-navchannya-za-polshchi

[438] Владас Нагевічюс-Нагіус (17. 06. 1880 – 15. 09. 1954) – литовський бригадний генерал, лікар, археолог, музеолог. Засновник Музею Великої війни ім. Вітовта.

над головою тут у Литві як біженці"[439]. В очах литовського суспільства падіння польської державности радше було актом справедливости. Тож не дивно, що нову владу (спочатку совєтську, а згодом нацистську) у Львові[440] чи Вільнюсі[441] зустрічали з квітами.

Рівно ж, коли почалася Друга світова війна, хорвати і словенці зустрічали німців з квітами, це і стало правдивим падінням першої Югославії. Не забуваймо, що капітуляцію Белграду у Хорватії сприймали як знак визволення з-під ненависної хорватами сербської влади, а відповідно Вермахт – як армію "визволителів від сербського гніту". І ця візуалізація лише виявляє глибину конфліктів між народами.

Друга світова війна розділила мешканців Центрально-Східної Європи за ставленням до завойовників, що лише поглибило існуючі суперечності. Суспільства мали відмінний досвід окупації – для Польщі вона була передовсім нацистською, а для Литви чи України – совєтською з її масовими виселеннями, репресіями та ув'язненнями; поляки за ворога номер один уважали все ж таки Третій Райх, а литовці та українці – Совєтський Союз. Навіть після розриву у квітні 1943 р. Москвою дипломатичних відносин у односторонньому порядку з урядом у екзилі через Катинське питання кабінет міністрів на чолі з генералом Владиславом Сікорським наполягав на тому, що СРСР залишається "союзником наших союзників", а отже опосередковано і союзником Польщі.

Історичний досвід українців наказував їм чинити спротив передовсім московському гнобленню (цього разу в образі більшовиків). І початок Другої світової, а у її рамках совєтсько-німецької, війни вони сприймали саме як боротьбу з цим віковічним ворогом. На переконання українців: "через море крові, яку пролляли більшовики, здавалося б, що не знайдеться жодного народу, який би не був вдячний німцям за визволення з більшовицької неволі. Проте очевидною є співпраця поміж поляками і євреями, яких пов'язала прихильність до більшовиків, а також ідея винищення українства. Немає жодної підлости, яку б не скоїли ці московські приплічники"[442].

---

[439] P. Łossowski, *Litwa a sprawy polskie 1939 – 1940*, Warszawa 1982, s. 50.

[440] Совєтські газети, описуючи 22 вересня 1939 р., розповідали про натовпи львів'ян, які вийшли вітати Червону армію. Хоча до кінця, так і не зрозуміло, хто саме вітав. Існує безліч спогадів, однак їхні автори по-різному згадували національний склад натовпу: деякі українці й поляки звинувачували євреїв у надто теплому прийомі; левова частина польських мемуаристів до євреїв долучають українців, як головних бенефеціарів цього вступу; у деяких свідченнях ходить про "шумовиння", яке не мало чітких національних ознак.

[441] Багато литовців вірили, що Гітлер дозволить їм відновити державність.

[442] *Поголоски*, "Українські щоденні вісті" 1941, 26 липня, ч. 18, с. 1.

Литовський кейс був подібним: “По суті склалося так, що не якийсь один прошарок суспільства, а дослівно ціла Литва була ворогом більшовиків, страшною, мстивою, кулацькою ворожістю. Під час останньої війни у Центрально-Східній Європі відбувся цікавий історичний парадокс. Від Петсамо до Чорного моря, все що було з походження демократичним, а це селянські народи білоруси, українці та держави, які здобули собі незалежність «руками чорними від плуга», Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, визнали за ворога номер один – Совєтський Союз. У єдиному ланцюгу; лише «шляхетська» Польща та «капіталістична» Чехія за ворога номер один визнали Третій Райх, а з совєтами уклали перемир’я. Тож не є правдою те, що любить закидати Польщі совєтська пропаганда, що вона вчинила антирадянський прорив антигітлерівської коаліції. Було властиво навпаки: Польща зробила прогалину у солідарному фронті, але Східної Європи, і – на користь совєтів”[443]. Годі говорити, що це не могло не підлити оливи до вогню і так напружених міжнаціональних та міждержавних відносин.

Вочевидь, були й винятки у цих настроях. Як приклад наведемо характеристику окупацій, яку дав свого часу Юзеф Мацкевич (Józef Mackiewicz): “Не погоджуюся, щоб німці були найбільшим ворогом. Більшим є більшовики, оскільки є небезпечнішими для кожного народу. З простої формули, що ніякий поляк не може бути водночас німцем. […] Але кожен поляк може бути водночас комуністом. […] Фальшуємо реальність, ставлячи іноді знак дорівнює між окупацією німецькою та совєтською? НІмецька робить з нас героїв, а совєтська перетворює у лайно. Німці у нас стріляють, а совєти беруть голіруч. Ми у німців стріляємо, а совєтам ліземо у дупу. Це не є жодна аналогія, а інверсія. Проте погоджуюся, що альтернатива пошуку порозуміння з німцями була б абсурдом”[444].

[443] J. Mackiewicz, *O pewnej, ostatniej próbie i o zastrzelonym Bujnickim,* „Kultura” Paryż 1954, nr 11 (85), s. 41–48. Мовою оригіналу: W istocie złożyło się w ten sposób, że nie jakaś jedna warstwa społeczna, ale dosłownie cała Litwa była wrogiem bolszewików, straszną, mściwą, kułacką wrogością. Zaszedł bowiem podczas ostatniej wojny ciekawy paradoks historyczny na terenie Wschodniej Europy. Od Petsamo po Morze Czarne, wszystko co było demokratyczne z pochodzenia, a więc narody chłopskie jak Białorusini, Ukraińcy oraz te państwa, które zdobyły sobie niezależność niejako „rękami czarnymi od pługa”, Finlandia, Estonia, Łotwa, Litwa, uznały za wroga nr 1 – Związek Sowiecki. W jednolitym łańcuchu; jedynie „szlachecka” Polska i „kapitalistyczne” Czechy za wroga nr 1 uznały Trzecią Rzeszę, a z Sowietami zawarły przymierze. Nie jest zatem prawdą, co lubi zarzucać propaganda sowiecka Polsce, że dokonała ona rzekomo antysowieckiego wyłomu w przeciwniemieckim froncie sojuszników. Było właśnie odwrotnie: Polska dokonała istotnie wyłomu w solidarnym froncie, ale Europy Wschodniej, i – na korzyść Sowietów.

[444] J. Mackiewicz, *Nie trzeba głośno mówić*, [w:] J. Mackiewicz, *Dzieła*, t. 8, Londyn 1993, s. 280.

Повільний процес позірної нормалізації польсько-литовських відносин перервав вибух Другої світової війни. На старі образи наклалися нові часу війни, додатково ускладнюючи пошук точок дотику[445]. Стара і перевірена засада *devide et impera* за умов конфронтації знову потрапила на податливий ґрунт. Совєтська сторона цілеспрямовано підживлювала польсько-литовські антагонізми, демонстративно потрактовуючи литовців як законних господарів "незаконно" загарбаних, внаслідок бунту Люціана Желіґовського, теренів. Фактично литовський уряд не мав іншого виходу, як прийняти пропозицію Москви щодо приєднання Вільнюса і меншої частини Віленщини до Литви, натомість погодившись на співпрацю й взаємодопомогу з СРСР та розташування совєтських військ на литовських теренах[446]. Повернення Вільнюса не стало справжнім святом. Правдиві мотиви совєтських ігор довкола міста литовці добре розуміли. Взимку 1940 р. у розпал святкувань з нагоди повернення Вільнюса багато литовців з гіркотою твердили: "*Vilnius mūsų, o mes – rusų*" (Вільнюс наш, а ми – росіян)". Песимістичні настрої лише посилилися після розташуння Червоної армії на території Литви – до середини листопада в Алітусі (Alytus), Пренаї (Prienai), Гайжюнаї (Gaižiūnai) та Новій Вільні (Naujosios Vilnios) вже перебувало 20 тис. вояків. Фактично, і Литва, і Латвія, і Естонія опинилися під совєтським протекторатом, позбутися якого змогли лише з розпадом СРСР у 1991 р.

Слід розуміти, що навіть коли восени 1939 р. литовці здобули Вільнюс, усе ж залишився післясмак кривди від того, що місто майже два десятиріччя належало польській державі[447]. З польської точки зору ситуація виглядала як очевидна дискримінація поляків. Ситуація породжувала відчуття зради: віленські поляки загалом не могли погодитися з агресією СРСР на Польщу і, на їхню думку, литовською співучастю у поділі польських земель 1939 р. Польське суспільство передачу Віленщини під владу Литви 1940 р. – попри задекларовану нею 2 вересня 1939 р. нейтральність – потрактувало як її співучасть у поділі Польщі. Для польської опінії визначальним виявився факт, що литовці ініціювали звернення до сталінського режиму щодо

[445] W. Śleszyński, *Polityka Państwa Polskiego w stosunku do mniejszości litewskiej w latach 1920 – 1939. Wybrane aspekty*, „Baltijos Regiono. Istorija ir kultura: Lietuva ir Lenkija Politine istorija, politologija, filologija. Acta historica univetsitatis Klaipedensis" 2008, t. XVI, s. 49–56.

[446] A. Kasperavičius, *Relituanizacja i „powrót do macierzy". Spojrzenie z Kowna na mieszkańców Wilna i Wileńszczyzny 1939 – 1944*, [w:] *Tematy polsko-litewskie. Historia. Literatura. Edukacja*, pod redakcją Roberta Traby, Olszyt 1999, s. 106.

[447] Mačiulis D., Miknys R., Nikžentainis A., *"Okupacja Wilna" – geneza litewskiego miejsca pamięci i jego informacje*, [w:] *Dialog kultur pamięci w regionie ULB,* pod red. A. Nikžentainisf I M. Kopczyńskiego, Warszawa 2014, s. 96.

виконання литовсько-совєтського договору 1920 р. і та "передала" їм Віленщину. Таким чином в очах польського суспільства литовці ставали окупантами, які скористали з пакту Ріббентропа–Молотова (чи то пак Гітлера–Сталіна). Архиєпископ Ромуальд Ялбжиковський (Romuals Jałbrzykowski) відмовив у битті в дзвони на честь литовської армії, яка входила до Вільнюса, а у промові під час служби назвав литовців черговим окупантом [448]. На початку травня 1940 р. у виступі на радіо Владислав Сікорський литовське опанування Вільнюським краєм назвав окупацією і прирівняв її до німецької та совєтської[449]. Як наслідок, період від жовтня 1939 р. до червня 1940 р. у польській традиції окреслюють як литовську окупацію [450]. Непідписаний "Меморандум щодо Литви" від 13 серпня 1941 р. містив тезу, що метою литовців у перемовинах з поляками було виторгувати у Польщі Вільнюс під приводом федерації, яка б зробила місто й територію тереном безоглядної литвінізації; а після цього Литва наскільки б це було можливо, прагнула б до розлучення, розірвання федеративних зв'язків та повернення до незалежности, виявленої у лавірування між німцями, совєтами та поляками; відповідно, Польща втратила б Вільнюс[451]. В одному з документів АК кінця 1943 р. прямо вказувалося: "Литва взяла участь у спланованому німцями і совєтами поділі Польщі, стала союзником совєтів і німців"[452].

Водночас навіть автори, які критично оцінюють литовську позицію, пов'язану із Віленщиною, вимушені визнавати, попри все, ситуація у Вільнюсі та частині Вільнюського краю, які перейшли до рук литовців, складалася сприятливіше, аніж у інших реґіонах Польщі, окупованих 1939 р.

[448] R. Stefaniak, *Zarys losów Polaków na Wschodnich Kresach II Rzeczypospolitej w latach 1939 – 1945*, [w:] *Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich. Dawne Kresy Południowo-Wschodnie u optyce Historycznej i Współczesnej*, t. 19, Kędzierzyn – Koźle, 2025, s. 114–115.

[449] K. Tarka, *Konfrontacja czy współpraca? Litwa w polityce Rządu Polskiego na uchodźctwie 1939–1945*, Opole 1998, s. 53.

[450] *Wileńszczyzna pod okupacja litewska (Z wrażeń naocznego świadka)*, "Ku Zwyzięstwu" 1942, 30 czerwca, nr 17 (55), s. 1– 5; D. Dynarowski, *Oddziały zbrojne polskiego podziemia na Kresach Wschodnich w okresie okupacji (1939–1944)*, [w:] *Per aspera ad astra*: Materiały z XVI Ogólnopolskiego zjazdu historyków studentów, t. IX: Historia drugiej wojny światowej, Kraków 2008, s. 20; D. Markowski, *Płonące Kresy. Operacja „Burza" na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2011, s. 103.

[451] K. Tarka, *Spór o Wilno. Ze stosunków polsko-litewskich w latach drugiej wojny światowej*, „Zeszyty Historyczne" Paryż 1995, z. 114, t. 491, s. 68–69.

[452] *Uregulowanie stosunków polsko-litewskich* – opracowanie z końca 1943 roku, [w:] J. Wolkonowski, *Starcie polsko-litewskie*, „Karta" 2001, nr 32, s. 65.

совєтами чи нацистами... Як ніяк Литва не була агресором такого типу, як гітлерівська Німеччина чи сталінська Росія[453].

З початку Другої світової війни уряд Югославії, як і уряд Литви, неодноразово заявляв про нейтралітет і прагнення до дружніх відносин з Третій Райхом, і з Італією, і з Францією, і з Великобританією. Зробити це на фоні зацікавленості у розігруванні югославської карти великими гравцями було майже нереально. Великобританія та Франція прагнули перетягнути Югославію на свій бік; Третій Райх активізував свою "п'яту колону" й діяльність шпигунської мережі; власне позиція Адольфа Гітлера була чіткою: "Балкани повинні залишитися нестійкими", що й було основним принципом балканської політики Третього Райху аж до приєднання країн Південно-Східної Європи до Троїстого пакту агресорів[454]; Беніто Муссоліні (Benito Mussolini) виношував плани поділу югославської держави. Ситуація всередині країни теж виявилася вкрай напруженою. Як свідчив емісар Владка Мачека маркіз де Бомбеллес "у Загребі ситуація стрімко погіршується, де все більше ненавидять контроль з боку сербів і він стає все менш ефективним, і що в найближчі терміни все буде готове до повстання"[455].

Балансування Югославії між Францією та Великобританією, з одного боку, і Німеччиною та Італією – з іншого, врешті-решт призвело до того, що уряд Цвєтковича – Мачека схилився до підписання 25 березня 1941 р. у Берліні договору про приєднання Югославії до фашистського блоку, до якого вже входили Угорщина, Румунія, Болгарія, Словаччина. Угода, яка надавала гарантії з боку Третього Райху непорушності югославського суверенітету, спричинила державний переворот. Якщо у Белграді переворот вітали несамовитими вигуками "Краще війна, ніж пакт" (Bolje rat nego Pakt), "Краще могила, ніж рабство"" (Bolje grob nego rob), "Немає війни без серба" (Nema rata bez Srba), то натовпи у Загребі та Любляні обурювалися, що серби самочинно прирекли країну до дуже високого – практично безперечного – ризику війни[456]. Годі сподіватися, що за таких обставин,

[453] *Likwidacja Uniwersytetu Stefana Batorego przez władze litewskie w grudnie 1939 roku. Dokumenty i materiały*, zebrał i wstępem opatrzył P. Lossowski, Warszawa 1991, s. 12.

[454] О. П. Моціяка, *Переддень та початок Другої світової війни для Хорватії (1939 – 1941)*, "Література та культура Полісся. Серія: Історичні науки" 2019, вип. 97, № 12, с. 103.

[455] Marco Aurelio Riveli, *L'Archivescovo del genocidio. Monsignor Stepinac, il Vaticano, e la dittatura ustascia in Croazia, 1941 – 1945*, Milano 1999.

[456] О. П. Моціяка, *Переддень та початок Другої світової війни для Хорватії (1939 – 1941)*, "Література та культура Полісся. Серія: Історичні науки" 2019, вип. 97, № 12, с. 104.

можна було віднайти порозуміння. Але водночас слід усвідомлювати, що це були гасла, а не програма, яка б дозволила керувати країною у складний воєнний час.

Оборона і Другої Речіпосполитої, і Першої Югославії виявилася нетривалою, а перевага аґресора була очевидною. У поразках на полі бою почали шукати винного і передбачувано ним став "інший". 6 квітня 1941 р. Вермахт розпочав реалізацію плану атаки на Югославію і Грецію, а вже 17 квітня колишній міністр закордонних справ Александр Цінцар-Маркович (Александар Цинцар-Марковић) та генерали Радівой Янкович (Radivoje Janković) і Данило Калафатович (Danilo Kalafatović) підписали акт безумовної капітуляції "Положення про виконання перемир'я". Генеральний штаб не прибув до призначеного пункту, і військо від початку залишилося без керівництва, у югославської військової влади у Хорватії виникли складності у проведенні мобілізації. Тих хорватів, які опинилися у лавах югославського війська, звинуватили у дезертирстві та небажанні воювати (найчастіше згадують приклад виступу 8 квітня у деяких полках у районі Бєловара). Саме інтерепретація цих виступів як визначальної причини поразки стала панівною майже одразу, а після війни лише отримала продовження[457]. Хоча, поки тривало комуністичне правління виступи хорватів не інтерпретували як визначальний чинник квітневої катастрофи Югославії, а лише однією із обставин, яка сприяла поразці югославського війська[458].

Після тритижневої оборони 28 вересня 1939 р. капітулювала столиця Другої Речіпосполитої – Варшава. У польській суспільній свідомості головними винуватцями воєнної катастрофи Війська польського стали українці[459]. І це попри те, що після проведення повної і відкритої мобілізації у вересні 1939 р., за оцінками фахівців, у його лавах воювало від 100 до 120 тис. вояків – українців, а у деяких підрозділах (як 54-й полк 12-ї дивізії чи Волинська кавалерійська бригада) вони становили до 40 %[460]. 8 тис. загинуло у вересневій кампанії, частина потрапила до німецького чи

[457] Тут варто лише зауважити, що якщо у сербській інтерпретації ці виступи отримали характеристику "хорватської зради", то у хорватській/усташській – "патріотичних зусиль" задля хорватського національного визволення.

[458] Terzić V., *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: Uzroci i posledice poraza,* drugo izdanje, knj 2, Ljubljana; Beograd; Titograd 1984, s. 621, 656, 657, 662–662.

[459] Варто звернути увагу на заперечення цього твердження цієї тези Ґжеґожем Мотикою: G. Motyka, *Porządkowanie faktów: w ukraińskiej historiografii pisze się, jakoby Polacy mścili się w 1939 na ukraińskiej ludności za porażki na froncie: fakty temu przeczą*, „Gazeta Wyborcza" 2025, 23–24 grudnia, nr 289, s. 47.

[460] А. Руккас, *Вояки-українці в польській армії (1921 – 1939 рр.)*, "Військово-історичний альманах" 2002, № 1, с. 16–30.

совєтського полону, а офіцери українського походження стали жертвами Катинського злочину.

Навіть у часи нацистської та совєтської окупації головними кривдниками і винуватцями національної катастрофи в очах польського суспільства залишилися українці [461] чи литовці [462]. Редакційна стаття крайньоправого видання „Na Rubieży" (орган Товариство вшанування жертв злочинів ОУН, Вроцлав) репрезентує живучість подібного погляду донині: "Воєнна поразка Польської держави у вересні 1939 року призвела до поневолення нашого народу двома тоталітаризмами. Проте на Східних кресах ми мали не лише двох окупантів, а й два націоналізми: засліплений ненавистю до поляків і всього польського український націоналізм і подібний литовський. Для поляків, які походили з південно-східних кресів Другої Речі Посполитої, український націоналізм став синонімом геноциду, грабунку й пожежі"[463].

Яскраво ілюструє цю тезу констатація Міхала Ромера з часу Другої світової війни: "Литовці в польсько-віленських очах стали синонімом неприязні. Антилитовське налаштування віленських поляків є настільки радикальним, що всі дії спрямовані проти них приписують литовцям. Німці ж провадять подвійну гру і одним говорять одне, а іншим – інше. [...] Німець зустрічається з поляками неодноразово говорячи приємності і висловлюючись проти литовців, а коли поляки скаржаться на тиск та звинувачують литовців, то їм підтакує, що зміцнює переконаність у тому, що виконавцями всього злого є не стільки німці, налаштовані до поляків прихильно, скільки нелюди литовці. І того вибити з голів поляків неможливо"[464].

Коли ходить навіть про депортації, частина авторів донині уважає за потрібне згадати про причетність до них української чи литовської сторони. Так, Люцина Кулінська твердить про фактичну спровокованість (інспірованість) совєтських репресій українським націоналістичним елементом[465]. Рената Помаранська (Renata Pomarańska) виходить з того, що

[461] M. Siwicki, *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*, t. 3, Warszawa 1994, s. 320.

[462] Див. напр.: J. Boki, *Kresy we krwi. 17 września – Szyderstwo historii*, http://kresywekrwi.neon24.pl/post/140566,17-wrzesnia-szyderstwo-historii ; *Litwa brała udział w rozbiorze Polski w 1939 r.,* https://www.wprost.pl/325217/Litwa-brala-udzial-w-rozbiorze-Polski_w-1939_r

[463] *Od Redakcji*, „Na Rubieży" 1992, nr 1, s. 1.

[464] R. Miknys, *Michał Römer o stosunkach litewsko-polskich w latach 1939–1945,* „Biuletyn historii pogranicza: Pismo Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego w Białymstoku" 2005, nr 6, s. 35–36.

[465] L. Kulińska, *Przebieg eksterminacji ludności polskiej Kresów Wschodnich w latach czterdziestych XX wieku*, [w:] *Zagłada Polaków na kresach II Rzeczpospolitej: stosunki polsko-*

українці на початках совєтської окупації зайняли адміністративні та господарські посади, допомагали Народному комісаріату внутрішніх справ (НКВД), надаючи списки офіцерів війська, поліції, урядовців, вчителів, визначаючи коло арештованих та зісланих[466]. Щодо депортації поляків за совєтської окупації Литви, то окремі польські автори твердять про провину у них литовської безпеки, яка надала відповідні списки[467].

"Співокупантами" називали польські чинники й українську еміґрацію, Український центральний комітет (УЦК) та його керівника Володимира Кубійовича у роки Другої світової війни[468] (і що ще важливіше – з цієї тези висновковувалася неможливість будь-якого порозуміння з українцями). Саме так потрактовано кроки голови УЦК ще у 1943 р. отримати згоду генерал-губернатора Ганса Франка (Hans Frank) на реалізацію принципів власної політики на східних теренах Генерального Губернаторства[469]. Небезпечність ситуації вдало охарактеризував Ярослав Дзиндра: "У загальному треба ще зазначити, що польська пропаганда старається вмовити навіть в українських селян, що цілої акції переселення зажадав Центральний Комітет, а німецька влада тільки згодилася. Тому вся ненависть поляків спрямована в першій мірі проти українців, а потім й німців. Як при першому переселенні з Грубешівщини, так і при цьому другому польська підпільна організація скинула всю вину та відповідальність за переселення поляків тільки на українців і у зв'язку з тим, як це вже у горі згадано, видає накази вбивства українських провідних одиниць. Тут очевидячки перекручується факт, що Укр. Центр. Комітет вніс меморіял до губернатора в Люблині щоб виділити українські острови з польських земель, а польські колонії з українських земель та створити суцільну українську етнографічну територію вздовж Буга і при границях Дистрикту Галичина, який то проєкт досі, на жаль, не узгоджено. А шкода, бо тільки тим способом була б успішно розв'язана проблема спокою, мирної і вдайної праці та безпеки в Люблинському Дистрикті..."[470]. Для Володимира

ukraińskie w latach 1939–1945: Materiały pomocnicze na nauczania historii Polski XX wieku / pod red. Edmunda Jusko, Tarnów 2008, s. 23.

[466] R. Pomarańska, *Od konfliktów do rzezi. Polacy i Ukraińcy na Kresach II Rzeczypospolitej*, Radzymin – Warszawa 2022, s.158.

[467] A. Nikžentaitis, *Litwa Wschodnia w kulturze pamięci i polityce pamięci Litwinów; problem stosunku historyka i twórcy pamięci,* „Nasz Czas" 2004, nr 18.

[468] *Współokupanci Ukraińcy*, „Walka" 1940, rok I, nr 33, 22 listopada, s. 1.

[469] M. Zajączkowski, *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939 – 1944,* Lublin – Warszawa 2015, s. 117 – 118.

[470] В. Сергійчук, *Український здвиг: Закерзоння. 1939 – 1947*, Київ 2004, с. 238.

Кубійовича надважливим був захист українського населення, а не контроль над територіями.

Навіть карні експедиції ставили на карб українській стороні. Так, у візії Стефана Кваснєвського (Stefan Kwasniewski, пс. Wiktor), нацистська карна експедиція на Малків 14 лютого 1944 р. за участи підрозділів Української допоміжної поліції (Ukrainische Hilfpolizei) була результатом "натиску співпрацюючого українського комітету, який мав докладні відомости щодо найрізноманітніших акцій проти українців, які брали початок у Малкові та закінчувалися у Малкові"[471].

Хоча ще у середині листопада 1941 р. командувач Союзу збройної боротьби (Związek Walki Zbrojnej, ZWZ) Стефан Ровецький (Stefan Rowecki, „Grot", „Rakoń", „Kalina") подав до Лондона детальну аналітику стану українсько-польських відносин від вересня 1939 р. до листопада 1941 р. з приписку "передбачення на майбутнє" (*nota bene*). Автор, узагальнюючи ситуацію напередодні і після початку війни, констатував постійне погіршення ставлення українського населення до поляків унаслідок насамперед "помилок нашої політики щодо українців". Із цього, на його думку, випливало, що при наступних спробах повернути Східну Галичину неминучим буде "опір зміцнілої української стихії" в некорисних для Польщі обставинах, а збройні дії з польського боку представлятимуться як "аґресивна війна". Ба більше, у вказаному документі задекларована неминучість цієї війни з українцями[472]. Тож відповідь на питання, яке час до часу постає у ході волинської дискусії чи можна було уникнути кровопролиття знали вже у роки Другої світової війни. І вона була однозначною – ні.

Польське населення не розуміло співпраці литовців та українців з гітлерівцями на початковому етапі війни й у польській суспільній свідомости щодо українців і литовців закріпилося тавро колаборантів. Навіть можна прочитати про неоднозначність проголошеної 1941 р. держави: "Литва фактично стала на бік німців у війні з тоталітарним Совєтським Союзом, віддаляючись тим самим від західних демократій; деякі повстанці, котрі боролися за незалежність, діяли всупереч етиці,

[471] Цит. за: M. Zajączkowski, *„Legenda w najlepszym wypadku…": kilka uwag na marginesie wojennych losów Stanisława Basaja „Rysia"*, „Pamięć i Sprawiedliwość" 2017, nr 1, s. 460.

[472] *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*, 2-gie wydanie, tom 2: *czerwiec 1941 – kwiecień 1943*, Londyn 1973, s. 137–142.

повернувши зброю не лише проти реального ворога, ідентифікували ворога за національними, а не політичними критеріями..."[473].

Як наслідок, віленці – парадоксально – привітали з полегшенням чергову зміну влади і встановлення радянської системи у червні 1940 р. Уже за перших совєтів литовсько-польські відносини у конспіративній пресі представляли через призму співпраці литовців з совєтською владою та антипольських акцій, вчинених литовськими націоналістами. В одному з текстів, присвячених анексії Литви СРСР читаємо: "сьогодні кожна робітнича галузь, кожна селянська хата, кожна школа, кожен костел – це редути Польщі, які штурмують щодня, завзято усіма ворогами узгоджено і солідарно. Червона Москва, кривавий Гітлер, і навіть давніші слуги німецькі, а нині більшовицькі – литовці – усі однаково гноблять польський нарід"[474]. Польські дослідники наголошували, що радість була пов'язана не з поверненням більшовицьких порядків, а зміною дотихчасової, нестерпної для них ситуації (адже, "совєти" вгамували литовські націоналістичні "ексцеси").

Тим часом, у литовській пам'яті приєднання Віленщини до Литви трактують як своєрідну "історичну справедливість", що фантастично ілюструє поляризацію позиції обох суспільств і може слугувати вихідним пунктом міркувань щодо відносин обох нардів у той час. Слід пам'ятати, що за визнанням литовського історика й дипломата Альфонсаса Ейдінтаса (Alfonsas Eidintas) саме втрата незалежности 1940 р. виявилася найболючішою подією в житті литовського народу у 20 ст.[475]. Для литовців тоді їх батьківщина стала об'єктом совєтської агресії й опинилася під ворожою окупацією, яка загрожувала навіть біологічному виживанню нації. Позиція поляків свідчила не лише про відсутність лояльности їх як громадян, а й про спільність польсько-совєтських інтересів. Ті й інші були зацікавлені у знищенні Литовської держави і задля цього фактично пішли на співпрацю[476]. Вочевидь, це не могло не позначитися на литовсько-польських відносинах за нацистської окупації.

[473] A. Rachuba, J. Kiaupianė, Z. Kiaupa, *Historia Litwy. Dwugłos polsko-litewski*, Warszawa , 2008, s. 359.

[474] *Tragedia litewska*, "Polska w Walce" 1940, sierpień, nr 3, s. 1–2.

[475] A. Eidintas, *Leškok Maskvos sfinkso*, 2-ji laida,Vilnius 2007, p. 587.

[476] K. Buchowski, *Stosunki polsko-litewskie na Wileńszczyźnie (1939–1940) w świetle historiografii obu krajów*, [w:] *Wyzwolenia czy okupacje? Stosunek społeczności zamieszkujących pogranicze polsko-litewsko-białoruskie do zmieniających się w XX wieku systemów państwowych*. Red. Marek Kietliński, Wojciech Śleszyński: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych w Warszawie [et. all], Białystok 2006, s. 133–134.

І що важливо – неприйняття поглядів партнера було обопільним. Безкомпромісність позицій і патовість ситуації добре усідомлювали вже тоді. Юзеф Мацкевич у своїй автобіографічній книжці 1942 р. відзначав: "Польське суспільство вороже поставилося до вступу литовської армії, а литовське суспільство зробило все, щоб посилити цю ворожість й поглибити розкол"[477]. 19 січня 1940 р. комендант Союзу збройної боротьби (ZWZ) полковник Стефан Ровецький (Stefan Rowicki, ps. Grot) інформував генерала Казімєжа Соснковського (Kazimierz Sosnkowski), що поляки Віленщини "за жодну ціну не підуть на компроміс згоди – віддати Вільнюс Литві, хіба що після програної битви, до якої готові"[478]. Супроти можливої передачі міста Литві виступав також комендант віленської частини Союзу збройної боротьби підполковник Нікодем Сулік (Nikodem Sulik, ps. Ładyna, Jodko, Karol, Sarnowski), який у своєму рапорті прямо твердив, що всі віленські поляки не допускають можливости будь-якої поновної дискусії щодо приналежности до Польщі Вільнюса та Віленщини[479]. Не випадково, сучасник тих подій Міхал Ромер писав: "Поляки напирають на антипольську ненависть литовців і вказують як взірець ідеальних на шведсько-фінські відносини у Фінляндії. Але чи самі так вибудовували ці відносини, коли були господарями у Вільнюсі і чи свої суперечки з литовцями під час розбудови литовської й польської державности вирішували такими методами, якими усували їх шведи? Що самі посіяли, те нині пожинають. Болючий і сумний для них та краю врожай"[480].

Українці та литовці на початках розраховували на підтримку Третього Райху у прагненні розбудови власних національних держав. Відразу після початку радянсько-німецької війни, 23 червня 1941 р. у Каунасі один із керівників Фронту литовських активістів (Lietuvių Aktyvistų Frontas, LAF) Леонас Прапуленіс (Leonas Prapuolenis) виголосив відозву, що проголошувала незалежність Литви, яку локальні меншини потрактували як підтримку німців у боротьбі з совєтами[481]. Прем'єр-міністром став Казис Шкірпа (Kazys Škirpa). Аналогічні процеси, як відомо, відбувалися у цей час і в Україні. Із початком німецько-совєтської війни серед українців, зокрема,

[477] J. Mackiewicz, *Prawda w oczy nie kole*, Londyn 2002.

[478] *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 1, Londyn 1970, s. 82.

[479] *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 1, Londyn 1970, s. 176.

[480] M. Römer, Dziennik, t. 37 (27 I 1939 – 1 I 1940), https://archive.org/details/romer-dzienniki-t.-37-1938-xii-1941-iii-1941-vub-rs-f.-75-b.-mr-13-transk./mode/2up

[481] *Raport Komendanta Głównego Armii Krajowej gen. Stefana Grot-Roweckiego dla Rządu Rzeczypospolitej Polskiej w Londynie z dnia 11 maja 1942 roku*, [w:] *My nie bracia, my sąsiedzi. Polska perspektywa stosunków polsko-litewskich. Antologia tekstów*, pod red. A. Srebrakowski, Wrocław 2013, s. 386.

мешканців Львова, поширилася ілюзорна думка, що він може стати "справді українським". За спогадами одного із очевидців тих подій мало місце несподіване поширення серед мешканців синьо-жовтих пов'язок на розрізнення "своїх" і "чужих": "Такими пов'язками запаслися різні люди, які й не знали української мови, але мали нагоду свобідно виявити реакцію на все те, що довелося пережити під совєтською владою"[482]. У Львові 30 червня 1941 р. чільний діяч Організації українських націоналістів ОУН-(б) Ярослав Стецько проголосив Акт відновлення Української держави. Польський політикум оцінив цю ситуацію як відірваність від реальности, "дбаючи, передовсім, про швидкість у реалізації своїх задумів, основне завдання вбачали у тому, щоб не пропустити нагоди для проголошення актів і потім поставити німців перед доконаним фактом", а як наслідок ухвалені декларації залишилися лише на папері"[483].

Як це виглядало у очах нацистських окупантів виявляє позиція коменданта Вільнюса полковника (oberstleutnant) Макса Зехвенінга (Max Zehnpfennig): "Литовці уявили собі, що зможуть відбудувати стару, можливо навіть більшу т. зв. великолитовську державу. Безумовно зле з того вийшло. Не маємо наміру відновлювати тієї старої ілюзії і проливати німецьку кров, щоб ті малі сусідні держави могли розпочати самостійне життя, для того, щоб незадовго по тому знову повернутися на сторону плутократії"[484]. Нацистська влада перекреслила сподівання українців та литовців на відбудову власної державности, проголошені уряди були розпущені, а керівники – Ярослав Стецько та Казис Шкірпа заарештовані[485].

Оскільки керівник литовського уряду опинився під арештом, виконувати обов'язки став Йозас Амбразявічюс (Juozas Ambrazevičius); врешті-решт 5 серпня і його замінив колишній генерал Литовської армії Пятрас Кубілюнас (Petras Kubiliūnas), якого поляки вважають

[482] Р. Голик, *Місто й війна: реалії та стереотипи періоду нацистської окупації в ментальності львів'ян*, "Вісник Національного університету "Львівська політехніка" 2011, № 693: Держава та армія, с. 216 – 222.

[483] Archiwum Akt Nowych, Zespól akt Delegatury Rządu RP na Kraj. Departament Informacji i Prasy. Sekcja Wschodnia, syg. 202/III/134, k. 310.

[484] *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, Hrsg., E. Fröhlich, *Teil II: Diktate 1941- 1945, Band 2: October – December 1941*, München 1996, s. 222.

[485] Степана Бандеру та Ярослава Стецька ув'язнили у відділі для спецальних в'язнів (Zellenbau) концентраційного табору Заксенгаузен, де утримувалися також м. ін. кацлер Австрії Курт Шушніґ, прем'єр Франції Едуард Даладьє і пізніше головний коменлант АК ген. Стефан Ровецький "Ґрот".

колаборантом[486]. Сам же Фронт литовських активістів 20 вересня 1941 р. видав меморандум, після якого організація перейшла на нелегальний статус, а частина членів потрапила до концентраційних таборів [487]. Аналогічну ситуацію спостерігаємо і на українських теренах. Розібравшись із ситуацією, в Берліні прийняли рішення розпочати арешти "українських узурпаторів" і впродовж 5 – 7 липня 1941 р. у Кракові арештували цілу низку діячів Українського національного комітету. У відповідь Головний провід ОУН (б) опублікував відозву, а уже 8 липня 1941 р. керівники ОУН (б) прийняли рішення про перехід розконспірованих членів на нелегальне становище[488].

І тут складно оминути поширену тезу, що якби Адольф Гітлер дозволив литовським та українським націоналістам створити власні держави, вони неминуче набули б фашистського спрямування; уряди ОУН (б) та LAF були б не менш окрутними, аніж усташів у Хорватії[489]. На переконання Ґжеґожа Мотики, те, що чинила правляча у Хорватії команда Анте Павеліча, дуже схоже на проєкти політики супроти поляків, підготовлені для реалізації урядом Ярослава Стецька[490]. Хочемо того чи ні – історія потребує доконаних фактів.

Так чи інак, на території Латвії, Литви, Естонії і Білорусії утворено Райхкомісаріат Остланд (Reichskommisariat Ostland) з окремим Генералкомісаріатом Литва (Generalkommisariat Litauen)[491]. Територія ж України була поділена між дистриктом "Галичина" Генерал-Губернаторства, Райхскомісаріатом "Україна", Трансністрією та прифронтовою адміністрацією. Ці території повністю стали підконтрольні окупаційній владі і саме вона несла юридичну відповідальність за ситуацію на них, а не представники національних рухів.

---

[486] R. Buliński, Kolaboracja z III Rzeszą podczas II wojny światowej, https://www.academia.edu/18218068/Kolaboracja_z_III_Rzesz%C4%85_podczas_II_wojny_%C5%9Bwiatowej

[487] A. Chmielarz, *Kolaboracja z okupantem niemieckim w Polsce i na Litwie*, [w:] *Opór wobec systemów totalitarnych na Wileńszczyźnie w okresie II wojny światowej*, P. Niwiński (red.), Gdańsk 2003, s. 24.

[488] І. Патриляк, *"Встань і борись! Слухай і вір..." Українське націоналістичне підпілля та повстнський рух 1939–1960 рр.*, Львів 2012, с. 127–128.

[489] G. Motyka, *Kolaboracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej 1941 – 1944*, "Pamięc i Sprawiedliwość" 2008, nr 1, s. 185.

[490] Ґ. Мотика, *Від волинської різанини до операції "Вісла": Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр.* / авторизований пер. з пол. А. Павлишина, післямова І. Ільюшина, Київ 2013, с. 291.

[491] J. Wołkonowski, *Stosunki polsko-litewskie w czasie II wojny światowej,* [w:] *Między Rusią a Polską : Litwa : Od Wielkiego Księstwa Litewskiego do Republiki Litewskiej.* Pod red. nauk. Jerzego Grzybowskiego i Joanny Kozłowskiej, Warszawa, 2014, s. 175–211.

Очевидно, що причетність державних структур вирізняє українсько-польський чи литовсько-польський конфлікти у роки Другої світової війни від сербсько-хорватського. На відміну від України чи Литви, гітлерівська влада підтримала створення хорватської національної держави (Nezavisna Država Hrvatska), яку 10 квітня 1941 р., за годину до вступу військ Вермахту до Загребу, оголосив Славко Кватернік (Slavko Kvaternik) [492] у своєму виступі на радіо[493].

На "остаточне вирішення сербського питання" вирішальний вплив мала саме державна політика та залучення до цього державного апарату. Знаною є низка законодавчих актів, які з'явилися уже на початку існування Незалежної Держави Хорватів (НДХ) (Nezavisna Država Hrvatska (NDH)) і реґламентували становище сербів:

1. Постанова Уряду НДХ "Про захист Нації та Держави" від 17 квітня 1941 р.: Стаття 1. Будь-хто, хто посягає або посягнув яким-небудь чином на честь Хорватської незалежної держави або яким-небудь чином загрожує існуванню державної влади, навіть якщо ця дія є лише спробою, чинить державну зраду. Стаття 2. Винний у злочині, що передбачений попередньою статтею, засуджується на смерть.

2. Постанова Міністерства внутрішніх справ про призначення державних комісарів на приватні підприємства, що належали сербам та євреям від 18 квітня 1941 р.. "Усі контракти купівлі-продажу, укладені євреями та євреми або євреями та не євреями оголошуються недійсними".

3. Постанова Міністерства внутрішніх справ про заборону використання кирилиці у приватному житті від 25 квітня 1941 р.

4. Постанова № 1 "Про захист арійської раси та честі хорватського народу" від 30 квітня 1941 р. За прикладом нацистів, введено обов'язкове носіння нарукавних пов'язок з літерами "Z" (Zid) для євреїв (та зірку Давида на спині), "C" (Cigan) – для циган, "P" (Pravoslavac, православний) – для сербів.

5. Постанова № 2 "Про хорватську національність" від 30 квітня 1941 р. Право на громадянство належить лише арійцям. Серби, цигани та євреї не є громадянами, вони належать Хорватській державі. Сербам,

[492] Перед тим офіцер австро-угорського, а згодом югославського війська, після відставки 1920 р. Славко Кватерник пішов на цивільну службу і став банківський менеджером. Наприкінці 1930-х – на початку 1940-х років став відомим серед хорватських націоналістичних активістів, головно тих, які перебували у самій країні, не в еміґрації. До його власного авторитету мав ще один козир – він був членом родини одного з політичних та ідейних батьків радикального хорватського націоналізму Йосипа Франка (одружений на його доньці)

[493] *Proglašena je Nezavisna Hrvatska Država*, "Hrvatski Narod" 1941, 10 travnja, s. 1.

циганам та євреям заборонялося ходити тротуаром, відвідувати театри, голосувати, заходити до магазинів та користуватися громадським транспортом.

6. Процес переведення сербів у католицьку віру легалізував Закон про релігійне навернення від 5 травня 1941 р., результатом чого примусово було переведено понад 240 тис. осіб [494]. Експерти потрактовують переслідування православних у НДХ не як релігійне, а як національне – складову "сербізму"[495].

Дослідники характеризують це як ознаки "демографічної інженерії", реалізовуваної у "правдиво гітлерівських пропорціях" з огляду на те, що етнічні, релігійні та расові меншини складали *de facto* майже половину населення[496].

22 червня 1941 р. у Госпіче заступник Анте Павеліча, міністр у справах релігії та освіти Міле Будак (Mile Budak) виголосив сумновідому промову, у якій були викладені плани усташів щодо сербів: "Одну частину сербів ми знищимо, іншу виселимо, інших переведемо в католицьку віру і перетворимо на хорватів. Таким чином скоро загубляться їх сліди, а те, що залишиться, буде лише поганим спогадом про них"[497]. Цей коментар часто потрактовують як оприлюднення плану геноциду, хоча найновіші історичні студії піддають сумніву таку інтепретацію. Так, на думку хорватського дослідника Іво Гольдштейна (Ivo Goldstein), ця засада ніколи не була офіційно вписаною до програми усташів, хоча терор, якому були піддані серби, мав на меті її реалізацію[498].

Підтриманий нацистським Третім Райхом та фашистською Італією режим здійснив спробу асиміляції православних сербів та чисельної групи мусульман, які опинилися у складі цієї держави. Винищувалися цілі села, людей розстрілювали, спалювали, кидали з обривів і скель, закопували живцем. Як свідчив єпископ Григорій (Граббе) "судноплавною рікою Сава спускали трупи замучених сербів у такій кількості, що іноді зупинялось

[494] Растислав В. Петровић, *Геноцид са благословом Ватикана. Изјаве Срба-избеглица*, Београд 1992

[495] И. Любомирова, *Национализъм и национална политика в Независимата Хърватска Държава (1941–1945)*, София 2001, с. 172–173.

[496] M. Cesarz, *Doktryna rasowa Niezależnego Państwa Chorwackiego (1941 – 1945*), „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi" 2010, t. XXXII, s. 293.

[497] T. Bremer, *Kleine Geschichte der Religionen in Jugoslawien*, Freiburg Basel Wien 2003, s. 32; В. Псуњски, *Хрвати у светлости историјске истине* [б.м., 1944 - репринт:], Београд 1992, с. 146.

[498] I. Goldstein, *Zagreb 1941 – 1945*, Novi Liber Zagreb 2001, s. 143 – 144.

судноплавство”[499]. Вже у квітні 1941 р. у рапорті “Усташі працюють у Бєловарі” (“Ustachenwerk bet Bjelovar”) описувала ліквідацію майже 250 сербів з округу Бєловар, яких змусили викопати собі могилу, після чого їм зв’язали руки, скинули до ями і закопали заживо.

Застосування репресивно-карального апарату, можливість організувати концентраційні табори зумовили масштаби жертв. Концентраційні табори, де винищували сербів, євреїв, циганів, почали створювати у квітні – травні 1941 р. Вони були узаконені 23 листопада того ж року спеціяльною постановою Анте Павеліча і Андрія Артуковича (Andrija Artuković) під назвою “табори інтернування та робіт”. На теренах Югославії у роки Другої світової війни діяли 71 концентраційний табір та 329 інших місць утримання[500]. Табори були розкидані по всій території, яку контролювали усташі. Перший табір був організований у Даніца поблизу Копрівніци в останніх числах квітня. Перша партія ув’язнених (300 осіб) прибула туди 29 квітня. У червні в ньому перебувало уже 9 тис. осіб, але вже наприкінці 1941 р. його закрили, чистину в’язнів убили, а решту відправили в інші табори. Постійно діючими були лише два – Ясеновац[501] (lagor Jasenovac) та Стара Градішке (lagor Stara Gradiška); інші діяли тимчасово, винятково для швидкого вбивства інтернованих.[502]. Першим керуючим

[499] Епископ Григорий (Граббе), *Завет Святого Патриарха*, Москва 1996, с. 332.

[500] Nikola Živković, *Pitanja za dalja istraživanja*, “Naše teme” 1986, nr 9, s. 1312-1314.

[501] Щодо табору Ясеновац на сьогодні існує численна література. Її аналіз див.: J. Mirković, *Objavlieni izvori i literature o Jasenovačkim logorima*, Beograd 2005. Також: Гидеон Грајф, *Јасеновац, логор и његово историјско и морално значење*, “Напредак” 2022, vol. III, no 2, p. 11 – 35.

[502] Окремо варто згадати про табір для дорослих і дітей у Сисаку, побудований 1942 р. Дитяче віділення отримало назву “Прихисток для дітей біженців” і стало одним з найбільших такого типу у НДХ. “Прихистком” керував Антун Найжер (Antun Najžer) і перебував під покровительством Жіночого союзу усташського руху і служб розвідки. Нині стверджують, що лікар Найжер і його команда проводила досліди на дітях, деяких прирікаючи на голодну смерть і тортуруючи інших. На монументі на цвинтарі дитячої секції стверджено захоронення орієнтовно 2 000 осіб, однак цілісних ексгумаційних робіт ніколи не проводила, а тому достеменно точної цифри не відомо. Добріл Кукол (Dobrila Kukolj) – одна з тих, хто пережила перебування у концентраційному таборі – у статті для “Portal Novosti” стверджує, що найкраще пам’ятає табори саме у Сисаку і Ясеноваці. “Увійти до концентраційного табору було те ж саме, що увійти до клубу смерти, яким керували лише беззаконння та безглуздя, де можна було почути лише крики, плач та стогін, звернені до неба. Один спогад, від якого у мене все ще кров холоне в жилах, – втеча від усташів, котрі ловили маленьких дівчаток і знущались над ними. Тоді я випадково наспила на новонародженого, котрий лежав на землі. Крик, який він видав, продовжує дзвеніти у моїх вухах”. (див.: J. Byford, *Rescuing the ‘Sava victims’ from oblivion and denial: History and memory of the last Ustasha crime in Sisak*, “Tragovi: časopis za srpske I hrvatske teme” 2023, vol 6, no 2, p. 8 –53.).

таборами був Мійо Бабич (Mijo Babić)[503], але вже у червні 1941 р. його вбили сербські партизани і його наступником став В'єкослав Лубурич (Vjekoslav Luburić, "Maks")[504].

Не применшуючи масштабу і трагічности наслідків та не маючи наміру виправдати функціонування концентраційних таборів у НДХ, треба зауважити, що це було не виняткове явище на той час, насилля було поширене на європейському континенті. Нацистські окупанти у Сербії також створили табори винищення: у Садмісті від кінця 1941 р. до весни 1942 р. знищили приблизно 75 тис. євреїв, 600 циган та в'язнів інших національностей; у Бандіці ця цифра досягла 80 тис. жертв; від 1942 р. у Семидеревській Паланці діяв концентраційний табір для дітей[505].

Хорватські автори пишуть, що насильству у НДХ сприяла інформація про те, що націоналістично налаштовані сербські військовослужбовці та резервісти, які об'єдналися в іррегулярні збройні формування ("четники"), на сербсько-хорватському кордоні та в Боснії розстрілювали етнічних хорватів, які поверталися додому з частин знищеної югославської армії. Серед тих, хто загинув був, наприклад, всесвітньо відомий парашутист-спортсмер капітан югославських Військово-повітряних сил Фелікс Домініканич, вбитий разом з декількома іншими льотчиками та авіатехніками поблизу сараєвського летовища 15 квітня. Важливо зауважити доведеність факту його вірности присязі та здійснення ним 14 бойових вильотів від початку бойових дій.

Відомі приклади страти за наказом сербських офіцерів захоплених усташів в останні дні квітневої війни. Один з перших нападів був вчинений четниками уже 11 – 13 квітня 1941 р., коли вони замордували 17 цивільних хорватів в Ілиці (за іншою версією – у Дервенті); 13 квітня бійці Летючого загону, яким керував майбутній лідер четницького руху Сербії полковник Драголюб "Дража" Михайлович, після придушення спротиву у хорватському селі Дервента (Derventa) скинули декількох усташів на штики з вікна управи. У селі Сівіріц (Siverić) вбили три неповнолітні дівчини, а 13-15 квітня в околицях Чапліна (Чапљина) замордували 28 хорватів і

[503] Мійо Бабіч (1903 – 1941) також відомий як Мійо Краль, на прізвисько Джованні. Мійо Бабіч став однією з найдовіреніших осіб Анте Павеліча.

[504] В'єкослав Лубурич (1913 – 1969) – боснійський хорват, очолював впродовж більшої частини Другої світової війни систему концентраційних табоів НДХ. Після падіння НДХ проводив партизанську війну проти комуністів, під час якої був важко поранений. У 1949 р. еміґрував в Іспанію; у квітні 1969 р. був знайдений вбитим у своєму будинку (або югославською таємною поліцією, або суперниками із хорватського еміґраційного середовища).

[505] Tomasso Di Francesco & Giacomo Scotti, *Sixty years of ethnic cleansing*, Le Monde diplomatique, https://mondediplo.com/1999/05/08francesco

мусульман, спаливши 40 будинків[506]. Цю акцію вважають типовою сутичкою між усташськими повстанцями і сербськими вояками[507]. Хрестоматійним став приклад Асіма Чемерліча зі Сребрениці, який врятував майже 80 сербів. Однак, коли у серпні 1941 р. Сребреницю захопити четники Єздіміра Данґича (Јездимир Дангић, колишній майор жандармерії в Тузлі) розпочалися гоніння на боснійський мусульман. Лікар Асім Чемерліч, користаючи своїм авторитетом рятівника сербів, звернувся до четників з проханням припинити вбивства. Однак, православне Різдво 1942 р. четники вирішили відсвяткувати масовими вбивствами боснійських мусульман, а самого Чемерліча – ліквідувати (серед тих хто приймав рішення було троє врятованих ним четників). На щастя, дружина Єздіміра Данґича, вдячна за лікування дітей, вчасно попередила про це і Чемерліч втік до Сербії, де влада Мілана Недича (Милан Недић) надала йому притулок за його заслуги перед сербським народом[508]. І таких історій про напади і вбивства четниками чимало[509]. Уважають, що тоді 100 тис. хорватів і мусульман змушені були втікати перед терором четників[510].

Все це полегшило пропагандистську кампанію, яка запустила антисербський терор. Водночас слід пам'ятати, що спонтанний вибух був підготовлений неприязню хорватів до сербів, яка накопичувалася десятиріччями. Варто нагадати ще одну важливу гіпотезу – наскільки спротив йшов із глибини національної стихії. Так, твердять, уже влітку 1941 р. вибухла сербська ребелія у Боснії й Герцеговині, які увійшли до

[506] www.hic.hr.books/seeurope/013e-dizdar.htm#top An International Symposium in South-Eastern Europe 1918–1995, Mr Zdravko Dizdar, Chetnik genocidal crimes against Croatians and Muslims in Bosnia and Herzegovina and against Croatians in Croatia during world war II (1941 – 1945). Див. також: Z. Dizdar, M. Sobolewski, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini, 1941 – 1945*, Zagreb 1999.

[507] F. W. Deakin, *The Embattled Mountain*, London 1971, p. 99; M. McConville, *A Small War in the Balkans. British Military Involvement in Wartime Yugoslavia, 1941 – 1945*, London 1986, p. 22 – 28.

[508] M. Imamović, *Historija Bošniaka*, Sarajevo 1998, s. 535–536.

[509] T. Dulić, *Sentenced "for ideological and political reasons"? The rehabilitation of Dragoljub "Draža" Michailović*, "Sociologija" 2012, vol LIV, no 4, p. 625 – 648. Мовою оригіналу: This winter (1943), the Četniks after different kinds of torture killed my three small children, Bajro Bukova's children, the wife and four children of Derviš Mujanović, Fata and Draža Mujanović, then the old man Ramo Dekan, one of Hadžo Dekan's children, and then burned them together with their homes. In other words, a total of 15 people were killed, It was the work of Četniks from our neighbouring village of Zavajit.

[510] www.hic.hr.books/seeurope/013e-dizdar.htm#top An International Symposium in South-Eastern Europe 1918–1995, Mr Zdravko Dizdar, Chetnik genocidal crimes against Croatians and Muslims in Bosnia and Herzegovina and against Croatians in Croatia during world war II (1941 – 1945); Z. Dizdar, M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni I Hercegovini*, Zagreb 1999.

складу НДХ. Ще на зламі травня – червня 1941 р. сербські селяни взялися за зброю. Цей спонтанно організований опір вимагав організаційного оформлення. Прагнучи надати організованості сербським акціям самооборони, лідер четників "Дража" Михайлович скерував на ці терени своїх досвідчених офіцерів: майора Єздіміра Дангича (Јездимир Дангић; Jezdimir Dangić) і майора Бошко Тодоровича (Бошко Тодоровић; Boško Todorović). Їх головним завданням стала охорона сербської етнічної групи перед загрозою екстермінації усташів. Без жодних наказів, в умовах, що склалися, до творення груп самооборони долучилося багато осіб. Їх творили на сході Боснії – православний отець Сава Божич, селянин Радоє Керович; на заході й центрі – православний отець Ілля Родич, вчитель Урош Дренович, офіцер резерву Ілля Десеніч; в Далмації – православні отці Момчіло Джуіч (Момчило Р. Ђујић) і Пайо Попович. Тож ситуація потребувала опанування[511] .

Із національною стихію маємо до справи й у контексті волинських подій, хоча ця думка і викликає дискусії[512]. На переконання останнього командувача Української повстанської армії (УПА) Василя Кука (при всій заанґажованості у події іґнорувати його думку немає жодних підстав) – це була народна помста; те саме, що гайдамаччина; людей настільки розлютили, що тяжко їх було стримати[513] . Відповідно, цю селянську Жакерію, яка могла вийти з-під контролю, необхідно було опанувати і очолити. Зрештою, підтверджують таке бачення ситуації і його політичні опоненти. Інформація про масову участь православного сільського населення "у нападах, підпалах і вбивствах, часто (...) дуже жорстоких (...), за участю (...) навіть жінок і (восьмирічних) дітей", спрямованих проти вчорашніх сусідів-поляків, є в численних документах польського підпілля і розповідях свідків[514]. Командир совєтського партизанського загону Петро Вершигора також 4 березня 1944 р. писав: "Не можна допустити в Польщі тієї помилки, яку ми зробили на Волині, віддавши керівництво народним

[511] A. Karbowiak, *Z wiarą w Goga – Za Króla i Ojczyznę! Generał Dragoljub „Draža" Michajlović i serbscy Czetnicy w okresie II wojny światowej*, „Glaukopis" 2009, nr 13 – 14, s. 136 – 137.

[512] G. Motyka, *Zbrodnia wołyńska 1943 i mit buntu ludowego*, „Dzieje Najnowsze" 2016, nr 1, s. 53–66.

[513] Василь Кук: *"УПА наказу не віддавала..."*, "Політика і культура" 2003, 25 липня – 7 серпня, № 28 – 29, с. 12 – 13.

[514] Б. Гудь, *Від Люблінської унії до Волинських масакр. Чотири есе про українсько-польську історію*, Київ 2025, с. 260.

повстанням проти німців у руки контрреволюційних угрупувань націоналістів"[515].

Отже, Друга світова війна ознаменувала не лише нові геополітичні реалії, а й новий етап у відносинах між народами Центрально-Східної Європи та Балкан. Що важливо – це означало, що конфліктність на цих теренах набула нового виміру і ще більшого загострення, гітлерівська і совєтська окупація цю ситуацію не змінила. Радше накопичені кривди й образи знаходили вихід у кровопролитті, а суспільства були просякнуті взаємною ненавистю зверху до низу. Годі було сподіватися, що напруження, яке існувало, не переросте у збройне протистояння, а реалії війни не залишать ще болючіші та глибші рани. Боротьба відновилася з новою силою, а для досягненння бажаного ніхто не гребував будь-якими доступними засобами чи можливими жертвами. Тож Друга світова війна означала новий етап ескалації міжетнічних відносин.

Відносини між народами на фоні війни

Битви Другої світової війни не відсунули на другий план конфліктність у відносинах між європейськими націями. Народи, на теренах охоплених великою війною, намагалися утримати або отримати домінуючі позиції щодо інших етнічних груп. Хоча під час окупації ні литовці, ні українці, ні поляки не були правдивими господарями своєї землі, проте вони в легальний і нелегальний спосіб провадячи боротьбу за незалежність, домагалися впливу на Віленщині, у Західній Україні, Західній Білорусі, прагнули встановити там свій контроль. Саме тому слід погодитися з тими дослідниками, які засадничим уважають твердження про неуникненість українсько-польського чи литовсько-польського конфліктів у роки Другої світової війни. Ці протистояння були класичними прикладами продовження суперечок, коли дві нації висували претензії на ті ж території, включаючи їх у межі держав, які вони збиралися у найближчому майбутньому побудувати. А це означало – із теренами, де непольське населення переважало (Східна Галичина, Західна Волинь, Холмщина, Підляшшя), але які поляки вважали своїм "цивілізаційним здобутком"[516]. Або відповідно – обов'язковим включенням усіх теренів, де українці складали більшість чи Вільнюса і Віленщини як своєрідного сакруму литовської ідентичности.

[515] *Війна і міт. Невідома Друга світова*, за заг. ред. О. Зінченка, В. В'ятровича, М. Майорова, Харків 2016, с. 157.

[516] Л. О. Зашкільняк, *Українсько-польські стосунки XX ст. у суспільній свідомості українців і поляків*, "Вісник Львівського університету. Серія соціологічна" 2008, вип. 2, с. 129.

Засада *status quo ante bellum* щодо східних кордонів повинна була стати і стала каноном політики польського уряду. Як відомо, ще у роки Другої світової війни польський еміграційний уряд у Лондоні докладав усіх зусиль, щоб домогтися від антигітлерівської коаліції (а власне від Йосифа Сталіна (Иосиф Сталин) визнання кордонів 1939 р. Як доконаний факт у своєму звіті за січень 1943 р. начальник Центрального штабу партизанського руху Пантелеймон Пономаренко твердив: поляки щодо східних кордонів налаштовані непримиренно на дотримання умов Ризького договору, що є каноном польської політики; а більш скрайні елементи вимагають боротьби за східні кордони Ягеллонської Польщі[517]. Це пояснює завдання структур АК у Західній Україні, Західній Білорусі, Литві: захоплення місцевих окупаційних адміністрацій, які після втечі окупантів повинні зустріти совєтські війська як законні органи влади польського уряду. Не випадково головний командант АК генерал Стефан Ровецький у рапорті від 8 вересня 1942 р. писав, що головним противником поляків є німці, додаткові вороги – на першому місці українці, на другому – литовці[518].

Навіть у період ескалації польсько-українських відносин (влітку 1943 р.) польська сторона заявляла про неподільність кордонів Польщі: "[…]. Чудово розумію, що політичні чинники можуть змусити уряд до демонстрації бажання порозумітись з Росією, навіть без впевненості в можливости цього. Вважаю […], що порозуміння це можливе лише за умови визнання наших кордонів до вересня 1939 р. і запевнення суверенности Речіпосполитої. Вважаю, що бажання порозумітися з Росією повинно бути підкріплене виразним застереженням щодо Росії зі сторони цілого Краю і взагалі його збройних сил"[519].

Як сформулював Мєчислав Днєпровський (Mieczysław Dnieprowski): "Переважаюча частина польського суспільства зайняла рішучу, безоглядну і безкомпромісну позицію щодо українізму, вимагаючи радикального розв'язання цієї проблеми"[520]. Польський політикум попри відмінности не висловлював принципової незгоди. "Стронніцтво народове" територіяльну проєкцію краю вбачало крізь призму концепції Тримор'я. Від початку окупації твердилося, що після поразки Третього Райху, Польща повинна розширити свої кордони на захід, щоб ослабити ворога і отримати давні

[517] І. Білас, *Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*, у 2 кн., кн. 2, Київ 1994, с. 360–362.

[518] *Armia Krajowa w dokumentach. 1939 – 1945*, t. 2, Londyn 1973, s. 334.

[519] Archiwum Akt Nowych, zespół: Armia Krajowa (AK). Komendant Główny, sygn. 203/1, s. 11 –12.

[520] M. Dnieprowski, *Problem ukraiński a polska racja stanu*, Lwów 1943, s. 25.

терени. На переконання Конфедерації на сході Литва повинна бути пов'язана Люблінською унією; наступним етапом мало стати приєднання білоруських та українських земель аж по Збруч; це дало змогу приєднати Бесарабію та Буковину, відкривши доступ до Чорного моря[521].

Українська незалежна держава повинна була включати всі українські етнічні землі (а отже, Східну Галичину, Західну Волинь, Холмщину і Підляшшя). Загроза конфронтації була реальною з огляду на підтримку претензій на "Польщу по Збруч", трактування українського питання як об'єкта, а не суб'єкта міжнаціональних та міждержавних відносин і заперечення права українців на незалежність, щонайменше на "кресах". Навіть перед лицем настільки знаменного, однозначного і невідворотного, яким було виселення, утворення в цьому реґіоні потужного народного руху, безкомпромісного у своєму змаганні за незалежність, українці відреагували очікувано, стаючи активною стороною українсько-польського конфлікту.

Серед частини польського політикуму було розуміння ролі існування української державности. Так, у "Слов'янському бюлетені" читаємо: "В силу обставин і з огляду на наш більший досвід візьмемо молоду державу під опіку. Її існування, з огляду на старі загрози для нас з боку Росії та НІмеччини, є необхідним. З огляду на німецьку загрозу – у союзі з нами Україна успішно доповнить своїм економічним потенціялом (тваринництво, вугілля, промисловість) будь-який центральноєвропейський союз, а в значній мірі унезалежнить його від іноземних доставок, а німцям унеможливить диверсію. Щодо російської небезпеки – ослабить цю державу. Без України Росія взагалі перестане бути небезпечною для Центральної Європи, німці ж з моментом появи цієї держави будуть обмежені у своїх можливостях"[522]. Частина ж польського суспільства ніяк не могла позбутися дещо поблажливого ставлення до своїх сусідів: "малосвідомі (...), з вбогими державницькими традиціями (...), нецілісні культурно (...). Водночас є:

[521] P. Kurzawa, *Myśl polityczna polskiego konspiracyjnego ruchu narodowego w czasie II wojny światowej*, „Świat idei i polityki" 2017, t. 16, s. 323–353.

[522] Jan z Chociebuża, *Humań czy Hadziacz?*, „Biuletyn Słowiański" 1943, 30 czerwca, nr 5, s. 1–2. Мовою оригіналу: Siłą rzeczy i z tytułu naszego większego wyrobienia polityczno-kulturalnego ogarniemy swym wpływem młode bratnie państwo. Jego istnienie, wobec stałego zagrożenia nas przez Rosję i Niemcy, jest wprost konieczne. Wobec niebezpieczeństwa niemieckiego – zespolona z nami Ukraina dopełnia znakomicie swym potencjałem gospodarczym (żywność, rudy, węgieł, przemysł) każdy związek środkowoeuropejski, w znacznej mierze uniezależnia go od obcych dostaw, a Niemcom wytraca z ręki atut dywersji. Wobec niebezpieczeństwa rosyjskiego – osłabia to państwo. Bez Ukrainy Rosja w ogóle przestaje być groźna dla Środkowej Europy, Niemcy zaś z chwilę powstania tego państwa zostają mocno ograniczone w swych zaczepnych możliwościach.

близькими для нас слов'янським походженням, етнічно, такими як наші руські галичани і волиняни"[523].

Тут варто нагадати позицію Збігнєва Ковалевського (Zbigniew Marcin Kowalewski), який ще у 1990-х роках ствердив симетрію позицій при глибинній історичній асиметрії: "По одній стороні виступав визвольний рух народу, котрий історично належав до грона пануючих над українцями народів. По другій – визвольний рух поневоленого народу. Навіть якщо приблизно приймемо, що за роки війни серед поляків це спричинило втричі більше жертв, ніж серед українців, то не можемо забувати, що одна сторона намагалася зберегти панування, а друга старалася його усунути. Якщо визвольний рух гнобленого народу вдається до злочинів щодо пануючого, то причиною є сам гніт, а не бажання визволитися з-під нього"[524].

Рівно ж литовці навіть у думці не мали відмовлятися від столиці Вільнюса, поляки ж дотримувалися позиції: східний кордон Польщі має бути по лінії станом на початок Другої світової війни. [525] Розбіжності у підставовому для обох сторін віленському питанні означали мінімальні шанси досягнення компромісу. Обидві держави, обидві нації – Литва і Польща, литовці і поляки – під час війни, прагнучи зберегти національну самоідентичність, шукали символу, який би став метою їх політичної і збройної боротьби. Таким символом поза конкуренцією стала незалежна держава, і для цього потрібно було перемогти у різний період гітлерівців, росіян. Проте литовці пам'ятали про загрозу для литовського Вілюнюса з боку поляків, а останні відповідно не забули "литвінізації" Вільнюса 1939–1940 рр.[526]. У матеріялі "Дійсність й ілюзії" автор "Незалежної Литви" розмірковуючи про повоєнні відносини з сусідами твердив: "Поляки мріють про утримання у майбутній Польщі 7 мільйонів українців, 3 мільйонів білорусів, а можливо й Віленщини, а на заході 8 – 9 мільйонів німців [...]

[523] Jan z Chociebuża, *Humań czy Hadziacz?*, „Biuletyn Słowiański" 1943, 30 czerwca, nr 5, s. 1–2.

[524] Zbigniew Marcin Kowalewski, *Kwestia polska w powojennej strategii Ukraińskiej Powstańczej Armii*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego Nr. 1088. Prace Historyczne" 1993, nr 103, s. 189-224; З. Ковалевський, *Польське питання у повоєнній стратегії УПА*, "Україна: наука і культура" 1993, вип. 26–27, с. 205–206; З. Ковалевський, *Польське питання у післявоєнній стратегії Української Повстанської Армії*, "Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність" 2003, вип. 10: Волинь і Холмщина 1938 – 1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади, с. 287-333.

[525] Č. Laurinavičius, V. Sirutavičius, *Koniec wojny czy nowa okupacja?,* "Pamieć. pl" 2015, nr 10, s. 20–24.

[526] Див. детальніше: Kr.Tarka, *Konfrontacja czy współpraca? Litwa w polityce rządu na uchodźctwie 1939–1945*, Opole 1998.

Спроба відбудови східного кордону 1939 р. може лише погіршити відносини з сусідніми державами, а навіть створити умови, якими скористалися б наші спільні вороги"[527].

У свідомості і українського, і литовського політикуму існувало переконання, що післявоєнна доля народів та земель може вирішуватися подібно як це відбувалося після Першої світової війни. Тому, до прикладу, для литовської сторони було важливим підтвердження визнання альянтами литовськости Віленщини. Ще 1942 р. з'явилася литовська програмна декларація "Наші цілі" у якій зазначено: "Якими будуть відносини у післявоєнній Європі ще не знаємо, однак знаємо, що вирішили бути незалежною державою, яка у своїх кордонах повинна мати усіх литовців і усі литовські землі, незалежно від того, чи належали вони до Незалежної Литви, чи були у підпорядкуванні інших держав. Литва повинна об'єднати усіх литовців і з позиції мови, і з крови та походження, незалежно від того, якою мовою розмовляють нині. Тому прагнемо до Незалежної Литви з морським узбережжям на заході і віленським краєм на сході, зі столицею у Вільнюсі. За таку Литву будемо боротися до останнього"[528]. Відповідні повідомлення з'являлися час до часу у конспіративній пресі[529].

Проблема Львова і Вільнюса залишалася наріжним каменем українсько-польських та литовсько-польських відносин. Польські еліти під час війни навіть не допускали можливости відродження польської державности без Вільнюса/Вільна та Львова[530]. У свідомости більшости польського населення та діячів підпілля це було закономірним з огляду на участь в антигітлерівській боротьбі. У середині літа 1944 р. опанування цих двох міст (Львова та Вільнюса) стало першочерговою метою польського збройного підпілля. Автор реферату "Українська проблема через призму Лондона, Варшави і Львова" Ян-Кшиштоф Трембальський, викладаючи власні погляди на роль і місце Львова у відносинах між українами та поляками, виходив із переконання, що по-перше "сутністю польського Львова була завжди боротьба – і в рамках боротьби трактувалась завжди і трактується українська справа. Була то і є завжди боротьба за польськість

[527] *Tiktovė ir iliuzijos*, "Nepriklausoma Lietuva" 1943, m. liepos 15 d., nr 11 –12 (23 –24), p. 3.

[528] Centralne Archiwum Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, syg. 203/VII-37, k. 3: Armia Krajowa. Oddział VI. Wydział Informacji. Cyt. za: W. Borodziewicz, *Rozmowy polsko-litewskie w Wilnie 1942 – 1944*, „Przegląd Historyczny" 1989, nr 80/2, s. 322.

[529] J. Kozłowska, *Spór o Wilno w litewskiej prasie konspiracyjnej w 1943 roku*, „Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej" 2011, t. 6, s. 3-13.

[530] R. Kostro, *Wilno – konflikt i pojednanie*, „Nowa Europa Wschodnia" 2012, nr 3–4 (maj – sierpień), s. 96.

Львова і Червенської землі, боротьба за приналежність тієї території до Польщі"; по-друге, їх зумовлювали прояви "дикости і злочинности, які супроводжували українські акції останніх років, як зрештою супроводжували козацькі акції віками"[531]. До 1943 р. уряд Владислава Сікорського не зробив нічого, що могло б привернути на польський бік бодай частину українців. Керівництво підпілля не отримало інструкцій, як ставитися до українців і як себе поводити.

Абстрагуючись від дискусійних епізодів в історії литовського та польського підпіль, немає сумніву, що боротьбу вели передовсім за впливи на Віленщині, задля того, щоб після завершення війни мати можливість приєднати ці терени включити до своєї держави. Так чи інак, бої між відділами Плєхавічуса й АК є чудовим взірцем діаметрально протилежних інтересів обидвох суспільств, які претендують на одну й ту ж територію[532]. Позицію поляків Віленщини відображає огляд польсько-литовських відносин від 13 серпня 1941 р.[533]. Попри численні втрати у боротьбі за Вільнюс "литовці попри все не зречуться ані Вільнюса, ані Ошмян, ані Ліди, ані Гродна, ані Браславія, ані Августова, ані Сувалк, ані інших місцевостей Віленщини. Литовці готові не лише відродити незалежність, а й відновити контроль на усіх землях, на яких плине наша кров, де наше минуле".[534]

Як слушно зауважив Арунас Бубніс (Arūnas Bubnys): "Польсько-литовські взаємини у часі нацистської окупації були напруженими і ворожими. Взаємну ворожість вони маніфестували найрізноманітнішими доступними способами: починаючи від конфліктів на побутовому рівні і вуличних бійок до відвертої збройної боротьби"[535]. Уже наприкінці липня 1941 р. оперативна група В з Вільнюса доповідала про посилення литовсько-польського напруження[536]. Годі сподіватися, що ситуація з часом зміниться. У травні 1943 р. комендант Поліції безпеки та Служби безпеки Литви звітував у своєму рапорті: "Польсько-литовські відносини є

[531] M. Siwicki, *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*, t. 2, Warszawa 1992, s. 319–320. М. Сивіцький, *Історія польсько-українських конфліктів*, пер. з пол. Є. Петренка, т. 2, Київ 2005, с. 339–340.

[532] A. Srebrakowski, *Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989*, Toruń 2000, s. 69.

[533] *13 sierpnia, niepodpisana notatka w sprawie stosunków polsko-litewskich*, [w:] Jacek Tebinka (red.), *Polskie dokumenty dyplomatyczne 1941*, Warszawa 2013, s. 501 – 506.

[534] *Vilnius ir lenkai*, "Atžalynas" 1943, 30. X, nr 4, p. 3.

[535] A. Bubnys, *Stosunki „Istorijos detektyvai": Armija Krajova,* http://www.lrt.lt/mediateka/irasos/1013686033/istorijos-detektyvai-2018-02-27-istorijos-detektyvai-armija-krajova

[536] J. Tauber, *Zarys niemieckiej polityki okupacyjnej i stosunki etniczne w Wilnie w latach 1941–1944*, [w:] Edmund Dmitrow, Joachim Trauber (red.), *Stosunki etniczne podczas wojny i okupacji. Białystok i Wilno 1939 – 1944/45*, Białystok 2011, s. 119.

холодними й надалі перебувають у тіні минулого. Коли німці розпочинають акції проти поляків, у литовських колах їм співчувають, однак це людський порух, а не почуття політичної спільноти. Можливо литовці також бояться, що німці у майбутньому вчинять з ними так, як з поляками"[537].

Природньо польсько-литовський антагонізм знаходив своє увиразнення. Консервативна "Боротьба" писала: "Поведінка литовців у часі цієї війни переконує нас у тому, що незалежна литовська держава завжди буде причиною суперечок у Європі. Повернення до довоєнних відносин не лежить ані в інтересі Польщі, ані тривалого миру у Європі... Існує лише одне вирішення: включення Литви до польської держави"[538]. Згадаймо також характеристику польсько-литовських відносин, яку дав у своєму щоденнику Міхал Ромер: "Поглиблюється і загострюється раптово польсько-литовська ненависть у Вільнюсі. Антипольське налаштування литовців, яке завжди було великим, розростається. Особливо литовські поліціянти, активісти, молодь, жінки – дихають скаженою ненавистю до поляків, ображаючи їх при кожній оказії"[539].

Тенденція крайньокритичних оцінок дій протилежної сторони та звинувачень у всіх смертних гріхах є очевидною. Литовцям закидали найрізноманітніші провини:

- ✓ що жахливо ставляться до поляків, воюють з АК, ув'язнюють, висилають на примусові роботи до німців;
- ✓ громадськість прихильно ставиться до таких дій, тішиться з нещасть поляків;
- ✓ литовська поліція, служба безпеки й адміністрація у найрізноманітніший доступний спосіб знущається з поляків, використовуючи своє привілейоване становище;
- ✓ литовське суспільство співдіє з німцями;
- ✓ напротивагу полякам литовці розстрілюють євреїв і таким чином в очах цілого світу мають руки по лікті в крові[540].

Натомість, в одному з рапортів про ситуцію щодо польського руху опору у Литві від 11 листопада 1943 р. зазначено: "Діяльність литовців є уважно контрольованою нелеґальними організаціями. На підставі списку затримуються литовці, відверто ворожі до поляків. У випадку, якщо їх

[537] Lietuvos Centralis Valstybės Arhyvas R-1399, ap 1, b 26, BL 86, Raport z maja 1943.

[538] Цит, за: M. MacQuenn, *Polen, Litauer, Juden und Deutsche in Wilna 1939–1944* [w:] Wolfgang Benz (Hrsg.), *Judenmord in Litauen: Studien und Dokumente*, Berlin Metropol 1999, s. 65.

[539] M. Römer, Dzienniki, t. 6: 1939 – 1945, Warszawa 2019.

[540] A. Bubnys, *Etnopolityczne stereotypy Polaków i Litwinów w prasie konspiracyjnej lat 1942–1944*, „Konteksty" 1993, t. 47, nr 3–4, s. 23–24.

діяльність супроти поляків затята, (організації) не цураються їх знищення з крижаним насиллям, як це було у випадку кількох литовських функціонерів Поліції безпеки у Вільнюсі. Не зафіксовано акцій нелегальних польських організацій проти цивільної німецької адміністрації, оскільки поляк, якщо вже і змушений, то воліє працювати під керівництвом німецьким, аніж литовським"[541]. Негативні конотації до опонента були неприхованими і безапеляційними.

Не менш категорично висловлювалися і щодо українців. В опублікованій наприкінці 1943 р. "Волинь нас об'єднала" читаємо: "Волинь зробила більше, аніж ціла бібліотека праць з польсько-української тематики і десятки років дискусій. Українці не можуть мати у Польщі жодних політичних прав. Відповідні умови до економічного та культурного розвитку, але жодної співучасти в державному управлінні. Держава повинна управлятися з позицій одної цивілізаційної системи... Навіть українська інтеліґенція і священики з тією цивілізацією не мають нічого спільного, а у громаді вплетені не керовані та дикі інстинкти, які лагіднять лише хіба через цілі сторіччя виховання у відповідній культурній атмосфері"[542].

20 травня 1944 р. з'явилася "Відозва до литовців", у якій підполковник Александр Кржижановський (Aleksander Krzyżanowski, ps. „Wilk", „Wesołowski", „Dziemido") апелював до литовського суспільства про припинення антипольського курсу. Рівно ж у ньому звучала ультимативна вимога до литовської адміністрації, поліції та Саугуми щодо припинення боротьби з поляками та вислужування німцям. У протилежному випадку він погрожував вжити надзвичайних відплатних заходів[543].

В українському випадку у роки Другої світової війни йдеться про безпосередній вплив на розвиток конфлікту згаданого зіткнення двох концепцій – польської *status quo ante bellum* і української спроби утворення

[541] Lietuvos Centralis Valstybės Arhyvas R–1399, ap 1, b 33, Bl. Sf.

[542] *Wołyń nas zjednoczył*, "Naród" (Federacja Organizacji Narodowo-Katolickich „Unia" i Stronnictwo Pracy) 1943, nr 11 listopad, s. 3. Мовою оригіналу: Wołyń dokonał więcej niż cała biblioteka prac na tematy polsko-ukraińskie i dziesiątki lat dyskusyj. Ukraińcy nie mogą mieć w Polsce żadnych praw politycznych. Odpowiednie warunki do rozwoju gospodarczego i kulturalnego, ale żadnego współudziału w rządzeniu państwem. Państwo musi być urządzone według jednego sysytemu cywilizacyjnego. Wpływ na tem system mogą mieć tylko elementy przynależne nie tylko formalnie, ale całą swą istotą do cywilizacji zachodnio-chrześcijańskiej. Nawet ukraińscy inteligenci i księża z cywilizacją tą nie maja nic wspólnego, a w pospólstwie tkwia najbardziej nieopanowane i dzikie instynkty, które złagodnieją chyba dopiero po wiekach całych wychowania w odpowiedniej atmosferze kulturalnej. Dlatego Ukraińcy mogą przez długi jeszcze okres czasu być tylko obiektem, a nie subiektem państwowym.

[543] *Wezwanie do Litwinów* – ulotka wydana 20 maja 1944 przez Komendanta Okręgu Wileńskiego AK ppłk. Aleksandra Krzeżanowskiego „Wilka", [w:] J. Wolkonowski, *Starcie polsko-litewskie*, „Karta" 2001, nr 32, s. 82 – 83.

на тих теренах власної держави. До того ж, обидва народи вважали, що ніхто не може ні заперечити їхнього внеску у розвиток краю, ні пред'явити територіяльних претензій. Документи засвідчують консультації очільників українського та польського підпілля щодо майбутніх кордонів та позицій сторін з цього питання вже 1941 р. З огляду на принципи територіяльної цілісности Польської держави в кордонах 1939 р., поляки вважали західну частину України чи то пак східні території теренами, які мають й надалі належати до Польської держави після перемоги союзників над націонал-соціялістичною НІмеччиною. У програмах польського національного руху майбутня незалежна Польща не уявлялася без земель із домінуючим непольським населення (Східна Галичина, Західна Волинь, Холмщина, Підляшшя), але які є "цивілізаційним здобутком" поляків. У серпні 1943 р. керівництвом підпілля у Варшаві розробило тези у справі перемовин з українцями, де відправним пунктом була визнана засада утримання кордону 1939 р., а "Східні землі Речі Посполитої, визнані як національно мішані, мусять залишитись частиною Речі Посполитої, з огляду на визначний культурний та економічний внесок поляків і на тісні економічні зв'язки з рештою Польщі"[544]. Делегатура польського уряду поширила "Звернення до населення східних земель у зв'язку з наближенням німецько-радянського фронту" (датоване 15 листопада 1943 р.), у якому наголошувала: "На цих теренах багато століть поляки проживали спільно з українцями, білорусами і литовцями, котрі користувалися рівними правами і свободами під яким Річпосполита Польська ґарантує повну свободу і права в культурному, соціяльному й господарському розвитку"; а наприкінці йшлося про те, що з війни Польща повинна вийти "неподільна і велика"[545].

І при цьому обидві сторони *de facto* не хотіли і не могли відійти від своїх позицій. У листівках УПА містилися звернення до поляків покинути українські землі й відійти за Буг. У польських листівках, відповідно, зазначалося, що українці мають відступити на схід – за Збруч, шукати України не в Галичині та Волині, а в Києві та Харкові[546]. Даючи оцінку позиції у територіяльному питанні В. Левенко зауважував: "... слабим місцем польських антибольшевцьких сил є їхні імперіялістичні зазіхання на

[544] І. Шишкін, *Українське питання в політиці польського еміграційного уряду та підпілля в роки ІІ світової війни реакція еміграційного уряду і підпілля на загострення польсько-українських стосунків*, "Ї: незалежний культурологічний часопис" 2013, ч. 74, с. 168.

[545] *Armia Krajowa w dokumentach 1939 – 1945*, t. 6: Uzupełniernia, kom. red. Tadeusz Pełczyński et al., Londyn 1989, s. 358 – 359.

[546] О. Калакура, *"Третя сила" в нагнітанні польсько-українського протистояння*, [в:] *"Волинь-43": міти і реальність*, упоряд. М. Кучерепа, А. Шваб, Луцьк 2019, с. 152.

українські, білоруські і литовські землі. Поляки вже кількакратно в своїй історії заплатили за таку політику своєю державністю. Однак, не зробили після цього належних висновків ще й до сьогодні. Як можна так нереально і згубно оцінювати ситуацію?"[547].

Не стояли осторонь територіяльних суперечок хорвати і серби. У їх підґрунті у час Другої світової війни був проєкт "Гомогенної Сербії" Стевана Молєвича[548] про який вже згадували і який дає чітке уявлення про майбутню політику четників. Стеван Молєвич вбачав у багатоетнічному характері Югославії шкідливим для інтересів Сербії. І тому уважав, що "переселення та обмін населення, зокрема хорватів із сербських територій та сербів із хорватських, є єдиним способом встановити кордон і налагодити кращі відносини між ними, і таким чином усунути небезпеку повторення жахливих злочинів, які були скоєні під час попередньої і, зокрема, нинішньої війни, у всіх районах, де серби і хорвати жили разом, і де хорвати і мусульмани мали плани винищення сербів"[549]. Документи засвідчують інтеґрування цих ідей у політику четників. Наприкінці 1941 р. Молєвіч надіслав листа Драгіші Васічу[550], з якого випливає, що "гомогенізація" терену мала відбутися силовим шляхом. Саме тому потенціал четників не припустимо було розтрачувати безглуздо; ключові території слід захопити, щоб "очистити їх, перш ніж хтось зможе зреагувати"; а після цього "дорога буде відкрита – для хорватів – для Хорватії, а для мусульман до Туреччини або Албанії"; статистика щодо "переселення" свідчила про ймовірну депортацію 2, 6 млн несербського населення з "однорідної Сербії". Так чи інак документи та дії сербських четників роблять небезпідставними твердження про плановану ними "етнічну чистку".

При цьому на переконання політичного проводу потрібно було берегти сили задля досягнення стратегічних цілей. Так, четники відповідно до декларації еміграційного уряд від 22 липня 1941 р. повинні були уникати

---

[547] В. Левенко, *Помилкова політика польських антибільшовицьких сил та згубні наслідки*, Б. м. 1948, с. 18.

[548] Стеван Молєвіч (1888 – 1959) – вивчав право у Загребському університеті, працював адвокатом у Баня Луці. Як громадський діяч у міжвоєння очолював югославсько-французький, югославсько-британський та Ротарі клуб. Під час Другої світової війни став ідеологом четництва. У 1946 р. комуністична влада на Белградському процесі засудила йооґо до 20 років ув'язнення, де й помер.

[549] Стеван Мољевић, *Хомогена Србија*, proglas obharodovan 30 juna, https://www.scribd.com/doc/119920643/DR-STEVAN-MOLJEVIC-HOMOGENA-SRBIJA

[550] Другіш Васіч (1885 – 1945) – сербський і югославський юрист, письменник і публіицст. Приєднався до руху четників влітку 1941 р., увійшов до Центрального національного комітету і став одним з трьох найвпливовіших його членів.

битв і чекати сигналу. Прем'єр-міністр Душан Симович (Душан Симовић) закликав уникати будь-яких дій, які могли б спровокувати репресії, перш ніж настане час загального повстання, яке в часі мало співпасти з висадкою експедиційних сил союзників у Югославії.

Рівно ж, стратегію збереження сил задля загального повстання і реалізації політики доконаних фактів контролю за теренами Другої Речіпосполитої, сформулювали у плані "Буря" представники польського політичного проводу. Саме цим зумовлені були суперечки між керівництвом польського підпілля у Варшаві та його представниками на Волині під час ескалації протистояння.

У картині етнічних конфліктів часів Другої світової війни важливим елементом, пов'язаним з попередньою тезою, є участь у них підрозділів національних підпіль. Саме це дає підстави частині дослідників тлумачити їх як збройне протистояння між ними з відповідним висновками, що з нього випливають. Боротьба литовського, українського та польського підпіль у роки Другої світової війни увиразнювала територіальні суперечки. При цьому жодна зі сторін не була налаштована на компроміс, а отже, слід говорити про неуникність конфліктів у трикутнику Україна–Польща–Литва. Представники українського, польського, литовського підпіль не бачили шансів знайти спільну мову. Паралельно в часі Другої світової війни створюються національні партизанські формування – УПА, Литовська армія свободи (Lietuvos Laisvės Armija – LLA) та АК. Можна твердити, що антагонізм литовсько-польський та українсько-польський поступово набрав форм збройного конфлікту між LVR (Lietuvos Vietinė Rinktinė; Litauische Sonderverbände) та польським підпіллям. Рівно, події на Волині, Східній Галичині, Холмщині та Підляшші можна тлумачити як збройне протистояння між УПА та АК.

Литовці чи українці розглядали польські формування (зокрема АК), які діяли на теренах Віленщини чи Західної України, як потенційних окупантів і, відповідно, вели з ними непримиренну боротьбу. Литовська підпільна преса однозгідно засуджувала діяльність підрозділів АК на Віленщині, вбачаючи у них загарбницькі наміри польського імперіялізму щодо литовців та інших сусідів[551]. Як ствердив Петрас Станкерас (Petras Stankeras), навіть серед литовського антинацистського підпілля були переконані, що таких образ/кривд, як від поляків, Литва не зазнала ані від німців, ані від росіян[552]. Поляки ж не змогли вибачити литовцям і українцям їхніх дій після осені 1939 р., які вони сприйняли як колаборацію та зраду,

[551] *Lenkų – vokiečių sėbravimas*, "Laisvės kovotojas" 1944, m. balandžio d. 9, nr 25, p. 2.

[552] П. Станкерас, *Литовские полицейские батальоны. 1941–1945,* Москва, 2009.

про що вже згадано. Тож підпільні збройні формування, які воювали на спірних теренах, представляли кожна національні інтереси, що унеможливлювало досягнення порозуміння[553].

Це спричиняло звинувачення опонента у найрізноманітніших гріхах і перекладання на нього провини за ескалацію напруження.

Найтрагічніші події відбулися у травні 1942 р. у Швянченісі (лит. Švenčionys, польською Święciany), коли підрозділ литовської поліції під командуванням Йонаса Мацєлєвічуса (Jonas Maciulevičius) розстріляв за оцінками польських авторів щонайменше 450 поляків[554]. Однак, слід пам'ятати, що хоча списки осіб до ліквідації, саму екзекуцію виконували литовські відділи поліції та понарські стрільці, все ж цей злочин був відголоском вбивства совєтською партизанкою представників окупаційної адміністрації і саме нацисти прийняли рішення про акцію у відповідь на мирному населенні[555]. Наприкінці 1943 р. число атак польської партизанки на литовські поліцейські підрозділи, структури адміністрації та просто осіб литовського походження, які помічені у співпраці з окупантом збільшилася. 28 грудня 1943 р. 3-я Бригада АК капітана Ґраціяна Фруга "Щербця" (Gracjan Fróg, ps. „Szczerbiec) атакувала містечко Тургєлє. Було здобуто постерунок поліції і знищено урядову документацію, литовських поліцейських роззброїли й звільнили. У ночі з 17 на 18 січня розбито постерунок поліції в Шумську. 29 поліцейських піддалося, яких згодом звільнили. 13 березня був розбитий литовський поліцейський постерунок у Грайжискас, де вбили 1 поліцейського, а 28 роззброїли і відпустили. 30 березня здобуто Трокай (або Троки)[556].

В українсько-польському дискурсі списи ламають довкола подій у Гуті Пеняцькій, не один рік мусується теза про винищення тут у лютому 1944 р. польського населення підрозділом української дивізії СС "Галичина". Однак архівні матеріяли змальовують не таку однозначну картину. Передовсім варто зауважити про присутність там не підрозділу галицької дивізії, а короткочасне дислокування третього батальйону 4-го полку галицьких

[553] B. Jundo-Kaliszewska, *Etnolingwistyczna istota nacjonalizmu litewskiego i antypolonizm Litwinów na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w.*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia histotoca" 2013, t. 91, s. 229.

[554] R. Wróbel, *Okupacja niemiecka Wileńszczyzny. 1941–1944*. Szkic historyczny dla szkół, Warszawa 2013, s. 9.

[555] M. Karbowiak, M. Karbowiak, *Bohaterowie czy zbrodniarze? Rozmowy o polskim podziemiu*, Rzeszów 2025, s. 34.

[556] H. Piskunowicz, *Działalność zbrojna Armii Krajowej na Wileńszczyźnie 1941 – 1945* [w:] Z. Boradyn, A. Chmielarz, H. Piskunowicz, *Z dziejów Armii Krajowej na Nowogródczyźnie i Wileńszczyźnie (1941 – 1945). Studia*, Warszawa 1997, s. 42.

добровольців, який справді мав бій під селом. По-друге, акцію на Гуту Пеняцьку спровокувала дислокація совєтського загону Кундіуса[557], у складі якого діяла диверсійна група колишніх кримінальних злочинців. По-третє, документи засвідчують активну діяльність на цих теренах Таємної польової поліції, яка здійснювала провокації на теренах Галичини і 24 лютого 1944 р. вояків саме цього спецпідрозділу потрапили під сильний вогонь у Гуті Пеняцькій. По-четверте, є підстави уважати, що розправу вчинив німецький підрозділ, який увійшов у село після відходу українських вояків, і саме він "повністю знищив село", за винятком церкви[558]. Тож так чи інак, потрібно говорити про долю мешканців цього галицького села як показовий приклад того, як нацистські та совєтські сили успішно стравлювали українців та поляків.

І в українсько-польському, і в литовсько-польському, і в сербсько-хорватському випадках польські дослідники послуговуються формулою "відплатности" акцій. Так, знаний дослідник українсько-польського протистояння Ґжеґож Мотика переконаний, що щодо відплатних акцій проти литовців можна бути певними, що вони виникали із засади активної самооборони, приготованої на Віленщині ще 1942 р.[559]. Розмірковуючи про дії відділів четників (масові вбивства хорватів та боснійських мусульман) польський історик описував їх як відповідь за злочини усташів[560]. Українсько-польський кейс цей автор тлумачив як причину (не виправдовуючи) категорично – розмір і жорстокість злочинів українських націоналістів повинні були викликати гнів і в результаті призвести до брутальних польських відплатних акцій[561].

Логіка пояснення своїх дій попередніми кроками опонента, покладання колективної відповідальности проявилася ще у роки конфлікту. Так, 20 травня 1944 р. полковник Александр Кржижановський "Вовк" („Wilk") видав відозву "Звернення до литовців", у якій відповідальність за стан польсько-литовських відносин покладав винятково на литовців і востаннє застерігав усе литовське суспільство перед наслідками боротьби,

[557] 200-особовий Золочівський партизанський загін (керівник – лікар капітан А. Кундіус) у якому поляки складали 90 %.

[558] Детально про події у Гуті Пеняцькій див.: Д. Чобіт, *Загибель Гути Пеняцької 28 лютого 1944 року*, книга перша: Трагедія, Київ 2020.

[559] G. Motyka, *Wołyń'43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, politylka historyczna*, Kraków 2016, s. 103.

[560] G. Motyka, *Wołyń'43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, politylka historyczna*, Kraków 2016, s. 179.

[561] G. Motyka, *Wołyń'43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, politylka historyczna*, Kraków 2016, s. 105.

спровокованої його лідерами та погрожував польськими відплатними діями на литовських землях[562]. Покладав відповідальність за українсько-польське кровопролиття на поляків і Дмитро Клячківський ("Клим Савур).

Попри поширеність у польській історіографії тлумачення акцій польського підпілля як "відплатних", це не є підставою применшення трагічности долі жертв. Як слушно визнають деякі автори визнають, далеко не всі дії польських підрозділів були гуманними; неодноразово доходило до актів жорстокости – і не лише на литовських поліціянтах, а й на цивільній людності. Так, навесні 1944 р. відділ АК "Блискавиця" під керівництвом пор. Пьотра Сльоніна "Пьотра" (ppor. Piotr Jarosz vel Piotr Słonina) здійснив у околицях Підбереззя (Podbrzezie) акцію застрашення литовських осадників, яких поселили у польських господарствах. Згідно зі звітом литовської поліції: "Польські партизани застосовують терор щодо литовських репатріянтів, змусивши 330 до втечі з Мейшагольської (gmina Mejszagoła) і Підберезької (gmina Podbrzezie / Paberže) ґмін"[563].

Подібні характеристики є у сербсько-хорватському кейсі. Четники, окрім "відплатних акцій" на хорватських чи мусульманських підрозділах, нерідко у співпраці з селянами, спустошували цілі села, де проживали зненавиджені ними етноси[564]. До таких екзекуцій дійшло уже в квітні 1941 р. Однією з місцевостей, де сербські групи самооборони вчинили масове вбивство хорватів стала Босанско-Ґрахово (Bosansko Grahovo). 27 липня 1941 р. там загинуло 62 хорвати, зокрема 5 жінок та 9 дітей; будинки сплюндрували й спалили. Черговий злочин зафіксований у Куленi-Вакуф (Kulen Vakuf) 5 вересня 1941 р., де замордовано 1 тис. мусульман і хорватів[565]. Трагедію мешканців цієї місцевости пов'язують/виправдовують ймовірною співпрацею мусульманського населення з усташами[566]. І це був лише початок, а найбільшого розмаху хвиля нападів отримала у грудні 1941 р. – лютому 1942 р. Полковник Петар Бакович рапортував 5 вересня 1942 р. про вбивство 1 200 усташів і 1000 мусульман і власні втрати у 4 вбитих і 5 поранених, а 23 жовтня 1942 р. про операцію в околицях Позору,

[562] Z. Koran-Żebryk, *Biała księga w obronie Armii Krajowej na Wileńszczyźnie*, Lublin 1991, s. 116.

[563] T. Szynkowski, *„Błyskawica" na Ziemi Sużańskiej*, Wilno 2000, s. 81.

[564] N. Malcolm, *Bosnia. Kratka povijest*, Saraewo 2011, s. 312.

[565] Steven L. Burg & Paul S. Shoup, *The War in Bosnia-Hercegouina: Ethnic Conflict and International Interuention*, Armonk – London 2000, p. 30; Mr. Zdravko Dizdar, *Chetnik genocidal crimes againsr Croatians and Muslims in Bosnia and Herzegouina and against Croatians in Croatia during World War II (1941 – 1945)*, 1996.

[566] M. A. Horae, *Genocide and Resistance in Hitler's Bosnia: The Partisans and the Chetniks 1941 – 1943*, London 2006, p. 106 – 108.

під час якої було вбито 2 000 хорватів та мусульман. Доказом причетности відділів четників до знищення мирних мешканців є депеша - звіт полковника Павле Джуричича до ген. Михайловича від 13 лютого 1943 р. З неї випливає, що підлеглі йому четники вбили 1 200 усташів (чоловіків) та знищили 8 000 жінок, старших і дітей (тоді як їх втрати були 22 вбитих і 32 поранених)[567].

Щоб виправдати ці дії четників деякі дослідники висловлюють думку, що загони, пов'язані зі злочинами проти мирних мешканців, не були контрольовані вищим керівництвом четників на чолі з Драже Михайловичем, а головним мотивом нападників у багатьох випадках була помта за попередні вбивства сербів усташами і мусульманами у цих місцевостях[568].

Закцентуймо на важливому моменті, який є подібним і в українсько-польському, і в литовсько-польському контекстах та впливає на сприйняття конфлікту. Уже в роки Другої світової війни інформаційна складова сприйняття конфліктів виявилася надважливою. І це добре ілюструють кроки польської сторони. Була розпочата акція у пресі та на радіо показу литовського варварства. Так з'явилася стаття "проти братовбивства", яка розповідала про свєнцянський[569] та олькєницький[570] випадки і литовські репресії на Віленщині [571]. У подібному ключі інформацію далі лише продовжували. В українсько-польському контексті цікавий інший приклад. Уже під час міжетнічного протистояння керівництвом польського підпілля видало наказ про його фотофіксацію на місцях.

У роки Другої світової війни були спроби віднайти, пов'язати події українсько-польського та литовсько-польського конфліктів. Те, що відбувалося на Волині, зокрема вбивства мирних жителів, намагаються потрактувати як надихаюче для деяких литовських середовищ [572]. Як підтвердження посилаються на публікацію у конспіративній пресі, де

[567] www.hic.hr.books/seeurope/013e-dizdar.htm#top An International Symposium in South-Eastern Europe 1918–1995, Mr Zdravko Dizdar, Chetnik genocidal crimes against Croatiand and Muslims in Bosnia and Herzegouina and against Croatians in Croatia during world war II (1941 – 1945)

[568] М. Самарџић, *Борбе четника против Немаца и Усташа 1941 – 45*, друго изменено и допуено изданье, Крагујевац 2019.

[569] Швянченіс (лит. Švenčionys)

[570] Валькінінкай (пол. Olkieniki, лит. Valkininkai)

[571] *Zbrodniarze na Wileńszczyźnie. Litwini wspólnikami Niemców w mordowaniu Polaków* , „Dziennik Polski" Londyn 1942, 26 września, nr 680, s. 2, 4.

[572] P. Rokicki, *Glinciszki i Dubinki: zbrodnie wojenne na Wileńszczyźnie w połowie 1944 roku i ich konsekwencje we współczesnych relacjach polsko-litewskich*, Warszawa 2015, s. 145.

стверджено: "А поляки повинні собі запам'ятати: в межах сувальського договору на литовській стороні жоден збройний підрозділ чи "місцевих" чи немісцевих поляків не повинен з'явитися. В іншому випадку війна, війна безжальна з тим, хто мешкаючи на литовській землі, виступить проти Литви. Підемо за українським прикладом".

Друга світова війна стала продовженням тих конфліктів, які існували між європейськими народами і лише закріпила антагонізм на лінії "свій" – "чужий", закладений у попередні періоди. Якщо до цього додати непримиренність позицій конфліктуючих сторін, то події того часу стають цілком передбачуваними та прогнозованими. Українсько-польські, литовсько-польські та сербсько-хорватські відносини цього часу радше слід уважати класичним прикладом розгортання міжнаціональних конфліктів.

Національні рухи, міжетнічні конфлікти: герої чи злочинці

Найконтроверсійніше питання в історії міжнаціональних відносин у роки Другої світової війни – причетність відділів національного підпілля до акцій знищення цивільних[573]. Це і не дивно, адже це підважує візію минулого, де "свої" винятково герої, а провина за всі негаразди перекладаються на "іншого".

Символом литовсько-польського конфлікту стало знищення польського населення відділом литовської поліції у Глітішках (Glitiškės) та литовського – вояками АК у Дубинках (Dubingiai)[574]. Уже по свіжих слідах у польській конспіративній пресі можна було прочитати скрайні оцінки: "Злочини литовських звірів своїм звірством перевищує усі їх жорстокості до того у Вільнюсі, Свєцянах і Олкеніках. Наскільки у тих останніх випадках литовці були, можливо, виконавцями наказів гітлерівських чудовищ, то у Глітішках вчинити вони свій злочин винятково з власної ініціативи і виконали свою помсту на поляках з цілою жорстокістю, жахливо катуючи свої жертви перед смертю"[575]. У польських джерелах твердилося, що метою

[573] Тут, услід за Яцеком Куронем, варто нагадати епізод з фільму Аґнєшки Арнольд "Герой", присвячений "Бурому", про якого йтиметься далі. На початку стрічки аківському командиру приписують слова: будьте обережні, хлопці, бо між партизаном і бандитом є лише один крок; треба дуже вважати, щоб не зробити того кроку. Далеко не всі учасники національної партизанки не перетнули цієї межі.

[574] P. Rokicki, *Glinciszki i Dubinki: zbrodnie wojenne na Wileńszczyźnie w połowie 1944 roku i ich konsekwencje we współczesnych relacjach polsko-litewskich*, Warszawa 2015, s. 13.

[575] *Bestialska zbrodnia Litwinów w Glinciszkach*, „Jednością Silni" 1944, nr 9, s. 3. Цит. за: P. Rokicki, *Glinciszki i Dubinki: zbrodnie wojenne na Wileńszczyźnie w połowie 1944 roku i ich*

акції у Дубинках було покарати литовських поліцейських, відповідальних за вбивства у Глітішках. Однак, у Дубинках не було поліцейської дільниці, а до Підбереззя, де базувалися литовці, вони навіть не наблизилися.

Гарячі суперечки, окрім кількости жертв[576], викликає причетність до цих подій Зиґмунта Шендзеляжа "Лупашки" (Zygmunt Szendzielarz), якого одні оцінюють як "може найкращого коменданта повоєнної партизанки"[577], інші – як постать "з кров'ю на руках"[578]. Не випадково його особа викликає контроверсії не лише у литовсько-польському, а й внутрішньопольському дискурсі[579]. Водночас більшість польських істориків намагається будь що довести, що ні Александр Кржижановський, ні Зиґмунт Шенджеляж не віддавали наказу про знищення мирних мешканців Дубинок, і що це було самоуправством людей, підпорядкованих "Лупашці", які безпосередньо

konsekwencje we współczesnych relacjach polsko-litewskich, Warszawa 2015, s. 265–266. Мовою оригіналу: „Zbrodnia zbirów litewskich w Glinciszkach w swym zezwierzęceniu przewyższa wszystkie ich dotychczasowe okrucieństwa w Wilnie, Święcianach i Olkienikach. O ile w tych ostatnich wypadkach Litwini byli, być może, wykonawcami rozkazów bestii hitlerowskiej, to w Glinciszkach dokonali oni swej zbrodni z własnego wyłącznie popędu i wykonali swą zemstę na Polakach z całym okrucieństwem katując okropnie swe ofiary przed śmiercią".

[576] Між литовською та польською історіографією точаться суперечки щодо кількости жертв цих нападів. Відповідно до тверджень польських науковців, у Глітішках винищено 38-39 осіб, литовські ж автори подають кількість від 26 до 39 (R. Zizas, *Lietuvių savisaugos (apsaugos) batalionų karių nuostoliai Vokietijos–SSRS karo metu (1941–1945)*, "Karo archyvas" Vilnius 2004, t. 19, s. 250; A. Bubnys, *Stosunki litewsko-polskie podczas II wojny światowej* [w:] *Tematy polsko-litewskie. Historia, literatura, edukacja*, pod. red. Roberta Traby, Olsztyn 1999, s. 131; A. Bubnys, *Pasipriešinimo judėjimai Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais: lenkų pogrindis 1939-1945 m.;* Lietuvos istorijos institutas, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, Vilnius 2015, p. 198. Так само у літературі можна зустріти різну кількість жертв акції у Дубинках. У працях польських істориків найчастіше називають 27 осіб, у той час як у литовській – орієнтовно 100 осіб (R. Zizas A*rmijos krajovos viekla Lietuvoje 1942–1944 metais, Armija krajova Lietuvoje*, Vilnius 1995, p. 33; A. Bubnys, *Stosunki litewsko-polskie podczas II wojny światowej* [w:] *Tematy polsko-litewskie. Historia, literatura, edukacja*, pod. red. R. Traby, Olsztyn 1999, s. 131). Зрештою, подібні суперечки та мітологізація масштабів конфлікту є і в українсько-польському, і у сербсько-хорватському випадках.

[577] G. Motyka, *Gdzie „Łupaszka", gdzie „Bury",* „Nowa Europa Wschodnia" 2016, nr ¾, s. 148.

[578] P. Skura, *Z krwią na rękach: odpowiadamy „Naszemu Dziennikowi",* „Trybuna (wyd. zasadnicze)" 2006, 01. 03, nr 51, s. 3.

[579] Див. напр.: W. Czuchnowski i Aleksander Radczenko, *Litewska zbrodnia majowa „Łupaszki,* „Gazeta Wyborcza" 2016, 10 maja, nr 108, s. 6; P. Dybicz i Krzysztof Wasilewski, *Krew na rękach „Wyklętych*", „Przegląd" 2016, 29. II – 6. III. nr 9, s. 12–16; P. Smoleński, *Wojna majora „Łupaszki": historia wojenna,* „Ale Historia: tygodnik historyczny" 2013, 2 września, nr 35), s. 12–13; K. Wasilewski Z*brodnie bohaterów IPN*, „Przegląd" Warszawa 2018, 26. II – 4. III, nr 9, s. 12–16; P. Wroński *Historia zamieniana w mit: czy „Łupaszka" to dziś wzór dla młodych*, „Gazeta Wyborcza" 2016, 27 kwietnia, nr 98, s. 12; P. Zychowicz, *Skazy na pancerzach. Czarne karty epopei Żołnierzy Wykletych*, Poznań 2018.

керували розправою – поручника Віктора Вьончка (Wiktor Węcek, ps. „Rakoczy") й вахмістра Антонія Римши (Antoni Rymsza, ps. Maks). Водночас фахівці підрозділ "Лупашки" відзначають як найдисципліноваиший у Віленській окрузі АК. Тож, навряд чи є безпідставним висновок Олега Латишонка, що "Лупашка цих людей послав і після цього вони не отримали жодного покарання за масове вбивство мирного населення. Неможливо уявити, щоб хтось самовільно здійснив злочин такого масштабу"[580], у той час як для самого "Лупашки" він вирізнявся лишень кількістю жертв. Польський історик Павел Рокицький (Paweł Rokicki) у своєму найґрунтовнішому на сьогодні дослідженні подій у цих двох населених пунктах прямо назвав події у Глітішках і Дубинках воєнними злочинами, а самого "Лупашку" – воєнним злочинцем[581]. Роман Кораб-Жебрик твердив: "Цей одиничний випадок колективного злочину на цивільних в історії АК на Віленщині є злочином, який заплямував честь Армії крайової. Такий вчинок був чужим епосові АК. Не можна цього злочину виправдати надзвичайними обставинами"[582].

Рівно ж потрібно згадати, що учасник операції "Остра брама" Ромуальд Райз (Romuald Rajs) "Бурий"[583] відзначився ліквідацією у січні та лютому 1946 р. десятків мирних білоруських селян на Підляшші в околицях міста Більська-Підляського. Подібно можна назвати Мечислава Паздерського (Mieczysław Pazderski) "Сірого", який брав участь у нападі Національних збройних сил (NSZ) на українське село Верховини 6 червня 1945 р., коли загинуло майже 240 осіб; Юзефа Задзерського (Józef Zadzierski) "Волиняка",

[580] D. Drob, *„Łupaszko" zbrodniarzem wojennym? Prof. Łatyszonek: Ludzie zostali wytypowani i zamordowani z zimną krwią*, https://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/7,114883,25395390,lupaszko-zbrodniarzev-wojennym-prof.-latyszonek-ludzie-zostali.html

[581] P. Rokicki, G*linciszki i Dubinki. Zbrodnie wojenne na Wileńszczyźnie w połowie 1944 roku i ich konsekwencje we współczesnych relacjach polsko-litewskich*, Warszawa 2015, s. 11, 13 та ін.

[582] R. Korab-Żebryk, *Biała Księga w obronie Armii Krajowej na Wileńszczyźnie*, Lublin 1991, s. 138. Мовою оригіналу: Ten pojedynczy przypadek w historii AK na Wileńszczyźnie zbiorowego mordu na cywilnej ludności jest zbrodnią, która splamiła honor Armii Krajowej. Takie postępowanie obce było etosowi AK. Nie mogą tej zbrodni usprawiedliwić nadzwyczajne okoliczności – zrozumiałe wzburzenie całego oddziału na wieść o wymordowaniu w Glinciszkach prawie 40 Polaków, w tym ciężarnych kobiet. Starców i dzieci.

[583] Якби на цьому біографія "Бурого" закінчилася, то він, мабуть, був би реальним кандидатом у герої. Райс був талановитим і мужнім командиром, за участь у боях під Вільнюсом був нагороджений Хрестом Доблесті й орденом Virtuti Militari. У липні 1944 р. йому вдалося уникнути арешту совєтськими карними органами і продовжити боротьбу спочатку у "постаківському" підпіллі, а з вересня 1945 р. – у Національному військовому союзі (NZW, командир загону особливих операцій). Схоплений комуністичними спецслужбами, був засуджений до смерті й страчений 1949 р.

підрозділ NSZ якого у ніч на 18 квітня 1945 р. розгромив українське село Пискоровичі; Юзефа Бісса "Вацлава", який командував загоном АК під час спалення українського села Павлокоми 3 березня 1945 р. За вбивство представників єврейської та словацької національностей на Підгаллі відповідальність несе інший відомий партизанський провідник Юзеф Курась (Józef Kuraś) "Вогонь".

Це події, які не вписуються в однозначно позитивний образ боротьби з червоним чи коричневим злом і суперечить спробі частини суспільств (українського, литовського, польського) зобразити минуле у чорно-білих барвах, адже представники національних підпіль, як і будь-яких армій, не були ні ангелами, ні дияволами[584].

У цій проблемі є декілька вимірів (незалежно ходить про литовсько-польський чи українсько-польський контекст). Перший стосується питання наскільки відповідальність окремих представників і груп можна перекладати на весь рух спротиву чи на його керівництво. Адже і "повстанців" в Україні, і "лісових братів" у Литві, і "проклятих солдатів" у Польщі шанують саме як борців за незалежність своїх націй і держав. Відповідно, будь-які спроби звинуватити їх у воєнних злочинах сприймають дуже боляче. Як твердив Леонід Кравчук – український політик, президент, якого важко запідозрити у прихильності до націоналізму: "Ми можемо розглядати події як боротьбу проти окупації. Якщо ж ми не будемо на цьому акцентувати увагу і скажемо, що це була тільки воля якоїсь, скажімо так, екстремістської частини народу, тим часом хочемо ми цього чи ні, але засудимо національно-визвольний рух як такий"[585].

Інший аспект стосується навіть не так випрацювання єдиної оцінки подій чи постатей, як неприпустимості застосування "подвійних" стандартів. Адже, прикметною слід вважати реакцію польської сторони на кроки України та Литви з вшанування керівників національно-визвольних рухів. Так, бурхливу реакцію викликало рішення президента Литви 2004 р. про посмертне нагородження командира Литовського допоміжного корпусу Повіласа Плехавічюса (Povilas Plechavičius)[586], якого польська свідомість сприймає як колаборанта[587]. Ще гостріше відреагували у Польщі на рішення

[584] Детальніше див.: P. Zychowicz, *Skazy na pancerzach. Czarny karty epopei Żołnierzy Wyklętych,* Poznań 2018.

[585] *Волинь 1943 / 1944: невідома трагедія: Національна гідність – це правда для себе і для своїх нащадків*, "День" 2003, 7 травня, с. 4-5; 16 травня, с. 4-5.

[586] В. Сафроновас, *О тенденциях полытыкы воспоминания в современной Литве*, "Ab Imperio» 2009, nr 3, с. 449.

[587] D. Markowski, *Płonące Kresy. Operacja "Burza" na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2011, s. 105.

українського лідера Віктора Ющенка відзначити найвищими державними нагородами Степана Бандеру та Романа Шухевича. У той самий час згадуваного Зиґмунта Шедзеляжа ("Лупашку") 25 червня 1988 р. президент РП на вигнанні відзначив золотим хрестом ордену Virtuti Militari; 1993 р. військова прокуратура Найвищого Суду реабілітувала; 9 листопада 2007 р. "за видатні заслуги для незалежности Польської Республіки" указом Лех Качинський (Lech Kaczyński) відзначив його Хрестом Ордену Відродження Польщі; і, нарешті, з усіма урочистостями та за участі Президента РП Анджея Дуди (Andrzej Duda) 24 квітня 2016 р. відбулося перепоховання на варшавських Повонзках [588]. У такому випадку, навряд чи виправдане категоричне неприйняття польською стороною вшанування в Україні того ж Дмитра Клячківського (Клима Савура). Проблемою є те, що ті хто возвеличує "Бурого", "Лупашку", "Вогня" й інших членів повоєнного збройного підпілля мають підтримку, адже в офіційній історичній політиці, презентованій головно Інститутом національної пам'яті та націоналістичними структурами, "прокляті солдати" постають тими, хто "став на сторону вільної Польщі і ніколи не здалися" (як формулював це президент Анджей Дуда)[589].

Доцільно зазначити, що терени охоплені етнічними конфліктами у роки Другої світової війни були полем боротьби "всіх проти всіх". Саме так характеризували окуповані югославські терени Болєслав Оцєшек [590], Александер Чіхос[591] чи Ельжбета Знамєровська-Рокк: "... можна говорити, що територія окупованих югославських земель під час Другої світової війни спричинився до збройної боротьби всіх проти всіх: усташів з четниками, четників з комуністами, усташів з партизанами" [592]. Так, "Братовбивча боротьба, до якої дійшло поміж двома рухами опору у Сербії, уможливила німцям приведення порядку меншими силами, аніж сподівалися. Німецькі відплатні акції були нещадні, карні експедиції терором примушували

[588] A. Duda, *Niech się Polska przysni Tobie: wystąpienie prezydenta Andrzeja Dudy na uroczystościach pogrzebowych płk. Zygmunta Szendzielarza"Łupaszki*", „Nasz Dziennik" 2016, 26 kwietnia, nr 97, s. 3; T. Urzykowski, *Płk „Łupaszka" spoczął na Powązkach*, „Gazeta Wyborcza" 2016, 25 kwietnia, nr 96, s. 4; W. Mucha, „Łupaszka" spocznie na Powązkach, „Gazeta Polska" 2016, 20 kwietnia, nr 16, s. 2.

[589] https://t.prezydent.pl/aktualnosci/wydarzenia/prezydent-zolnierze-wykleci-fundamentem-niepodleglej-polski,128

[590] B. Ocieczek, *Ocena skuteczności operacji pokojowej ONZ w byłej Jugosławii*, „Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny" 1998, z. 3–4, s. 126.

[591] A. Czichos, *Wielokulturowość Bośni i Hercegowiny. Problemy współistnienia*, „Nowa Geopolityka" 2019, nr 1, s. 57–84.

[592] E. Znamierowska-Rokk, *Idea narodowa w konfrontacji z zamysłami wspólnotowymi. Przykład Jugosławii*, „Kwartalnik Historyczny" 2018, nr 2, s. 555–567.

людність до послуху, а непокірних висилали до концентраційних таборів або розстрілювали як заручників"[593]. Рівно цим же терміном "всіх проти всіх" характеризував українсько-польські відносини конспіративний тижневик "Інформаційний бюлетень", який видавали у 1939–1944 рр. у Варшаві [594]. Нацистська окупаційна влада боролася проти совєтської партизанки, українського та польського підпілля, совєтський рух опору протистояв гілерівцям, українському та польському національному руху, українське національне підпілля воювало на три фронти (гілерівці, совєти, поляки), рівно ж як польське (гітлерівці, совєти, українці).

Не заперечуючи злочини усташів, треба пам'ятати, що війська ведуть боротьбу не у білих рукавичках, а ідеї, які вони відстоюють далеко не завжди є ідеальними і гуманними. Ті ж четники від початку війни розпочали фізичну ліквідацію боснійців, відповідно до тез, висловлених у "Гомогенній Сербії" Стеваном Мольєвича, про те, що сербські землі повинні бути "очищені від усіх несербських елементів" через вбивства, примусові виселення до Туреччини й Албанії[595]. В основі лежали кордони, обіцяні Сербії країнами Антанти до укладення Корфської декларації – угоди, підписаної 20 липня 1917 р. прем'єр-міністром Сербії Ніколою Пашичем, яка передбачала об'єднання Сербії та південнослов'янських земель Австро-Угорської імперії в єдину державу. Таким чином, планували запобігти повторенню злочинів часів Великої війни. На території НДХ діяли четницькі формування, які аналогічно до усташських гасел "очищення" Хорватії від сербського населення висунули програму "очищення сербських земель" від хорватів і мусульман. Так, в інструкції равногорського штабу від 20 грудня 1941 р. твердилося, окрім боротьби за свободу під рукою його королівської милості Петра II (Пётр II) також про очищення території держави від усіх національних меншин[596]. Драголюб Михайлович писав про необхідність "створити Велику Югославію, етнічно чисту в межах Сербії, Чорногорії, Босніїї і Герцеговини... Провести чистку державних територій від усіх національних меншин і чужих елементів... Очистити Боснію від

[593] S. K. Pavlowitch, *Historia Bałkanów*, tłum. J. Polak, Warszawa 2009, s. 375 – 376.

[594] *Wszyscy przeciwko wszystkim!*, „Biuletyn Informacyjny" Londyn 1944, 18 maja, nr 20, s. 7.

[595] M. Imamović, *Historia Bošnjaka*, Sarajvo 1998, s. 537.

[596] M. Milazzo, *The Chetnik Mouement & The Yugoslau Resistance*, Baltimore & London 1975, p. 92; B. A. Satalecki, *Yugosławia 41 – 45*, Warszawa 1998, s. 16. Частина сербських істориків уважає, що автором цієї інструкції був підполковник Павле Джуричич, який керуючи своїми підрозділами брав участь в етнічних чистках і злочинах щодо зорватського та мусульманського населення.

мусульманського і хорватського населення"[597]. Особливо гострими були сутички у Східній Боснії та Ґерцеґовині. З обох сторін вони мали риси національно-релігійної війни[598]. Варто нагадати, що боснійські мусульмани на початках доволі прязно сприйняли нову владу НДХ, адже були возвеличені усташами, як "найчистіші хорвати"[599]. Такі плани не можна було зреалізувати без жертв з боку мирного населення (про які ми вже попередньо згадували).

Одним із прикладів контроверсій в оцінках постатей національних історій може бути відмінність оцінки двох визначних церковних ієрархів – митрополита Андрея Шептицького (в українсько-польському випадку) та архиєпископа Алоїзія Степінаца (Alojzie Viktor Stepinac) (у сербсько-хорватському варіанті). Задля справедливости вкажемо, що на подібність постатей Алоїзія Степінаца та Андрея Шептицького уже звертали увагу Яцек Боркович[600] та Богдан Пієнтка[601]. Ціла низка фактів спонукає дослідників ставити їх у один ряд. Передовсім, вони сучасники – Андрей Шептицький народився 29 липня 1865 р. і помер 1 листопада 1944 р., а Алоїзій Степінац, відповідно, 8 травня 1898 р. і 10 лютого 1960 р. По-друге, вони очолили впливові у своїх краях Церкви – Андрея Шептицького у 1899 р. номіновано Станіславівським єпископом, а згодом 1900 р. Галицьким митрополитом; Алоїзія Степінаца Папа Пій XI (Pio XII) призначив єпископом-помічником Загребського монсеньйора Бауера, а в 1937 р. той уже очолив Югославську епископську катедру. І Греко-Католицька Церква для українців, і Католицька – для хорватів відігравали важливу роль у національній самоідентифікації, тож впливи їх очільників не обмежувались виняткова церковними справами. І, митрополит Андрей Шептицький, і архієпископ Алоїзій Степінац вболівали за інтереси народу та сприймали себе як його частину. Урешті-решт, "рівно ж Шептицький, так і Степінац змушені були борикати з проблемою кривд і злочинів, вчинених українцями й хорватами в ім'я добра народів"[602].

Традиційними є звинувачення на адресу Католицької Церкви Хорватії та її очільника у співпраці з усташами та керівництвом НДХ та підтримці

[597] Михайловић Драгољуб М., *Рат и мир ђенерала – изабрани ратни списи*, Београд 1998.

[598] З. Баран, М. Кріль, *Історія Югославії. 1918–1990 рр.*, Львів 1997, с. 35.

[599] D. Gibas-Krzak, *Bośnia i Hercegowina: determinanty dziejów. Pomiędzy Serbami, Chorwatami a supremacją muzułmanów*, Częstochowa 2016, s. 122.

[600] J. Borkowicz, *Kompas dla Chorwatów*, „Więź" 1998, nr 11, s. 6.

[601] B. Piętka, *Kardynał Stepinac nie był bohaterem,* „Myśl Polska" 2016, 28. VIII – 4. IX, nr 35/36, s. 16–17

[602] J. Borkowicz, Kompas dla Chorwatów, „Więź' 1998, nr 11, s. 7.

винищення сербів. Як приклад: "Персональну відповідальність несе примас Хорватії Алоізіе Степінац, який був членом усташського сабору та верховним начальником капеланів усіх загонів убивць. Не існує жодного задокументованого протесту примаса проти нацизму. Монсеньор Степінац жодного разу не використав свого становища для припинення божевілля, жодного разу не закликавши хорватських католиків до виконання п'ятої заповіді: не убий"[603]. Деякі автори твердять, що у геноциді сербів на території НДХ активну участь брали представники Католицької Церкви. Водночас слід визнати – за правління усташів церковні ієрархи поступово дистанціювалися від усташів. Згадаймо лист до Поглавніка з приводу подій у Гліні[604], де він серед іншого зазначив, що вбивство невинних людей суперечить християнській моралі. І відразу ж пригадаймо знане послання митрополита Андрея Шептицького 21 листопада 1942 р. "Не вбий" у якому ієрарх рівно ж протестував проти вбивств невинних.

Архиєпископ загребський Алоїзій Степінац першопочатково вважав невдачею "незалежної держави Хорватія" зв'язок із Третім Райхом; рівно він "оплакував" долю Долмації, котра відійшла до Італії. Алоїзій Степінац спочатку привітав встановлення усташського режиму, згодом засуджував його жорстокість та переховував жертв терору[605]. Водночас, слід пам'ятати, що власна держава була прагненням хорватів і як їх виразник Алоїзій Степінац не міг не схвалити її появу: "... наш народ зустрівся зі своєю давньої та давноочікуваною мрією... у цій країні ми побачили Світ Божий... і не важко помітити, що це був промисел Божий"[606].

Однією із складових політики НДХ стало окатоличення православних сербів, що не могло відбуватися без участи духовенства. Точна кількість людей, які навернулися/були примусово окатоличені, невідома і коливається від 200 тис. до 300 тис. сербів[607]. Тут доречна цитата блаженного: "Роль і завдання християн – рятувати людей. Коли ці мерзенні

[603] М. Найгебавер, *Геноцид сербів (1941–1945 рр.*), "Геополітика України: історія і сучасність" 2015, вип. 2 (15), с. 116–126.

[604] 29 і 30 липня 1941 р. відбулася розправа над православними сербами в церкві Різдва Пресвятої Богородиці містечка Гліна в області Баня, яку дослідники трактують як ретельно сплановану. Масові вбивства відбувалися двічі: перше – в ніч з 29 на 30 липня, а інше – з 4 на 5 серпня. Жервами тоді стало понад 2 000 осіб. Всього в Гліні та околицях було вбито близько 18 000 людей.

[605] M. A. Hoare, *Yugoslavia and Its Successor States, in The Oxford Handbook of fascism*, Oxford 2009, p. 423.

[606] V. Novak, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb 1948, s. 550.

[607] Stella Alexander, *Church and State in Yugoslavia since 1945*, Cambridge 1979, p. 27.

й дикі часи минуть, ті, хто прийшов до нашої Церкви по вірі, залишаться. Решта ж повернеться до своїх Церков, коли небезпека мине"[608].

Митрополит Андрей Шептицький ніколи не писав вітального листа до Адольфа Гітлера. Андрей Шептицький "аґресію на СРСР вітав з надією, як визволення", – писав свого часу знаний польський дослідник Ришард Тожецький[609]. Щодо симпатій митрополита до нацистів, то історик не мав сумніву, що їх не було. Коли 1941 р. Вермахт розпочав атаку на СРСР, він у посланні до вірних привітав німецьку армію як визволительку українських земель від більшовизму. На початку 1942 р. представники українства Галичини (серед них, вочевидь, і Андрей Шептицький як голова Української національної ради) написали листа до Адольфа Гітлера. Однак, слід розуміти, що це не був його лист як ієрарха Української Греко-Католицької Церкви (хоча, вочевидь, у випадку митрополита важко розділити його дії як глави Церкви та приватні). Як і значна частина своїх вірних Андрей Шептицький сприйняв прихід нової влади як шанс на розбудову української держави[610].

Як помилку українського ієрарха його опоненти трактують підтримку дивізії СС "Галичина" (урочистості створення якої відбувалися у квітні 1943 р. на львівській катедрі. Службу Божу служив митрополит Йосиф Сліпий, а проповідь виголошувв ксьондз Василь Лаба, який і став капеланом дивізії) та капеланство у підрозділах УПА греко-католицьких священиків[611]. Так, професор Анджей Зємба звинуватив митрополита у тому, що той у своїх листах до римської курії приховав факт "колаборантства свого та своїх підлеглих та дезінформував Папу щодо ситуації у львівській митрополії"[612].

---

608 J. Krišto, *Sukob simbola: Polityka, viere I ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 2001, s. 189. Мовою оригіналу: Uloga je i zadaća kršćana u prvom redu spasiti ljude. Kada prođe ovo wrijeme ludila i divljaštva, ostat će u našoj Crkvi oni koli budu konvertirali zbog uvjerencja, dok će se ostali, kada opasnost prijede, vratiti u svoje.

609 Р. Тожецький, Митрополит Андрей Шептицький і національні проблеми, "Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze" 1989, z. 1, s. 194–206; Тожецький Р., *Митрополит Андрей Шептицький,* [в:] *Ковчег: Науковий збірник з церковної історії* За ред. о. Б. Ґудзяка, І. Скочиляса, О. Турія ч. 1, Львів 1993, с. 109–121.

610 Детальніше див.: В. Басараб, *Державницькі ідеї Андрея Шептицького в період Другої світової війни: концепція незалежності України та засудження політики Гітлера*, [в:] *IX Міжнародний конґрес україністів*. Історія, НАН України, ІМФЕ ім. Рильського, Київ 2018, с. 145–157.

611 Детальніше див.: Л. Крупа, *Аналіз ставлення митрополита Андрея Шептицького до діяльності українського підпілля та збройних формувань – УВО, ОУН, СС "Галичина"*, [в:] *Збірник праць*, т. 2, Тернопіль 2006, с. 160–177; О. І. Сурмач, *Митрополит А. Шептицький і український національно-визвольний рух у період німецької окупації (1941–1944 рр.),* "Військово-науковий вісник" 2015, вип. 23, с. 101–113.

612 A. A. Zięba, *Szeptycki w Europe Hitlera,* [w:] Bogusław Paź (red.), *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych*, Kraków 2013, s. 405–430.

Не вдаючись до дискусій, на марґінесі залишимо свідчення самого митрополита Йосифа Сліпого 1945 р.: "Митрополит Андрей Шептицький і більша частина духовенства нашої Церкви були противниками створення дивізії СС "Галичина", оскільки були проти скерування української молоді на фронт і знищення її на війні... Митрополит Андрей Шептицький, а також єпископи греко-католицької церкви [...] свого благословення на створення дивізії СС "Галичина" не давали, і духовенство жодної участи у формуванні цієї дивізії не брало [...] У проведенні богослужіння для учасників дивізії СС "Галичина" я мав на меті лише релігійний акт"[613].

Попри усі закиди щодо позиції Католицької Церкви до жертв Голокосту, і стосовно хорватського, й українського ієрархів є підстави говорити про організацію ними порятунку жертв переслідувань. Не випадково, Андрій Михайленко, опонуючи тезі про Андрея Шептицького як єдиного церковного діяча, який активно протидіяв масовим убивствам євреїв, наводив серед іншого приклад саме Алоїзія Степінаца[614]. Президент єврейської громади США Луїз Брайер (Luis Brajer) 13 грудня 1946 р. про Степінаца заявив: "Цього великого діяча звинуватили у співпраці з нацизмом. Ми, євреї, це заперечуємо, він був один з небагатьох європейців, які повстали проти нацистської тиранії саме в той момент, коли це було найнебезпечніше. Він відкрито й безстрашно виступав проти расистських законів. Після Його Святости Пія XII, він був одним із найбільших захисників євреїв, переслідуваних у Європі"[615]. Митрополит Андрей Шептицький особисто врятував чимало євреїв, серед яких – львівський рабин Давид Кахане, сини загиблого рабина Левіна Курт (Ісаак) й Натан. Він залучив до рятування євреїв деяких українських священиків, серед яких були брат Климентій, голова ордену Студитів, а також ігуменя Студитського монастиря Йосефа, преподобний Марко (Михайло Стек) та ін. Дітям давали фальшиві довідки про хрещення, українські імена, а потім розподіляли по жіночих та чоловічих монастирях, а деяких переправляли за кордон. На думку Ігоря Щупака за допомогою митрополита Андрея Шептицького врятували від 150 до 2300 євреїв[616].

---

[613] Цит. за: О. Мишанич, *Митрополит Йосиф Сліпий перед "судом" КГБ (за архівними джерелами)*, Львів 1993, с. 13.

[614] А. Михайленко, *Митрополит Андрей Шептицький і нацистський режим 1941–1944: між християнськими ідеалами і політичними реаліями*, вид. 2-ге, випр. і доп., Львів 2023, с. 291–292.

[615] Ronald J. Rychlak, *Goldhagen v. Pius XII*, "First Things" 2002, nr 124 (June/July), p. 37–54.

[616] І. Щупак, *Голокост в Україні: Пошуки відповідей на питання історії*, Дніпропетровськ 2005, с. 135–136; І. Щупак, *Українці – рятівники євреїв під час Голокосту*, "Сторінки історії" 2012, вип. 34, с. 137–138.

І у випадку митрополита Андрея Шептицького, і у випадку кардинала Алоїзія Степінаца їх авторитет в українському та хорватському суспільствах (і в роки Другої світової війни, і нині) не викликає сумніву. Як наслідок – зі сторони опонентів (поляків і сербів) постає питання відповідальности (передовсім, моральної) за жертви етнічних конфліктів. Саме цим можна пояснити переконання експертів, що якщо позиція українського екзарха щодо Голокосту очевидна й однозначна, то у випадку антипольської акції справа значно складніша[617]. "Чи митрополит Шептицький міг стримати різанину?" – запитує польський публіцист Марек А. Копровський [618], вочевидь нав'язуючись до бачення польським підпіллям митрополита як єдиної особи, спроможної стримати хвилю вбивств[619]. Польський історик Станіслав Стемпень (Stanisław Stępeń) відповідає йому, твердячи: з огляду на передумови під час війни та окупації УГКЦ не була спроможна на належному рівні виконувати миротворчу місію в українському суспільстві, а митрополитові Андрею Шептицькому не вдалося запобігти кровопролиттю навіть серед власного народу, повністю стримати українських націоналістів від участи в акціях винищення євреїв і УПА – від збройний акцій проти поляків; хоча, беззаперечно, його гостра постава відтягнула частину українців від участи в убивствах[620]. Предметом гострих суперечок донині залишається потрактування згадуваного вже послання "Не убий"[621]. Одні звертаються до цього документа, щоб ствердити однозначне засудження митрополитом будь-яких убивств. Інші звертають увагу на те, що пастирський лист був передовсім теологічним текстом, який вірні, переважно неграмотні, не розуміли; ба більше, у ньому немає прямих вказівок на вбивства євреїв і поляків [622]. Прикладом категоричних

[617] G. Motyka, *Metropolita Andrzej Szeptycki a konflikt polsko-ukraiński w czasie II wojny światowej,* [w:] Andrzej R. Szeptycki (red), *Kościół, naród, państwo: działalność i dziedzictwo metropolity Andrzeja Szeptyckiego (1865 – 1944):* materiały z międzynarodowej konferencji w Krakowie 25 – 26 listopada 2009, Wrocław – Warszawa 2011, s. 197.

[618] M. A. Koprowski, *Czy metropolita Szeptycki mógł zatrzymać rzeź*?, „Najwyższy Czas!: pismo konserwatywno-liberalne" 2023, 11–24. IX, nr 37/38, s. XLII–XLV.

[619] AAN, Delegatura Rządu na Kraj, syg. 202/III/237, s. 7, Organ „Przegląd Narodowościowy" nr 1 redagowany na podstawie materiałów z terenu przez „Biuro Narodowościowe" Delegata Rządu przeznaczony do użytku wewnętrznego delegata rządu, 1944.

[620] С. Стемпень, *Критика терору як методу вирішення національних і політичних конфліктів у пастирській науці митрополита Андрея Шептицького*, "Наукові запуски Українського Католицького Університету" 2010, ч. II, серія Історія, в. 1, с. 207–208.

[621] А. Шептицький, *Ну убий! До духовенства і вірних архієпархії* [в:] Шептицький А. (митр.), *Пастирські послання: документи і матеріяли 1899–1944*, т. 3: 1939–1944, Львів 2010, с. 541–550.

[622] Критично щодо Андрея Шептицького писав Едвард Прус: E. Prus, *Władyka świętojurski. Rzecz o arcybiskupie Andrzeju Szeptyckim (1853–1944)*, Warszawa 1985; E. Prus,

звинувачень є тексти на кшталт: “не було чіткого, становчого, виразного спротиву ні православної, ні греко-католицької церки щодо винищення поляків Волині, а в 1944 р. в Галичині. Цей гріх байдужости щодо вбивств тяжіє над обома церквами і особисто над А. Шептицьким” [623] чи “слід констатувати, що Шептицький не підтримував злочинну діяльність УПА. Проте йому можна поставити на карб гріх бездіяльности. Як священик, він був зобов’язаний закликати своїх вірян припинити вбивства беззахисного польського населення”[624].

Постаті Андрея Шептицького та Алоїзія Степінаца викликають контраверсії в українському та польському, хорватському та сербському контекстах. Кардинала загребського можна вважати однією з найсуперечливіших постатей у хорватській історії 20 ст. Серед епітетів, якими його характеризують, можна зустріти і “компас для хорватів”[625], і “святий”, і “воєнний злочинець” [626]. Декілька прикладів. Суд Загреба 22 липня 2016 р. скасував вирок і повністю реабілітував хорватського кардинала, якого суд Югославії засудив до позбавлення волі, 16 років примусових років і 5 років позбавлення громадянських та політичних прав за пособництво нацистам у роки Другої світової війни. Це рішення суду викликало неґативну реакцію та різкі висловлювання з боку офіційного Белграда, що спровокувало обмін нотами протесту. Загреб твердив про нетерпимість сербської влади, неприйняття нею європейських цінностей та втручання у внутрішні справи суверенної держави. МЗС Сербії негайно відреагувало зустрічним документом, у якому розцінило справу як спробу реабілітації НДХ та фашизму; рівнож було зазначено, що Сербія виступає за добросусідські відносини та примирення, але ніхто не повинен принижувати Сербію і жертв усташського терору[627].

Patriarcha galicyjski. Rzecz o arcybiskupie Andrzeju Szeptyckim metropolicie greckokatolickim (1865–1944), Wrocław1999 та T. Isakowicz-Zaleski, *Przemilczane ludobójstwo na Kresach*, Kraków 2008, s. 54.

[623] W. Poliszczuk, *Gorzka prawda. Cień Bandery nad zbrodnią ludobójstwa*, Warszawa – Komorów 2006, s. 397.

[624] A. Kubasik, *Postawa metropolity Andrzeja Szeptyckiego wobec skomplikowanych stosunków polsko-ukraińskich w latach 1918 – 1944*, „Nasza Przeszłość” 2018, t. 129, s. 358.

[625] J. Borkowicz, *Kompas dla Chorwatów*, „Więź” 1998, nr 11, s. 5–7.

[626] J. Mielnik, *Święty czy zbrodniarz wojenny?,* „Wprost” 2015, 29. VI –5. VII, nr 27, s. 82–84.

[627] І. Власюк, *Сербо-хорватські відносини у 90-х рр. XX – XXI ст.*,”Емінак” 2019, № 2 (26), с. 135.

Процес беатифікації хорватського ієрарха також спричинив шалений спротив[628]. Промовистим є зміст листа предстоятеля Сербської православної церкви Патріярха Іринея (Патријарх Иринеј) щодо можливої беатифікації кардинала: "Маємо засторогу, що надто багато відкритих питань й незагоєних ран, символом яких є кардинал Степінац, і його канонізація лише поглибить існуючі суперечности"[629]. Одну з останніх гострих дискусій викликала конференція у стінах Європарламенту в Брюсселі 21 березня 2023 р. "Блаженний Алоїзій Степінац – свідчення віри, наполегливості і надії", яку організувала хорватська депутат Європарламенту, віцепрезидент правоцентристського клубу депутатів Європейської народної партії Желяна Зовко (Željana Zovko). Міністр закордонних справ Сербії Івиця Дачич (Ивица Дачић, Ivica Dačić) з цього приводу заявив: "Ми вважаємо, що це спроба історичної релятивізації та реабілітації руху, який був на боці фашизму, руху, який символізував геноцид сербів, євреїв та ромів. Руху, який означав повернення сербів у католицьку віру"[630].

Рівно ж, на адресу митрополита Андрея Шептицького лунають категоричні оцінки – "Це не святий, а диявол"[631]. Перешкодами на шляху беатифікації стали уявлення про нібито його деструктивну роль у польсько-українському протистоянні 1918–1919 рр. та в час Другої світової війни, а також звинувачення цілої Греко-Католицької Церкви в колаборції з нацистами. Після тривалих дискусій в Греко- та Римо-Католицькій Церкві 2015 р. зрушився з місця процес беатифікації митрополита Андрея Шептицького, якого, з санкції папи Франциска (Хосе Марія Берголіо), піднесли до лику преподобних.

Детальна розмова про українського та хорватського ієрархів виявляє виклики Другої світової війни, які стояли перед сучасниками тих подій, і

---

[628] Gideon Greif, / Граф Гидеон, *Алојзије Степинац, усташки викар: покрсти се или умре: 101 разлог зашто не може бити светац = Alojzije Stepinac ustaški vikar; pokrsti se ili umri: 101 razlog zašto ne može bili svetac = Alojzije Stepinac ustashas' vicar: convert or die: 101 reason why we can not be a saint*, Beograd 2020.

[629] *Патријарх Иринеј проговорио о канонизацији Степинца*, https://www.intermagazin.rs/patrijarch-irinej-progovorio-o-kanonizaciji-stepinca

[630] Дачић о Степинцу: Нека се спреме Павелић, Хитлер и Муссолини, https://iskra.co/region/dacic-o-stepincu-neka-se-spreme-pavelic-hitlet-i-musolini ; Vuk Tesija, Brussels Event Honouring WW II Croatian Cleric Angers Serbia, https://balkaninsight.com/2023/03/21/brussels-event-honouring-wwii-croatian-cleric-angers-serbia

[631] A. Kasperska, *Piszą do papieża o abc. Szeptyckim: To nie święty, to diabeł!* https://www.dziennikwschodni.pl/zamosc/pisza-do-papieza-to-nie-swiety-to-diabel,n,1000165984.html

перед їх нащадками. Вона увиразнює їх подібність попри очевидно наявні національні контексти.

Підсумок українсько-польського, литовсько-польського й сербсько-хорватського конфліктів виявився однаковим. *De facto* на території Югославії югославські комуністи за радянської підтримки змогли розгромити і сербських монархістів (четників), і хорватських націоналістів (усташів), створивши Федеративну Народну Республіку Югославію, яка стала нехай і найслухнянішою, але частиною комуністичного табору. На теренах Польщі було створено прокомуністичну Польську Народну Республіку, яку очолив Станіслав Миколайчик (Stanisław Mikołajczyk), а українські та литовські землі, за які точилася боротьба, опинилися під владою Йосипа Сталіна у складі СРСР. Відійшли у минуле унікальні формули співжиття, як і особливе/символічне значення, таких знакових міст як Львів та Вільнюс. У підсумку в програші залишилися і литовці, і поляки, і українці, і серби, і хорвати, а сотні тисяч жертв, принесених у роки Другої світової війни, виявилися марними та нічим не виправданими.

МІЖ ДВОМА ТОТАЛІТАРИЗМАМИ

Теоретики твердять про припустимість і бажаність втручання третьої сторони у деструктивні конфлікти. У такому разі вона виступає у ролі незалежного арбітра. Однак, на однозначно позитивний ефект розраховувати не доводиться – не випадково, серед інших можливих наслідків зовнішнього втручання в етнічний конфлікт, західні вчені виділяють загострення конфлікту у контексті щоденного втручання або посилення конфлікту внаслідок іноземного втручання[632].

Щодо українсько-польського, литовсько-польського чи сербсько-хорватського конфліктів, то ми маємо ситуацію боротьби всіх проти всіх (про що вже згадували). Тож годі сподіватися, що "третій", який присутній у цьому протистоянні, буде докладати зусиль, щоб його загасити. Якщо ж врахувати, що як твердив Ярослав Волконовський, аналізуючи польсько-литовські відносини, "в часі Другої світової війни діяло два злочинці, з яких один намагався перехитрити іншого"[633], то стає очевидною неминучість втручання Третього Райху та СРСР у відносини між народами Центрально-Східної Європи. Ба більше – образно мовлячи, саме Третій Райх та СРСР роздавали карти. Як рівно ж слід визнати, що серед представників народів, втягнутих у конфлікт, знаходилися ті, хто "дали себе впрягти свідомо чи несвідомо до чужого воза й виконувати роботу, що крім шкоди для національних інтересів власних народів", нічого іншого принести не могла[634].

Визнаймо і будьмо свідомі – у дискусіях довкола міжетнічних конфліктів у роки Другої світової війни питання впливу великих гравців з різних причин залишалося на марґінесах. Вочевидь, не абсолютизуючи роль двох тоталітарних ідеологій та держав, не намагаючись цим виправдати злочини над мирним населенням, все ж іґнорувати їх вплив на взаємини між українцями та поляками, литовцями та поляками, хорватами та сербами у роки Другої світової війни не маємо права. Аналіз поведінки підрозділів Вермахту, гестапо та участи спецвідділів НКВС і совєтської партизанки свідчить про їх цілеспрямований вплив на ситуацію на теренах їх діяльности. Недооцінка їх впливу на ескалацію міжетнічних конфліктів у роки Другої світової війни приводить до викривленого бачення картини подій.

---

[632] Е. М. Макаренко, *Особливості управління етнічними конфліктами в сучасному світі*, "Державне управління: теорія та практика" 2011, № 1 (32).

[633] I. Lewandowska, *Konflikt między dwoma zbrodniarzami. Co dla Litwy oznaczał 22 czerwca 1941 roku?,* https://kurierwilenski.lt/2021/06/23

[634] М. Лебедь, *Зовнішньополітична діяльність Генерального секретаріату закордонних справ УГВР*, "Сучасність" 1986, ч. 7 –8, с. 189.

Відразу слід зробити суттєве застереження – не ідеологія є причиною тих чи інших суспільно-політичних явищ, а саме ідеологія є наслідком існуючої суспільно-політичної ситуації. Тому обговорюючи і визнаючи вплив тих чи інших ідеологічних течій на історичні події усе ж вважаємо за неприйнятне надавати виняткового значення поширенню тих чи інших ідеологічних течій та представляти трагічні події минулого винятково як їх наслідок, іґноруючи причини їх появи.

Суттєвим чинником ескалації етнічних конфліктів у Центрально-Східній Європі та на Балканах уважають вплив ідеології фашизму, націонал-соціялізму та комунізму на реґіональних гравців. Панування на континенті тоталітарних ідеологій щонайменше у першій половині 20 ст. впливало на те, яким чином вирішували суперечки, котрі виникали між європейськими народами на національному та соціяльному рівнях.

Щодо впливу фашизму на ідеологію усташів, які від 1929 р. діяли на еміграції в Італії, то він був очевидним і значно сильнішим, ніж на ідеологію ОУН[635]. Ідеологія усташів – це щось середнє між хорватським етнічним націоналізмом та італійським фашизмом і це його відрізняє й від італійського фашизму, і від німецького націонал-соціялізму[636]. Необхідно також звернути увагу на думку Івана Лисяка-Рудницького, що найближчих родичів українського націоналізму слід шукати не так в німецькому нацизмі чи італійському фашизмі – продуктах індустріяльних і урбанізованих громадянств, як серед партій цього типу в аграрних, економічно відсталих народів Східної Європи: хорватські усташі, румунська Залізна Гвардія (Garda de Fier), словацькі глінківці (Hlinkova garda), польський Національно-радикальний табір (Obóz Narodowo-Radykalny) тощо[637]. Варто згадати позицію українських дослідників Олександра Зайцева[638], Володимира

[635] Про проблеми фашизму, націонал-соціялізму, українського націоналізму та усташизму детальніше див.: N. Popović, *Ideologija fašizma u jeziku ustaške propagande*, Beograd 1989, 224 p. : ill.; P. Iuso, *Il fascismo e gli ustascia, 1929–1941 : il separatismo croato in Italia*, Roma [1998], 143 p.; P. Madajczyk, *Ukraiński i chorwacki ruch narodowy: między włoskim faszyzmem a narodowym socjalizmem*, [w:] Joanna Szymoniczek (red.), *Jak patrzeć na Polskę, Niemcy i świat?: księga jubileuszowa profesora Eugeniusza Cezarego Króla*, Warszawa 2017, s. 547–556.

[636] A. Djilas, *The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution 1919 – 1953*, Cambridge 1991.

[637] *Націоналізм* [в:] Енциклопедія українознавства. Словникова частина, Т. 5, Львів 1996, с. 1725.

[638] О. Зайцев, *Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки): Нариси інтелектуальної історії*, Київ 2013, с. 426–427; О. Зайцев, *ОУН і авторитарно-*

Ковальчука[639] чи їх польських колег Томаша Стриєка, Пьотра Мадайчика (Piotr Madajczyk)[640], які, шукаючи узагальнююче поняття для введення ідеології та практики ОУН у порівняльний контекст у рамках європейського інтегрального націоналізму, стверджували, що український націоналізм у міжвоєнний період та на початку Другої світової війни (до 1941 р.) найбільше спільних рис мав з організацією хорватських усташів і таким поняттям мав би бути саме усташизм.

Бодай побіжно тут слід згадати дискусію щодо передвоєнних ідеологічних засад ОУН у якій особливе місце зайняло питання доробку Михайла Колодзінського[641]. Ґжеґож Мотика висновковує принципову на його думку річ – підставовість праці Михайла Колодзінського для вишколу молодих членів ОУН у сфері військової теорії та її вплив на погляди кадрів цієї організації[642]. Бурхливу дискусію спричинила зокрема позиція до ворожого елементу, яка начебто є підтвердженням спланованости антипольської акції – "Бо наше повстання не має тільки за завдання зміну політичного устрою. Воно мусить витягнути Україну з чужого, ворожого елементу й з недоброго, власного рідного. Тільки під час повстання буде нагода вимести буквально до останньої ноги польський елемент із ЗУЗ і в цей спосіб закінчити польські претензії про польський характер цих земель. Польський елемент, що буде чинно ставити спротив, мусить улягти в

націоналістичні рухи міжвоєнної Європи, "Український історичний журнал" 2012, ч. 1, с. 89 – 101.

[639] В. Ковальчук, *Організація українських націоналістів та Усташська хорватська революційна організація: спроба порівняльного аналізу*, "Воєнна історія" 2010, № 6 (54), с. 44 – 50.

[640] P. Madajczyk, *Ukraiński i chorwacki ruch narodowy – między włoskim faszyzmem a narodowym socjalizmem*, [w:] *Jak patrzeć na Polskę, Niemcy i świat. Księga jubileuszowa profesora Eugeniusza Cezarego Króla*, redakcja Joanna Szymoniczek, Warszawa 2017, s. 547–556.

[641] Михайло Колодзінський (26. 07. 1902 – 19. 03. 1939) – військовик. Закінчив Коломийську гімназію, від 1927 р. навчався на правничому факультеті Львівського університету. Призваний до польського війська, де після навчання у старшинській школі 1928 р. отримав офіцерське звання. Член УВО (1922), військовий референт її першої крайової екзекутиви на західноукраїнських землях (1929). За націоналістичну діяльність неодноразово арештований, позбавлений офіцерського звання. Як член ОУН відряджений за кордон з метою продовження вивчення військової справи. Мешкав у Італії, Австрії, Бельгії. Написав низку праць з теорії військового мистецтва. У січні 1939 р. під псевдо полковник Гузар приїхав до Хуста (Закарпатська обл.), де взяв активну участь у формуванні підродзідів Карпатської Січі. Важкопораненим потрапив у полон. Розстріляний угорцями.

[642] G. Motyka, *Wołyń'43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna*, Kraków 2016, s. 36.

боротьбі, а решту треба стероризувати й примусити до втечі за Віслу” [643]. На переконання Олександра Зайцева попри стрункість пояснювальної схеми Ґжеґожа Мотики, вона має слабке місце: польський історик обґрунтовує її не новими джерелами, які підтверджували б вирішальну роль “плану Колодзінського”, а суто логічними припущеннями й аналогіями з діяльністю саме хорватських усташів [644]. Однак її репрезентативність і вплив на формування політики ОУН (б) залишається щонайменше дискусійним питанням. Немає підстав уважати, що концепція, яку пропонував, зокрема, Михайло Колодзінський, набула статусу офіційної доктрини ОУН; немає даних про те, що Провід ОУН будь-коли офіційно затверджував “Воєнну доктрину українських націоналістів”; можна обґрунтовано припускати лише те, що серед активу ОУН існувала група, яка дотримувалась радикальних поглядів на вирішення “польського питання” [645]. Вже не говоримо про те наскільки запропонована концепція була знана і мала вплив на рядових членів організації.

Слід пам’ятати про суттєву відмінність у діяльності української та хорватської націоналістичних організацій. Хоча ОУН повстала 1929 р. під час конґресу у Відні, а усташі – фактично в Італії у 1930 – 1932 рр. на еміґрації, однак їхня структура була відмінною. ОУН найактивніше діяла у кордонах Другої Речіпосполитої, хоча й мала осередки у Франції, Чехословаччині, Німеччині, вільному місті Ґданську та ін. Діяльність же усташів концентрувалася головно в Італії, хоча й мала свої структури у Німеччині й Угорщині. Відповідно усташі сконцентровані були на терористичній діяльності, а українські націоналісти, не уникаючи її, значну увагу приділяли скеруванню мобілізації мас [646]. І для розуміння механізмів етнічної мобілізації це слід пам’ятати.

Орієнтованих на країни Осі, усташів й ОУН активно використовувала гітлерівська Німеччина проти Королівства сербів, хорватів і словенців, Другої Речіпосполитої, СРСР. Але їх діяльність Берлін оцінив по-різному –

[643] М. Колодзінський, *Воєнна доктрина українських націоналістів*, Київ 2019, с. 147.

[644] О. Зайцев, *Польща і поляки в політичній стратегії ОУН (1929–1942): до питання про генезу “антипольської акції” УПА,* „Studia Polityczne” 2022, t. 50, nr 4, s. 215.

[645] О. Зайцев, *Чи планувала ОУН антипольську акцію наприкінці 1930-х рр.?*, [в:] *Волинь і волиняни у Другій світовій війні:* зб. наук. пр. за матеріалами І Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої подіям Другої світової війни на території Волинської області / упоряд. М. М. Кучерепа, Луцьк 2012, с. 427; О. Зайцев, *Воєнна доктрина Михайла Колодзінського*, “Україна модерна” 2013, ч. 20: Фашизм і правий радикалізм на сході Європи, с. 247–256.

[646] M. Wojnar, *Od obozu wojskowego ustaszy po internowanioe na wyspach południowych Włoch. Mało znany epizod z dziejów Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów w latach 1933 – 1937*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2023, t. XX, no 2, s. 123.

якщо Україну поділили на дистрикт Галичина, Райхскомісаріят "Україна", Трансністрію й територію, підконтрольну військовим, то на Балканах, за домовленістю між Адольфом Гітлером та Беніто Муссоліні, створили НДХ, яка мала ознаки держави і певну внутрішню самостійність. Тут слід ствердити декілька важливих моментів. Однією з причин великої кількости жертв сербсько-хорватського конфлікту дослідники називають безпосередній вплив націонал-соціалістів на реґіональних гравців та значну свободу маневру, яку останні мали. Після п'яти днів зайняття вермахтом Югославії 10 квітня 1941 р. радикальні хорвати – усташі – проголосили Незалежну Державу Хорватів (Nezavisna Država Hrvatska; NDH), до складу якої включені сучасні Хорватія та Боснія й Герцеговина. На відміну від України чи Литви, німецька влада підтримала створення НДХ, оскільки уважала усташів помічниками в утриманні впливів у Югославії та противагою для союзної Італії. Австрійський дослідник Філіп Тер звернув увагу на те, що без згубного впливу націонал-соціалістів на Балканах, можливо, усе скінчилося б порахунками з югославськими елітами, сербськими колоністами й православним кліром.

Учасники дискусій довкола етнічних конфліктів у Центрально-Східній Європі лише побіжно згадують комуністичні впливи. Хоча дарма, адже вони заслуговують на пильнішу увагу. Французьке МЗС отримувало доповідні записки про становище національних меншин у східних воєводствах Другої Речіпосполитої. Так, у березні 1931 р. французький посол прямо вказував своєму міністру, що культурно-національні утиски громадян за влади Юзефа Пілсудського можуть призвести до того, що політична верхівка рано чи пізно втратить значну частину території (до прикладу, Віленщину) саме через поширення комуністичних впливів. "Цікаво відзначити, що всі у цьому реґіоні – і бідні, і багаті, поляки та інородці, міщани і селяни переконані, що рано чи пізно у Вільно прийдуть комуністи"[647]. Зрештою, як виявилося – мав слушність.

Рівно ж критичними були комуністичні впливи і на Волині. З національних та соціяльних конфліктів на Волині скористала саме совєтська пропаганда. У 1920-х роках Радянський Союз експортував до Східної Європи різновид комунізму, що підтримував селянські амбіції та протидіяв існуючим національним державам. Дві тактики, використовувані більшовиками – союз із селянством та використання національного

[647] Из докладной записки посла Франции в Польше «Общая ситуация», направленной министру иностранных дел Франции. Март 1931 г., [в:] *Польша – Беларусь (1921 – 1953):* сб. док. и мат. Сост. И. А. Валаханович, В. В. Данилович, А. Н. Вабищевич; ред. А. В. Волченко, Минск 2012, с. 118–119.

самовизначення – підтвердили ефективність на Волині[648]. Сам воєвода Генрик Юзевський (Henryk Józewski) писав так: "Моїми ворогами і ворогами Волині були комуністи. Мав клопоти з радянською Москвою. Вона не спускала очей з Волині. Не перебирала вона засобами – чинила постійні диверсії. Москва, маючи свою "модель" України, інших не визнавала"[649]. У ході реалізації свого "волинського експерименту" він зіштовхнувся з проблемою поширення комуністичних впливів на місце попередніх легальних українських партій та організацій, діяльність яких була обмежена. У краї вони поширилися, що не могло влаштовувати провідників українства: народні маси, серед яких аполітична культурно-національна праця стала неможлива, стали дуже податливим тереном для успішної нелегальномаксималістичної, комуністичної акції. "Остання прибрала такі величезні розміри й дійшла до такого високого потенціялу, що автори концепції «вспулжиця» зжахнулися; вони побачили, що на Волині кипить і то чимраз дужче" [650] . Лише 1931 р. Волинь отримала низку антикомуністичних процесів, 14 травня у Рівному засудили на тривалі терміни ув'язнення 33 членів Комуністичної партії України, 13 червня в Ковелі – 41, а 1 грудня ще 77 комуністів, 27 червня у Луцьку відбувся процес над 47 членами Комуністичної партії Західної України з Горохівщини[651]. Небезпідставно масшаби і наслідки комуністичного проникнення напередодні Другої світової війни можна розглядати як "гібридну війну": яку провадив СРСР.

Завдяки посиленій пропаганді більшовиків, образ "поляка – загарбника" переважав серед українського населення у міжвоєнний період. Більшовицька пропаганда розвинула цей образ до апокаліптичної загрози для України з "буржуазно-поміщицької Польщі"[652]. Ненависть, розпалювана комуністичними агітаторами та провокаторами, дала свої страшні плоди.

Про це слід пам'ятати, адже згодом автори польських документів уже часу активної фази протистояння прямо стверджували: "Вина за польську

[648] Д. Кравець, *За Збручем: західноукраїнська громадсько-поілтична думка про радянську Україну (1920 – 1930-ті рр.)*, Львів 2016, с. 36.

[649] Г. Юзевський, *Замість щоденнка*, пер. Юлії Васейко, за заг. і наук. ред. Миколи Кучерепи, Луцьк 2017, с. 138.

[650] Тутейший, *По тім боці сокальського кордону (Кореспонденція з Волині)*, "Діло" Львів 1936, 25 листопада, ч. 266.

[651] М. Кучерепа, *Політика Польщі щодо українців на Волині. 1921 – 1939 роки,* [в:] *Волинь у роки Другої світової війни: соціально-політичне становище, міжетнічні взаємини, радянізація*, за редакцією Людмили Стрільчук, Рига (Латвія) 2025, с. 50.

[652] Л. Зашкільняк, *Україна і Польща в XX столітті: від конфліктів до порозуміння*, "Наукові записки Національного університету „Острозька академія". Історичні науки" 2003, вип. 3, с. 6.

кров, пролиту на Волині, лежить насамперед на совєтській політиці. Вбивства почалися й були найкривавішими саме в тих районах, де комуністичний вплив був найбільшим ще до війни"[653].

Варто розуміти, що жорстокість українсько-польського протистояння можна пов'язати рівно ж із безпосереднім впливом комунізму. Адже більшовицька влада (як і націонал-соціялістична) показала, що з людиною (а тим паче ворогом) можна зробити будь-що: у цій ситуації немає жодних гальм, людину знівельовано до постаті звіра. Тож комуністична Москва була потужним гравцем у реґіоні і недооцінювати його було б помилкою.

Отже, і в українському, і в хорватському варіянті сама ідеологія була по-перше, зумовлена суспільно-політичним та соціяльно-економічним розвитком країн; а по-друге, була феноменом доби і, попри свій радикалізм, не була прямою причиною антигуманних дій (як це намагаються представити деякі автори).

Нацисти і ситуація на окупованих землях

Напруженість в українсько-польських відносинах у роки Другої світової війни штучно стимулювали та використовували у своїх цілях треті сили – СРСР і Третій Райх. Невидима присутність гітлерівців та совєтів стала частиною суспільного образу українсько-польського конфлікту, його причин та перебігу. Анна Вилеґала (Anna Wylegała) в одній зі своїх розвідок наводить два свідчення[654]. Перше: "Власне, що українці та поляки, що так воювали, то була робота німців і тих, каґебістів. Вони одного та іншого, самі вбивали, говорили, що це бандерівці, і тоді таке діялося. Або вбивали українців, казали, що це поляки, і тому все так, так виходило, така ненависть поляків з українцями". Друге: "Ту ненависть зробили німці, як прийшли. Бо вони почали розділяти, що українці це люди, а поляки то свині, і так ціле життя було. Перед війною жодної різниці не було". Рівно ж Михайло Подворняк згадував про події на Холмщині: "Невідомо чи ті чутки були правдиві, але вони запалювали наших людей ненавистю до поляків. Розуміється, що в усьому тому була німецька рука, а може й рука більшовиків, щоб звести ті обидва поневолені народи до взаємної боротьби. Тому німці в Генеральному Губернаторстві тримали українську поліцію для втихомирення польських повстанців, а на Волинь прислали поляків. І

[653] AAN, sygn. 202/III/121, k. 375; ZS BUW, sygn. 2131, фрагмент звіту бл. 27. VIII. 1943, k. 15 a.

[654] A. Wylegała, *Polacy w Galicji podczas drugiej wojny światowej: doświadczenie i pamięć*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej" 2014, issue 4, s. 61.

розпалювалася між поляками і українцями нікому не потрібна братовбивча боротьба”[655].

І це розуміли представники і українського, і польського підпіль. Не випадково, у своїй відозві від 28 липня 1943 р. розмірковуючи про Волинь як найбрутальніший та найпотворніший фрагмент боротьби проти польського народу окружний представник уряду у вигнанні Казімєж Банах (Kazimierz Banach, ps. „Kamil”, „Jan Rosnowicz”) твердив: “Москаль протягував свою лапу по Волинь. Зменшивши у такий спосіб Польщу і зліквідувавши раз і назавжди небезпечну для нього українську загрозу. Німець відокремлює кордоном від Польщі, прагнучи таким чином відділити Волинь від польських земель”. І далі: “німець і москаль... роздмухали антипольську пропаганду. Вони множать, збільшують встократ, перебільшують до колосальних розмірів невеликі непорозуміння і польсько-українські суперечки. Нацькувати, роздражнити, спрямувати одного проти іншого, створити духовний кордон між поляками і українцями. Створити на довгі роки привід до боротьби. Запрягти і використати найманих злочинців і злочини. В поляках і українцях вони зміцнюють образи, розпалюють у їхніх душах ненависть, жагу і відпору. Тим самим вони завдають удару по історичній польській ідеї – ідеї духовного, братнього співжиття з сусідніми народами. І при тому руками українців знищують польське населення. Одночасно і німці, і москалі роблять клоунські жести, представляють, що хочуть допомогти полякам, хочуть їх захистити. Німці висилають у райони каральні еспедиції, які спалюють українські поселення, вбивають жінок, дітей і невинних – справжніх же вбивць вони навіть не намагаються спіймати, бо справжній убивця потрібен їм і є їхнім спільником”[656].

На шпальтах „Polska Zwycięży” автор однозначно твердив, що перебіг трагічних подій на Волині яскраво увиразнив більшовицьку та німецьку інтригу, якої остаточним завданням було винищення поляків і задля його реалізації вони застосовували найрізноманітніші способи[657]. “На Волині й надалі проливається польська кров. Підступна совєтська і німецька гра, засліплення українських націоналістичних чинників, звільнені від усіляких

[655] М. Подворняк, *Вітер з Волині: Спогади*, Вінніпеґ 1981, с. 175.

[656] Odezwa Wołyńskiego Delegata Rządu RP, Kazimierza Banacha, do mieszkańców Wołynia z apelem o zaprzestanie bratobójczych walk z 28 lipca 1943 r., [w:] *Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942–1944),* oprac., wstęp i przypisy Jan Brzeski, Adam Roliński, Kraków 2001, s. 107–113.

[657] *Rola Niemców i Bolszew. w tragedii wołyńskiej*, „Polska Zwycięży” 1943, nr 13, 15 sierpnia, s. 1.

гальм інстинкти гайдамацьких елементів – усе це простягнуло на Волині долоні на спільний злочин"[658].

Розмірковуючи про польсько-литовські відносини польський журналіст і публіцист Войцєх Пєцяк (Wojciech Pięciak) не випадково висловив переконання про неминучість конфлікту між Литвою і Польщею після 1918 р., навіть за умови приналежности Вільнюса до Литви: "...навіть якби Польща і Литва якимось чудом порозумілися і уклали союз, не багато це змінило б – 1939 р. долю Центральної Європи вирішували домовленості Берліна і Москви, а цим двом силам не зміг би протистояти жоден польсько-балтійський союз"[659].

У литовській "Свободі", аналізуючи геополітичну ситуацію та польсько-литовські відносини, фіксують загрози з боку Німеччини та Росії: "У будь-який зручний момент прагнули поневолити Литву та Польщу. Коли ж не вдавалося у поєдинку заволодіти обома краями, тоді змовившись розділяли територію Литви і Польщі. Для цього ціла литовська і польська політика повинна бути чуйною і розумною. І нічого іншого як інтереси самооборони вказують характер і напрям їх взаємних інтересів. Є нормальним і необхідним, щоб обидва краї жили у згоді, хоча й історія того не показала"[660].

І така позиція мала підґрунтя. Коли гітлерівці визнали, що прагнення до самоуправління литовців на теренах Віленщини надто сильні, вони не завагалися зіштовхнути між собою литовців та поляків. Нацистська влада зацікавлена у підживлюванні міжнаціональних конфліктів розраховувала на те, що вдасться протиставити АК совєтській партизанці та литовській поліції. Литовський історик Арунас Бубніс цитує один з рапортів польського підпілля, де серед іншого стверджено: "... безумовно німці були б підтримали литовські прагнення, якби литовський потенціял виявився гідним підтримки. Тим часом, порівняння виявилося на користь поляків. Звідси спроби поєднання щодо польської спільноти, які до того були безуспішними. Ініціятива походила радше з боку Вермахту, який хотів би отримати у своє розпорядження польський бойовий елемент[661]. Як бачимо – ілюзій не було.

---

[658] *Tragedia Wołynia trwa*, „Nasze Ziemie Wschodnie" 1943, nr 5, sierpień – wrzesień – październik, s. 5.

[659] W. Pięciak, *Tajna wojna*, „Tygodnik Powszechny: katolickie pismo społeczno-kulturalne" 2012, nr 20: dod. Książki w Tygodniku, 11 maja, s. 14–15.

[660] *Lietuva ir Lenkija*, "I Laisvę" 1943, nr 13, 12. VII, p. 1.

[661] A. Bubnys, *Stosunki międzyetniczne na Wileńszczyźnie w latach okupacji nazistowskiej (1941–1944)*, „Studia Podlaskie" Białystok 2007–2008, t. XVII, s. 139.

Вихідною тезою розмови є очевидна річ. За те, що відбувалося і на теренах Волині, Східної Галичини, Холмщини та Підляшшя, охоплених українсько-польським протистоянням, і на теренах Віленщини, охоплених польсько-литовським протистоянням у 1943–1944 рр., передовсім, відповідальність несе окупаційна влада. Адже ці терени, як відомо, перебували під контролем Третього Райху і нацистський режим прагнув реалізувати власні завдання і використати підкорені народи для цього.

Із позиції расистської ідеології Гітлера державам Балтії, які увійшли до Райхскомісаріяту "Схід", приписували особливе значення, адже їхніх жителів не уважали "слов'янськими недолюдьми". Саме тому на цих теренах повстала виразна етнічна ієрархія, а нацистська політика набула певної злочинної динаміки (передовсім щодо євреїв). Доцільно наголосити на фактичній кардинальній відмінності ситуації порівняно з Генерал-Губернаторством чи Райхскомісаріятом "Україна".

Окупаційна влада з її терором та зневагою до "нищих рас", вражаючим насиллям, реалізовувала на підкорених землях відому тактику *divide et impera*. Не буде оригінальним і ствердження факту використання окупантом міжнаціональних конфліктів у своїх цілях. Врахувавши стан міжнаціональних відносин між різними етнічними групами, взаємозалежність цих етнічних груп, а також конфлікти, що накопичилися впродовж багатьох років – іноземні загарбники (не лише Третій Райх) використали все задля того, щоб подолати опір руками місцевого ж населення. Розуміючи непрості відносини між українцями і поляками, литовцями і поляками нацистська окупаційна влада вжила для досягнення своїх завдань різноманітні провокації.

Передбачали ймовірність цього й сторони протистояння. В інструкції № 2 польського уряду в екзилі у Лондоні від 23 червня 1941 р., підписаній міністром професором Станіславом Котом [662] й головою Ради міністрів генералом Владиславом Сікорським, читаємо: "Слід передбачувати, що німці зачнуть вкротці організувати під своєю егідою українську, литовську й евентуально інші держави із включенням до них польських територій... Треба сподіватися, що німецька влада надасть на певний час, передусім, українцям вільну руку в нападах на польську стихію і в її винищуванні. Слід розіслати відповідні секретні перестороги і приготовити оборонні заходи,

[662] Stanisław Kot (1885 – 1975) – urodził się w Rudzie koło Ropczyc. Jest on wybitnym historykiem Uniwersytetu w Krakowie, znanym z badan w zakresie polskiej kultury XVI i XVII wieku. W 1941 r. Uniwersytet Oxfordzki przyznał mu doktorat honoris causa. 1941 – 42 – ambasador rządu RP na uchodztwie w ZSSR; 1942 – 43 – minister stanu na Bliskim Wschodzie; 1943 – 44 – minister infortmacji; 1945 powrócił do kraju; 1945 – 47 – ambasador w Rzymie; od 1947 – ponownie na emigracji.

при чому треба однак уникати безпосередніх сутичок з німецькими властями”[663]. Уже тоді їх характеризували як боротьбу всіх проти всіх: “Розпалювання українсько-польської ненависти – це заледве частина німецької політичної програми на Сході. Окупант прагне до роз’ятрювання та підсичування різноманітних національних різниць та суперечностей, до зіштовхування усіх проти всіх, щоб розбалансувати сили, які могли б бути звернені проти німців”[664].

Окупаційна нацистська влада прагнула відігравати роль “миротворців”, захисника від радикальних антипольських кроків литовської адміністрації. Гітлерівська влада видала наказ вивчення литовської мови та заборону публікацій польською мовою, оголошення у Віленському окрузі повинні були бути публіковані чотирма мовами[665]. Відомий також наказ воєнного коменданта Вільнюса Вольфганга фон Дітфурта (Wolfgang von Ditfurth) від 16 липня 1941 р., що звільняв жителів міста від вивчення нерідної мови (щоправда рекомендувавши заняття німецькою), який дослідники трактують як виразно антилитовський[666].

Окрім іншого, поширювали праавдиву і неправдиву інформацію про помсту одних іншим. Литовського поліціянта Маріанаса Падабу (Marianas Padaba) вбили 15 вересня 1943 р. Нацисти одразу оголосили це справою рук “польської терористичної організації”[667], як відповідь за повторні вбивства розстріляли 10 поляків і арештували понад 100, яких незабаром звільнили. Литовська підпільна преса інформувала: “Останнім часом німці розстріляли 10 поляків з Вільнюського краю і близько 100 вивезли до концентраційного табору, твердячи, що це вчинено у відповідь за вбивство функціонера литовської кримінальної поліції Маріанаса Падаби, хоч останній був очільником німецького гестапо”[668]. Представники АК твердили, що смерть

[663] *Armia Krajowa w dokumentach 1939 – 1945*, t. II: czerwiec 1941 – kwiecień 1943, kom. Red. Tadeusz Pełczyński, Londyn 1973, s. 8.

[664] *Wszyscy przeciwko wszystkim!*, „Biuletyn Informacyjny” Londyn, 1944, 18 maja, nr 20, s. 7.

[665] M. Wardyńska, *Polityka narodowościowa Trzeciej Rzeczy w Generalnym Komisariacie Litwy*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 1995, t. XXXVIII, s. 112.

[666] A. Bubnys, *Stosunki międzyetniczne na Wileńszczyźnie w latach okupacji nazistowskiej (1941–1944)*, „Studia Podlaskie” Białystok 2007–2008, t. XVII, s. 137.

[667] *Odpowiedź na terror*, „Goniec codzienny” 1943, 18 września, nr 666, s. 1.

[668] *Vyriausiojo Lietuvių Komiteto atsišaukimas*,“Nepriklausoma Lietuva” 1943, m. spalio 15 d. (15 X.), nr 17 – 18. Мовою оригіналу: Paskutiniu laiku vokiečiai sušaude 10 Vilniaus lenkų ir apie 100 išvežė i koncenracijos stovyklą, paskelbdami, kad tai padaryta už lietuvių kriminalinės policijos valdininko Padabos nužudymą. Daug yra it kitų atstikimų, kur vokiečiai stengiasi už savo panaudotas priemones ar represijas kaltę primesti vienai ar kitai Lietuvos gyventojų daliai.

Падаби була литовською справою і мала на меті спровокувати антипольські репресії[669]. Саме ця версія була панівною у польських колах десятки років, допоки у краківському „Tygodniku Powszechnemu"[670] член екзекутиви АК Єжи Урбанкєвич [671] визнав, що вбивство Маріанаса Падаби таки було справою рук АК. Тож, литовський комітет (Vyriausias Lietuvių Komitetas) небезпідставно уважав, що "однією з німецьких цілей є розпалювання ненависти між литовцями та іншими національностями, які мешкають у Литві. Категорично засуджуючи подібну німецьку політику, VLK звертається до литовської спільноти, щоб не піддавалася на подібні провокації німецької окупаційної влади"[672].

Для поляків виявилася важливою співпраця литовців з німцями від 1941 р. На рівні поліцейських служб, охоронних батальйонів військових об'єктів виглядало, що вояками були литовці, а не німці. Відбувалася своєрідна підміна "понять". Вояки АК, готуючи операцію "Остра брама", боролися з литовськими допоміжними підрозділами у німецькому війську. Не випадково Пьотр Нівінський (Piotr Niwiński) провадячи розмову про Сауґуму вказав на дві обставини: по-перше, її підпорядкованість гітлерівцям і виконання нею саме їх вказівок; і по-друге, подібність до ситуації з ґранатованою поліцією у Польщі[673].

[669] *Komunikat Kierownictwa Walki Podziemniej*, "Niepodległość. Organ ziemi wileńskiej" 1943, 1 października, nr 19 (29), s. 3–5.

[670] J. Urbankiewicz, *Z historii wileńskiego Kedywu*, „Tygodnik Powszechny: katolickie pismo społeczno-kulturalne" 1987, 15 lutego, nr 7, s. 6.

[671] Jerzy Urbankiewicz (ur. 23 czerwca 1915 w Łodzi, zm. 11 sierpnia 2004 w Łodzi, ps. Jurek, Zawada) – polski pisarz, dziennikarz, oficer kawalerii Wojska Polskiego i Armii Krajowej. Z wykształcenia prawnik. Od 19 wrzesnia 1934 r. do 15 lipca 1935 r. był słuchaczem Szkoły Podchorążych Rezerwy Kawalerii w Grudziądzu. Szkołę ukończył z 1. lokatą w stopniu tytularnego plutonowego podchorążego. Praktykę odbył w 2 Pułku Strzelcóc Konnych w Hrubieszowie. W 1937 r. został mianowany podporucznikiem w korpusie oficerów rezerwy kawalerii. Brał udział w kampanii wrześniowej w 1939 (4 Pułk Ułanów Zaniemeńskich); internowany, do kwietnia 1940 przebywał w obozie na Litwie. Po ucieczce współpracował z egzekutywą Okręgu Wileńskiego AK, od 1943 był jej dowódcą. W październiku 1944 aresztowany przez NKWD, wyrok 15 lat zsyłki, 12 lat spędził w łagrze w Workucie. Gdy powrócił do Polski w 1956 na łamach „Nowej Kultury" opublikował artykuł Cztery listy z Workuty, pierwszzą publikację o łagrach w Polsce. Założył w Łodzi Muzeum AK Okręgu Wileńskiego.

[672] L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939 – 1945*, wyd. 3 popr., Warszawa 2010, s. 312.

[673] P. Olejarczyk, *„Nieszczery Polak, nieistotny Litwin" – stosunki polsko-litewskie w czasach II wojny światowej*, wywiad z prof. Piotrem Niwińskim, https://histmag.org/Nieszczery-Polak-nieistotny-Litwin-stosunki-polsko-litewskie-w-czasach-II-wojny-swiatowej-8234

Нацисти користали по-своєму з підтримки українсько-польської ненависти. "Німецький окупант – не будучи спроможним опанувати анархію, використовує її політично, намагаючись посилити і розширити польсько-українську ненависть" [674] . Нацистська окупаційна влада принципом своєї політики ставила *divide et impera*, який озвучували її очільники. На засіданнні уряду Генерал-губернаторства 11 березня 1942 р. Ганс Франк, вказуючи на необхідність маскування своїх цілей, прямо визнавав: "Для нас, у Генерал-Губернаторстві, було б погано, коли б наступило політичне порозуміння між українцями та поляками; змушені б були відмовитися від успішної для нас, все ще застосовуваної, тактики боротьби між українцями та поляками"[675]. Ще більш відверто формулював рейхскомісар Еріх Кох (Erich Koch): "Нам треба домогтися, щоб поляк при зустрічі з українцем бажав його вбити, щоб українець, побачивши поляка, теж горів бажанням його вбити, а якщо по дорозі вони зустрінуть єврея і вб'ють його, то це буде саме те, що потрібно"[676].

Вони розпалювали ворожнечу через толерування представників того чи іншого етносу на різних територіях: українців – в адміністрації та поліції на Закерзонні та на західноукраїнських теренах у 1939–1941 рр.; поляків – в адміністрації на Волині та Поліссі від кінця 1941 р.; українців – у допоміжній та охоронній поліції, а поляків – у кримінальній поліції [677]. Як писав комендант АК генерал Стефан Ровецький у "Спеціяльному рапорті щодо національного питання" від 5 серпня 1943 р., німці провадять репресії супроти українського незалежницького руху й експлуатують українців, надаючи їм натомість невеликі концесії, як то посади на нищих адміністративних щаблях[678]. В оприлюдненому в одному з конспіративних

[674] *Krew polska na Wołyniu*, „Biuletyn Informacyjny" 1943, nr 21, 27 maja, s. 5–6.

[675] *Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka 1939 – 1945*, t. 1, Warszawa 1970, dok. 96, s. 438.

[676] Найраніше відоме нам видання, де з'явилася ця теза: W. Biegański, M. Juchniewicz, S. Okęcki, *Polacy w ruchu oporu narodów Europy, 1939 – 1945*, Warszawa 1977, s. 117.

[677] І. Патриляк, *"Встань і борись! Слухай і вір..." українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.)*, Львів 2012, с. 388–394.

[678] *Armia Krajowa w dokumentach 1939 – 1945*, t. 6, uzupełnienia, Londyn 1989, s. 314 – 332. Мовою оригіналу: Zetknięcie się z rzeczywistością obaliło mit o zaletach narodu ukraińskiego, zaszczepiony Niemcom przez własną propagandę. Wkrótce po wkroczeniu na ziemie ukraińskie Niemcy otwarciej powszechnie zaczęli dawać wyraz pogardzie do niesprawnego i skorumpowanego elementu ukraińskiego, ale do lata 1942 – oficjalna polityka niemiecka wciąż jeszcze liczyła na ewentualne pozyskanie rekruta ukraińskiego do walki z ZSRR za cenę koncesji politycznych. [...] Niemniej system rządzenia i potrzeby propagandy skłaniają Niemców do drobnych, pozornych przeważnie, koncesyj dla Ukraińców, których użyto do służby porządkowej (sprawna w ściąganiu kontyngentów, zawodzi w zwalczaniu

видань "Зверненні волинської землі" твердилося, що головним моментом підступної німецької гри було надання полякам псевдооборони проти скерованих ними ж українських елементів[679].

І ці твердження були небезпідставними. В уряді генерал-комісаріату з усіма його відділами чиновники польської національности складали 80 %, у гебітскомісаріаті – 60 %, центральній установі для торгівлі зі Сходом – 60 % і т. д.; на місцевому рівні ситуація була подібною (всі адміністративні установи Луцька опанували поляки)[680]. Згідно даних генерал-губернатора Франка на зламі 1943 – 1944 рр. працювало 260 тис. урядовців німецького походження, а серед 1 512 війтів і бурмістрів 717 – були поляки, 463 – українці, 144 – німці, 3 білоруси, 8 гуцули/гуралі і 180 – без визначеної національности[681]. Маніпулювали посадами й у волинських містах, де за представництво у владі конкурували українці та поляки і нацисти постійно розігрували національну карту. Так, у м. Сарни приводом зміни українського керівництва стали розклеєні листівки антинацистського характеру і цивільна адміністрація призначила на посаду міського голови представника польської громади. Хоча після вбивства поляками чотирьох німців владу у місти швидко передали українцеві Іванівському[682].

Нацистська окупаційна влада, оцінюючи діяльність польського підпілля за липень – серпень 1942 р., його тактикою визначала: поляки повинні вступати до створених адміністративних органів, здобувати у них довіру і непомітно впливати на їх рішення; кожний поляк, працюючи у такій установі, повинен турбуватися, аби до неї був також прийнятий співвітчизник; в окупаційних адміністративних органах формувати підозрілість до українців та шляхом репресій провокувати їх участь у планованому повстанському русі. Як визнавали представники совєтської сторони "основні плани польських елементів в Західній Україні українські націоналісти оцінювали правильно. Поляки усілякими шляхами проникали в державний, адміністративний і торговий апарат німецької влади, намагаючись вже тоді створити для себе плацдарм, за наявности якого вони

dywersantów) na najniższych szczeblach administracji a przede wszystkim do osłabiania istotnych wrogów Niemiec – ZSRR i Narodu Polskiego.

[679] *Apel ziemi wołyńskie,* „Małopolski Biuletyn Informacyjny" 1944, nr 12, 19 marca, s. 2–3.

[680] Ю. Киричук, *Український національний рух 40–50-х років XX століття: ідеологія та практика*, Львів 2003, с. 127.

[681] C. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje 1938 – 1945*, t. 1, Warszawa 1971, s. 159.

[682] Ю. Олійник, О. Завальнюк, *Нацистський окупаційний режим в генеральній округзі "Волинь – Поділля" (1941 – 1944)*, Хмельницький 2012, с. 38–43.

змогли б зберегти свої впливи у Західній Україні після розгрому гітлерівської Німеччини"[683].

Ситуація на литовських землях була подібною. З одного боку, в окупаційній адміністрації на місцях було литовське представництво. І хоч литовські та українські сподівання підтримки функціонування власної державности з боку нацистів не виправдалися, проте на нижчих щаблях адміністрації, особливо на початках, були укомплектовані саме ними. Литовська адміністрація не мала щонайменшого впливу на рішення нацистів, все ж це призводило до незадоволень і робило враження упривілейованости литовців: "Литовці, які були долучені до гітлерівської окупаційної машини головно у політичних та безпекових формуваннях, загалом з власної волі приймали участь у терористичних акціях супроти поляків. Вчинені ними злочини радикалізували позицію польського підпілля; це накручувало спіраль злочину та відповіді"[684].

Хоча представники польського підпілля та партизани АК декларували свою приналежність до антигітлерівської коаліції, а своєю метою – боротьбу з німецьким окупантом, водночас вони підтримували контакти з представниками окупаційних служб безпеки й адміністрації у Литві. Варто звернути увагу на активну діяльність у місцевій окупаційній адміністрації скрайніх польських націоналістів, а у деяких місцевостях Віленщини вони закладали локальні "органи самоврядування". Їх діяльність була скерована переважно проти тих, хто прагнув до здобуття незалежної Литовської держави зі столицею у Вільнюсі, а історичне право на це місто трактували як "агресію". У Віленському повіті окупаційна адміністрація спиралася радше на поляків, аніж на литовців. Рівно ж, у повітах із переважаючим польським населенням творили польську допоміжну поліцію[685]. Це стало особливо очевидно наприкінці нацистської окупації, коли комісар Вільнюса Ганс Гінгс (Hans Hingst)[686] твердив про більшу спроможність до діяльности

[683] І. Ільюшин, *Протистояння УПА і АК в роки Другої світової війни*, Київ 2001, с. 125.

[684] A. Karbowiak, *Konflikt polsko-litewski na Wileńszczyźnie w latach 1941–1944*, „Glaukopis" 2007–2008, nr 9–10, s. 250.

[685] *Донесение командира оперативной группы А бригаденфюрера СС Штальекера о деятельности группы в прифронтовой области Северной России и оккупированных областях прибалтийских государств за период до 31 октября 1941 года,* "Военно-исторический журнал» 1990, № 6, с. 30.

[686] Hans Hingst – ur. 3. 08. 1895 r. w Hachelhausen (okręg Hanz). W Monachium pracował jako fryzjer. Kreisleiter NSDAP, od września 1939 r. służył w Łodzi. SA-sturmbannführer. Od 28. 07. 1941 r. komisarz Wilno. Krążyły pogłoski, że jego żona była Polka, dlatego sympatyzował z Polakami, w szczególności z żołnierzami Armii Krajowej. 4. 07. 1944 r. bez zgody generała G. Poela samochodem uciekł z Wilna do Kowna. Wskutek błyskawicznego rozwoju sytuacji jego dezercja nie pociągnęła za sobą konsekwencji. 1 sierpnia został

поляків, аніж литовців, яким віддали першість лише через політичні мотиви і ставив питання про економічну доцільність в умовах війни піти на поступки полякам[687]. Позицією комісара Ганса Гінкса, яку він озвучив на зустрічі з керівниками Громадського комітету Вільна і округу Стасуса Жакєвічюса, Владаса Юргутіса та іншими, було те, що у Віленському краї литовці є національною меншиною, тож керівні посади у місті мають зайняти поляки[688].

Реакція литовської сторони нв просування поляків була очікуваною: "Вбивця мешканців Віленщини Вульф призначив керівником державних маєтностей німецького поляка Комара, який створив умови для повстання таємної польської військової організації. Визначені ним адміністратори маєтків створили таємні озброєні групи, які вбивають не лишень литовських поліціянтів, а й посилають на той світ не одного німця"[689].

Рівно ж слід згадати констатацію Здіславом Сємашком (Zdzisław Siemaszko) співпраці поляків з представниками Вермахту чи Гестапо і потрактування віленського „Goniec Codzienny" як "аковсько-німецького видання"[690].

Для пацифікації використовували відділи, укомплектовані з фольксдойчів, які володіли польською мовою і, відповідно, створювали враження, що поляки брали участь у відплатних акціях, які відбувалися з особливою жорстокістю[691]. Так було, до прикладу, на Станіславівщині у травні – червні 1944 р., куди перекининули частини Вермахту, які складалися із новомобілізованих "шльонзакуф" (мешканців польської Сілезії). Спільно з місцевим населенням вони жорстоко "пацифікували"

ewakuowany z resztą swego urzędu do Neumunster (Holstein). Jego powojenne losy nie są znane.

687 J. Tauber, *Zarys niemieckiej polityki okupacyjnej i stosunki etniczne w Wilnie w latach 1941-1944,* [w:] E. Dmitrow, J. Tauber. (red.), *Stosunki etniczne podczas wojny i okupacji. Białystok i Wilno 1939 – 1941 – 1944/45*, Białystok 2011, s. 120.

688 P. Stankeras, *Policja litewska i sprawy polskie na ziemiach litewskich w latach 1939 – 1944*, „Europa Orientalis: Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich" 2010, nr 2, s. 232 – 233.

689 *Przegląd litewskiej prasy tajnej*, [w:] *Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942–1944),* oprac., wstęp i przypisy Jan Brzeski, Adam Roliński, Kraków 2001, s. 222. Мовою оригіналу: Morderca włościan Wileńszczyzny Wulff mianował zarządcą majątków państwowych na Wileńszczyźnie niemieckiego Polaka Komara, który stworzył warunki do powstania tajnej polskiej organizacji wojskowej. Wyznaczeni przez niego administratorzy majątków wytworzyli tajne grupy zbrojne, które mordują nie tylko policjantów litewskich, lecz posyłają na tamten świat niejednego Niemca.

690 Z. A. Siemaszko, *Wileńska AK a Niemcy*, "Zeszyty Historyczne" 1994, z. 110, t. 487, s. 207 – 208.

691 *Pożoga na Wołyniu*, „Tydzień" 1943, nr 22, 29 sierpnia, s. 9.

чимало українських сіл у районі Станіславова, Калуша та Долини[692]. Про неспроможність німцями опанувати ситуацію в терені і прагнення насадити там свої чужонаціональні відділи жандармерії, складені передовсім з поляків, твердили й автори видання УПА "До зброї"[693].

Після створення Генерального губернаторства нацистська окупаційна влада дозволила відродження на Холмщині українського шкільництва, кооперації, Українських допомогових комітетів (місцевих структур УЦК). Зокрема, Євґраф Романюк уважав, що "з приходом німців на Холмщині почалося національне відродження українського населення. Німецька влада більш лояльно ставилась до українців, ніж до поляків. У ґмінах змінили війтів-поляків на українців, у школах – вчителів... Холмщина стала притулком для української інтеліґенції, яка рятуючись від сталінських репресій, масово переходила радянсько-німецький кордон і знаходила порятунок серед братів-українців Холмщини. Завдяки цьому в містах Холмщини з'явилися нові українські школи: в Холмі – гімназія і технічна школа в Грубешові – торговельна школа і учительська семінарія, в інших місцевостях різні курси, де готували українські кадри"[694]. Віддаючи спершу перевагу українцям, гітлерівці прагнули використати їх проти поляків.

Ще одним прикладом спроби нацистів налаштувати одні народи проти інших була їх тактика під час виселенських акцій. Восени 1942 р. розпочалася колонізація Жмуди, яка мала на меті заселення фольксдойчів (*Volksdeutsch*), через що виселили цілі литовські родини. Для литовців це була подвійна кривда, адже за угодою між СРСР та Третім Райхом 1941 р. їх (майже 12 тис.) уже виселили з Сувальщини у Західну Литву переважно на колишні німецькі господарства. Тепер в 1942 – 1943 рр. задля колонізації сюди планували повернути 30 тис. німців. Згодом виселили відповідну кількість поляків з Віленщини (а також Трокайський та Свєнцянський повіти), куди переселили приблизно 500 литовських родин. У звіті Делегатури уряду до лондонського представництва зазначено: "Виселенська акція і переселенські акції. З різних провінційних теренів постійно надходять інформації про факти виселення поляків з їх попередніх помешкань. (...) На Віленщині виселено кілька тисяч поляків (...) виселенська акція відбувається за участі литовської поліції; виселяють поляків з їх господарств у нечувано брутальний спосіб, грабуючи майно, інвентар і

[692] І. Патриляк, М. Боровик, *Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду*, Ніжин 2010, с. 457.

[693] *У наступі. Німецька орда палить села й мордує людей,* "До зброї: видає політичний відділ УПА" 1943, ч. 1, Липень, с. 8.

[694] *Депортації. Західні землі України кінець 30-х – початок 40-х рр. Документи, матеріали, спогади*, т. 3: Спогади, відп. ред. Ю. Сливка, Львів 2002, с. 182.

особисті речі; на місце виселених поляків заселять литовських селян, яким безкоштовно віддано польські господарства; у виселенській акції поляків завзято приймають участь литовські ксьондзи з Ємєнєцької парафії (...)" [695] .Литовська колонізація збурила і так напружені відносини на польсько-литовському порубіжжі. Очікувано АК тероризувала виселених литовців, застрашувала їх, лякаючи смертю та вимагаючи повернутися до "корінної" Литви. Ситуація у Віленському повіті була настільки критична, що у лютому 1944 р. орієнтовно 50 % покинули його[696].

Із пропагандистською метою рішення про виселення поляків зі Східної Литви своїми підписами повинні були затвердити литовські чиновники, а втілити у життя – литовські поліцейські[697]. Німецька політика, виконувана руками литовців, приводила до поглиблення антагонізму між литовцями і поляків.

Українсько-польські відносини на Південно-Східній Люблінщині надовго загострила німецька виселенська акція (листопад 1942 р. – серпень 1943 р.) на Замойщині. Гітлерівці передбачали, врешті-решт цілком слушно, що через *Ukraineaktion* польський гнів зосередиться головно на українцях, а це полегшить їм проведення всієї операції. "Німецька провокація" – як влучно окреслили ці події польський історик Анджей Леон Сова[698], а згодом український вчений Іван Патриляк[699] – була успішною. Тоді шеф служби безпеки Люблінського дистрикту бригаденфюрер СС Оділо Глобочник (Odilo Lotario Globocnik), який, до речі, прагнув загального очищення Генерального губернаторства від євреїв і поляків, вирішив створити зразкову німецьку колонію, "німецький край". "Гіммлерштадт" мав охопити 116 населених пунктів, із яких передбачалося виселити 110 тис. українських і польських селян. Замойський повіт планували заселити сербськими, бессарабськими та польськими фольксдойчами. Прогнозуючи напади польського підпілля під час проведення цієї акції гітлерівці у деяких виселених польських селах поселяла українців, аби ці села, колонізовані українцями, створили природний захисний вал/пояс від ударів польського

[695] M. Wandzyńska, *Sytuacja ludności polskiej w Generalnym Komisariacie Litwy 1941–1944*, Warszawa 1993, s. 244.

[696] A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941-1944),* Vilnius 1998, p. 357.

[697] П. Станкерас, *Литовские полицейские батальоны. 1941–1945 годы*, Москва 2009, с. 125.

[698] A. L. Sowa, *Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947: zarys problematyki*, Kraków 1998, s. 155-157.

[699] І. Патриляк, *Українсько-польський збройний конфлікт у роки Другої світової війни. Спроба синтетичного аналізу*, "Сторінки історії" 2014, вип. 37, с. 152.

підпілля на німецьких колоністів. Тоді переселили 1 327 родин (7 087 осіб) українців і виселили майже 200 тис. осіб[700].

Що більше – у переселенській акції брала участь також українська поліція та українські адміністратори з повітового Українського допомогового комітету, що дало привід звинуватити українців у сприянні окупантам. "Слід відмітити, що при переселюванні поляків німці присилають українську поліцію і наказують в грубіянський спосіб з ними обходитись і навпаки. Поляки використовують ці акції в своїй пропаганді, горлаючи, що це робиться тільки через українців" – вказувалось в звіті українського підпілля[701]. Цю відібрану у поляків землю за мовчазної згоди нацистів поступово почали займати українські переселенці з навколишніх теренів[702], а в самій смузі колонізації організували сильні постерунки української поліції в Александрові, Старому Дзікові, Ксєнжполю, Луковій, Потоці Горному, Тарногруді, Замчу, які нараховували 20–30 осіб[703]. Проти акції переселення українців під назвою „Ukraineaktion" протестував, зокрема, голова УЦК Володимир Кубійович[704]. Польські підпільники вказували на безсенсовну у своїй жорстокості позицію німецької влади, яка проводила акцію виселення, надаючи землі українцям, докидаючи дров до взаємної ненависті[705]. Водночас, починаючи від 9 березня 1943 р., розпочалися напади на українські села на Грубешівщині: у М'якому (М'ягке, Ментке) спалено 160 осель і вбито 54 особи; у Сагрині – 250 домів і вбито 245 осіб; у Турковичах – 220 спалених осель і вбито 17 осіб і т. п.; упродовж наступного року число жертв сягнуло майже 4 тис. українських селян[706]. У березні 1944 р. відбулася "Грубешівська революція". Польські партизанські загони 13 – 14 березня 1944 р. спалили 14 українських сіл, де загинуло

[700] В. Сергійчук, *Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українського архіву і польські публікації*, Київ 2003, с. 54.

[701] *Українсько-польські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА*: у 2 т., відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович, т. 1: Війна під час війни 1942–1945, Львів 2011, с. 166.

[702] Ю. Сорока, *Польсько-українська військово-політичне протиборство у роки Другої світової війни*, "Етнічна історія народів Європи" 2007, вип. 22, с. 23–27.

[703] Z. Konieczny, *Zmiany demograficzne w południowo-wschodniej Polsce w latach 1939 – 1950*, Przemysł 2002, s. 72; A. L. Sowa, *Stosunki polsko-ukraińskie 1939-1947 : zarys problematyki*, Kraków1998, s. 163.

[704] *Zamojszczyzna – Sonderlaboratorium SS*: Zbiór dokumentów polskich i niemieckich z okresu okupacji hitlerowskiej, pod red. Cz. Madajczyka, t. I–II, Warszawa 1979; Madajczyk Cz. *Generalna Gubernia w planach hitlerowskich*: studia, Warszawa 1961, s. 113–186.

[705] *Bolesna sprawa*, „Małopolski Biuletyn Informacyjny" 1943, nr 23, 27 czerwca, s. 6–7.

[706] В. Косик, *Українсько-польське протистояння під час німецької окупації*, "Проблеми історії України: факти, судження, пошуки" 2007, вип. 16, с. 172–173.

1 500 українців, а до літа спалили 150 українських сіл, де проживало приблизно 15 тис. осіб[707].

Ця провокація мала значний успіх, адже поляки свої удари скерували проти українського населення. Подібність тактики окупаційної влади *divide et impera* в Литві й Україні очевидна.

Навіть така звична для "нового порядку" річ, як примусові роботи у Третьому Райху, розпалювала міжетнічні конфлікти. Так поширеним виявилося переконання, що з "польського" Вільнюса вивезли майже 12 тис. осіб, тоді як з "литовського" Каунаса лишень кілька сотень[708]. Коментуючи цей сюжет Віталія Стравінскене зауважувала – якщо на початку окупації (1942 р.) ця акція справді була спрямована проти поляків і росіян й з встановленої на той час для Литви квоти у 37, 5 тис. вдалося забезпечити заледве 13 тис. (з яких 8, 5 тис. – мешканці Віленщини, де домінували поляки); то вже у 1943–1944 рр. коли змінилася позиція нацистів щодо литовців, квоти осіб призначених на примусові роботи збільшили саме на "литовські" повіти. Так, 1943 р. на роботи до Райху планували з віленського округу 7, 1 тис. осіб, тоді як з Каунаса, Шаулі, Панівежа – бл. 33 тис, себто майже вп'ятеро більше[709].

Подібно ситуацію бачили представники АК і в Україні: "На вивезення до Райху українські урядовці підставляють передовсім поляків, прагнучи оберегти своїх, хоча офіційно проголошують прагнення українського народу до праці на німців"[710]. Польські автори твердять про масове вивезення з підльвівських сіл Давидів та Сихів поляків і, водночас, оминання під час цих акцій українців. У той же час у "Звіті суспільно-політичного стану" Володимиро-Горохівської округи за 20 серпня – 20 вересня 1943 р. вказано: "Руками польських поліцаїв німці виловили собі на роботу біля 1000 українців з міста Володимира у серпні б. року, а тепер

[707] О. Лисенко, *Українсько-польський конфлікт*, "Проблеми історії України: факти, судження, пошуки" 2007, вип. 16, с. 387.

[708] R. Zizas, *Tarpnacionalinė situacija Vokietijos okupuotoje Lietuvoje 1941–1944 metais*, [w:] *Epochas jungiantis nacionalizmas: tautos (de)konstravimas tarpukario, sovietmečio ir posovietmečio Lietuvoje*, Česlovas Laurinavičius (editor), Vilnius 2013, p. 88.

[709] V. Stravinskienė, *Od napięcia do zbrojnego konfliktu: stosunki litewsko-polskie na Wileńszczyźnie w latach 1941 – 1944*, [w:] *"Волинь–43": міти і реальність: з*бірник наук. пр., упоряд. М. Кучерепа, А. Шваб, Луцьк 2019, с. 189–190.

[710] W. Bonusiak, *Małopolska Wschodnia pod rządami Trzeciej Rzeszy*, Rzeszów 1990, s. 46–47.

при помочі української поліції виловлюють тамже на роботу поляків"[711]. В умовах міжетнічного протистояння будь-що провокувало його загострення і будь-які дії могли бути потрактовані як ворожі.

Документів підпілля ОУН та УПА за червень – липень 1943 р., котрі засвідчують активну співпрацю поляків з німцями проти українців, можна віднайти чимало[712]. Це підтверджують і польські джерела. Так, 28 серпня 1943 р. комендант "Збройного визволення" Львова Гримала інформуючи центр, що організації вдалося завербувати до співпраці керівника українського відділу гестапо, наголошував, що у деяких випадках, внаслідок великої української переваги та за браком відповідного озброєння польського населення, неможливо протистояти українському підпіллю, а тому поляки "в цих випадках змушені скористатися з допомоги німців"[713].

Нацисти організували та озброїли численні національні поліційні та військові підрозділи: створено мусульманський добровольчий легіон, офіцерами якого були німці; формації "Waffen СС"[714] утворюють з албанців, голландців, естонців, хорватів і т. д. (загалом 17). В Україні 28 квітня 1943 р. було оголошено про створення добровольчої української дивізії СС "Галичина". Хоча литовського підрозділу не вдалося створити, але у 1944 р. із німецької ініціативи повстала литовська добровольча формація під керівництвом генерала Повіласа Плєхавічюса (лит. Povilas Plechavičius), т.зв. Lietuvos Vietinė Rinktinė (Місцева дружина Литви), одним із завдань якої була боротьба з польською та совєтською партизанкою. Використовуючи литовську поліцію та вояків литовських поліційних відділів для боротьби з польським підпіллям та рухом Опору, німці остаточно ускладнили литовсько-польські відносини. Участь литовської поліції у пацифікаціях польських сіл на Віленщині, наприклад, не могла бути позитивно сприйнята поляками. З іншого боку, на думку дослідників, підрозділи литовської поліції були створені не за наказом німців, а з ініціативи самих литовців, для боротьби з більшовизмом, з впевненістю, що за допомогою німців вдасться

[711] Цит. за: В. Прокопчук, *Німці та більшовики в українсько-польському конфлікті 1939 – 1945 рр. у документах українського націоналістичного підпілля*, "Науковий вісник Ужгородського унісерситету, серія Історія" 2022, вип. 2 (47), с. 207.

[712] *Літопис Української повстанської армії. Нова серія*, т. 11: Мережа ОУН (б) та запілля УПА та території ВО "Заграва", "Турів", "Богун" (серпень 1942 – грудень 1943 рр.). Документи, упоряд. В. Ковальчук, Київ – Торонто 2007, с. 754.

[713] Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji RP, AK, sygn.. 605. Цит. за: І. Цепенда, *Суспільно-політична ситуація на українсько-польському пограниччі наприкінці Другої світової війни*, "Політичний менеджмент" 2009, № 2, с. 165.

[714] Це означало, що формування, які належали до "зброї СС" ніколи не мали відношення до акцій СС з охорони і знищення в'язнів у численних німецьких концентраційних таборах.

відновити свободу і незалежність [715]. У литовсько-польському кейсі зафіксовано випадки заміни одних поліційних підрозділів іншими. Так, 16 липня 1941 р. начальник Троцького повіту П. Мацінскас (P. Mačinskas) інформував радника з внутрішніх справ віленського округу, що німецький воєнний комендант Ейшишкі (Ejszyszki) віддав наказ сформувати поліцію з поляків, а литовців – усунути; у серпні 1941 р. у Дзєвінішках литовську поліцію замінила польська і т. д.[716]

Відповідальність за певні їхні дії у свідомості українця чи поляка ставилася не на карб окупаційної влади, а на українську чи польську спільноту. Крайовий провідник ОУН на Північно-Західних землях Дмитро Клячківський (Клим Савур) 18 травня 1943 р. випустив відозву: "У теперішній час наша адміністрація полишила свої пости. Щоб німці не мали доступу до наших сіл і не могли б нас нищити, як це було досі. Ви першими добровільно зголосилися зайняти її місце і допомагаєте німцям проводити їхню бандитську роботу. Зараз ви є сліпим знаряддям у німецьким руках, яке спрямоване проти нас. Але пам'ятайте, якщо польська громадськість не вплине на тих, котрі пішли в адміністрацію, поліцію та інші установи з тим, щоб вони їх полишили, то гнів українського народу вильється на тих поляків, які мешкають на українських землях. Кожне наше спалене село, кожна наша нова жертва, що будуть з вашої вини, відіб'ються на вас..."[717]. Рівно ж у спогадах, виданих у Голландії, Олександр Штуль писав: "Чергова справа – поляків. Поляків уся Україна, а зокрема, Західня – вважає за ворогів, і зовсім слушно... Правда, що поляки по містах працювали в гестапо проти українців; вони давали найбільший контингент "фольксдойчів", вони пішли згодом у поліцію на міце українців, що відійшли в ліс, і переводили з німцями акції проти українського наседення. Але... Але з польським народом нас єднає спільний ворог. А польська меншість в Україні була готова бути в своїй селянській масі лояльною... Не бракувало з польського боку ані

[715] P. Stankeras, *Policja litewska i sprawy polskie na ziemiach litewskich w latach 1939–1944,* „Europa Orientalis: Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich" 2010, nr 2, s. 234.

[716] A. Bubnys, *Niemiecka polityka okupacyjna i stosunki etniczne w Wilnie w latach okupacji nazistowskiej (1941 – 1944)*, [w:] *Stosunki etniczne podczas wojny i okupacji. Białystok i Wilno 1939 – 1944/45*, pod red. Edmunda Dmitrowa i Joachima Taubera, Białystok 2011, s. 131.

[717] Цит. за: І. Ільюшин, *Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні*, Київ 2001, с. 133–134.

провокацій, ані злочинів. Але те, що на цьому відтинку діялося 1943 року, не дається вкласти в жодні рямки..."[718].

Дослідники українсько-польського протиборства у роки Другої світової війни твердять про вплив на його перебіг української допоміжної та польської гранатової поліції. Акції терору на мирному населенні Волині ставали уніфікованими. Нацистські окупанти зазвичай не займалися брудною роботою, а лишень забезпечували тили місцевостей, віддавали наказ до виконання каральної акції і надавали зброю "шуцманам". До прикладу, наприкінці березня 1943 р. у Костопільському повіті під час акції проти загонів УПА, "спацифікували" і спалили Людвипіль; 27 березня, за доносом місцевих поляків, німецькі та польські поліцаї заарештували 20 українців-чоловіків та 13 дівчат із Медовиці; 1 квітня повісили у Корці 7 українців; 6 квітня у Взяній забили цілу родину і спалили господарку; 19 квітня нацисти та польські "шуцмани" вбили майже 100 мешканців Красного Саду[719]. Один із вояків формально охоронного 202-го батальйону так описував свою діяльність: "Починаємо бити українців по писках за те, що не знімають перед нами шапок... Робимо спустошення в селі, кожного українського селянина виводимо і стріляємо... Не знаємо жалости до українців. Все одно, чи то буде жінка, чи дитина... Криваво позначаємо свої сліди"[720]. І таких прикладів можна навести багато.

Подібною ситуація була у Східній Галичині. Участь польської поліції у антиукраїнських акціях навесні 1944 р. фіксували навіть представники польського підпілля. Присутність ґранатової поліції, яку складали переважно вихідці з Підгаля й Кельц, пов'язана з широкою пацифікаційною акцією. Як приклад "у рогатинському повіті в другій половині травня один з гестапівців уклав список українців від 18 до 45 років", які начебто причетні до антипольських акцій; "інформацію він начеб то отримав від втікачів. Декілька днів по тому прибув на терен повіту з військовим підрозділом ... провів пацифікацію кількох українських сіл. Українців били, жінок ґвалтували, грабували, а декілька десятків чоловіків зв'язано й вивезено. Кілька десятків чоловіків розстріляли на місці"[721].

---

[718] О. Шуляк, *В ім'я правди (До історії повстанчого руху в Україні),* Роттердам 1947, с. 31.

[719] A. Bolanowski, *Ukraińcy i Polacy w niemieckich formacjach policyjnych na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1942 – 1944*, [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*: Materiały XII międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej" (Toruń, 11 – 12 października 2006), t. 11, Warszawa 2009, s. 76.

[720] А. Боляновський, *Поляки у збройних силах Німеччини у 1939 – 1945 рр.*, "Пам'ять століть" 2010, № 4–5, с. 165.

[721] A. Bolanowski, *Ukraińcy i Polacy w niemieckich formacjach policyjnych na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1942 – 1944*, [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*: Materiały

Провокативність такої тактики добре розуміли представники українського підпілля. Так, в огляді підпілля суспільно-політичної ситуації навесні 1943 р. зафіксовано: "Поведінка німців у цій боротьбі є доволі підозріла. Раз ідуть на руку полякам, то знову стають ніби по стороні українців. Нпр., з Чесанова і з цілого повіту Біла Підляська стягнули українську поліцію, а на її місце дали польську. Польські поліцисти почали ширити серед українського населення вістку, що всіх українців будуть виселювати за Буг на Схід. Це мало м. ін. такий наслідок, що багато українців під час видачі «кенкарт-ів» записало себе поляками. Деяких українських діячів і працівників Делегатур Комітетів німці арештували..."[722].

Ставлення української та польської сторін до функціонування та дій, організованих нацистами, т. зв. ґранатової поліцій чи української допоміжної відрізнялося. Як писала прокомуністична "Боротьба": "З відразою та ненавистю дивляться український та польський народи на дурних Грицьків з української поліції, які накривають головою для Гітлера, мордують польське населення, та на катів з польської жандармерії, яка проводить масові екзекуції над українською людністю Волині. З погордою та гнівом придивляються український та польський народи до націоналістичних банддитських ватажків, які проголошують гасла польсько-української бійні, та до політичних ватажків з Українського центральноно комітету і Польського опікунського комітету, котрі від лютого ворога приймають гроші на допомогу жертвам цієї безглуздої бійні, спровокованої цим же підлим ворогом"[723].

За цього слід розуміти, що ця нацистська провокація не вдалася б, якби не було охочих[724]. Пересічний поляк у Львові спостерігав за тим, як "працює" українська поліція, виконуючи німецькі розпорядження, і в ньому зростала ненависть до українців. Той самий поляк, коли б мешкав у Варшаві і бачив, що виробляє польська поліція, котру вже ніхто не називав польською, а лише "ґранатовою", то навряд чи в нього з'явилася та сама ненависть до своїх співвітчизників[725].

XII międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej" (Toruń, 11 – 12 października 2006), t. 11, Warszawa 2009, s. 87 – 88.

[722] *Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб*, т. 4: Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942 – 1945, ч. 2, Варшава – Київ 2005, с. 1274 – 1275.

[723] Walka 1943 1 – 15 sierpnia, nr 10 –11.

[724] R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1997, s. 260.

[725] *Rozmowa Polaka z Ukraińcem*, "Ziemie Wschodnie Rzeczypospolitej: Za nasza wolność i wasza" 1943, luty, nr 11, s. 12. Мовою оригіналу: Przeciętny Polak we Lwowie widzi, jak „pracuje" milicja ukraińska, wykonując zarządzenia niemieckie i wzmaga się w nim

Не менш прикметним є спроба уникнути сучасними дослідниками пов'язувати дії Армії крайової проти поліції з національними суперечками: "Чи Армія крайова боролася з литовцями? І так, і ні. (...) АК атакувала литовську поліцію рівно ж так само, як атакувала у Дистрикті Галичина українську поліцію чи іншу допоміжну поліцію у тому ж Генерал-Губернаторстві, яка складалася з поляків (тзв. ґранатова), не через національність, а з огляду на роль, яку вони виконували"[726].

Інтеґрованість дій підпорядкованих нацистській окупаційній владі поліційних підрозділів у тло українсько-польського конфлікту увиразнює суперечка, пов'язана з датуванням його початку (т.зв. casus Обірки). 13 листопада 1942 р. у Обірках нацисти й українська допоміжна поліція знищили орієнтовно 50 польських селян. Власне саме цей напад як "перше масове вбивство польського населення", здійснене "українськими націоналістами" під керівництвом гітлерівців інтерпретував у своїх спогадах військовий комендант Пшебраже Генрик Цибульський (Henryk Cybulski)[727]. І хоча перебіг акції був характерний для нацистських репресій, методичний неквапний розстріл колоністів, наступна негайна ліквідація ув'язнених – все це не завадило певний час представляти її точкою відліку антипольської акції[728].

У сербсько-хорватському контексті військова та збройна підтримка сторін конфлікту є більш, ніж очевидною. Варто нагадати, що 1942 – 1943 рр. створили підрозділи СС з албанців і хорватів, чисельністю приблизно 20 – 25 тис. вояків, які спочатку проходили вишкіл у Франції та Шльонську, а по тому, у березні 1944 р., повернулися до Боснії, де боролися проти партизанки, неодноразово знищуючи мирних сербів[729].

Годі говорити про пряме підсичення конфлікту окупаційною владою через постачання зброї сторонам протиборства. Тут варто також навести цитату з журналу "Der Spiegel": "... польська Армія Крайова тимчасово співпрацювала у Другій світовій війні з частинами СС та Вермахту". Це

---

nienawiść do... Ukraińców. Ten sam Polak, gdyby mieszkał w Warszawie i widział, co tu wyprawia policja polska, której już nikt nie nazywa polską, tylko „granatowa", to nie nabral by nienawiści do... Polaków.

[726] T. Strembosz, *Armia Krajowa na Wileńszczyźnie*, „Kurier Wileński" 1993, 29 grudnia, nr 252, s. 7 – 8.

[727] H. Cybulski, *Krwawy Wołyń'43. Wspomnienia komendanta Przebraża*, Warszawa 2014, s. 74 – 78.

[728] Р. Кутовий, *Casus Обірки: проблема датування початку збройного українсько-польського конфлікту на Волині*, "Український історичний збірник" 2004, вип. 7, с. 320.

[729] M. Kulczyński, *Krwawiąca Europa. Konflikty zbrojne i punkty zapalne w latach 1999 – 2000: tło historyczne i stan obecny*, Warszawa 2001, s. 158.

підтверджують й документи московського архіву, які історик Бернард Чіарі опублікував у журналі "Остойропа"[730]. І литовські, і українські автори вказують на факти підтримки нацистською адміністрацією (зокрема, й зброєю) формувань АК. До прикладу, керівник вільнюського округу литовської поліції Александрас Лілейкіс (Aleksandras Lileikis)[731] свідчив про наявність світлин, які засвідчують озброєння відділів АК функціонерами німецької поліції. Рівно ж, факти перемовин німців із керівництвом польських загонів зафіксовані й у совєтських джерелах. Йдеться, зокрема про бригаду Зиґмунда Шендзеляжа ("Лупашки") та групу "Шанець"[732]. Про подібні випадки писав у своїх спогадах "Дівчата плачуть даремно" Єжи Ловель: "8 грудня 1943 року польський партизанський відділ під командою поручика Нуркевича отримав від німців 10 000 штук амуніції, 350 ракет, 500 ручних гранат, 280 міноментних гранат, 820 гарматних стрілен, 4 важкі скорострільні, 193 кріси, харчів тощо... А у квітні – равні 1944 року той самий відділ отримав 11 000 штук амуніції, 181 звичайний карабін, 522 гранатомети, 7 ручних скорострілів тощо"[733].

Ідентичні факти отримання поляками у німців зброї (у різний спосіб) відомі й на теренах України. За свідченнями Миколи В-ого, людини поважної, гідної довіри, сина православного священика на Волині, вантажівка місцевого гестапо, в районі, де жив його батько, возила зброю

[730] B. Chiari, *Reichsführer-SS: Kein Pakt mit Slawen. Deutsch-polnische kontakte im Wilna-Gebiet 1944*, „Osteuropa" 2000, nr 50 (4), s. 133-153.

[731] Aleksandras Lileikis – ur. 10. 06. 1907 r. w Poprudziach. Urzednik państwowej policji bezpieczeństwa Litwy. W latach 1937 – 1939 pracował jako zastępca naczelnika policji bezpieczeństwa okręgu mariampolskiego, w 1939 r. przeniesiony do okręgu wileńskiego. W 1940 r. wycofał się do Niemiec. W czasie wojny od sierpnia 1941 do 1944 r. naczelnik okręgu wileńskiego litewskiej policji bezpieczeństwa. Brał aktywny udział w tajnym antynazistowskim ruchu litewskim. Po wojnie wyjechał do USA i w 1976 r. otrzymał obywatelstwo amerykańskie. 2. 05. 1995 r. generalna prokuratura Litwy założyła mu sprawę karną. W 1996 r. został oskarżony przed rząd USA o to, że „brał udział w masowych mordach Żydów na Litwie". Straciwszy obywatelstwo USA, 18. 06. 1996 r. wrócił na Litwę. Oskarżony o prześladowanie mieszkańców cywilnych podczas drugiej wojny światowej. Przez międzynarodowe organizacje żydowskie i przez prokuratorów USA bezkompromisowo jeszcze przed sądem ogłoszony przestępcą wojennym, chociaż w jego sprawie nie ma ani jednego obiektywnego dowodu na wydawanie pisemnych rozkazów mordowania osób żydowskiego pochodzenia. Litwa poddała się naciskom organizacji żydowskich i międzynarodowych, rozpoczynając proces sądowy bez osobistego udziału oskarżonego, a tylko z jego adwokatem. Oskarżony zmarł na Litwie 26. 09. 2000 r.

[732] *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне*. Том V. Кн. 2. Границы СССР восстановлены (1 июля –31 декабря 1944 г.), Москва 2007, с. 38.

[733] J. Lovell, *Dziewczęta płaczą nadaremnie,* Kraków 1962.

одної ночі українським партизанам, а іншої – полякам[734]. Один із таких прикладів описав керівник найбільшої бази самооборони на Волині у Пшебражі/Перебрідді (тепер – Гайове) Ґенріх Цибульський. Саме від німецьких представників вони отримали зброю та численну амуніцію до неї; саме зі складу зброї нацистів представники загонів самооборони вивезли повні вози боєприпасів (і не лише) [735]. Факти надання допомоги з боку поліційної адміністрації зброєю і українському, і польському населенню фіксовано у квітні 1944 р. і в Галичині[736].

Подібне спостерігалося і у сербсько-хорватському варіянті. Драголюб "Дража" Михайлович потребував зброї, щоб вести успішну боротьбу з комуністами, а її великі запаси мали лише німці й італійці. Тому він організував у листопаді 1941 р. сумновідому зустріч у Дівці з представниками Абверу. Однак на фоні нещодавніх важливих перемог та усвідомлюючи довгострокові цілі четників, нацистське верховне командування виявило незацікавленість у співпраці з ними. Тож представник Третього Райху отримав вказівку просто повідомити Драголюбу Михайловичу, що Вермахт незабаром покладе край комунізму у Сербії, а отже він повинен утриматися від безглуздої боротьби. Водночас, з протоколу зустрічі випливає, що Драголюб "Дража" Михайлович прагнув співпраці з нацистами і навіть применшував свої зв'язки з урядом у вигнанні, щоб подолати їх непоступливість[737].

Коли характеризують українсько-польський і литовсько-польський конфлікти, часто-густо пов'язують антиєврейські й антипольські акції. Не секрет, що часи гітлерівської окупації характеризувало етнічне напруження, особливо увиразнене політикою нацистів "остаточного вирішення єврейського питання".

Аналізуючи аспекти формування взаємних польсько-литовських негативних відносин у роки Другої світової війни частина учасників дискусії не оминала факту залученості литовців до фізичної екстермінації євреїв у Литві. Ще автори звіту Делегатури польського уряду від 11 травні 1942 р. твердили: "Литовці обманулись у своїх сподіваннях на німців і ще більше прагнуть помсти над переможеними поляками. Постійно погрожують, що

[734] М. Демкович-Добрянський, *Трагедія Другої світової війни*, "Віднова: Політика. Суспільство. Культура" 1985, ч. 3, с. 50.

[735] H. Cybulski, *Krwawy Wołyń`43. Wspomnienia komendanta Przebraża*, Warszawa 2014, s. 170 – 173.

[736] А. Боляновський, *Національна політика Німеччини в Галичині у 1941 – 1944 рр.*, "Вісник Львівського університету. Серія історична" 1997, вип. 32, с. 235.

[737] T. Dulić, *Sentenced "for ideological and political reasons?" The rehabilitation of Dragoljub "Draža" Mihailović in Serbia*, "Sociologia" 2012, vol 54, issue 4, p. 633.

після знищення євреїв надійде черга поляків”[738]. У рапорті керівника АК генерала Стефана Ровецького перераховано акти дискримінації поляків: “Якщо донині литовці не дозволяють собі застосовувати щодо поляків метод, випробуваний на євреях, то причиною цього є певне застереження німецької влади, яке це вгамовувало. В будь-яому випадку, маючи в своїх руках адміністраційний апарат, литовці застосовують щодо поляків економічний і культурний терор, видаючи людей німцям під претекстом комунізму, саботажу і т. п.”[739]. У серпневому номері “Незалежности” читаємо: “Раки. Звиродніла дикість, варварство і розпуста, які виказали литовці у знищенні євреїв, звернула на них увагу гітлерівських сєпачів. Їх заанґажували до виконання тих злочинів, які викликали несмак у гестапівців. Крайньо «литовських стрільців понарських» на винищення євреїв у Білорусі та на Люблінщині. Наче вони уважали їх за “спеціалістів” до цієї ганебної місії ракарської аж до... Парижу”[740]. Прикметною, у сенсі функціонування ідеї нав’язування долі євреїв і поляків Вільнюса у роки Другої світової війни, є теза професорки Станіслави Левандовської: “Загибель гетто 1943 р. дозволяла передбачити подібну долю поляків за різкої зміни ситуації”[741]. Польські історики використовують щонайменшу можливість, щоб згадати участь литовців у трагедії Понар[742], формуючи

[738] Цит. за: Е. В. Яковлева, *Польша против СССР. 1939–1945*, Москва 2007, с. 183.

[739] *Raport Komendanta Głównego Armii Krajowej gen. Stefana Grot-Roweckiego dla Rządu Rzeczypospolitej Polskiej w Londynie z dnia 11 maja 1942 roku*, [w:] *My nie bracia, my sąsiedzi. Polska perspektywa stosunków polsko-litewskich. Antologia tekstów*, pod red. A. Srebrakowski, Wrocław 2013, s. 388. Мовою оригіналу: Stosunek Litwinów do Polaków w dalszym ciągu najbardziej wrogi. Jeżeli dotychczas nie pozwalają sobie Litwini na srtosowanie wobec Polaków metod wypróbowanych na Żydach, to przyczyną tego jest pewna rezerwa władz niemieckich, które dotychczas działają hamująco. Nie wiadomo zresztą, w jakoim kierunku pójda dyrektywy Niemców, gdy pod obuchami bestialstwa litewskiego zlikwidowana zostanie ludność żydowska. W każdym razie, posiadając w swych rękach aparat adminisntracyjny, wydają przy tym szereg ludzi Neimcom pod zarzutem komunizmu, sabotażu itp.

[740] *Kronika Wileńska*, „Niepodległość” 1942, 1–15 sierpnia, nr 2, s. 4. Мовою оригіналу: Rakarze. Zwyrodniała dzikość, bestializm i wyuzdanie, jakie wykazali Litwini przy tępieniu Żydów, zwróciła na nich uwagę hitlerowskich siepaczów. Zaangażowani ich na stałe dla wykonania tych zbrodni, budzących niesmak nawet u Gestapowców. Ostatnio wysłano „litewskich strzelców ponarskich” na gościnne występy mordowania Żydów na Białorusi i Lubelszczyźnie. Podobno mają ich wysłać jako „speców” w tej samej hańbiącej misji rakarskiej az do… Paryża.

[741] S. Lewandowska, *Wilno wobec wojny 1939–1945 r. – przedmiot i podmiot polityki*, „Nasz Czas” 2006, nr 10 (685), 1-14 czerwca, s. 13–15.

[742] J. Dębiński, *Ludobójstwo w litewskich Ponarach*, „Niedziela” 2004, nr 34, s. 18; D. Janiszakówna-Szyksznian (ps. Sarenka), *Wilno – krew i łzy : Ponary*, Szczecin 2016; J. Janusiak, *Ludobójstwo w Ponarach : obraz zbrodni w świetle relacji Kazimierza Sakowicza i Heleny Pasierbskich*. Cz. 1, „Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie” 2016, nr 23, s. 355–375; N. Gross,

образ литовців не лише як вбивць поляків, але й затятих антисемітів. Литовська ж сторона, беручи частково відповідальність, все ж вказує на нацистську окупаційну владу як на основного призвідця Голокосту. Зрештою, подібну аргументацію використовує й польська сторона, коли на звинувачення у єдвабенському злочині твердять, що "це німці зготували людям таку долю"[743].

У контексті волинських подій рівно ж активно порушується питання впливу на їх ескалацію переходу на сторону УПА української поліції, яка брала участь у Голокості, навесні 1943 р. Подібна до литовської ідея є ще в одному з рапортів польського підпілля, датованому 27 липня 1943 р., де стверджувалося, що мордування євреїв і грабунок їхнього майна стали причиною того, що за погром поляків говорило "існування вільних і привчених до тієї роботи рук, які не хотіли бути бездіяльними, а домагалися подальшої роботи, особливо вроджена в українців жага грабунку"[744]. У 1990-х роках Адам Перетятковіч стверджував, що беручи активну участь у ліквідації євреїв, українські поліціянти переконалися, що можна практично безкарно знищувати людей (і окремих осіб, і цілі групи). На його думку вишколені у мордуванні євреїв українські поліцаї, з середини 1942 р., після завершення акції, почали шукати нових жертв і ними, природно, стали поляки[745].

На ролі української поліції наголошував найзнаніший дослідник проблеми поза теренами України та Польщі Тімоті Снайдер. Вчений зазначав, що етнічні чистки поляків, на його думку, здійснювали молоді люди, які впродовж 1942 р. були залучені до акцій винищення єврейського населення і які переконалися таким чином у можливості фізично "вирішити" національне питання[746]. Тож ліквідацію на Волині гетто 1942 р.

Ponary, „Lithuania" 2003, nr 1, s. 76–84 ; W. Korowajczyk, *Ponary – wileńska Golgota*, „Arcana" 2000, nr 6, s. 160–161; H. Pasierbska, *Ponary i inne miejsca męczeństwa Polaków z Wileńszyczny w latach 1941–1944*, Łowicz 2005; K. Sakowicz, *Ponary diary 1941–1943 : a bystander's account of a mass munder* / ed. by Yale University Press, 2005; K. Sakowicz, *Zbrodnie w Ponarach*, „Głos" 2002, nr 20, s. 16 ; M. Tomkiewicz, *Zbrodnia w Ponarach 1941–1944*, Warszawa 2008 (Instutyt Pamięci Narofowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, t. 43).

[743] Саме ця теза була винесена на обкладинку „Biuletyn IPN" (nr 1-2 / 2018).

[744] W. Bonusiak, *Małopolska Wschodnia pod rządami Trzeciej Rzeczy*, Rzeszów 1990, s. 217–218.

[745] A. Peretiatkowicz, *Polska samoobrona w okolicach Łucka*, Katowice 1995, s. 16, 42.

[746] Т. Снайдер, *Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999* / пер. з англ., Київ 2012, с. 194–198.

за участи української поліції та початок антипольської акції теж намагалися пов'язати[747].

І в Україні, і в Югославії, на думку Філіпа Тера, у процесі радикалізації важливу роль відіграв негативний взірець переслідування німцями євреїв[748]. Як і в Третьому Райху – уряд Анте Павеліча впровадив антисемітські розпорядження та розпочав переслідування євреїв і сербів. Наприкінці квітня 1941 р. диктатор підписав розпорядження, відповідно до якого "Хорватія повинна бути очищено від інонаціональних елементів". Після цього серби зобов'язані були носити ідентифікаційні пов'язки з літерою "P" (православний), а євреї – з літерою "Ż" (єврей). У громадських місцях з'явилися таблички "Заборонено сербам, євреям, циганам і собакам"[749]. У

Отже, застосовуючи тактику "поділяй і володарюй", підтримуючи ворожнечу між народами, гітлерівська окупаційна влада мала на меті досягнути своїх цілей – виснажити народи у взаємній боротьбі (українців з поляками, литовців з поляками і т. д.). Криваві дії щодо українського, литовського, польського населення виконували руками української, литовської та польської допоміжної поліції, представників місцевої окупаційної адміністрації українського, литовського чи польського походження. Не абсолютизуючи цього факту, все ж уважаємо за неможливе його іґнорувати.

Совєти і відносини між націями

Ще одним гравцем (третьою силою), який впливав на міжнаціональні відносини є совєтська сторона. Протистояння між Третім Райхом і СРСР, яке відбувалося на полях Другої світової війни знаходило продовження у боротьбі за лінією фронту. Як би позірно парадоксальним це не виглядало б – у них був спільний ворог.

Це передбачало поборювання національних рухів. Порівнюючи наслідки та загрози совєтської та нацистської окупацій Тадеуш Бур-Коморовський (Tadeusz Bór-Komorowski) відрефлексовував: "Німці

[747] W. Filar, *Przebraże – bastion polskiej samoobrony na Wołyniu*, Warszawa 2007, s. 35; A. Peretiatkowicz, *Polska samoobrona w okolicach Łucka*, Katowice 1995, s. 42.

[748] Ph. Ther, *Ciemna strona państw narodowych. Czystki etniczne w nowoczesnej Europie*, Poznań 2012, s. 232.

[749] R. Castleden, *Wcielenia zla. Najgorsi ludzie świata*, Warszawa 2008, s. 195; M. Zimmerman, *Krwawe zawody w „chorwackim Auschwitz"*, http://wiadomosci.onet.pl/kiosk/historia/krwawe-zawody-w-chorwackim-auschwitz,1,5230727,wiadomosc.html

намагалися нас просто винищити. Більшовикам не ходило про фізичне знищення, а про зламання та знищення духу народу, народженого та вихованого у традиціях свободи. Способами такими спритними, що хитрістю проникали у приватне життя"[750]. Польському генералу Тадеушу Бур-Коморовському, водночас, належить жорстка характеристика УПА, яка однозначно вказує на совєтські впливи: "УПА не є під впливом ані бандерівським, ані мельниківським. Виросла з примітивного націоналізму. Її діяльність лишилася використана через совєтські чинники для анархізування території і [через] ворогів польськости одночасно совєтська партизанка бореться з УПА"[751]. Автор "Polska Zwycięży" вказував, що німці й більшовики стежили лише за тим, щоб вістря бандитизму українських мас було спрямоване на поляків і українці втратили рештки людяности[752]. Рівно ж у звіті польської конспірації з Волині (квітень 1943 р.) зауважено: "загальне гасло «Ляхи за Буг!»... на тлі совєтської антипольської пропаганди знаходить великий резонанс серед молоді..., пробуджує апетит до безкарного вбивства і грабунку" [753] . Більшовицьку причетність до українсько-польського антагонізму фіксує й „Depesza-Szyfr" від 13 жовтня 1943 р.: "На Волині чисельні дрібні совєтські групи мають вплив на «дикі» місцеві банди і через те безпосередньо дають імпульс до різанини поляків..."[754].

У конспіративних часописах вказували на більшовиків як прихованих ініціаторів акції винищення поляків на Волині. Адже, як твердили їх автори, виступи проти поляків на Волині "ллють воду на млин" совєтської дипломатії і саме тому місцева людність вказує на більшовиків, як на прихованих ініціяторів тієї акції[755]. Уваги авторів польських підпільних видань не оминув той факт, що вбивства розпочалися і були найкривавішими саме на теренах, де перед війною були найбільшими комуністичні впливи; а совєтська окупація і офіційне знеславлення

[750] T. Bór-Komorowski, *Armia podziemna,* Warszawa 1983, s. 34.

[751] *Armia Krajowa w dokumentach. 1939 – 1945*, t. III: kwiecień 1943 – lipiec 1944, Londyn 1990, s. 258.

[752] *Rola Niemców i Bolszew. w tragedii wołyńskiej*, „Polska Zwycięży" 1943, nr 13, 15 sierpnia, s. 1–4.

[753] Zbiory Specjalne Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego, sygn. 2131. Raport z Hreczki do dnia 20. IV. 1943 r., k. 10. Цит. за: Б. Гудь, О. Муравський, *Волинь'43: що замовчує польська історіографія?*, "Наукові зошити історичного факультету Львівського університету" 2024, вип. 25, с. 307.

[754] *Armia Krajowa w dokumentach. 1939 – 1945*, t. III: kwiecień 1943 – lipiec 1944, Londyn 1990, s. 155.

[755] *Tragiczne wypadki na Wołyniu*, „Nasze Ziemie Wschodnie" 1943, nr 3, kwiecień – maj, s. 6–7.

Польської держави і поляків в очах місцевої людности створили відповідну атмосферу[756]. Докази цієї тези звучали так: "Нікчемна провокаторська робота суттєво зміцнілої останнім часом совєтської партизанки не припиняється, нещодавно наприклад пущено поголоски, що на Волинь рухається польська допомога під керівництвом якогось Кміціца[757]. Українці зареагували на це пришвидшенням мордів"[758]. В іншому матеріалі читаємо, що східна пожежа напевне збігається з випадками на тлі загального польсько-совєтського конфлікту, а сама акція просуваючись із сходу на захід, розгораючись в міру загострення цих відносин, є найпевнішим свідченням радянської руки, що діє за кулісами бандерівської революти[759]. Репрезентанти польської сторони наголошували, що у волинських подіях совєтська Росія була зацікавлена у створенні кипіння та анархії у тилу німецького війська, водночас і в українському інтересі було зменшення чисельності поляків на східних територіях[760].

Це підтверджують і соєвтські документи. Як випливає із пропозицій Пантелеймона Пономаренка совєтському керівництву: "У Польщі треба розпалити партизанську війну. Крім військового ефекту, це викличе справедливі втрати польського населення задля спільної справи боротьби з німецькими окупантами і призведе до того, що полякам не вдасться повністю зберегти свої сили"[761].

Не могло обійтися без присутности совєтів і в литовсько-польському контексті. У литовській "Свободі", аналізуючи геополітичну ситуацію, фіксують загрози з боку Німеччини та Росії: "У будь-який зручний момент прагнули поневолити Литву та Польщу. Коли ж не вдавалося у поєдинку заволодіти обома краями, тоді змовившись розділяли територію Литви і Польщі. Для цього ціла литовська і польська політика повинні бути чуйною і розумною. І нічого іншого як інтереси самооборони вказують характер і напрям їх взаємних інтересів. Є нормальним і необхідним, щоб обидва краї

[756] *Tragedia Wołynia trwa*, „Nasze Ziemie Wschodnie" 1943, nr 5, Sierpień – wrzesień – październik, s. 5–9.

[757] Після втечі з полону пор. Антоні Бужинський "Кміціц" (Antoni Burzyński, „Kmicic") у Литві почав створення загону, а 25 березня 1943 р. прийняв присягу. Намагався налагодити співпрацю із загоном совєтської партизанки Федора Маркова., однак був ними арештований.

[758] *Pożoga na Wołyniu*, „Tydzień" 1943, nr 22, 29 sierpnia, s. 7–9.

[759] *Bolesna sprawa*, „Małopolski Biuletyn Informacyjny" 1943, nr 23, 27 czerwca, s. 6.

[760] *Tragedia Wołynia trwa*, „Nasze Ziemie Wschodnie" 1943, nr 5, sierpień – wrzesień – październik, s. 8.

[761] І. Білас, Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953. Т. 23, Київ 1994, с. 361.

жили у згоді, хоча й історія того не показала"[762]. На підставі архівних матеріалів Альґімантас Каспаравічюс (Algimantas Kasparavičius) стверджував про зацікавленість СРСР у конфлікті Литви і Польщі напередодні Другої світової війни. Адже польсько-литовське протистояння не дозволило створити політичний союз країн Балтії (Литви, Латвії, Естонії), а отже, у свою чергу, совєтська дипломатія була зацікалена саме в існуванні конфлікту. Як образно висловився автор – СРСР був "провізором, який дозував конфлікт залежно від обставин"[763].

Ситуація у воєнні роки не могла зазнати змін. Міхал Ромер не випадково 22 грудня 1940 р. писав: "Якісь сили поширюють ненависть до литовців. Прагнуть зогидити та представити їх як таких, хто прагнув знищити польський та католицький елемент і якби не совєтські чинники у Москві, які керуючись справедливістю – не реалізують литовський прагнень. Сліди такого роз'ятрювання подибуємо і в колах інтеліґенції, і серед простого люду (...) Литовці є гіршими за комуністів, а справедливість можна шукати радше у комуністів, аніж у литовців, словом – комуністи чи совєтсько-російські чинники в Москві боронять віленських поляків від литовців"[764]. Тож не дивно, що на шпальтах відновленої "Vilniaus Balsas" (Голос Вільнюса) лунали звинувачення у їх співпраці з більшовиками[765].

Не надаючи винятковости, однак питання, "як Москва розпалила пекло на Волині" (за образним висловом Мирослава Чеха[766](Mirosław Czech) потребує уточнення. Політика "підливання оливи" у вогонь українсько-польського протистояння сприяла дипломатичним потугам Москви змінити східні кордони на свою користь і знешкодити "українських та польських націоналістів" через їх взаємопоборювання. У Польщі найчіткіше цю тезу висловив Ґжеґож Мазур (Grzegorz Mazur), пишучи: "Глибшого з'ясування вимагає справа інспірування совєтами відділів УПА до виступів проти

[762] *Lietuva ir Lenkija*, "I Laisvę" 1943, 12. VII, nr 13, p. 1.

[763] А. Каспаравичюс, *Советская дипломатия и польско-литовский конфликт, 1925-1935 гг.*, [w:] *Советско-польские отношения в политических условиях Европы 30-х годов XX столетия:* Сб. ст. Рос. акад. наук. Ин-т рос. истории, Пол. акад. наук. Ин-т истории; Отв. ред. Э. Дурачински, А. Н. Сахаров, Москва 2004, с. 133.

[764] Cyt. za: R. Miknys, *Michał Römer o stosunkach litewsko-polskich w latach 1939–1945*, „Biuletyn historii pogranicza" 2005, nr 6, s. 34.

[765] Z. A. Siemaszko, *Wileński „Goniec Codzienny"*, „Zeszyty Historyczne" 1993, z. 106; K. Buchowski, *Litwomani i polonizatory : mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, Białystok 2006, s. 362.

[766] M. Czech, *Jak Moskwa rozpętała piekło na Wołyniu: co się naprawdę stało 70 lat temu*, "Gazeta Wyborcza" 2013, nr 58, s. 22–24; М. Чех, *Як Москва відкривала ворота у пекло на Волині*, авторизований переклад Ігоря Ісаєва, "Дзеркало тижня" 2013, 6–12 квітня, № 13, с. 14–15.

поляків. У деяких переказах на чолі перших відділів стояли совєтські офіцери. У одному з перших опрацювань польського підпілля занотовано, що "у районі Золочева та Станіславова зафіксовано випадки, коли українськими бандами керували совєтські офіцери". Про взаємодію ОУН (б) та НКВС мовиться також у рапорті гітлерівської поліції і СБ (СД) від 22 травня 1942 р., однак слід пам'ятати, що рапорти будь-яких служб, рівно ж і нацистських, і совєтських, містять чимало неправдивих та неперевірених інформацій"[767].

На це вказують документи польського підпілля. В одному з них читаємо: "З великою ймовірністю можна припустити, що в останніх випадках виняткову роль відіграв совєтський вплив. Якщо співставили зазначене з попереднім звітом про системні вбивства поляків у східних повітах Віленського і Новогрудського воєводств, що є, безперечно, справою рук совєтських диверсійних груп, ... то, не виключено, що волинські події можуть складати ланку в ланцюгу совєтських злочинів" [768]. У звіті волинського представника польського уряду твердиться, що "Більшовики мають свої «ячейки» серед українського суспільства і серед банд. Вони намагаються опанувати керівництво бандами, і вже нині багато банд перебуває під їхнім керівництвом. Створюється видимість, що хочуть захищати польське населення. Проте всюди, де населення змушене було скористатись їхньою допомогою, вони хочуть тільки одного, щоб з польської молоді створити комуністичні партизанські загони. Один з таких загонів вже організований і отримав назву загону імені Тадеуша Костюшка. У кількох випадках серед нападників на польське населення були і більшовики, які перед тим пропонували польському населенню свою допомогу. Здається, можна бути майже впевненим щодо совєтського підбурювання акції мордування польського населення[769]. В одному з текстів Польського незалежницького порозуміння (Polskie Porozumienie

[767] G. Mazur, *Niemcy i Sowieci a antypolska akcja UPA*, [w:] *Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: fakty i interpretacje*, redakcja naukowa G. Motyka i D. Libionka, Warszawa 2003, s. 127.

[768] G. Motyka, *Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939 – 1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej*, [w:] *Tygiel narodów = Melting Pot of Nations. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939 – 1953 = Social and Ethnic Relations in the Former Eastern Borderlands of the Second Polish Republic, 1939 – 1953*, pod redakcją Krzysztofa Jasiewicza, Warszawa – Londyn 2002, s. 359.

[769] M. Siwicki, *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*, t. 2, Warszawa 1992, s. 136; М. Сивіцький, *Історія польсько-українських конфліктів*, пер. з пол. Є. Петренка, т. 2, Київ 2005, с. 143–144.

Niepodległościowe)[770] читаємо – все вказує на те, що не був справою випадку збіг різанини поляків і вступу на терени Східної Галичини совєтських партизанських загонів Сидора Ковпака[771].

Не секрет, що радянські партизани прагнули нав'язати мешканцям Західної України сприйняття українських повстанців, поширюючи інформацію про терор проти поляків й вбивства мирних мешканців (як-от, у листівці з'єднання Олександра Сабурова (Александр Сабуров) про знищення польського населення Гути Степанської). У зверненні "До волинського суспільства" вказано на опанування більшовиками керівництва структур українських націоналістів, які розпалювали ненависть до поляків та спрямовували на них найгірше з того, що є в людині[772]. На шпальтах „Prawda Zwycięży" стверджували: "У тих нібито націоналістичних бандах стверджено присутність совєтських офіцерів. Це вказує на те, що інтерес українських націоналістів і совєтський зійшовся на пункті знищення польської присутності на сході" [773] .Зрештою, це підтверджують і українські підпільники, які вказували на насадження агентури НКВС одночасно зі зростанням УПА (як, наприклад, Марія Савчин[774]).

У численних документах зафіксовано підтримку польським населенням, на відміну від українського, совєтських партизанських загонів. Непоодинокими були випадки, коли польське населення і совєтські партизани ставали союзниками, польські села ставали базами постачання та квартирування. Уже сам факт прихильного ставлення до совєтської партизанки, а тим паче долучення до неї, ставав подразником і джерелом конфліктности. Особливо коли почали формувати окремі підрозділи з поляків:

- ✓ бригада імені Тадеуша Костюшки (керівник Роберт Сатановський), яка нараховувала 9 загонів, 866 осіб;
- ✓ бригада "Грюнвальд" (керівник Юзеф Собесяк "Макс"), яка нараховувала 5 батальйони, близько 500 осіб;

[770] Польське незалежницьке порозуміння було засноване 1976 р. з ініціятиви Здзіслава Найдера. У його роботу були долучені Войцех Карпінський, Анджей Кійовський, Ян Заранський, Генрик Дембінський. ПНП стала однією з перших нелеґальних антикомуністичних організацій у ПНР.

[771] Польське незалежницьке порозуміння, *Польща – Україна*, [в:] *Ми не є україножилами. Польська політична думка про Україну і українців: Анатологія текстів*, за ред. Павла Коваля, Яна Олдаковського, Моніки Зухняк, пер.з пол. Сергія Гіріка, Київ 2012, с. 351.

[772] *Do społeczeństwa wołyńskiego*, „Polska Zwycięży" 1943, nr 14, 1 września, s. 3–6.

[773] *Nasi w kraju i zagranicą*, „Prawdą Zwycięży" 1943, nr 11, Listopad, s. 11–14.

[774] М. Савчин, *Тисяча доріг (Спогади),* Торонто; Львів 1995, с. 212. (Літопис УПА. Том 28).

- ✓ бригада імені Ванди Василенської (керівник Станіслав Шелест), яка нараховувала 2 загони, 320 осіб;
- ✓ загін Л. Луцевича, який нараховував 177 осіб[775].

Що цікаво – польський партизанський загін імені Дзержинського, який виник 1 червня 1943 р., складався з членів польської самооборони сіл Стара Гута і Мочулянка Людвипільського району та вояків загону АК загиблого командира Леона Осецького (Leon Osiecki) [776] . Польська самооборона с. Пшебраже (нині Гайове) у певний період використовувалася співпрацю з партизанським заголом Миколи Прокоп'юка, який діяв в районі Цуманських лісів[777].

І те як діяли ці підрозділи було далеким від зразку. Навіть керівники Ралянського штабу партизанського руху фіксували факти неетичної поведінки з боку польських загонів. У наказі Центрального штабу партизанського руху № 88 від 26 грудня 1943 р. йшлося про безчинства, мародерство і свавілля щодо мирного населення з боку бійців з'єднання Роберта Сатановського під час його дислокації на правому березі р. Горинь: самочинну конфіскацію продуктів, фуражу і худоби, погрози "перебити" усіх мешканців, бо вони "бульбівці", застосування фізичного насилля тощо. Начальник РОШПР Василь Бегма "з метою недопущення подібних явищ, які ганьблять високе ім'я народних месників і загострюють взаємостосунки поляків з українцями, що може бути використано нашими ворогами німцями і так званими «українськими націоналістами» категорично вимагав від командира польського з'єднання «навести порядок, дисципліну в загонах і встановлювати в місцях розташування дружні стосунки з місцевим населенням»[778]. Швидше за все, наказ Василя Бегми не виконали, адже через два місяці після його появи, 27 лютого 1944 р., Тимофій Строкач надіслав Роберту Сатановському таємну шифротелеграму: "Маємо сигнали

[775] Д. Кравчук, *Польські формування у радянському партизанському русі на території Західної України (середина 1942 – перша половина 1944 рр.)*, "Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету" 2014, вип. 40, с. 150.

[776] Д. Кравчук, *Польські формування у радянському партизанському русі на території Західної України (середина 1942 – перша половина 1944 рр.)*, "Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету" 2014, вип. 40, с. 147; *Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945):* наук.-довідк. вид., авт.-упоряд. О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та ін., Київ 2001, с. 19.

[777] П. Житар, *Польська самооборона і підпілля на Волині у 1943 – 1944 рр.*, "Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки" 2001, ч. 11, с. 80.

[778] В. Сергійчук, *Поляки на Волині в роки Другої світової війни*, Київ 2003, с. 345–346.

насильства Ваших партизан [над] мирним населенням у Залоззі – вилучення продуктів, побиття. Вживіть заходів: винних покарайте"[779].

Щодо Галичини, то тут, як згадував Володимир Кубійович, "спокійні часи закінчились після рейду більшовицької партизанської групи С. Ковпака у липні 1943 р. … Ковпак залишив в Галичині своїх агентів, розбурхав пристрасті українців і поляків; дійшло до чимраз частіших актів взаємного терору між українцями, поляками і німцями… Ще більше втрат, ніж у Галичині, ми понесли на Холмщині й Підляшші, де, безперечно, під впливом більшовицьких агентів дійшло до кривавих сутичок між українським і польським населенням"[780]. З іншого джерела відомо, що "в районі Золочева і Станіслава виявлено випадки, коли українськими бандами, які вбивали поляків, командували радянські офіцери"[781].

Якщо совєтських відділів було мало у Східній Галичині чи Віленщині, де їх успішно поборювали, відповідно, українці та литовці, то, з огляду на сприятливі умови для партизанських дій, їх значно більше діяло на Волині й Поліссі та особливо на теренах Новогрудського округу ZWZ-AK. І їхні дії резонували не лише щодо гітлерівської окупаційної влади. Навесні 1942 р. на Віленщині з'явилися підрозділи совєтської партизанки; а наприкінці 1943 р. на Віленщині вже знаходилося 16 бригад та 7 самостійних партизанських відділів, які нараховували орієнтовно 9 400 осіб[782]. У другій половині 1943 р. кількість поляків у совєтських партизанських загонах зросла, зокрема у відділі імені Адама Міцкевича у Пущі Рудницькій, імені Vilnius й імені Кастуся Калиновського, який діяв у районі Свєнцян. Загін Федора Маркова 20 травня здійснив одну з перших операцій у районі Линтупи на дорозі до Швєнценіс (Свенцяни). Організовано засідку на особовий автомобіль. Під час нападу загинуло три німецькі офіцери і була поранена перекладачка Елеонора Раковська (Eleonora Rakowska), яка перебувала в машині. Кілька годин по тому литовський підрозділ (apsaugos būriai, охоронний відділ) і гестапо влаштували погром поляків у Старих Свєнцянах, вбивши у помешканнях і на вулиці 200 осіб, переважно з польської інтеліґенції (у тому числі двох ксьондзів – Болеслава Базилевича та Яна Наумовича). Згодом було проведено арешти майже 1 000 осіб, переважно поляків. І як слід було очікувати у всьому було звинувачено литовців: "… у всіх випадках вбивства здійснювали литовці (поліція, військо,

[779] В. Сергійчук, *Поляки на Волині в роки Другої світової війни*, Київ 2003, с. 372.

[780] В. Кубійович, *Мені 85*, Мюнхен 1985, с. 113-114.

[781] *Polskie Siły Zbrojne w Drugiej wojnie światowej*, t. III: *Armia Krajowa*, Londyn 1950, s. 529.

[782] M. Juchniewicz, *Polacy w radzieckim ruchu podziemnym i partyzanckim*, Warszawa 1973, s. 228.

лісова охорона). ... У селі Каптурини вбито усіх чоловіків, переважно поляків. ... Офіційна інформація, розміщена у пресі твердить про 400 осіб і це не відповідає дійсности. Німці наче б то стримували екзекуцію, однак литовці надалі застосовують терор і відстрілюють окремих осіб"[783]. Через випадок у Линтупах розстріляли 150 ув'язнених поляків у Вільнюсі. Однак фактом є заборона керівництва АК атакувати відділи совєтської партизанки: "Заборонено проводити будь-які збройні акції проти соєтської партизанки, неприпустимо повідомляти/доносити на них німецькій владі"[784].

Позицію польського збройного підпілля недвозначно представляє, наприклад, листівка, яку на початку 1944 р. поширили на Львівщині: "Нині совєтські війська вступають на наші землі як союзники наших ворогів, які воюють проти спільного ворога, і, незважаючи на розрив дипломатичних відносин між Польщею і СРСР, на міжнародній арені безперервно відбуваються переговори щодо остаточного вирішення совєтсько-польської суперечки"[785].

Що не менш цікаво – після того, як совєтські війська опинилися в околицях Сарн і перетнули довоєнний польсько-совєтський кордон, саме Волинь стала першим тереном, де приступили до реалізації плану "Буря". І саме Волинь замість другорядної ролі, яку їй відводили, мала відіграти першопланову роль. Двічі, і у Львові, і у Вільнюсі дійшло до містифікації згоди на формування польських аківських одиниць, щоб виграти час і підтягнути сили НКВС. Ця тактика совєтів переважно себе виправдала. Рівно через тиждень після інструкції Головнокомандувача Польських збройних сил генерала Казімєжа Соснковського від 7 липня 1944 р. про необхідність власними силами до підходу совєтських військ спробувати визволити Львів та інші терени, відбулися перемовини коменданта реґіону полковника Владислава Філіпковського (Władysław Filipkowski) та представників 1-го Українського фронту. На них було порушено питання про можливість організованого вступу польським загонам до армії Вільгельма Берлінга на яке спочатку отримав відмову, а згодом – згоду. У проханні ж Філіпковського надати йому право сконцентрувати у Львові всі розташовані

[783] Цит. за: J. Wołkonowski, *Stosunki polsko-litewskie w czasie II wojny światowej*, [w:] *Między Rusią a Polską: Litwą: od Wielkiego Księstwa Litewskiego do Republiki Litewskiej*, J. Grzybowski, Kozłowska J. (red.), Warszawa 2015, s. 188.

[784] A. Puławski, *Sowiecki partyzant – polski problem*, „Pamieć i Sprawiedliwość" 2006, nr 1 (9), s. 231–233.

[785] M. Siwicki, *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*, t. 2, Warszawa 1992, s. 183; М. Сивіцький, *Історія польсько-українських конфліктів*, т. 2, Київ 2005, с. 192.

у різних місцевостях бойові відділи та мобілізувати решту місцевого польського населення йому відмовили[786].

Як відомо, совєтські війська вступили до Львова 27 липня 1944 р., а перед тим, приблизно від 20 липня, тобто за тиждень, боївки АК зайняли окремі громадські приміщення, а окремі дільниці міста опинилися під контролем АК. Під час вступу до міста Червоної армії червоно-білі прапори майоріли на багатьох будівлях. Однак совєтське командування не дуже церемонилося і роззброїло польські підрозділи. Ідея панування окремо взятого міста виявилася фатальною. Совєтську позицію добре відображає поведінка генерала Євгена Грушка[787] під час перемовин з польськими представниками Філіпковський і майором Погоським: "Він дякував АК за співпрацю, а коли ген. Філіпковський зауважив, що Львів – це польське місто, Грушко запитав: "Що важливіше, острів чи океан?" – Генерал відповів: "Океан". – Но бачите, – сказав Грушко, – польський острів в українському океані (...) В п'ятницю, 28 липня, відділи АК у Львові зложити зброю, і були, згідно з наказом ген. Філіпковського, розв'язані"[788].

У Вільнюсі ситуація була подібною. З наближенням 1-го Білоруського фронту було віддано наказ про початок операції "Остра брама" (operacja „Ostra Brama"). Генерал Тадеуш Коморовський 12 червня 1944 р.ухвалив план зайняття більших міст і передовсім Вільнюса, а 7 липня 1944 р. приступили до його реалізації[789]. І згодом відділи АК разом з підрозділами совєтської армії, попри опір нацистів, 13 липня здобули місто. Та що прикметно – після того як на Замковій горі замайорів польський прапор дуже швидко його змінив прапор СРСР. Після операції совєти заарештували польських командирів, як й інших офіцерів та вояків АК; деяких з них відправли до в'язниці, інших до Сибіру. Так чи інак, операція "Буря" на "східних кресах" закінчилася для польських національних сил поразкою.

---

[786] I. Ільюшин, *Епілог акції "Бужа" на західноукраїнських землях та доля армії крайової у Львові в 1944 році в світлі радянських документів*, "Сторінки воєнної історії" 2002, вип. 6, с. 254 – 257; I. Iljuszyn, G. Mazur, *Epilog akcji „Burza" oras losy Armii Krajowej we Lwowie w 1944 roku w świetle sowieckich dokumentów*, „Zeszyty Historyczne" 2001, z. 138, t. 517, s. 124 – 145.

[787] Євген Грушко (1894 – 1955) – совєтський діяч органів державної безпеки і міліції. Народився у с. Тарнув на Людінщині, освіта нижчи, чотирикласне училище. 18 квітня 1944 р. – 10 січня 1947 р. – начальник УНКВС (УМВС) Львівської області; з 10 січня 1947 р. – заступник начальника Головного управління міліції МВС СРСР.

[788] М. Кальба, *Акція "Буря"*, "Вісті комбатанта" 1991, ч. 1 (171), с. 87.

[789] Командири двох великих партизанських загонів АК – Адольф Пільх "Гора" (Adolf Pilch, ps. "Góra", "Dolina) та Зиґмунд Шенджеляж "Лупашка" взагалі відмовилися підкоритися наказу й відійшли на захід.

Не завжди звертають увагу, що однією із сил, які діяли на югославських теренах у роки Другої світової війни, були російські (совєтські) та англійські диверсійні команди. Адже у лавах югославських партизан воювало 6 тис. громадян СРСР, вже не йдеться про забезпечення антигітлерівською коаліцією партизан амуніцією[790]. А у післявоєнні роки встановлення комуністичного режиму Йосифа Тіто Тіто визначило долю Югославії на довгі десятиліття.

Отже, зацікавленість у збереженні напруженості між народами, які потрапили у "зону стратегічних інтересів" сталінського режиму, та використання її для досягнення своїх стратегічних цілей (реалізуючи давно знане *divide et impera*) один із чинників ескалації міжетнічних конфліктів у Центрально-Східній Європі. Вочевидь, документів, які б засвідчували планування кроків на розпалювання ворожнечі та прямі накази московськоі влади нині бракує. Однак, конкретні дії та очевидна вигода щонайменше змушують не скидати совєтський фактор з рахунків.

Співпраця колишніх ворогів

Фактично впродовж кривавих конфліктів у роки Другої світової війни між українцями, литовцями, поляками, сербами, хорватами, жертвами якого стали десятки тисяч мирних жителів, були спорадичні спроби перемовин і контактів між сторонами протистояння. Однак саме совєтський чинник став наріжним каменем компромісу та поштовхом до зміни стратегії національних підпіль. Згасання литовсько-польського та українсько-польського конфліктів рівно ж пов'язують з приходом совєтської влади.

Необхідно констатувати, що до 1941 р. не було жодної польсько-литовської співпраці. Передовсім слід усвідомлювати, що польське підпілля на Віленщині литовці сприймали й уважали за чуже підпілля. АК і тоді, і нині для литовців була чужим військом, яке увійшло й діяло в інтересі чужої держави на їх теренах. Однак 1942 р. з'явилося переконання про неможливість перемоги нацистів. І уже 21 червня 1942 р. відбулася зустріч на конспіративній квартирі у Вільнюсі за участи Демократичної концентрації (Wileńska Koncentracja Demokratyczna) та литовських соціал-демократів і народовців, підсумком якої стало визнання обома сторонами прагнення до згоди і пропагування ідеї зближення у рамках планованої повоєнної Конфедерації держав Центрально-Східної Європи [791].

[790] М. Найгебер, *Геноцид сербів (1941 – 1945 рр.),* "Геополітика України: історія і сучасність" 2015, вип. 2 (15), с. 119.

[791] J. Dobrzański, *Wilno w wlace z okupantem. 1941–1944*, „Zeszyty Historyczne" 1984, nr 69, s. 91.

У 1943 р. польська підпільна преса у Вільнюсі порушувала проблему польсько-литовських відносин у дусі поєднання, з'явилася інформація про звернення до литовців колишнього литовського посла у Лондоні Бронюса Балутіса (Bronius Kazys Balutis) із закликом до литовського народу до припинення самовбивчої політики щодо поляків[792]. У документах Делегатури є згадки про розмови між литовцями і поляками 1943 р.: "Наскільки на підтримку альянтів розраховує частина суспільства, настільки необхідність співпраці з Польщею розуміють лише одиниці, які краще орієнтуються в ситуації. До них належать передовсім еміґранти у Берліні, які кілька місяців перед тим через свого представника підняли спробу приватних розмов з польськими політиками у Вільнюсі на тлі майбутньої федерації, резиґнуючи з Віленщини за умови забезпечення на цій території вільного національного розвитку литовців"[793].

Нова ситуація створила умови для співпраці українців, литовців і поляків[794]. У литовсько-польському випадку її початком вважають зустріч, яка відбулася 16 березня 1945 р., в околицях Валькінінкая (лит. Valkininkai, пол. Olkieniki), під час якої було досягнуто домовленості між проводами литовського і польського підпіль щодо спільної боротьби з совєтським окупантом[795]. Факт зміни у відносинах підтверджує й рапорт коменданта Віленського округу АК підполковника Антоні Олєхновіча (Antoni Olechnowicz; ps. „Meteor", „Kurkowski", „Pohorecki"), який ствердив: "На теренах Литви від року існує партизанський рух. Налаштування литовської партизанки до польських відділів цілком прихильне, було декілька випадків співпраці у складних ситуаціях для однієї чи іншої сторони"[796]. Як приклад можна згадати допомогу литовському відділу у бою з НКВС під с. Мішуни, яку надав загін АК під командуванням підпоручника Владислава Фрасуненка (Władysław

[792] *Kronika Wileńska i Nowogródzka*, „Niepodległość" 1943, 15. II – 1. III, nr 4 (14), s. 8. Мовою оригіналу: Przemówienie radiowe do Litwinów. W nocy dnia 14. II o godz. 1. 30 przemawiał do Litwinów b. poseł w Londynie bałuis, nawołując naród litewski do opmietnienia się i zaprzestania samobójczej polityki w stosunku po Polaków.

[793] Цит. за: W. Borodziewicz, *Rozmowy polsko-litewskie w Wilnie 1942–1944*, „Przegląd Historyczny" 1989, nr 80/2, s. 332.

[794] A. Bubnys, *Vilniaus AK kontaktai su vokiečiais 1943–1944 m.,* [w:] *Armija Krajova Lietuvoje*, Vilnius – Kaunas 1999, p. 118–126; A. Bubnys, *Nie byliśmy sojusznikami – dlaczego? Stosunki polsko-litewskie na Wileńszczyźnie w latach 1939–1944*, „Lithuania" 1991, nr 1, s. 64 – 73.

[795] A. Karbowiak, *Konflikt polsko-litewski na Wileńszczyźnie w latach 1941–1944*, „Glaukopis" 2007–2008, nr 9–10, s. 250.

[796] J. Wołkonowski, *ZWZ–AK a problem mniejszości etnicznych na Wileńszczyźnie*, [w:] *Opór wobec systemów totalitarnych na Wileńszczyźnie w okresie II wojny światowej*, pod red. Piotra Niwińskiego, Gdańsk 2003, s. 59.

Frasunienko, „Filar"). Як випливає з документів, делегат Головного литовського комітету тоді оприлюднив такі його умови: литовські підпільні організації й нелегальна преса провадять жорстку й широку кампанію проти литовців, які переслідують поляків будь-яким чином або ж причетні до їх загибелі; литовці утримуються від видачі поляків у руки ворога; литовські міліціонери й чиновники відмовлятимуться виконувати вироки щодо поляків або брати участь у спеціяльних антипольських акціях, інакше вони будуть покарані – можливо, за пропозицією поляків – підпільною литовською організацією. Натомість: польська утримується від антилитовської пропаганди на радіо і пресі, як у Краї, так і за кордоном; утримується від покарання литовців, які причетні до переслідувань поляків, якщо це ускладнює ситуацію; у майбутньому обидві сторони відповідно до умов Делегата можуть на місці врегулювати всі непорозуміння і громадськість була б поінформованою про необхідність тіснішої співпраці. І найважливіше – у висновку "На нашу думку, польсько-литовська угода могла б нині мати важливе політичне значення, особливо у випадку можливого врегулювання відносин, приймаючи до уваги радянські сили у випадку їх вступу на землі обох сторін"[797].

Аналогічним був розвиток подій і в українсько-польському випадку. Про необхідність підготовки ґрунту для порозуміння з українським національним рухом заговорили ще у січні 1940 р., розмови набули переважно ознак особистих контантів. Початок совєтсько-німецької війни вивів українсько-польські контакти на новий рівень. Прагнення представників українського підпілля налагодити співпрацю з поляками впродовж 1941 – 1942 рр. наштовхнулася на небажання учасників польської сторони продовжувати перемовини. Перед обличчям смертельної загрози українці та поляки перестали ворогувати і об'єдналися у боротьбі зі спільним ворогом. Не випадково у спільному протоколі за результатами перемовин у березні 1944 р. зазначалося, що мирна угода польсько-українських відносин можлива лише за взаємного пошуку боротьби за самостійність обох народів та не посяганні на землі одної чи другої сторони, а питання остаточного визначення кордонів буде вирішене урядами обох суверенних держав. Обидві сторони визнавали, що мають спільних ворогів, тому вважають стан польсько-українського напруження шкідливим та зобов'язуються припинити як внутрішню, так і зовнішню діяльність, яка суперечить визвольним змаганням обох народів[798].

[797] Сообщение из страны в правительство об обращении делегата подпольного Главного Литовского Комитета и польской стороне с предложением об урегулировании отношений с целью согласования совместных действий против СССР, https://docs.historyrussia.org/ru/indexes/values/909692

[798] М. Лебедь, *Зовнішньополітична діяльність Генерального Секретаріату закордонних справ УГВР*, [в:] *Літопис Української повстанської армії*, т. 26: Українська

Необхідність перемир'я зумовлювали нові обставини. Локальні керівники УПА і АК стали укладати такі угоди. Першим відомим з них стало порозуміння, підписане у с. Седлисько біля Динова над 29 квітня 1945 р., між посланцями капітана Драгана Сотіровича "Драже" (Dragan Mihajlo Sotirović, ps. „Draża", „Michał") – підпоручником Юзефом Шайдою "Балбесом" (Józef Szada, ps. "Belabes"), взводним підхорунжим Тадеушем Германом "Піратом" (Tadeusz German, ps. „Pirat") та з українського боку – керівником 4 району І округу ОУН Михайлом Джуманом "Борисом".

Представницькішою виявилася зустріч 21 травня 1945 р. в Руді Ружанецькій біля Томашова. Сторони тоді визнали необхідність співпраці польського й українського підпіль, доки не підписаний офіційний союз та вирішили припинити взаємну боротьбу, уникаючи реквізицій у населення. Як наслідок вдалося налагодити зв'язок на рівнях Район ОУН – Команда Округу Делегатури сил збройних. Настрій того часу передає лист керівництва польського підпілля, датований червнем 1945 р.: "Ми не будемо сьогодні розбиратися в тому, хто став винуватцем того, що ми опинилися у ворожих таборах... Сьогодні про це треба забути... Ми закликаємо вас об'єднатися і згуртувати ваші сили з нашими для спільної боротьби"[799].

Найвідомішим прикладом спільних дій є акція, здійснена 27 та 28 травня 1946 р. у Грубешові, унаслідок якої "народна влада" була мілітарно скомпрометована. Незважаючи на безсумнівний успіх, співпраця, започаткована у грубешовському бою, на жаль, продовження не мала. На наступних українсько-польських перемовинах, які відбулися уже після акції, командувач інспекції Замойського інспекторату ВіН Станіслав Ксьонжек "Вирва" (Stanisław Książek, ps. Wyrwa, Rota; наступник Мар'яна Голембйовського після його арешту) поінформував свого українського колегу командира тактичного відтинку УПА "Данилів" Євгена Штендеру ("Прірву"), що лондонський уряд виступає проти підписання будь-яких угод з Українською головною визвольною радою про співпрацю польського і українського підпіль, а також забороняє ВіН проводити військові дії разом з упівцями[800].

У червневому звіті повстанців за 1946 р. про ситуацію на Закерзонні зазначено: "Між польським підпіллям і нашим занотовано в ряді місцевостей добрі взаємини. Поляки в багатьох місцевостях [домовлялися] про достарчання їм німецької амуніції, якої їм не достає; в заміну пропонують

Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, Матеріяли, книга четверта: документи і спогади, Торонто – Львів 2001, с. 118 – 120.

[799] Ю. Киричук, *Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40 – 40-х років XX століття*, Львів 2000, с. 209.

[800] З. Ковалевський, *Польське питання у повоєнній стратегії УПА*, "Україна. Наука і культура" 1993, вип. 26 – 27, с. 223.

російську або якийсь товар. […] Факт замирення між польським та українським підпіллям, хоч він ще дуже хиткий і не прибрав уже розмірів ширшої співпраці, затривожив, як треба було сподіватись, найбільше большевицьких окупантів. Вони вдарили в усіх польсько-большевицьких газетах на алярм та намагаються розбити це порозуміння шалено шовіністичною протиукраїнською пропагандою"[801]. Це було цілком передбачувано.

Може видатися, що епізодична співпраця у Вільнюському краї чи на Грубешівщині, не була суттєвим чинником литовсько-польських чи українсько-польських відносин. Однак, аналізуючи глибше антитоталітарні рухи у країнах Балтії ("лісові брати"), в Україні ("повстанці") чи ПНР ("прокляті солдати") можна зауважити спільні цілі і прагнення – боротьба проти режиму і сподівання початку Третьої світової війни, що змінило б долю цих земель. Тенденції і у Литві, і в Україні, і у Польщі засвідчують, що саме ідея антикомуністичного підпілля може об'єднати та звільнити від взаємних образ. Серед литовських істориків, військовиків можна досить часто зустріти переконання, що пам'ять про спільну боротьбу проти совєтської окупації польського і литовського підпілля після 1944 р. може слугувати покращенню польсько-литовських відносин [802]. Ідентичні твердження лунають і в українсько-польському дискурсі, до того ж і з українського ("якщо наші попередники, які стріляли один в одного, зуміли переступити через своє важке минуле заради майбутнього, зуміли стати колишніми ворогами, ми тим паче зобов'язані зробити це"[803]), і з польського боку ("не бачив би у діяльності польського незалежного підпілля перешкоду у польсько-білоруських чи польсько-українських відносинах; що більше, видається, що можна це питання потрактувати у категоріях спільного досвіду боротьби з совєтсьуким пануванням. Не лише Польщі кінець Другої світової війни не приніс незалежности. Досвід боротьби з "совєтами" мають також литовці чи українці"[804]). Після Другої світової війни окремі польські середовища були налаштовані на створення польсько-литовської федерації; не дорогою зброї, лише словом та ідеєю прагнули з'єднатися з литовцями. Ще ширше виглядала концепція УЛБ (Україна – Литва – Білорусь) середовища паризької "Культури". Хоча, вочевидь, не бракувало й шовіністичних позицій.

[801] *Загальний огляд ситуації на теренах Закерзоння у червні 1946 року*, [в:] *Польсько-українські стосунки в 1942 – 1947 роках у документах ОУН та УПА*, у 2 т., т. 2: *Війна після війни. 1945 – 1947*, відп. ред. та упоряд. В. М. В'ятрович, Львів 2011, с. 1040 – 1041.

[802] *Zwyciężу zdrowy rozsądek: rozmowa z Linasem Linkevičiusem*, „Nowa Europa Wschodnia" 2017, nr 3-4, s. 133–135.

[803] В. В'ятрович, *Історія з грифом "секретно"*, Львів 2011, с. 128.

[804] J. Mierzwa, *O „bandytach" raz jeszcze*, „Nowa Europa Wschodnia" 2016, nr 3–4, s. 153.

Спроби укладення перемир'я зі своїми запеклими ворогами – четниками – спостерігалися й у сербсько-хорватському кейсі. За посередництва сербського уряду і генерала Мілана Недича в Белраді навесні 1941 р. емісарам НДХ вдалося встановити безпосередній контакт з представником Драгомира Михайловича в Боснії майором Ездімиром Дангічем. Акцентуючи на смертельній небезпеці від загального ворога – комуністів, хорватські націоналісти закликали сербів об'єднати свої зусилля в боротьбі проти нього. Згадуваний керівник четницького руху "Дража" Михайлович завжди заперечував будь-який "злочинний союз з кривавими усташами", але майор Ездімір Дангіч, прагматичний командир, дотримувався іншої думки. В обмін на припинення репресій проти сербського населення НДХ і покарання винних усташських функціонерів, він був готовий на "деякі приватні угоди про спільні дії проти червоних". У результаті в квітні 1942 р. у Баня-Луці було підписано договір, який фіксував, що "учасники четницьких формувань визнають Незалежну державу Хорватію ... а тому припиняють всі ворожі дії проти військових і цивільних властей НДХ. Четницькі частини спільно зі збройними силами НДХ добровільно сприятимуть розгрому і знищенню комуністично-більшовицьких банд під загальним керівництвом командувача всіма збройними силами поглавніка НДХ, командири ж четницьких частин (воєводи) будуть самі керувати своїми операціями" [805]. У контексті хорватсько-італійських домовленостей 19 червня 1942 р. четники повинні були визнати ворожу державу, що більше – фінансуватися хорватами, хоча зрозуміло, що озброєння, провізію і кошти забезпечували італійці; натомість передбачалася співпраця з усташами. Цілком прогнозовано ця угода виявилася нетривалою і вже за рік ніхто не згадував про неї, а прояви ненависти виявилися сильнішими, ніж необхідність зближення для боротьби зі спільним ворогом – комуністами.

Варто акцентувати на подібности ситуації в роки совєтсько-німецької війни. Спостерігається синхронність політики Третього Райху на окупованих українських, литовських:, польських, сербських і хорватських теренах (жорстке припинення спроб встановлення державних утворень, використання національних елементів в окупаційному адміністративному апараті) та ті ж сили опору (прокомуністичні/радянські та національні/українські/литовські/польські), які, маючи різні цілі, боролися не лише з нацистською владою, а й між собою.

Отже, непрості відносини між українцями й поляками, литовцями й поляками, сербами й хорватами у роки Другої світової війни не можна пояснити винятково напруженістю у взаємовідносинах між ними і прагненням

[805] Усташі. Хорватія в боротьбі за волю, http://www.spas.net.ua/index.php/library/article/737

помсти за старі образина національному та соціяльному ґрунті, дивлячись на них винятково крізь національну призму. Ці взаємовідносини залежали й на них впливали кроки нацистської та совєтської влади, перебіг Другої світової війни.

Остаточне вирішення долі сторін міжетнічних конфліктів (українців, поляків, литовців, сербів, хорватів) у підсумку залежало не так від них, як від великих геополітичних гравців. Трагедія хорватського народу та його прагнень до державотворення полягає у тому, що після розчарувань 19 ст. частина представників національного руху зробила ставку на Австрію та Німеччину. Після поразки Третього Райху прихильників державної незалежности Хорватії автоматично почали сприймати як прихильників німецького мілітаризму та фашизму. Однак, ніхто не буде заперечувати, що сама по собі ідея національної хорватської держави не має нічого спільного з фашизмом. Вона нічим не відрізняється від ідеї національних держав інших народів, зокрема сербів.

Попри усю безкомпромісність боротьби за контроль за спірними територіями між українцями, литовцями та поляками жодна зі сторін не отримала бажаного. Попри розуміння зацікавленості лондонських поляків у вирішенні територіяльних питань на їх користь, Вінстон Черчіль (Winston Churchill) уже 7 березня 1944 р. писав: "Я пояснив полякам, що вони не отримають ні Львова, ні Вільнюса"[806] і врешті визнав лінію Керзона як вияв законних прав СРСР. Конференції у Тегерані, Ялті та завершення війни і конференція у Постдамі остаточно визначили повоєнний поділ Європи, східна частина якої опинилася за "залізною завісою". Як ствердив Вітаутас Жаліс справжнім переможцем у литовсько-польському конфлікті були СРСР та Німеччина [807] . Бенефіціаром українсько-польських і литовсько-польських суперечок виявився Йосиф Сталін, який у результаті включив до складу СРСР терени, за які воювали українці, литовці, поляки... Що більше – своєю волею вирішив долі тисяч представників цих націй, застосувавши механізми депортацій. У рамках підписаних між прокомуністичною Польщею та СРСР документів у вересні 1944 р. відбулися депортації тисяч поляків з України, Литви, Білорусі і навпаки – литовців та українців до СРСР. Саме застосувавши адміністративний ресурс можна було побороти міжетнічну напруженість і взяти під контроль приєднані терени. Польсько-литовський конфлікт, українсько-польський конфлікт, федеративні ідеї та ін. опинилися на марґінесі політичних позицій і ніколи більше не вийшли поза кулуари політики.

[806] *Секретная перепыска Рузвельта и Черчилля в период войны*, под ред. Ф. Л. Лоуэнхейм и др., Москва 1995, с. 528.

[807] V. Žalys, *Lietuvos diplomatijos istorija (1925–1940)*, t. 1, Vilnius 2007, p. 21.

"ВУЗЛИ ПАМ'ЯТИ": ВПЛИВ КОНФЛІКТІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА СУЧАСНІСТЬ

Минуле, яке роз'єднує, бентежить, провокує, створює скандальні або "дражливі" ситуації, апріорі закладає основи для багатозначних його витлумачень та використання політичними акторами у просторі сучасних міждержавних і міжнаціональних відносин. Потенційно таке минуле і є основою для конкурентних відносин та конфліктів у політичному житті суспільства та елементом геополітичної гри.

Суперечки довколо минулого, які провадять європейські народи у публічній сфері донині, засвідчують, що по-перше, дискусії ведуть не так довкола фактів, як їх інтерпретації; а по-друге, інтерпретація історичних подій не є настільки очевидною та однозначною, як це могло б видатися на перший погляд чи прагнулося комусь.

Чи не найбільшим, умовно кажучи, *elephant in the room*, серед епізодів спільної історії, які донині викликають чимало емоцій та дискусій в Україні, Польщі, Литві, Сербії, Хорватії є Друга світова війна. По її завершенню усі ці терени і народи, що там проживали, опинилися по одну (комуністичну) сторону залізної завіси. Тема злочинів однієї нації проти іншої у роки Другої світової війни упродовж десятиліть стала табуйованою, закритою. Офіційно вона була замороженою, щоб не провокувати насилля між народами; позиція влади полягала у тому, що всі протиправні дії у роки Другої світової війни є злочинами фашизму, наголошувалося, що це злочини не конкретного народу, а фашизму та націонал-соціялізму загалом. Рівно ж абстрактними, без чіткої приналежности до тієї чи іншої етнічної групи, змальовували й жертв (передовсім про них говорили як про "радянських громадян" до прикладу). Непропрацьована ж травма з часів Другої світової війни та табуювання невигідних для влади подій призвели до того, що символічна рана не мала жодного шансу бодай частково загоїтися. Жертви не мали можливости поділитися своїм болем, зробити його частиною колективного досвіду і таким чином залишити його у минулому. Біль потребував виходу, а ті, хто пережив трагічні події прагнули, щоб їх досвід став частиною колективної пам'яти. Тема воєнних злочинів тих часів залишалася болючою та травматичною в історичній пам'яті людей, які їх пережили.

Під час створенні післявоєнної Югославії тему злочинів хорватських націоналістів практично не піднімали та табуювали, Йосиф Броз Тіто (Josip Broz, Tito) будував державу на ідеї рівности південних слов'ян. Протистояння у комуністичній історіографії та пропаганді представляли як конфлікт між хорватським і сербським фашизмом. В ім'я братерства та єдности роль сербських четників і хорватських усташів мало не прирівняли

у новій візії історії[808]. Символічно звучать слова, сказані комуністичним лідером у травні 1945 р.: "Якщо у хорватів були усташі, то у сербів були четники. Яка різниця між ними?"[809]. Тож не випадково югославські автори порівнювали Драголюба Михайловича й Анте Павеліча (ґрунтуючись на документах тітовських судів), характеризуючи першого як "легендарне чудовисько", яке уособлює "реакцію", "стару систему", "тиранію", "сербський міжвоєнний генемонізм", "гнилий монархізм"[810]. Такий підхід вибудовував, здавалося, систему уявлень про війну, яка забезпечувала стабільність держави й утримувала народи від "помсти" одне одному за воєнні злочини. Що важливо – ця спроба порівняти лідера четників і "поглавника" виявилася неуспішною, а лише спровокувала посилення ірраціонального та емоційного в історичній свідомості, формування мітів унеможлививши об'єктивну наукову оцінку. Як вказували Ясна Драґовіч-Сосо, Мацей Фальський, Томаш Равський пряму згадку про національність жертв сприймали з підозрою[811].

Не менш показовим є факт, що Йосиф Тіто ніколи не побував у Ясеноваці, попри численні запрошення відповідних організацій. Цікаво, що кардинал Франьо Кухаріч (Franjo Kucharić) також відхилив запрошення патріарха Сербської Православної Церкви Германа 1984 р. прибути на освячення відновленої православної церкви у Ясеноваці.

Деконструкція політико-історичного наративу відбулася практично одразу по смерти Йосифа Тіто. Після завершення Другої світової війни симпатики НДХ мовчали й приховували свої погляди, однак 1990 р., коли до влади прийшла Хорватська демократична співдружність, яку очолив президент Франьо Туджман (Franjo Tuđman) та після кривавої війни 1991 – 1995 рр. вони врешті отримати можливість вільно висловлювати свою позицію. У Сербії та Хорватії запанували наративи, у яких суперництво хорватів і сербів виявилося стрижневим в інтерпретації подій сучасної історії. Події Другої світової війни розділили народи Югославії на два

[808] Д. Ћосић, *Српско питање*, к 2, Београд 2004, с. 11; Добрица Ћосић, *Српско питање – питање истине*, "Национални Интрес – National interest" 2007, година II, vol. 2 Број 1, стр. 19-36.

[809] D. Djokić, *The Second World War II: Discourses of reconciliation in Serbia and Croatia in the late 1980s end early 1996*, "Journal of Southern Europe and the Balkans" 2002, vol 4, issue 2, p. 137.

[810] M. Terzić, *Kult generala Dragoljuba Draže Mihailovića*, [w:] *Srbija (Jugoslavija) 1945 – 2005: ideologije, pokreti, praksa*, Beograd 2006, s. 106.

[811] J. Dragović-Soso, *„Spasioci nacije". Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionazma*, Beograd 2004, s. 153–157; M. Falski, T. Rawski, *Jasenovac, Bleiburg, Vukovar: miejsca pamięci a dyskurs publiczny*, [w:] *Obóz-muzeum. Trauma we współczesnym wystawiennictwie*, red. M. Fabiszak, M. Owsiński, Kraków 2013, s. 196.

непримиренних табори: борців із фашизмом і націонал-соціялізмом за свободу й незалежність та борців проти сербської гегемонії і комунізму, що відобразилося у територіяльному оформленні, у створенні фашистських й колабораціоністських режимів та потужного антифашистського руху очолюваного комуністами. Важливою особливістю історії народів того періоду виявився розкол, визначений не лише ідеологічно, але й етноконфесійно, який проявився з новою силою уже у соціялістичній Югославії. Ба більше – Хорватії та Сербії передбачувано так і не вдалося досягнути узгодженого погляду на минуле, після певного успіху відбувся регрес.

Подібним виявився й українсько-польський кейс. Тему Волинської трагедії не порушували ні в ПНР, ні в СРСР. Передовсім тому, що польсько-український антагонізм не вписувався в радянську концепцію Великої вітчизняної війни (хоча в обох країнах комуністичні пропагандисти скрупульозно вишукували злочини "українських буржуазних націоналістів" та ставили в один ряд і вояків УПА, і вояків АК). Причин цього можна назвати декілька. Аналізуючи волинські події, необхідно не забувати про те, що місцеві поляки в 1943 р. пішли на службу в німецьку поліцію і співпрацювали з окупаційною владою, воюючи проти УПА. Вочевидь, концентруватися на цьому польським авторам і тоді, і нині не випадало, оскільки це суперечило й суперечить розпропагованій тезі про відсутність колаборантів серед поляків. Совєтським пропагандистам тему Волині'43 невигідно було порушувати й через те, що вона бодай опосередковано, але засвідчувала факти боротьби повстанців із німецьким нацизмом, які, щонайменше, не вкладалися в усталену схему про українських націоналістів як "пособников немецко-фашистских оккупантов"[812]. Досить вдало цю ситуацію охарактеризував Міхал Урбан (Michał Urban): "Травма екстермінації була приглушена і засуджена на мовчання у комуністичні часи. Це терпіння не могло бути пропрацьоване і подолане через суспільні дебати і культи пам'яті, як це було у випадку терпінь, яких зазнали від гітлерівських німців. Не проводили ретельних історичних досліджень цієї теми, а родини жертв жили у переконанні, що винуватці їх терпіння не покарані"[813].

Історію міжвоєння та литовсько-польських відносин часу Другої світової війни і в академічному, і в суспільному дискурсі рівно ж

[812] О. Каліщук, *Волинь'43: історіографічне пізнання і криве дзеркало пам'яті*, Львів 2020, с. 41.

[813] M. Urban, *Dwa monologi. Polsko-ukraińskie spory o pamięć z Euromajdanem i nową zimną wojną w tl*e, „Maska. Magazyn antropologiczno-społeczno-kulturowy" 2015, nr 26, s. 55.

замовчували за комуністичних режимів і в РП, і в совєтській Литві. Влада ПНР, не бажаючи ускладнювати відносини з СРСР, ніколи не порушувала на офіційному рівні питань щодо польської меншини у СРСР загалом, і в совєтській Литві зокрема. Водночас, попри те, що приналежність до одного комуністичного табору формально вичерпала конфлікт, все ж він тривав у національній свідомості[814].

Це дало змогу після падіння комуністичного режиму говорити про "змову мовчання", "замовчуваний" чи "забутий ґеноцид"[815]. Після смерти Йосипа Броз Тіто у 1980-х роках про жертви в Ясеноваці як сербські заявив колишній партизан, історик Владімір Дедієр (Vladimir Dedijer), а 1985 р. белградський щоденник "Політика" оприлюднив його позицію про "змову мовчання" світу щодо злочинів усташів[816].

У РП своєрідною мантрою для репрезентантів цієї позиції стало твердження про жертв волинських подій Яна Залеського: "Кресов'ян забито двічі, перший раз сокирами, другий раз мовчанням. Та друга смерть гірша від першої"[817]. Але й після того, як Волинська трагедія стала предметом вивчення поважних польських наукових інституцій (Інститут національної пам'яті), з'явилися тисячі текстів фахових істориків та публіцистів, коли обізнаність суспільства про волинські події була вже доволі високою, теза про "замовчуваний геноцид" продовжувала лунати[818].

---

[814] G. Arlotti, *Stosunki polsko-litewskie między przeszłością a przyszłością*, "Studia Europejskie" 2012, nr 4, s. 109.

[815] Stamenković V., *Zapomniane chorwackie ludobójstwo na Serbach*, „Myśl Polska" 2011, nr 17–18, s. 16–17.

[816] A. Kozomora, *Naukom do istine*, "Политика" 1985, 13. 09.

[817] J. Zaleski (oprac. Tadeusz Isakowicz-Zaleski), *Kronika życia*, Wyd. 2 rozsz., Kraków 2010. Мовою оригіналу: „Kresowian zabito dwukrotnie, raz przez ciosy siekierą, drugi raz przez przemilczanie. A ta druga śmierć jest gorsza od pierwszej".

[818] J. Gajda-Zadworna, *Zabici niepamięcią*, „W Sieci" 2014, nr 43, s. 50-52; M. Gniadek-Zieliński, *Przemilczane ludobójstwo*, „Najwyższy Czas!: pismo konserwatywno-liberalne" 2016, 22-29 października, nr 43/44, s. LIV-LVI; T. Isakowicz-Zaleski, *Ludobójstwo jest wciąż przemilczane: przemilczanie nie może być cenę za dobre relacje z Ukrainą*, rozm. Maciej Pieczyński, „Do Rzeczy: tygodnik Lisickiego" 2017, 3-9 kwietnia, nr 14, s. 16-19; Wawrzyniec Konarski, rozm. Robert Walenciak, *Wołyń przemilczane ludobójstwo*, „Przegląd" 2016, 4-10 lipca, nr 27, s. 16-21; M. Kramek, red., *Wołyń: przemilczana zbrodnia na Polakach,* Zakrzów 2017; L. Kulińska, *Przemilczane ludobójstwo*, „Palestra" 2013, nr 7-8, s. 266-276; L. Kulińska, *Wypędzenie Polaków ze wschodnich województw Rzeczypospolitej: zapomniane i niepotępiona zbrodnia na polskim narodzie dokonana podczas II wojny światowej*, [w:] *Kresy: należna pamięć, nie zemsta:* Materiały konferencji zorganizowanej 8 lipca 2017 roku, Warszawa 2017, s. 55-94; J. Marecki, *Zabito ich podwójnie: rzeź wołyńska*, „Nasz Dziennik Dodatek Historyczny IPN „Moja Niepodległa" 2018, 11 lipca, nr 158. s. I; L. Popek, rozm przepr. Robert Walenciak, *Wołyń – przemilczana historia*, „Przegląd" 2016, nr 39, s. 16-19; R. A. Ziemkiewicz, *Wołyń – anatomia niepamięci*, „Do Rzeczy*"* 2013, 17-23 czerwca, nr 21, s. 68-70.

Напевне менше, однак присутні сюжети про замовчування сюжетів Другої світової війни і в польсько-литовському контексті. Саме так – "забутої Голготи Сходу", яка є "ножем у серце"[819] чи "перерваним мовчанням"[820]– тлумачать деякі автори події у Понарах. Лише ремаркою згадаймо про спроби вписати їх у національну пам'ять через порівняння з визнаними маркерами, до прикладу з Катинню[821]. Ба більше – Філіп Палюх (Philipp Paluch), пов'язуючи появу Понар у польській пам'яті зі зростаючою зацікавленістю "кресами", вказуючи на цю глибоку і криваву рану як противагу і відповідь на звинувачення у польському колоніялізмі, говорячи про ситуацію, коли литовці виступають антигероями, аналогією наводить саме волинські події (хоч і вказує, що через свій масштаб та жахливість вони часто функціонують окремо від інших подій на "кресах")[822].

Тож слід говорити про непропрацьовані історичні травми. Відстань, яка відділяє сучасність від часів Другої світової війни не означає, що пам'ять про неї тьмяніє. Радше навпаки: саме події війни є предметом суперечок між різними конфліктуючими історичними наративами: і державними / національними (сербсько-хорватськими, українсько-польськими, литовсько-польськими) і тими, які існують всередині країн (досить увиразнено це у Хорватії, про що переконливо написали В'єран Павлаковіч [823] та Мацей Фальський і Томаш Равський [824]). Трагічні воєнні події на роки визначили відносини з сусідами держав і навпаки після розпаду комуністичного табору поділили суспільство, поляризуючи його довкола різних (часом взаємно виключних) інтерпретацій подій минулого (як у випадку дискурсу довкола УПА).

Досвід останніх десятиліть підтвердив слушність думки Яна Юзефа Ліпського про те, що "кожне замовчування є, мов олива для вогню національної мегаломанії, воно є хворобою; кожна спроба відхилити визнання власних провин знищує національний етнос"[825]. Тож знайти той оптимальний баланс – надзавдання сучасних політиків і суспільств.

---

[819] A. Małecka, *Zapomniana Golgota Wschodu*, https://www.gosc.pl/doc/4727400.Zapomniana-Golgota-Wschodu

[820] M. Narbutt, *Ponary – przerwane milczenie*, „Rzeczpospolita" 2011, nr 141, s. P18 – P 19.

[821] J. J. Kasprzyk, *Wileński Katyń: środy z historią*, „Nasz Dziennik" 2023, 4 października, nr 230, s. 14.

[822] F. Paluch, *Ponarskie doły pamięci*, "Szturm: miesięcznik narodowo-radykalny" 2015, nr 10(07).

[823] *Framing the nation and collective identities: political rituals and cultural memory of the twentieth-century traumas in Croatia*, edited by Vjeran Pavlaković and Davor Pauković, London 2019.

[824] M. Falski, T. Rawski, *Jasenovac, Bleiburg, Vukovar: miejsca pamięci a dyskurs publiczny*, [w:] *Obóz-muzeum. Trauma we współczesnym wystawiennictwie*, red. M. Fabiszak, M. Owsiński, Kraków 2013.

[825] J. J. Lipski, *Dwie Ojczyzny, dwa patriotyzmy. Uwagi o megalomanii narodowej i ksenofobii Polaków*, Warszawa 1992, s. 15.

Політична складова

Комуністичний режим не толерував функціонування національного контексту подій Другої світової війни. Інформацію про те, що відбувалося на Волині, у Східній Галичині, на Віленщині чи на Балканах і т. д. почали поширювати і дискутувати щойно після розпаду СРСР. Слід пам'ятати, що у комуністичні часи між народами не було достатньої комунікації, "залізна завіса" між Сходом і Заходом була рівно ж "залізною завісою" і між Литвою, Польщею та Україною. Водночас як не парадоксально, але заборона на політичні дискусії у ПНР, ймовірно, спричинила найважливішу концепцію модерної польської східної політики, відому як УЛБ (скорочення від назв – Україна, Литва, Білорусь) Єжи Гедройця (Jerzy Gedroyc) та Юліуша Мєрошевського (Juliusz Mierodszewski)[826]. Саме інтелектуальний спадок паризької "Культури" закладав принципи рівноправности та взаємоповаги, виходу з глухого кута взаємної ненависти та обвинувачень щодо колишніх кривд міждержавних і міжнаціональних відносин у цьому центральноєвропейському трикутнику. Єжи Гедройць мав глибоке переконання неможливости реальної незалежности для Польщі без співробітництва з українцями, литовцями та білорусами в умовах іманентности російської загрози. Саме ідеї, сформульовані головним редактором "Культури", стали основою польської східної політики, яку почала реалізовувати у перші роки існування демократична Третя Річпосполита.

Лише з падінням тоталітарної системи розпочалося переосмислення спільної минувшини, а у процесі реінтерпретації цього минулого наприкінці 20 ст. саме литовсько-польський, українсько-польський чи сербсько-хорватський конфлікти виявилися об'єктами політики пам'яти. Підґрунтям цього стали публікації у пресі 1990-х років, автори яких зосередилися саме на конфліктній частині спільної історії, акцентували, до прикладу, на конфліктах між литовцями і поляками, українцями і поляками у роки Другої світової війни. Лише деякі з авторів прагнули до пошуку згоди, примирення, розуміння спільности трагедії народів, які опинилися між двома тоталітаризмами[827]. У Польщі 1990-х і 2000-х з'явилися численні книги, часописи, організації і навіть партія, пов'язані з давніми "кресами"[828],

[826] Л. Стрільчук, *Паризька "Культура" 1950 – 1980-х рр.: про українське питання в контексті європейської політики*, "Літопис Волині" 2022, ч. 27, с. 165–166.

[827] В. Hołub, *Przy wileńskim stole,* Warszawa 1992.

[828] Небезпеки цього поняття охарактеризував проф. Алґіс Каледа: "Коли міркуємо над проблемою Кресів передовсім маємо на увазі польські Креси, адже хіба для жодного

Львовом та Вільнюсом і т. д. Як результат – пам'ять частини суспільства стала частиною колективної пам'яти. Скрайня правиця, кресові та комбатантські середовища стали тими силами, які почали визначати погляди суспільств на важкі питання спільної історії. За оцінкою ж їх представників Люцини Кулінської та Чеслава Партача, особливо серед старшого покоління переселенців з "кресів" функціонує стереотип про який вже йшлося, що українець – це жорстока, абсолютно підступна людина, яка ненавидить і знищує поляків[829]. Поступово вони почали формувати погляди політикуму та державну політику у цій царині і перетворили свою позицію у державну.

З 1989 р. спостерігаємо зацікавленість литовсько-польськими відносинами першої половини 20 ст. (передовсім серед журналістів і публіцистів). Найчастіше з'являвся контекст "польської окупації" Вільнюса і Віленщини, леґіони Желіґовського та візія Польщі з її прагненням до кордонів 1772 р. як ворога незалежности Литви[830]. У Литві існували політичні сили, які узалежнювали врегулювання польсько-литовських відносин від визнання Польщею своєї "вини" щодо литовців. Варто згадати як лідер литовського Саюдіса (Sąjūdis) Вітаутас Ландсбергіс (Vytautas Landsbergis) вимагав, щоб у договорі між Литвою і Польщею вказали, що Луціан Желіґовський був неправий[831]. Коли у січні 1993 р. прем'єри Польщі та Литви Ганна Сухоцька (Hanna Stanisława Suchocka) та Броніславас Любус (Bronislovas Lubys) домовилися про початок перемовин щодо підписання міждержавного договору, каменем спотикання стала саме оцінка подій 1920–1922 рр. Гедимінас Казенас (Gediminas Kazėnas) і Барбара Станкевіч (Barbara Stankiewicz) не даремно зауважували, що непростий початок двосторонніх відносин між Литвою та Польщею як незалежних держав

іншого народу, у пам'яти та культурній свідомості, це питання не є настільки живим... Однак, польські Креси, як відомо, це також інші конотації – не лише порубіжжя народів, суспільно-культурна багатошаровість. Історично-політичний контекст, зокрема наслідки двохсотрічних війн, надає цьому терміну щонайменше контроверсійний відтінок". (A. Kalėda, *Kresy Litwy*, [w:] *Kresy – dekonstrukcja*, red. K. Trybuś, J. Kałążny, R. Okulicz-Kozaryn, Poznań 2007, s. 183)

[829] L. Kulińska, Cz. Partacz, *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na Polakach w latach 1939 – 1945. Ludobójstwo niepotępione*, Warszawa 2015, s. 177.

[830] R. Miknys, *Litwini wobec Polski i Polaków: Spojrzenie na podstawie badań nad historią Polski w XX wieku w historiografii litewskiej ostatniego dwudziestolecia*, Lublin 2012, s. 3–4.

[831] R. Sabas, *Lietuvos ir Lenkijos prezidentai pasirašė sutarti dėl draugišku santykių. Opozicijos lyderis tejgia: lenkams per daug nusileista*, "Lietuvos rytas" 1994, m. balandžio 27 d., no 81, p. 6.

1990–1994 рр. був пов'язаний переважно із претензіями щодо акту генерала Луціана Желіґовського[832].

Живими були ще свідки, які пам'ятали як АК на Віленщині не лише діяла проти литовської адміністрації, а й знищувала литовців. Уряд Литви 14 липня 1993 р. створив комісію у складі семи істориків[833], яка мала дати оцінку діям АК, що й було зроблено 29 грудня того ж року. Згідно з її висновками, дії АК "мали не лише антинімецький, антисовєтський, а й не меншою мірою антилитовський характер"; вона "придушувала литовськість у Східній Литві й чекала моменту, коли з'явиться можливість захопити Вільнюс"", а її партизани тероризували та вбивали "переважно литовців"[834]. Передача справ на розгляд істориків була зумовлена насамперед складним досвідом між двома країнами або абсолютно різним трактуванням спільної історії. Литовці очікували, що поляки визнають окупацію Вільнюса 1920–1939 рр. і офіційно вибачаться[835].

Вочевидь, це входило у суперечність з героїзацією АК у РП. На переконання багатьох аналітиків подальшої інструменталізації вдалося уникнути завдяки розумінню важливости налагодження добросусідських відносин на фоні євроатлантичного курсу обох країн. Це відрізняє ситуацію українсько-польського історичного діялогу, коли навпаки саме процес входження України до структур Європейського Союзу (ЄС) польська сторона почала узалежнювати від вирішення історичних питань та поступок у цій сфері. Посилення історичного дискурсу в українсько-польському діялозі співпало із закріпленням позицій Польщі як члена ЄС та оголошенням програми Східного партнерства. Лідер партії "Право і справедливість" Ярослав Качинський (Jarosław Kaczyński) свого часу висунув тезу про те, що "Ми не можемо впродовж років погоджуватися, щоб в Україні був культ людей, які вчинили геноцид щодо поляків, і то такий, що хоч важко було перевершити в жорстокості німців, але вони їх перевершили. Коротше кажучи, це справа певного вибору України. Я чітко сказав панові президенту

832 Г. Казенас, Б. Станкевіч, *Місце Польщі у зовнішній політиці Литви*. [w:] *Відносини Польщі з Литвою, Білоруссю та Україною: 450 років після Люблінської унії = Stosunki Polski z Litwą, Białorusią i Ukrainą: 450 lat po unii Lubelskiej*. Red. Tomasz Stępniewski, Beata Surmasz, Lublin 2019, s. 68.

833 До її складу увійшли A. Bubnys, S. Buchaveckas, S. Jegelevičius, S. Katuoka, L. Truska, R. Zizas, R. Žepkaitė.

834 *Komisijos Armijos krajovos veiklai Leituvos ivertinti išvados*, [w:] *Armija krajova Lietuvoje*, Kaunas 1995, p. 122–124.

835 D. O. Vilkauskaite, *From Empire to Independence: The Curious Case of the Baltic States 1917–1922.* Honors Scholar theses. 2013, https://opencommons.uconn.edu/srhonors_theses/325

Порошенку, що з Бандерою вони в Європу не увійдуть"[836], а уже 2024 р. міністр оборони РП Владислав Косіняк-Камиш (Władysław Kosiniak-Kamysz), голова Польської селянської партії неодноразово однозначно заявляв: "Треба сказати очевидно: не буде вступу України в Європейський Союз, якщо не буде вирішене питання Волині. Не буде відкритих кордонів і торгівлі на такому рівні, як зараз. Це ми можемо зараз задекларувати. Ось реальна політика"[837]. Цю позицію підтримала й більшість поляків (59 % – відповідно до опитування, проведеного центром *United Surveys* для видання *Wirtualna Polska*). Процес нормалізації відносин між Сербією та Хорватією був рівно ж пов'язаний значною мірою із пріоритетним завданням обох країн на шляху демократизації, вступу до НАТО та ЄС. Хорватія з 2013 р. стала повноправним членом ЄС, тоді як Сербія залишається кандидатом на вступ до європейської сім'ї. Як виявилося – незакриті питання минулого так і залишилися нерозв'язаними.

Негативні символи й образи минулого, пов'язані з литовсько-польськими відносинами, до 1993–1994 рр. циркулювали доволі активно. Уже з 1993 р. спостерігаємо прагматичну лінію у міждержавних відносинах. 1994 р. у преамбулі до Договору між Литовською Республікою та РП про дружні відносини та добросусідство[838], підписаного президентом Литви Альґірдасом Бразаускасом (Algirdas Brazauskas) та президентом Польщі Лєхом Валенсою (Lech Wałęsa) лідери держав намагалися закрити емпіричне питання "бунту" Луціана Желіґовського, стверджуючи поміж іншого:

- ✓ висловлюємо жаль з приводу конфліктів між обома державами після завершення Першої світової війни, коли після тривалої неволі поляки та литовці розпочали розбудову нового, незалежного життя та засуджуємо використання насилля, яке відбулося у взаємовідносинах обох народів;

[836] Мовою оригіналу: „Nie możemy ciągle przez lata zgadzać się, by na Ukrainie budowano kult ludzi, którzy wobec Polaków dopuścili się ludobójstwa, i to takiego, że choć trudno było przebić w okrucieństwie Niemców, to oni ich przebili. Krótko mówiąc, to sprawa pewnego wyboru Ukrainy. Powiedziałem wyraźnie panu prezydentowi Poroszence, że z Banderą to oni do Europy nie wejdą". Опубліковано: *Marzymy o większości konstytucyjnej: Rozmowa z Jarosławem Kaczyńskim*, „Do Rzeczy" 2017, nr 6, s. 20.

[837] *Вступ України в ЄС неможливий без вирішення питання Волинської трагедії, – віцепрем'єр Польщі*, https://zaxid.net/vstup_ukrayini_v_yes_nemozhliviy_bez_virishennya_pitannya_volinskoyi_tragediyi__vitsepremyer_polshhi_n1590160

[838] *Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Litewską o przyjaznych stosiunkach i dobrosąsiedzkiej współpracy, sporządzony w Wilnie dnia 26 kwietnia 1994 r.*, „Dziennik Ustaw" 1995, nr 15, poz. 71, s. 251–256.

- ✓ вболіваючи з приводу трагедії і величини втрат, які торкнулися обох народів від тоталітарних режимів у XX ст.;
- ✓ урочисто підтверджуючи взаємну цілісність сьогодні і в майбутньому своїх сучасних територій зі столицями у Варшаві і Вільнюсі, незалежно від процесу їх усталення кордонів у минулому[839].

Ухвалення цього договору не було простим і призвело до передбачуваних дискусій [840]. І якщо ратифікація у польському Сеймі пройшла одноголосно, то у литовському парламенті після драматичної дискусії виявилося 19 голосів проти, а 8 – утрималося[841]. Однак, за оцінкою колишнього посла РП у Вільнюсі Яна Відацького (Jan Widacki), він мав величезне не лише політичне, а й, випадку Литви, моральне і психологічне значення. Потепління після підписання відчувалося не лише у політиці, а й у тональности публіцистики та в реакціях багатьох середовищ, особливо інтелектуалів і представників інтеліґенції. Настала широка відкритість на контакти з Польщею, а недовіра й страх, які були так відчутні раніше, зникли. Після підписання і ратифікації договору польсько-литовські відносини вступили у нову фазу – вони стали дружніми[842]. Підтверджували це численні взаємні візити президентів, прем'єрів, міністрів закордонних справ, керівників парламентів обох країн.

Імпульс до завершення історичної суперечки про захоплення Вільнюса поляками дав під час свого візиту у Литву 1993 р. Іван Павло II (Jan Paweł II). На переконання Святійшого Святослава Іван Павло II ставився до польсько-українського примирення як до одного з найважливіших викликів свого понтифікату. Саме його лист 2003 р. щодо волинських подій виявився

[839] Мовою оригіналу: pomnie złożoności historii naszych narodów oraz wielowiekowej bliskości Polaków i Litwinów, biorąc pod uwagę możliwości odmiennego rozumienia wspólnej historii przez oba narody; podkreślając, że świadomość dobrych i złych kart z historii naszych państw na służyć utrwalaniu wzajemnego zrozumienia pomiędzy narodami polskim i litewskim w jednoczącej się demokratycznej Europie; wyrażając żal z powodu konfliktów między obydwoma państwami po zakończeniu I wojny światowej, kiedy po długotrwałej niewoli Polacy i Litwini przystępowali do budowy nowego, niepodległego życia, oraz potępiając używanie przemocy, które się zdarzało w stosunkach wzajemnych obu narodów; ubolewając z powodu tragedii i ogromu strat, jakie dotknęły nasze narody za sprawą systemów totalitarnych w XX wieku […]

[840] J. Wołkonowski, *Trudna droga do polsko-litewskiego traktatu – próba podsumowania*, „Miscellanea Historico-Juridica" 2024, nr 23 (2), s. 232 – 250.

[841] K. Buchowski, *O stosunkach polsko-litewskich w latach 1989 – 2007*, [w:] *Stosunki polsko-litewskie wczoraj i dziś. Historia, kultura, polityka*, pod redakcją naukową Wandy K. Roman i Joanny Narszałek-Kawy, Toruń 2009, s. 321.

[842] J. Widacki, *Stosunki z Litwą*, „Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej" 1997, s. 147–158.

знаковим і для поляків, і для українців. І у литовському, і в українському варіянті заходи примирення відбувалися під гаслом "Пробачаємо і просимо пробачення" [843], запропонованим ще у ході польсько-німецького порозуміння. Хоч, на жаль, як і в більшости інших подібних випадків, стереотипи виявилися сильнішими від найпіднесеніших ідей і реалізація задумів виявилася не простою ні для Варшави, ні для Вільнюса, ні для Києва.

Нині забувають, що тему Вільнюса використовувала й білоруська сторона. У 1990 р. вперше вустами першого секретаря Гродненського обкому Комуністичної партії Білорусі Володимира Семенова (Владимир Семёнов) були висловлені білоруські претензії на місто. Керівництво КПБ, яке послідовно здійснювало совєтизацію та русифікацію, раптом заговорило про "білоруськість" Вільнюса, про права білорусів на місто. Можна було б сприймати це несерйозно, якби не відповідне звернення 9 квітня 1990 р. Верховної Ради БРСР до Верховної Ради Литовської РСР[844]. Так чи інак, маємо приклад використання етнічної карти ще одним гравцем. І що важливо – тими ж комуністами, які у роки Другої світової війни використовували суперечки між народами.

Спроби офіційного українсько-польського та литовсько-польського історичного примирення відбувалися в середині 1990-х років 20 ст. Першим кроком до офіційного примирення зі складним українсько-польським минулим уважають спільну заяву президентів України і РП Леоніда Кучми та Александра Кваснєвського (Aleksander Kwaśniewski) "До порозуміння і єднання" від 21 травня 1997 р. Саме у ній було висловлено прагнення остаточно подолати складну історичну спадщину та названо найтрагічніші моменти спільної історії (ходило про події на Волині у 1942–1943 рр., акцію "Вісла"). Поміж іншого очільники держав констатували: "Проте не можна оминати також і трагічні її сторінки – військове протистояння у XVII-XVIII століттях, прояви антиукраїнської політики польської влади у 20-30 роках XX століття, переслідування польського населення в Радянській Україні у період сталінських репресій. Не можна забути кров, пролиту на Волині, зокрема, у 1942-1943 роках, жорстокість українсько-польських конфліктів у перші повоєнні роки. Окремою трагічною сторінкою в історії наших стосунків була акція «Вісла», що завдала удару всій українській громаді Польщі. Замовчування чи однобічний виклад цих фактів у наш час

[843] T. Bożerocki, *Tragedia Glinciszek i Dubinek*, https://zw.lt/kultura-historia/tragedia-glinciszek-i-dubinek/

[844] A. Smalianczuk, *„Okupacja Wilna" i „Kresy Wschodnie", czyli kraj semantycznego nieporozumienia*, [w:] *Dialog kultur pamięci w regionie ULB*, pod red. A. Nikžentaitisa i M. Kopczyńskiego, Warszawa 2014, s. 103–104.

не пом'якшить болю скривджених і їх близьких і не сприятиме поглибленню порозуміння між нашими народами"[845]. Зауважимо, що навіть таку виважену декларацію експерти оцінили неоднозначно. Так, Тадеуш Ольшанський (Tadeusz Olszański) переконував, що "декларацію в Україні відчитали як одностороннє прийняття Польщею провин за історичні конфлікти і в консеквенції ускладнює рефлексії над злочинами, вчиненими УПА"[846].

Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років видавалося, що ні у литовсько-польських, ні в українсько-польських відносинах немає перешкод реалізації досягнутих домовленостей, закріплених у згаданих документах. Із вуст очільників держав лунали слова взаємоповаги та примирення. Під час свого першого візиту як президента РП Александр Кваснєвський 1996 р. у Вільнюсі виголосив гасло "немає безпечної Польщі без безпечної Литви"[847]. Це – слова, які є перефразуванням твердження про неможливість вільної Польщі без вільної Литви і які згодом повторила прем'єр Литви Інґріда Шімоніте (Ingrida Šimonytė)[848]. Тут варто нагадати повторюване десятиліттями в українсько-польському діялозі гасло "Немає вільної Польщі без вільної України", яке, ймовірно, вперше промовив ще у березні 1920 р. перший прем'єр відновленої Польщі та маршалок Сейму Ігнацій Дашинський (Ignacy Daszyński). Стовідсоткове накладання цих гасел, як і підтвердження часом їх істинности, не потребує додаткових пояснень.

Однак саме у таких переломних та надістотних моментах історія відлунює і вкотре нагадує про свої уроки. Символічні слова Лєха Валенси,

---

[845] *Спільна заява Президентів України і Республіки Польща "До порозуміння і єднання"*, "З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ" 1997, № 1/2, с. 5–7; *Спільна заява Президентів України і Республіки Польща "До порозуміння і єднання"*, "Урядовий кур'єр" 1997, 24 травня, № 90-91, с. 2.

[846] T. A. Olszański, *Miejsce UPA w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianiej. Dylematy polityki historycznej Ukrainy*, „Punkt Widzienia" (OSW) 2013, nr 35, s. 22.

[847] *Przemówienie Prezydenta Rzeczypospolitej Polski Aleksandra Kwaśniewskiego w parlamencie Republiki Litewskiej, Wilno, 5 marca 1996 r.*, „Zbiór dokumentów" 1996, nr 1 (styczeń – marzec), s. 40–47. Мовою оригіналу: Wierzę, że wiele rzeczy możemy zrobić wspólnie, i będzie to nas przybliżało do jednoczącej Europy, jak i nawzajem do siebie. Zgadzam się z Panem Prezydentem Brazauskasem, że bez Litwy, Polski oraz innych państw Europy Środkowej i Wschodniej niemożliwa byłaby zjednoczona Europa. Nie można tez rozpatrywać bezpieczeństwa i niepodległości Litwy i Polski niezależnie od siebie. – Uważam, że bez bezpiecznej Litwy nie będzie bezpiecznej Polski. Bez bezpiecznej Polski i Litwy nie może być bezpiecznej Europy.

[848] *Šimonytė: moja wypowiedź na temat wojskowej pomocy Polski została źle zrozumiana*, https://www.lrt.lt/pl/wiadomosci/1261/2213021/simonyte-moja-wypowiedz-na-temat-wojskowej-pomocy-polski-zostala-zle-zrozumiana?srsltid=AfmBOop0vnIeQdvZsycPVkt7eMd5z0Z_fw5XhCpYOeSmDWXt7PLuMxJr

що "належить дивитися у майбутнє, а не оглядатися назад"[849] виявилися складними до виконання. 60-ту річницю волинських подій ознаменували офіційні заходи за участі президентів обох держав Леоніда Кучми та Александра Квасневського, які відкрили пам'ятник "Пам'ять. Скорбота. Єднання" у селі Павлівці (кол. Порицьк, Волинська обл.), яке стало символом Волинської трагедії[850]. Проте і український президент, і його польський колега потрапили під шквал критики. Леоніда Кучму звинувачували у готовности перепросити польську сторону, поставивши під сумнів українські інтереси; Александру Кваснєвському ставили на карб неприпустимість порівняння страждань поляків на волинських теренах і українців під час "комуністичного злочину" (класична формула, яку подибуємо донині у текстах авторів крайньоправих поглядів – "спочатку була Волинь"[851]). Що цікаво, у вересні того ж 2003 р. під час візиту до Сербії президента Хорватії Стапана Месича (Stjepan Mesić) глави обох держав перепросили хорватський і сербський народи за вчинені злочини у минулому, що було першим взаємним публічним вибаченням[852]. Такий крок став новою сторінкою у сербсько-хорватських відносинах.

Ще 2008 р. у виступі міністра закордонних справ РП Радослава Сікорського (Radosław Sikorski) не було й натяку на проблеми у відносинах з Литвою. Однак, уже наступного року спостерігаємо загострення (на національному ґрунті) і посадовець у контексті німців, білорусів та литовців уже декларував необхідність забезпечення прав поляків, які мешкають на цих територіях. Перші ознаки погіршення відносин 2008 і 2009 рр. пов'язані з впровадженням т. зв. Карти поляка та неґативною реакцією на це литовських і українських правих[853]. Прийняття у Литві 2011 р. нового

[849] *Przemówienie Prezydenta Rzeczpospolitej Polskiej Lecha Wałęsy*, „Kurier Wileński" 1994, 27 kwietnia, nr 81, s. 2; L. Wałęsa, *Przemówienie w Sejmie litewskim 26 kwietnia 1994 r.*, *My nie bracia, my sąsiedzi. Polska perspektywa stosunków polsko-litewskich. Antologia tekstów*, pod red. A. Srebrakowski, Wrocław 2013, s. 519. Мовою оригіналу: Polacy i Litwini są narodami uwikłanymi w historię. Powinniśmy to uwikłanie przezwyciężać. Wybiegać myślą w przyszłość, dalej niż cienie przeszłości.

[850] J. Adamska, *Poryck – symbol wołyńskiej tragedii*, „Przeszłość i Pamięć" 2003, nr ¾, s. 12-27.

[851] *Przed akcją „Wisła" był Wołyń*: praca zbiorowa, pod red. W. Filara,Warszawa 1997; W. Hermaszewski, *Najpierw był Wołyń, później akcja „Wisła"*, „Na Rubieży" 2002, nr 60, s. 24; Kr. Wasilewski, *Najpierw był Wołyń*, „Przegląd" 2013, 7 lutego, nr 6, s. 48–50.

[852] Президенти Сербії і Хорватії вибачилися, https://www.bbc.com/ukrainian/news/story/2003/09/printable/030911_croatia_serbia

[853] K. Buchowski, *Polityka zagraniczna Litwy 1990 – 2012. Główne kierunki i uwarunkowania*, Białystok 2013, s. 216. Мовою оригіналу: Kryzys strategicznego zaczął być wyraźnie odczuwalny od przełomu 2008 i 2009 roku. Wejście w życie polskiej ustawy o Karcie Polaka oraz enuncjacje szefa polskiej dyplomacji wyraźnie zaktywuzowały wpływowe

освітнього закону, який зобов'язував викладання історії та географії Литви литовською мовою у польських школах спричинило протести польської громади[854]. Черговий українсько-литовсько-польський скандал вибухнув 2017 р., коли напередодні 100-ї річниці здобуття Польщею незалежности, Міністерство внутрішніх справ РП закликало громадян взяти участь у голосуванні щодо національних символів, які будуть відображені у новому паспорті. Серед 13 мотивів виявилися "Меморіал львівських орлят" на Личаківському цвинтарі у Львові та "Остра брама" у Вільнюсі, що призвело до очікуваного офіційного та суспільного протесту в Україні, Литві, та у самій Польщі[855]. Щодо цього вартісною є заувага литовського публіциста Рімвидаса Валатки (Rimvydas Valatka), який 2016 р. твердив, що двосторонні відносини "більш-менш такі, як після ультиматуму 1938 р. Дипломатичні відносини налагоджені, пошта й інше сполучення між сусідніми державами працює – і лишень. Президенти й прем'єри не зустрічаються і навіть не розмовляють телефоном. Немає міжпарламентських відносин, не підтримують їх ані владні, ані опозиційні партії"[856].

Примітна спроба на певному етапі дотримання офіційним Києвом і Варшавою певного паритету у вшануванні і польських, і українських жертв протистояння: відкриття президентами обох країн Леонідом Кучмою та Александром Кваснєвським меморіялу українського примирення у с. Павлівка 2003 р., вироблення спільної візії щодо "меморіялу орлят" на Личаківському цвинтарі та відкриття тогочасними президентами Віктором Ющенком та Александром Кваснєвським 24 червня 2005 р. меморіялу загиблим воїнам УГА та "меморіялу орлят", відкриття Віктором Ющенком та Лєхом Качинським 13 травня 2006 р. пам'ятника загиблим українцям у с. Павлокома (РП), а 28 лютого 2009 р. президенти України та Польщі Віктор Ющенко та Лєх Качинський беруть участь у вшануванні жертв протистояння у с. Гута Пеняцька (Україна).

Та якщо в Україні питання вважали закритим, то в Польщі "волинську карту" продовжували розігрувати у внутрішньополітичній боротьбі. У

środowiska nacjonalistyczne na Litwie. Narodowcy zaczęli głośno domagać się stanowczej interwencji w Warszawie. Postulowano nawet, aby litewskie władze wysunęły żądanie zmiany niefortunnej ustawy.

[854] *Polski protest na Litwie – Tusk interweniuje: powstanie zespół ds. edukacji*, https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/artykuly/544456,premierzy-polski-i-litwy-powstanie-zespol-ds-edukacji.html

[855] В. Прихід, Назріває черговий українсько-польський скандал, https://www.dw.com/uk/українсько-польські-відносини-личаківський-рецидив/a-40060012

[856] Cyt. za: A. Balcer, *Kresymentalizm* „Nowa Europa Wschodnia" 2017, nr 3–4, s. 23.

2008 р. з польської сторони пролунали потужні голоси про ревізію попередніх документів щодо візії українсько-польського конфлікту. Хоча на варшавській науковій конференції "В 65-ту річницю знищення поляків на Східних Кресах українськими націоналістами" представниця Президента РП Леха Качинського Анна Фотига (Anna Fotyga) переконувала присутніх у необхідности перегорнути цю сторінку у відносинах і подивитися на сучасну Україну іншими очима[857], знаковою у цьому сенсі є ухвала Сейму від 15 липня 2009 р.[858] (прийняття якої деякі автори уважають *de facto* і *de jure* денонсуванням ухвал 2003 р. про взаємне примирення та прощення) та окремих регіональних сеймиків щодо волинських подій. У 2013 р. законодавчі інституції Польщі лише повторили термінологію, назвавши події на Волині "етнічними чистками з ознаками геноциду"[859]. Сейм РП 22 липня 2016 р. проголосував за постанову, якою визнав події, що розгорнулися на Волині у 1943-1945 рр., "геноцидом, вчиненим українськими націоналістами проти мешканців II Речі Посполитої". І врешті-решт – 4 червня 2025 р. уже ходило про "геноцид, вчинений ОУН і УПА на східних територіях Другої Речі Посполитої". Варто звернути увагу на ще одну цікаву деталь. В ухвалах польського парламенту 2016 р. не прозвучала знаменита формула поєднання "Пробачаємо і просимо пробачення". Замість неї було використано мотто "Не про помсту, лише про пам'ять кричать жертви" („Nie o zemstę, lecz o pamięć wołają ofiary"). Радикалізацію настроїв у польському парламенті добре характеризує теза сенатора, фахового історика Яна Жарина (Jan Żaryn)[860] щодо необхідности історичного наступу („przeprowadzimy ofensywę historyczną"). Певні вказівки на причини зміни позиції польського політикуму дає теза Міхала Дворчика (Michał Dworczyk), що проблемою сучасних українсько-польських відносин не є вибачення чи

[857] *Przeglądowa konferencja naukowa "W 65. Rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich", zorganizowana 10 lipca 2008 r. w Galerii Porczyńskich*, https://ipn.gov.pl/pl/nauka-i-edukacja/badania-historyczne/konferencje/26543,Przegladowa-konferencja-naukowa-W-65-rocznice-eksterminacji-ludnosci-polskiej-na.html

[858] Я. Присташ, *Сейм вшанував жертви Волині 1943–44 рр.*, "Наше слово" 2009, 26 липня, № 20, с . 1.

[859] Я. Присташ, *Етнічні чистки з ознаками геноциду*, "Наше слово" 2013, 30 червня, № 26, с. 1, 2.

[860] Ян Жарин (Jan Krzysztof Żaryn, 13 березня 1958 р.) – сенатор IX каденції, польський історик, котрий займається загалом історією Католицької Церкви у Польщі у 20 ст., діяльністю політичної еміграції після 1945 р. Від 11 січня 2006 р. до 9 квітня 2009 р. – директор освітнього бюро Інституту Національної Пам'яті.

перепросини, а те, якими будуть через кілька років наслідки історичної політики, яку нині проводить Україна[861].

Задля справедливости доцільно зауважити, що історичний ревізіонізм партія "Право і справедливість" просувала й щодо інших сусідів польської держави. У контексті аналізованої теми цікаво інше. Після того, як на початку вересня 2017 р. Вітольд Ващиковський (Witold Jan Waszczykowski), який на той момент займав пост керівника МЗС РП, заявив про бажання отримати від Німеччини компенсацій у розмірі приблизно 1 трлн доларів за збитки, завдані нацистами, низка литовських громадських організацій побачили у цьому власний шанс. Так, 25 вересня 2017 р. напередодні візиту маршалка Сейму РП Марека Кухчинського (Marek Kuchciński) до Литви очільник відділення "Саюдіса" Леонас Керосерюс (Leonas Keroseryus), "підтримавши" вимоги польської влади, запропонував з'ясувати збитки, нанесені Литві Польщею під час окупації Вільнюса у 1920-х – 1939 роках, АК і компенсувати їх, водночас закликавши обговорити питання повернення литовцям Сувальщини. Ця ситуація демонструє наскільки цей процес неочікувано може виявитися взаємним. Ще важливіше – подібні суперечки не залишилися непоміченими "третьою стороною". На російських інтернет-ресурсах миттєво з'явилася стаття "Литва виставить Польщі рахунок за окупацію Віленщини", власне присвячена німецьким репараціям Польщі за збитки, завдані у роки Другої світової війни. Автор висловлював думку про необхідність домагатися відшкодувань рівно ж і від Литви за втрачені "креси" і пропонуючи Литві також прагнути відшкодувань від Польщі за "окупацію Віленщини"[862].

Впадає у вічі переважання в українсько-польському історичному дискурсі тем які розділяють, а не об'єднують. Ми не бачимо як елементу політики пам'яти України та РП, до прикладу, досвіду спільної боротьби з більшовиками, оформленої у Варшавському договорі 1920 р. Петлюри – Пілсудського, яка є увиразненням можливости, а навіть необхідности, співпраці між народами. Пошук спільного є надважливим і недооцінка може коштувати дорого. Так, велику роль у польсько-литовському діялозі про історію відіграло відзначення 100-ї річниці здобуття Литвою та Польщею незалежности 2018 р., коли вдалося організувати кілька десятків спільних проєктів у царині історії. Це та точка дотику, якої не було і не могло бути в українсько-польському чи сербсько-хорватському варіянтах. Адже, досвід

[861] M. Dworczyk, *Spór o pamięć*, rozmawia Wiesława Lewandowska, „Niedziela Ogólnopolska" 2016, nr 29, s. 36–37.

[862] Литва выставит Польше счёт за оккупацию Выленского края?, https://www.rubaltic.ru/article/politika-i-obshchestvo/31082017-litva-vystavit-polshe-schet-za-okkupatsiyu-vilenskogo-kraya/

державотворення між двома світовими війнами, який є спільним для литовців та поляків, рівно ж є каменем спотикання у розмовах між народами, які його не мають (як у випадку українців та поляків чи сербів і хорватів). І те, що Литва та Польща використали цю точки дотику для розбудови діялогу заслуговує лише схвалення.

Не можна оминути символізації подій Другої світової війни у політиці пам'яти сучасних національних держав. Загалом вшанування історичних подій на державному рівні у РП – звична справа. Так, 27 січня відзначають День пам'яті жертв Голокосту; 1 березня – Національний день пам'яті "проклятих солдатів"; 13 квітня – Всесвітній день пам'яті жертв Катині, 8 травня – День звільнення від фашизму, 28 червня – Національний день пам'яті учасників протестів у Познані 1956 р.; 1 серпня – Національний день пам'яті Варшавського повстання; 15 серпня – свято Війська польського (на згадку про переможну Варшавську битву 1920 р.); 27 вересня – День Польської підпільної держави і т. д. Символом волинських подій стало 11 липня, або, як цей день окреслюють у Польщі – "кривава неділя", яку вважають їхньою кульмінацією. Саме цю дату польські парламентарі встановили Національним днем пам'яті жертв геноциду на Волині. Поява в державному календарі Національного дня пам'яті жертв геноциду, вчиненого українськими націоналістами щодо громадян Другої Речіпосполитої, є спробою вкотре закріпити однобічне трактування волинських подій, адже в офіційному обґрунтуванні вказано, що 11 липня 1943 р. – апогей злочину і, відповідно, поминальний день поляків, які загинули від рук українців.

Аналогічно у сербсько-хорватському кейсі. З 1995 р. рішенням хорватського Сабора 15 травня встановлено Меморіяльний день жертв Блейбурґу і "Хрестової дороги". Національний парламент Республіки Сербія 5 грудня 2011 р. ухвалив Закон, яким встановив 22 квітня Днем пам'яті жертв Голокосту, геноциду Другої світової війни та інших фашистських злочинів. Ця дата була прив'язана саме до подій 1945 р., коли група ув'язнених здійснила спробу втекти з Ясеновацу. А 2024 р. паламент Чорногорії прийняв резолюцію, де заявлено, що 22 квітня буде офіційно визнано Днем пам'яті геноциду в Ясеноваці.

У польсько-литовському контексті таким прикладом є Понари, які увиразнюють багатошаровість пам'яті якнайкраще: кожна група жертв має свої власні дні пам'яті, "свої" власні ритуали: для литовців це 20 травня – День пам'яті про вбитих у цей день вояків армії Плєхавічюса, для поляків – 10 травня (день пам'яти поляків, зомордованих у 1941–1944 рр. в Понарах, приурочений до подій 1942 р., коли було розстріляно найбільшу групу

молоді з Союзу вільних поляків) і 1 листопада і т. д.[863]. Самі ж Понари залишаються складним і багатообразним місцем пам'яті, в якому зустрічаються та пересікаються найрізноманітніші культури пам'яті.

Головна проблема – те, що до визнання провин та акцентування співпраці з сусідами готові зазвичай помірковані політики, налаштовані на євроінтеґрацію, а не конфронтацію, які спроможні поєднати національні інтереси та співпрацю. І саме тому їх атакують скрайні політики та підтримувані ними медіа. Часто-густо їх голос буває не почутий громадськістю. Більшість членів уряду та парламенту уникають розмов, а в публічних дебатих тон задають радикальні патріоти, що призводить до подальшого зображення свого народу винятково як жертви[864]. Однак парадоксальність ситуації полягає у тому, що у випадку Литви, Польщі, України чи Сербії і Хорватії усі мають виплекане відчуття жертви.

І в українсько-польському, і в сербсько-хорватському варіянтах потрібно говорити про війни пам'ятей чи теж війни про пам'ять. Так чи інак, в українсько-польських відносинах запанувала симетрія/асиметрія та порахунки кривд[865] і шанси на історичне порозуміння навіть на офіційному рівні нині виглядають далекосяжною перспективою, досягнути яку державні мужі можуть лише малими кроками і шляхом компромісів.

З усією очевидністю спостерігаємо використання теми Волинської трагедії для досягнення політичних цілей. Українсько-польське протистояння у роки Другої світової війни – яскраве увиразнення того, що відбувається, коли історія опиняється у руках політиків. Не випадково свого часу дипломатичне відомство України наголошувало на тому, що правда про волинські події може бути встановлена винятково на ґрунті достовірних архівних документів: "Неприпустимими є спроби маніпуляцій трагічною історією, однобоке трактування та використання її в політичних цілях. Це лише розпалює негативні емоції між українцями та поляками і не сприяє виясненню правди"[866]. Бо тоді, об'єктивна позиція одних учасників волинської дискусії стикається із глухою стіною неприйняття тих, хто переконаний у власній правоті. Згадаймо, бодай, полеміку на шпальтах "Rzeczypospolitej" кресового автора Станіслава Сроковського[867] та

[863] E. Makhotina, *Erinnerungen an den Krieg. Krieg der Erinnerungen. Litauen und der Zweite Weltterieg*, Göttingen: Vandenheeck & Ruprecht, 2017.

[864] A. Krzemiński, *Trupy w szafach Europy*, „Polityka" 2009, 19 września, nr 38, s.14.

[865] K. Ossowska-Wołos, M. Wołos, *O symetrii i rachunkach krzywd: esej o stosunkach polsko-ukraińskich podczas II wojny światowej*, „wSieci" 2025, 10 – 16 lutego, nr 7, s. 19 – 25.

[866] *Коментар МЗС України до роковин Волинської трагедії*, https://mfa.gov.ua/news/13805-komentar-mzs-ukrajini-do-rokovin-volinsykoji-tragediji

[867] S. Srokowski, *Ukraińcy, nie kłamcie*, „Rzeczpospolita" 2013, 10 lipca, nr 159, s. A 9.

українського публіциста Олега Базара [868] чи іншу – між українським громадським діячем Мирославом Чехом[869] та Монікою Сладевською[870].

Небезпеку для українсько-польських міждержавних і міжнаціональних відносин волинська тема становить передовсім через надскладність (якщо взагалі можливість) відокремлення історії, ідеології, геополітики, економіки. Особливо в ситуації, коли з одного боку перебуває Польща, суспільство якої "знає" (чи щонайменше стверджує, що "знає") все про історію, має "узгоджену" розповідь про власне та сусідніх народів минуле, і через ухвалення відповідних постанов і законів здійснює безрезультатний тиск у волинському питанні на Україну, суспільство якої "не знає" багато про свою історію, відчуває донині до неї "голод" і тільки тепер "узгоджує" свій історичний наратив[871].

Можна ствердити, що історичні політики України й Польщі потребують змін. І вони напевне будуть. Хибна практика "бухгалтерії кривд" повинна залишитися в минулому. Подальші дослідження не можуть зводитися лише до визначення ступеня провини або відповідальности котроїсь зі сторін за минуле – вони мають сприяти встановленню та поясненню справжніх причин, формуванню висновків для майбутнього.

Зрештою, цю ж тезу можемо застосувати й щодо сербсько-хорватських міждержавних відносин. Війна, яка вибухнула у 90-х роках 20 ст. виявила наскільки не гіпотетичною є загроза плекання старих ран і наскільки це є небезпечним та вибуховим. Міраж "Великої Сербії" є спокусою для значної частини сербів, які плекають реваншистські настрої, тоді як хорвати сповнені рішучости захистити завойовану незалежність [872] . Донині предметом сербсько-хорватського протистояння є передовсім майбутнє – суперечка про долю різних національних проєктів.

"Війна пам'ятей" характеризує сучасні сербсько-хорватські відносини. 2015 р., виступаючи у рамках меморіяльного симпозіуму в Сова-центрі, четвертий президент Сербії Томіслав Ніколіч (Tomislav Nikolić, 2012–2017) охарактеризував операцію "Буря" як "свинську акцію з елементами геноциду", вказавши на спадковість між військовим парадом, який відбувається у Хорватії, та торжествами фашистського хорватського уряду

[868] O. Bazar, *Dwie prawdy o Wołyniu*, „Rzeczpospolita" 2013, 28 czerwca, nr 149, s. A14.

[869] M. Czech, *Jak Moskwa rozpętała piekło na Wołyniu: co się naprawdę stało 70 lat temu*, „Gazeta Wyborcza" 2013, 11 marca, nr 58), s. 22-24.

[870] M. Śladewska, *Tej zbrodni nie da się zakłamać*, „Myśl Polska" 2013, 26 kwietnia, nr 17/18, s. 7.

[871] Й. Конечна-Саламатін, Н. Отріщенко, Т. Стриєк, *Історія. Люди. Події. Звіт про дослідження про пам'ять сучасних поляків та українців,* Варшава 2018, с. 8, 78.

[872] Stipe Mesić, *Kako je srušena Jugoslavija*, 2.dop.izd., Zagreb 1990.

під час Другої світової війни"[873]. Ще різкіше ці паралелі сформулювала очільниця Демократичної партії Сербії Санда Рашкович Івіч (Sanda Rašković Ivić): "Геноцид проти сербів триває, і ми все ще підраховуємо загиблих у Ясеновац і в результаті «Бурі»[874]. У липні 2018 р., виступаючи в Ясеновації, президент Хорватії Колінда Грабар-Кітарович (Kolinda Grabar-Kitarović) висловила глибоку скорботу за всіма жертвами Голокосту в Хорватії та колабораціоністського режиму усташів Другої світої війни, який приніс жахливі страждання єврейській громаді, сербам, циганам, хорватам і всім, кого уважали ворогами режиму. Вона у черговий раз засудила будь-який тоталітаризм (нацизм, фашизм, комунізм) і визначила освіту як найпотужнішу зброю проти усіх форм радикальної ідеології, поділу, ненависти. Водночас, Колінда Грабар-Кітарович рішуче засудила маніпуляції кількістю жертв у концентраційному таборі Ясеновац, які не відповідають історичним фактам і використовують у політичних цілях або нав'язування колективної відповідальности Хорватії та хорватському народові Очікувано її виступ серби не сприйняли[875].

Черговим мартирологічним елементом була виборча кампанія 2022 р. Мілорад Додік (Милорад Додик), завітавши до колишнього концентраційного табору Ясеновац у своїй промові вкотре наголосив, що серби впродовж історії завжди були жертвами[876]. Наприкінці липня 2022 р. президент Сербії Александр Вучіч (Александар Вучић) публічно заявив, що він тричі (у вересні 2021 р., березні та липні 2022 р.) намагався організувати поїздку до колишнього концентраційного табору Ясеновац, розташованого у Хорватії, однак кожного разу наштовхувався на заборону офіційного Заґреба. Усе це відбувалося на фоні заяви міністра іноземних та європейських справ Хорватії Гордона Ґрлича Радмана (Gordan Crlić Radman), що спроби сербського очільника відвідати Ясеновац порушують дипломатичний протокол і є нещирим. Після заяви Александра Вучіча була реакція прем'єр-міністра Хорватії Андрея Пленковича (Andrej Plenković) і продовження спроб Александра Вучіча у серпні та вересні 2022 р.

---

[873] T. Tagirov, *Serbian-Croatian relations: Too much history and histerya*, https://vreme.com/en/vesti/srpsko-hrvatski-odnosi-previse-istorije-i-histerije/

[874] *Jasenovac – A Past that does not Pass: The Presence of Jasenovac in Croatian and Serbian Collective Memory of Conflict*, https://dial.uclouvain.be/pr/boreal/en/object/boreal%3A195398/datastream/DOCX_01/view

[875] S. Matic, D. Janjevic, *Croatian football is 'rebranding' the country* https://www.dw.com/en/croatian-football-is-rebranding-the-country-says-president-grabar-kitarovic/a-44864387

[876] *Dodik: "Stradanje Srba u Jaenovcu ne sme da se zaboraviti"*, https://www.politika.rs/sr/clanak/516660/jasenovac-dodik-zrtve

Аналіз важких питань історії виявляє спільну відповідальність істориків, політиків і суспільства у справі налагодження добросусідських відносин та історичного примирення. Результативність діялогу залежить і від історичного середовища, і від позиції та підтримки держави, і від бажання/готовности суспільства.

Синдром жертви і контексти Genocide studies / ґеноцидних студій

Спільний образ минулого, який так чи інак є подібним для мільйонів, спільність героїв, ототожнення себе з перемогами й поразками предків – фундамент національної ідентичности. Водночас, одні й ті ж події минулого люди/нації пам'ятають і розповідають по-різному. При цьому національні версії можуть різнитися чи не кардинально, а пошук "правди" – зайти у глухий кут. Це закладає конфліктність (не) пам'ятання на рівні відносин між народами.

Історичну свідомість сучасних українців, литовців, поляків, сербів чи хорватів визначає травматична історія 20 ст. Історичне примирення на офіційному рівні, як виявилося, не означало відсутности претензій та образ на побутовому рівні та у свідомости пересічних громадян. Вибачення хорватських і сербських очільників не означали зникнення напруженості між народами. Маємо до справи зі своєрідним казусом: литовські поляки виявилися проблемою, хоча самі міждержавні відносини характеризують як позитивні. Символічні акти примирення за участи офіційних осіб України не зняли напруженості та претензій з боку частини польського суспільства; що більше – суперечливі моменти минулого стали елементом сучасних зовнішньої та внутрішньої політики РП. І це не дивно – суспільний діялог є значно складнішим, ніж офіційний.

Історична пам'ять є і свідком, і живим збудником людської волі й водночас дороговказом. Це своєрідне сортування надбаного досвіду на позитивний, що належить засвоювати і примножувати, і негативний, який є застереженням. Водночас, як слушно зауважила Наталія Яковенко, історична пам'ять нації – категорія мінлива і кожна нова ситуація неминуче спричинює її корекцію, а отже – корекцію національної ідентичности її носіїв[877].

Історія є однією із визначальних складових того, що окреслюють поняттям польськости. Важливим у розрізі аналізованої теми є

[877] Н. Яковенко, *Нова доба – нові підручники. Про потребу дискусії над підручниками з історії України*, "Історія та правознавство" 2006, № 2, с. 2–4; Н. Яковенко, *Нова доба – нові підручники. Про потребу дискусії над підручниками з історії України*, "Доба: науково-методичний часопис з історичної та громадянської освіти" 2005, № 2, с. 23–25.

узагальнення польсько-американської дослідниці й публіцистки Енн Епплбом (Anne Applebaum) (дружини міністра закордонних справ Республіки Польщі Радослава Сікорського / Radosław Tomasz Sikorski) щодо того, як "у Польщі кожна розмова закінчується тим самим. Можна почати з цін на нерухомість, виховання дітей або нових книжок, але фіналом завжди є історія. Передовсім війна"[878]. Ця теза у кількісних показниках виглядатиме таким чином[879] (рис. 11):

Рис. 11. Ставлення поляків до історії

Саме концентрування на історії, на думку Міхала Урбана, перешкоджає належній оцінці і розумінню українського (і не лише) дискурсу щодо націоналістичних організацій і символів[880]. Минуле часто-густо набуває неґативних конотацій і впливає на ставлення сучасних поляків. Тому не маємо права іґнорувати результати соціологічних досліджень, які виявляють, що понад 40 % поляків уважають, що в історії польсько-українських відносин були події, за які нині українці повинні відчувати провину перед поляками[881] (рис. 12).

[878] Anne Applebaum: *W Polsce każda rozmowa kończy się tak samo: na historii i wojnie*, https://natemat.pl/78925,anne-applebaum-w-polsce-kazda-rozmowa-konczy-sie-tak-samo-na-historii-i-wojnie

[879] Świadomość historyczna Polaków: Komunikat z Badań Nr 68/2016 / opracowała Marta Bożewicz. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2016/K_068_16.PDF

[880] M. Urban, *Pamięc historyczna jako kulturowe podłoże relacji polsko-ukraińskich*, „Chorzowskie Studia Polityczne" 2016, nr 12, s. 88.

[881] Поляки про Україну та польсько-українські відносини. Скільки змін, скільки продовження? Звіт дослідження для Центру Мєрошевському, Варшава, січень 2025, с. 45,

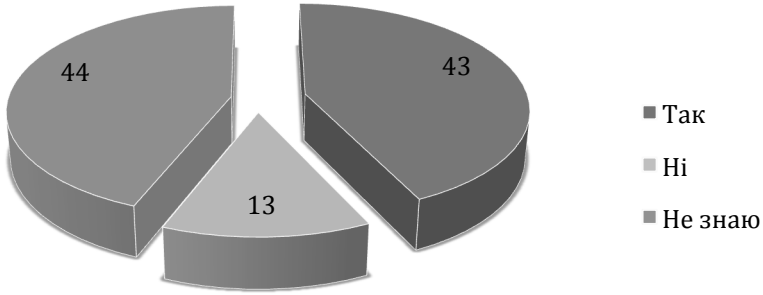

Рис. 12. Чи є в історії польсько-українських відносин події, через які сьогоднішні українці повинні відчувати провину перед поляками? (грудень 2024 р.)

Особливо це виявляють періоди суспільно-політичних трансформацій, наприклад падіння комуністичних режимів та повернення до демократичних засад функціонування. Волинський дискурс увиразнив явище постпам'яти, коли спогади свідків перестають бути винятково родинною пам'яттю. Пізніші покоління (*distant contemporary witnesses*) на особистісному, колективному чи культурному рівнях підхоплюють травму інших, яку вони знають з розповідей, зображень чи пам'яток. Вони роблять усе від себе залежне, щоб зробити цей особистий досвід частиною колективного. Це питання порушував Ярослав Сирник у своїй статті, де вказував на два елементи – тип подій і емоційний зв'язок, який поєднав свідка з довіреними особами, що призводить до того, що постпам'ять стає нав'язливою і непоступливою[882].

Волинські події у суспільному дискурсі з'явилися у 1990-х роках. І це, з одного боку, вписувалося у загальну тенденцію переважання конфліктної тематики у публічному просторі, а з іншого – визначило утвердження у суспільному дискурсі спочатку марґінальної точки зору на ці події "кресових" та комбатантських середовищ. Саме їх представники ще з 1980-х років стали просувати свою візію українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни і поступово перейняли на себе функцію прокурора, який визначає "правильність" потрактування їх представниками

https://mieroszewski.pl/upload/2025/03/поляки-про-україну-та-польсько-українські-відносини.pdf

[882] J. Syrnyk, *Postpamięć i świadkowie zastępczy a współczesne opisy tzw. konfliktu polsko-ukraińskiego z okresu II wojny światowej*, „Politeja" 2017, nr 2 (47), s. 219.

політикуму в їх оцінці. Нині можна констатувати, що саме візія цих сил стала панівною у польському суспільстві.

Головно групи вихідців зі "східних кресів" стали тим середовищем, яке поширювало воєнний образ литовця чи українця – шовініста, мародерці та вбивці, витісняючи давні сентименти до мешканців територій давньої Речі Посполитої. Після тривалого періоду замовчування часів ПНР дискусія про події на Віленщині чи західноукраїнських землях у роки Другої світової війни почала відбуватися лише наприкінці 1980-х років. Мітологізація Волинської трагедії активізувалася з відродженням на початку 1990-х років у демократичній Польщі міту "кресів". Ось як прокоментував це Даніель Бовуа: "Нині це дика маніфестація ненависті й поганого виховання […]. Після 1989 року польське уявлення про креси набрало рис навіть ревізіоністських, а незліченна кількість публікацій здеформувала бачення поляків та утвердила їхнє, запозичене в Сенкевича, почуття вищості над литовцями, білорусами чи українцями та запозичену в Міцкевича пасторальність"[883]. Таким чином, волинська тематика зафункціонувала в польській суспільній свідомості як елемент "кресового" міту[884] з його відповідним смисловим навантаженням. Наявність такого дискурсу у виданнях, розрахованих на масового споживача, є доволі симптоматичним: з одного боку, це акцентує на інтересі до проблеми "кресів", з іншого – засвідчує побутування попередніх, романтизованих штампів за мінімальної їх ревізії. Новітній польський політичний історизм великою мірою ґрунтується на настроях та емоціях т. зв. кресов'яків, колишніх мешканців українських (а ще литовських і білоруських) земель, які часто, об'єктивно чи суб'єктивно, виконували колоніальну роль. "У тій нарації «польські креси» представляють як втрачену Аркадію, терени польської цивілізаційної місії, мирного співіснування народів під польською зверхністю, а згодом терени мартирології поляків, яких мордували жахливі, «невдячні» сусіди"[885].

За таких обставин варіантивність погляду на події є мінімальною; хоча, на початку волинського дискурсу вона спостерігалася. Експеримент, на який пішла "Газета виборча", почавши у липні 1995 р. публікацію циклу "Волинь: пошук правди", полягав у тому, щоб спершу зіставити між собою обидві версії подій 1943 р., попри неминучі суперечності[886]; а вже в діялозі, як зауважив Тімоті Снайдер, виникнуть інші версії історії, відкритіші щодо

[883] J. Winiecki, *Bóle fantomowe*, „Polityka" 2013, nr 34, s. 10–13.

[884] Б. Гальчак, *Польський міт про "східні креси" в польсько-українських відносинах*, "Історичний архів. Наукові студії" 2013, № 11, с. 106–110.

[885] A. Balcer, *Kresentymentalizm*, „Nowa Europa Wschodnia" 2017, nr ¾ , s. 23–29.

[886] S. Bartuch, U. Hnatiuk, *Czas na pojednanie*, „Gazeta Wyborcza" 2004, 9 kwietnia, s. 9.

іншої сторони[887]. Тоді підбірка кількадесяти (включно з листами читачів) текстів перервала десятиліття мовчання довкола волинської трагедії і стала початком великої історичної дискусії. Важливо, що тоді свою позицію змогли висловити і українські, і польські автори, а з частиною матеріялів мала можливість паралельно ознайомитися українська громадськість[888]. Симптоматично, що тоді замовлений у Віктора Поліщука (знаного своїми антиукраїнськими поглядами попри походження) текст відхилив головний редактор Адам Міхнік, ймовірно побоюючись неґативної реакції, і він з'явився в іншому виданні[889]. Саме Адам Міхнік протиставився однобічному "кресовому" дискурсу проблеми і намагався тоді і згодом говорити про провини обох сторін: "Якщо ми, поляки, говоримо про необхідність правди і зіставлення сумління, то чи не почати з себе? Чи не стане нас – нації, позбавленої 123 роки власної держави – на спробу зрозуміти трагедію української нації, яка стільки разів не з власної провини ставала жертвою чужих урядів"[890].

Попри всі намагання "ліберальної" частини польського соціуму уникати загострення, нині цей градус суспільної напруги зріс настільки, що вже Польська держава його не контолює, оскільки будь-які публічні кроки на його зниження рівнозначні політичному самогубству. Показовими є слова, що їх мовив під час дискусії "Przepraszam za Wołyń" у Вроцлаві польський журналіст, письменник і діяч "Солідарности" Лешек Будревич (Leszek Budrewicz): "...фільм "Волинь", попри його негативний відтінок, є певним підсумком для покоління людей, які виросли на легенді неґативного образу УПА, а не на дослідженнях білої плями історії"[891]. Попри задекларованe режисером Войцехом Смажовським (Wojciech Smarzowski) прагнення зняти стрічку, котра стане містком, а не муром між народами, ініціювавши діалог між українцями та поляками, це виявилося радше прагненням видати бажане за дійсність. Адже ні текст, покладений в основу сценарію ("Ненависть"/"Nienawiść" Станіслава Сроковського/Stanisław

[887] T. Snyder, *Zakładnicy pamięci: historia Europy Wschodniej*, rozmawiał Marcin Wojciechowski, „Gazeta Wyborcza" 2009, 28 marca, nr. 74, s. 30.

[888] М. Кучерепа, *Волинська різня*, "Віче" 1995, 24 серпня, № 34, с. 6; К. Сміян, *Шовіністи з АК*, "Віче" 1995, 24 серпня, № 34, с. 6; В. Філяр, *Ліквідатори з УПА*, "Віче" 1995, 24 серпня, № 34, с. 6.

[889] W. Poliszczuk, *Pierwoprzyczyna mordów wołyńskich*, „Słowo. Dziennik katolicki" 1995, 18 grudnia, s. 9–10.

[890] *Ile dać wolności przeciwnikowi,* rozmowa Jerzy Sadeckiego z Adamom Michnikiem, [w:] *Kim są Polacy*, Jan Cywiński (opieka red.), Warszawa 2013.

[891] О. Кульчевич, *„Przepraszam za Wołyń"? – або варіації на тему українсько-польського примирення*, "Наше слово" 2017, 15 січня, № 3, с. 2.

Srokowski), ні налаштування митця зробити картину з польської перспективи, яке, зрештою, він не приховував від початку, не дають змоги говорити про спробу пошуку істини.

З середини 1980-х років, як і в українсько-литовсько-польському суспільному дискурсі, сербські публіцисти закцентували тематику сербсько-хорватського конфлікту у роки Другої світової війни, яку активно стали використовувати у поточній політичній боротьбі. Політичні лідери Сербії та Хорватії активно використовували травматичний досвід Другої світової війни, щоб плекати комплекс жертви. І у сербів, і у хорватів сформувалася "оборонна свідомість" [892]. З середини 1980-х років серед сербських публіцистів поширилася традиція визначення Ясеновац як третього найбільшого концентраційного табору в Європі[893]. У квітні 1988 р. широкий розголос отримав виступ керівника Союзу трудового народу Боснії і Герцеговини Едіни Решідовіч (Edina Rešidović). Під час урочистостей до 43-ї річниці визволення табору Ясеновац вона заговорила про неефективність влади через бюрократію, коли та виявилася неспроможною запобігти афері, пов'язаній з Агрокомерц і загалом економічною кризою. Рік по тому, у тому ж місці, керівник комуністів Хорватії Стіпе Шувар (Stipe Šuvar) зауважив, що перемога партизан через чотири десятиліття виявилася під загрозою через "технократів", які покликаючись на націоналістів висловили незадоволення "очевидно нерівнопавним становищем націй у Югославії". Прагнучи наголосити на сенсі діяльности партизан, він вказав, що у Ясеноваці загинуло чимало сербських, єврейських, ромських, а також хорватських і мусульманських жертв. Окрім того додав, що хорвати ніколи не були народом, який підкоряв інших, тоді як самі були підкорені і наголосив на неприпустимості застосування колективної відповідальности щодо хорватів[894]. З 1995 р., відповідно до рішення Скупщини, почав формуватися "Музей жертв геноциду", який став дослідницьким та інформаційним центром вивчення терору усташів.

В умовах кризи югославської системи спостерігаємо спробу зреалізувати ідею "національного поєднання усташів та партизан", втілену як вираз "національного поєднання хорватів"[895]. Політики наголошували на важливості вшанування кожної невинної жертви. Так, у 75-у річницю

[892] M. Mann, *The Dark Side of Democracy. Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge 2005.

[893] D. Kecman, *Suza iz dragog kamena*, "Политика" 1985, 22. 09.

[894] M. Soulski, *Między upamiętnieniem a manipulacją. Obóz koncentracyjny w Jasenovacu w serbskiej pamięci i przestrzeni publicznej na przełomie lat 80. I 90. XX wieku*, "Balcanica Posnaniensia" 2023, t. XXX, s. 231.

[895] Див.: V. Dedijer, *The Yugoslav Auschwitz and the Vatican. The Croatian Massacre of the Serbs during World War II*, New York – Freiburg 1992.

Блейбургу хорватський прем'єр Андрій Пленкович не випадково наголошував: "Безумовно засуджуючи будь-які злочини усіх тоталітарних режимів, з відчуттям пошанування до кожної невинної жертви і підтримуючи культуру пам'яті та взаємної поваги, ми зможемо побудувати справді терпиме/толерантне суспільство. Це наш обов'язок, передовсім, перед нашим молодим поколінням, щоб разом створити європейську Хорватію, яка ґрунтується на демократичних цінностях"[896].

Особливістю литовсько-польського діялогу є те, що якщо у ньому й з'являється історія, то радше не Другої світової війни, а міжвоєння. Переважна більшість литовців (58 %) звертають увагу на окупацію Віленщини й інші події міжвоєння (аґресія Пілсудського, 1926 р., порушення Сувальського договору)[897], коли ходить про історичний досвід.

Перелік вибраних історичних подій, у зв'язку з якими, на переконання литовців, Литва може мати претензії щодо Польщі	Події міжвоєнного двадцятиріччя, наприклад окупація Віленщини, аґресія Пілсудського	58 %
	Події з часів литовсько-польської унії, наприклад Грюнвальдська битва	8 %
	Події пов'язані з польською національною меншиною у Литві, наприклад впровадження польської мови	3 %
	Армія крайова	4 %
	Щодо земель / території	7 %

Свого часу Казімєж Подляський (Богдан Скарадзінський) розмірковуючи над відносинами між народами Центрально-Східної Європи згадував про литовські претензії до поляків. "Це, історичні жалі, передусім, за загарбання Вільна і підтримку претензій до того міста; на це накладаються воєнні спогади, які схематично ототожнюють литовську активність як співпрацю з німцями, а польську – як колаборацію з... Росією. На Сувальщині це ще не справа минулої історії. Ще живуть люди – литовці та поляки, – які стріляли до себе не тільки біля Вільна і Сейнів, не тільки у

[896] *Plenković: Osuda svih zločina totalitarnih režima, ali osjećaj pijeteta prema svakoj nevinoj žrtv,* Večernji list, https://www.vecernji.hr/vijesti/plenkovic-osuda-svih-zlocina-totalitarnih-rezima-ali-osjecaj-pijeteta-prema-svakoj-nevinoj-zrtvi-1402450

[897] A. Fuksiewicz, J. Kuchrczyk, A.Łada, *Obok siebie. Wzajemne postrzeganie sie Polaków i Litwinów*, Warszawa 2013, s. 82.

1920 р., але також у 1944 чи 1945 рр. А литовські ветерани користуються у своєму середовищі особливою силою впливати на громадську думку, бо вони для молоді є святістю їхнього найбільшого історичного епосу – самостійності Литви. Та існують на місцевих кладовищах могили, спричинниками яких були литовці з власного підпілля або з німецької допоміжної поліції, з одного боку, натомість поляки з АК чи з органів «людової/народної влади», з другого боку. Це все багато більш болюче, ніж будь-де в Польщі, якщо... не враховувати українців”[898]. До цього ж порядку суджень належить позиція Юзефа Маєвського, опублікована свого часу на шпальтах “Культури”: “Вільно на півночі, Львів на півдні – ці такі “щиропольські” міста, які спричинили нам найбільше клопотів та створили ворогів. Так як ми, поляки, маємо право на Вроцлав, Щецин і Ґданськ, так і литовці слушно домагаються Вільнюса, а українці Львова. Історичні докази показують, що ці міста ніколи не були польськими... Тож нехай литовці, яким випала гірша доля, ніж нам, тішаться своїм Вільнюсом, а у Львові нехай майорить синьо-жовтий прапор” [899]. Однак такий погляд дуже тяжко пробивається до польської суспільної свідомости.

У своїй монографії Владас Сірутавічюс (Vladas Sirutavičius) вказував, що наскільки питання і символічне значення Вільнюса були першочерговими для литовського суспільства, настільки політики бачили й оцінювали політично-правові аспекти ставлення до довоєнних литовсько-польських кордонів та їх змін. Литовський історик нагадав тезу одного з литовських дипломатів, виголошену в січні 1993 р.: “Ходить про т. зв. справу Желіґовського і лише для того, щоб назавжди унеможливити твердження, що Литва отримала Вільнюс унаслідок пакту Молотова – Ріббентропа, цю справу належить у тій чи іншій формі замкнути в порозумінню”[900]. Можна припустити, що саме міждержавність відносин того часу виявилася визначальною.

Яскраво увиразнює цю ситуацію сприйняття захоплення Віленського краю 1920 р. генералом Луціаном Желіґовським (Lucjan Żeligowski) – “бунт” Желіґовського (Želigovskio maištas)[901]. З погляду литовців їх становище[902]

[898] К. Подляський, *Білоруси – литовці – українці: наші вороги чи брати*, вступ і редакція укр. вид. Ярослав Пеленський, переклад з пол. Віктор Поліщук, Мюнхен 1986, с. 81–82.

[899] J. Z. Majewski, *Listy do Redakcji*, „Kultura” 1952, nr 11, s. 157–158.

[900] V. Sirutavičius, *Litwini a litewscy Polacy, Litwa a Polska 1988–1994*, Kraków 2022, s. 305.

[901] Іншим означенням цього збройного конфлікту навколо Віленщини, яке хоч і рідко вживають, є польсько-литовська війна 1920 р. (див. напр.: W. Rodak, *Wet na wet: Polsko-litewska wojna na Wileńszczyźnie*, „Nasza historia” 2017, nr 4, s. 12–17) Це

під "польською окупацією" [903] (відповідно й Польщі як історичного ворога), конфлікт на Віленщині у роки Другої світової війни є тими подіями, що обтяжують сумління поляків [904]. На початку 1990-х років у Литві відродилося рівняння: Молотов = Ріббентроп = Желіґовський (тут не доцільно дискутувати щодо виправданости такого окреслення з перспективи тисячоліття, а не винятково польсько-литовського конфлікту 20 ст.). У Литві, незалежно від політичних вподобань, Люціана Желіґовського трактовано як ворога. Один з істориків, який брав участь у міжнародній конференції у квітні 1999 р., організованій Міністерством оборони та Інститутом історії Литви, пригадував, що на одному з будинків неподалік виднівся напис: "Сталін – Гітлер – Желіґовський": "Творець, зрештою на вказівку самого Маршалка, Центральної Литви, яка постала на теренах, котрі мали якщо не беззаперечну, то беззаперечно умовну польську більшість, став зрівняний у такий спосіб з похоронцями незалежности Литви. А те, що це не поодинокий випадок екстремальної позиції, засвідчує голосний нещодавній постулат, щоб Польща зі свого боку засудила акцію Желіґовського. Формула, що Вільнюс аж до 1940 р. був під польською окупацією, становить донині вираз литовської *communis opinio*" [905]. Хоча відразу ж слід нагадати, що у спеціяльному зверненні, прийнятому під час дискусії у литовському Сеймі з нагоди 70-ї річниці повернення Вільнюса і Віленщини до Литви, яка відбувалася у жовтні 2009 р., було вказано: "... у дискусії над змістом уникнуто з постулованих

безпосередньо нас відсилає до аналогічних територіяльних суперечок щодо Галичини, які увійшли в історію під назвою українсько-польської війни 1918-1919 рр.

[902] Литовці, звісно, за жодних обставин не скажуть про "приєднання" Вільнюса, вони винятково скажуть– "був окупований" Польщею.

[903] Таке окреслення перебування міста у польських руках є поширеним серед литовському дискурсі, а саму інтерпретацію впровадив: A. Šapoka, *Lietuvos istorija*, Kaunas 1936, p. 559–562. Див. також: V. Daugirdaitè – Stuogienè, *Lietuvos istorija*, Vilnius 1990; M. Biržiška, *Vilniaus golgota*, Vilnius 1992; A. Kasperavičius, *Współczesni historycy litewscy o sprawie Wilna i stosunkach polsko-litewskich w latach 1918–1940 oraz zmiany w potocznej świadomości Litwinów,* [w:] *Historycy polscy, litewscy i białoruscy wobec problemów XX wieku. Historiografia polsca, litewska i białoruska po 1989 roku*. Krzysztof Buchowski i Wojciech Śleszyński (red.), Białystok 2003, s. 104; I. Šimelionis, *Vilnija šimtmečio verpetuose*, Vilnius 2002, p. 39–99.

[904] K. Buchowski, *Litwomani i polonizatory : mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, Białystok 2006, s. 374.

[905] A. Ajnenkiel, *Wpływ historii na stosunki z sąsidami. Kilka uwag o relacjach polsko-litewskich*, [w:] *Europa nieprowicjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białorus, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772 – 1999*, praca zbiorowa pod red. K> Jasiewicza, Warszawa – Londyn 1999, s. 1188.

націоналістами конфронтаційних щодо поляків формулювань як "польська окупація Віленщини"[906].

Не випадково у хрестоматійному сприйнятті литовців – у конфлікті за Вільнюс вони були слабшою стороною, але правова й історична рація була на їхньому боці[907]. Як зауважив Даріуш Фабіш обидва народи ніколи не матимуть однакого погляду на цей епізод своєї історії і метою повинно стати радше дотримання об'єктивности в описі тих подій і розуміння мотивів обох сторін[908].

Події початку 1920-х років у Литві сприймали й сприймають як національну трагедію[909]. Для литовців це було ніщо інше, як замах на національний *sacrum*, що став нездоланною перешкодою на дорозі до поєднання. На переконання Томаша Станьчика, бунт Люціана Желіґовського – це підступ, якого литовці ніколи не пробачать полякам[910].

Логіку потрактування у литовському суспільстві міжвоєння на Віленщині як польської окупації литовський історик Альґімантас Каспаравічюс пояснював так: "Таким був загальний і безсумнівний підхід державних органів і литовського суспільства у міжвонний період та роки Другої світової війни. Таке переконання залишилося у совєтській Литві серед тих литовців, які зберігали народні традиції"[911]. Можемо з певністю твердити, що так є й донині. Не випадково, постійно у жорсткішій чи м'якшій формі литовські політики висували вимоги офіційного вибачення Польщі перед Литвою за зламання Сувальського перемир'я 7 жовтня 1920 р., інспірований "бунт" Желіґовського і включення Віленщини до Другої Речіпосполитої[912]. Хоча позірно польсько-литовська риторика стала

[906] *Debata w litewskim Sejmie nad 70. rocznicą odzyskania Wilna przez Litwę*, „Fakty , wydarzenia OSW" 2009, nr 37 (112).

[907] A. Laužikienė, A. Meištas, K. Mickevišius, R. Ramanauskas, Ž. Tamkutonytė-Mikailienė, *Laikas. Istorijas vadovvelis*, i dalis, 9 kl., Vilnius 2015, p. 271.

[908] D. Fabisz, *Postać Żeligowskiego jest na Litwie wciąż postrzegana z niechęcią,* rozmawiał Michał Szukała, https://dzieje.pl/wiadomosci/dr-d-fabisz-postac-zeligowskiego-jest-na-litwie-wciaz-postrzegana-z-niechecia

[909] G. Błaszczyk, *Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności,* Poznań 1998, s. 116–124.

[910] Sławomir Koper, Tomasz Stańczyk, *Ostatnie lata polskiego Wilna*, Warszawa 2020, s. 92–108.

[911] A. Kasparavičius, *Współcześni historycy litewscy o sprawie Wilna i stosunkach polsko-litewskich w latach 1918 – 1940 oraz zmiany w potocznej świadomości Litwinów*, [w:] *Historycy polscy, litewscy i buałoruscy wobec problemów XX wieku. Historiografia polska, litewska i buałoruska po 1989 r.*, red. K. Buchowski, W. Śleszyński, Białystok 2003, s. 106.

[912] G. Songaila, *Litwa i Polska – kompleksy czy równorzędne relacje?,* „Rzeczpospolita" 2011, 19 kwietnia, nr 89, s. P4–P6.

виглядати поміркованішою, однак вибуховости не втратила. Так, на чергову річницю "передачі" Вільнюса литовцям лідер литовської правиці без недомовок твердив (прив'язуючись до реалій початку російсько-української війни): "Оскільки Польща в особах президента чи міністра закордонних справ офіційно не вибачилася за двадцять років окупації Вільнюса. Повинні пам'ятати і вшановувати цю дату. Повинні будити народ, повнні нагадувати, що у Європі відбуваються грізні речі. Відірвання Криму від України показало, що кордони держави не є непорушними. Вистачить кілька рисок олівцем і кілька «зелених чоловічків», щоб їх змінити. Наскільки перед Росією нас береже НАТО, настільки перед Польщею ніщо нас не охороняє"[913].

Рівно ж, перехід Вільнюса й регіону у 1939 р. під владу Литовської держави частина польського суспільства тлумачить як "литовську окупацію"[914] і поляки у Литві вказують передовсім на литовську окупацію Віленщини (39 %)[915] як одну із знакових подій. У Литві обурення (на рівні офіційної реакції МЗС[916]) викликала публікація "Понари – місце людської різанини", яка з'явилася з ініціятиви міністра закордонних справ РП Радослава Сікорського (Radosław Sikorski) під егідою Інституту національної пам'яти. Точніше один з пасажів: "Впроваджуючи в життя свої довготермінові плани, у жовтні 1939 р. Радянський Союз передав Литві Вільнюс разом із частиною Віленщини (...) Литовська окупація Вільнюса і частини Віленщини спочатку проходила лагідно..."[917]. Навіть у науковій літературі[918] з'являлися роботи, де звучать обурення й закиди на адресу литовців, які не враховують діялектичної складности тих обставин, у яких

[913] *Litewscy nacjonaliści upamiętnili rocznicę „odzyskania" Wilna*, https://kresy.pl/wydarzenia/litewscy-szowinisci-upamietnili-rocznice-odzyskania-wilna/

[914] Див.: J. Wołkonowski, L. *Litewska okupacja Wileńszczyzny*, „Mars" 1995, nr 3; W. Korowajczyk, *Litewska okupacja Wileńszczyzny,* „Nasza Polska" 2013, nr 47, 20. XI, s. 15; M. Orzeszko, *28 października 1939 r. – wkroczenie wojsk litewskich do Wilna. Litewska okupacja Wileńszczyzny 1939 – 40*, https://pressmania.pl/28-pazdziernika-1939-r-wkroczenie-wojsk-litewskich-do-wilna-litewska-okupacja-wilenszczyzny-1939-1940/.

[915] A. Fuksiewicz, J. Kuchrczyk, A.Łada, *Obok siebie. Wzajemne postrzeganie sie Polaków i Litwinów*, Warszawa 2013, s. 82.

[916] MSZ: Cy Litwa okupowała Wilno? www.winoteka.lt/artykul/msz-czy-litwa-okupowala-wilno

[917] P. Niwiński, *Ponary – miejsce „ludzkiej rzeźni"*, Warszawa 2011, s. 7; P. Niwiński, *Ponary – miejsce „ludzkiej rzeźni"*, Warszawa 2023.

[918] A. Bogusławski, *W znak Pogoni. Internowanie Polaków na Litwie. IX. 1939 – VII. 1940*, Toruń 2004; M. Kosman, *Orzeł i Pogoń. Z dziejów polsko-litewskich XIV–XX w.*, Warszawa 1992; J. Wołkonowski, *Litewska okupacja Wileńszczyzny: (27 października 1939 –15 czerwca 1940 roku) – Sauguma w walce z polskim państwem podziemnym*: fragm. prace, „Mars" 1995, t. 3, s. 51–74.

діяв "литовський націоналізм" (вже не кажучи про невідповідність такої риторики сучасному моменту).

Наскільки польським політикум і суспільство не сприймає погляд українців та литовців на міжвоєнну Другу Річпосполиту як "окупаційну" владу добре ілюструє ситуація 2017 р. під час візиту тодішнього міністра закордонних справ РП Вітольда Ващиковського до Львова. Інцидент відбувся у Музеї "Тюрма на Лонцького", коли на запитання до директора установи Руслана Забілого, чи Західна Україна була окупована у 1918 р., той отримав ствердну відповідь, і відповідно гість різко розвернувся на порозі музею і пішов геть. На думку Руслана Забілого це було зроблено демонстративно, оскільки віддавна на будівлі розміщена інформаційна таблиця, яка повідомляє про три окупаційні режими: польський, нацистський та совєтський.

Представниця ґедройцівського середовища Іза Хруслінська (Izabella Chruślińska) слушно закинула своїм співплемінникам: "Полякам важко сприйняти правду про взаємовідносини. Ми не погоджуємося називати так звану "польську присутність на сході" політикою колонізації, ми ображаємося, коли присутність ІІ РП після польсько-української війни 1918–1919 років називають "окупацією" Східної Галичини і Волині (так визначає польську присутність на цих територіях частина українських істориків і діячів), хоч в інтерпретації деяких видатних польських істориків, як, наприклад, професора Романа Вапинського, Ришарда Тожецького та французького професора Данієля Бовуа, це сумніву не піддається – особливо у визначенні колоніальної політики щодо так званих "східних кресів" до періоду І Речі Посполитої та періоду ІІ Речі Посполитої"[919].

Щодо литовців і поляків, то два народи і дві держави існували окремішно аж доки 1569 р. повстала у Любліні Річ Посполита. Від початку ж 20 ст. вони стали ворожими. Період литовського національного відродження, Перша світова війна, формування литовської і польської незалежної державности, і врешті Друга світова війна – все це фактори, що вели до поляризації литовсько-польських відносин. Проблема полягала у тому, що політики і з одного, і з іншого боку не спромоглися зрозуміти взаємних прагнень[920]. Національна історія Литви, рівно ж як і України, виявляється сьогодні історією національної боротьби проти окупацій: у складі Російської імперії, польська окупація після Першої світової війни, німецька окупація і, врешті-решт, совєтська/російська окупація. Після

[919] І. Хруслінська, "*Як будувати діалог з Україною*", https://zbruc.eu/node/85302

[920] T. Bożerocki, *Tradycja unii polsko-litewskiej w świetle dokumentów Armii Krajowej z lat 1939–1944*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy" 2019, t. 19, s. 161–175.

Другої світової війни окремі польські середовища були налаштовані на створення польсько-литовської федерації – не зброєю, а словом та ідеєю вирішено єднатися з литовцями, українцями та білорусами. Хоча, звісно не бракувало шовіністичних сил. Позаяк повоєнний світ визначали рішення конференцій в Тегерані, Ялті, Потсдамі, польсько-литовський чи польсько-український конфлікти, федераційні візії та ін. опинилися на марґінесах великої політики і тривалий час не були предметом політичних дискусій.

Шукаючи точок дотику в інтерпретації міжетнічних відносин Другої світової війни і в Україні, і в Литві, і в Польщі, і в Хорватії, і в Сербії частина учасників історичних дискусій звертали більше увагу на те, що і українці, і литовці, і поляки стали жертвами двох (комуністичного і націонал-соціялістичного) злочинних тоталітарних режимів. В українсько-польському кейсі виразно виявили цю тенденцію в академічному дискурсі серія видань документів, один з томів якої, присвячений саме волинським подіям, вийшов під назвою "Поляки і українці між двома тоталітарними системами"[921], у суспільно-політичному – слова з промови у лютому 2009 р. у Гуті Пеняцькій президента РП Леха Качинського[922]. У цьому контексті варто нагадати характеристику у спогадах міністра закордонних справ Юозаса Урбшіса совєтської аґресії на Польщу як нової небезпечної ситуації для Литви, яка опинилася у лещатах між двома воюючими сторонами[923]. На зламі 1980 – 1990-х років, коли націоналістичні рухи набирали силу, досить часто почали згадувати про Ясеновац як символ колективної жертви. Якщо ж зважити на поширену переконаність, що кожен серб втратив когось з близьких, згадки про злочини, вчинені хорватами, потрапляло на благодатний ґрунт. Початку офіційної сакралізації жертв наприкінці 1980-

[921] *Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках XX століття = Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku*: Невідомі документи з архівів спецслужб, т. 4. "*Поляки і українці між двома тоталітарними системами, 1942-1945"*. Ч. 1. "Стосунки АК-УПА на фоні політики окупантів. На Волині", Варшава – Київ 2005; Ч. 2. В Галичині. На землях Холмщини і Грубешівщини, Варшава– Київ 2005.

[922] *Wystąpienie podczas obchodów 65. rocznicy pacyfikacji Huty Pieniackiej*, https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-lecha-kaczynskiego/aktualnosci/rok-2009/wystapienie-podczas-obchodow-65-rocznicy-pacyfikacji-huty-pieniackiej,25429,archive Мовою оригіналу: Ta tragedfia, podobnie jak cała rzeź wołyńska z lat 1943 – 1944, nie wydarzyłaby się bez przyzwolenia i inspiracji ze strony sił trzecich – dwóch zbrodniczych totalilaryzmów. W połowie XX wieku Europa Śrpdkowa i Wschodnia, wszystkie tutejsze narody – tak sobie bliskie więziami tradycji i współistnienia, wspaniałym wspólnym dziedzictwiem kultury – wciągnięte zostały przemocą w tryby zbrodniczej machiny sowieckiego komunizmu.

[923] Ю. Урбшис, *Литва в годы суровых испытаний. 1939 – 1940*, Выльнюс 1989, с. 24; J. Urbšys, *Lietuva lemitingaisiasis 1939 – 1940 metais*, Vilnius 1988, s. 21; J. Urbszys, *Litwa i Związek Sowiecki 1939 – 1940*, „Zeszyty Historyczne" 1989, z. 90, s. 110–125.

х років сприяла й Сербська православна єпархія у США та Канаді, коли почала вшановувати святих новомучеників Ясеновацьких, а 2000 р. Сербська Православна Церква канонізувала дев'ять Новомучеників Ясеновацьких. Нині відбувається канонізація жертв Другої світової війни й з інших місць: концтаборів Ястребарство та Сисак, Житомислицького монастиря та ін.

Урешті-решт, декілька зауваг із приводу сучасних дискусій навколо подій Другої світової війни у Центрально-Східній Європі – спроби вписати їх у глобальні *genocide study.* і окреслити їх терміном "геноцид". "Забутими" хорватським/усташським у Хорватії над сербами [924], українським над поляками [925] геноцидами називають їх частина авторів. Прагнучи акцентувати на безправності дій поляків, винятково широко описувані злочини АК над цивільною людністю, у литовській історіографії означають як "геноцид"[926]. В обох випадках поширеним є використання на означення подій Другої світової війни понять *Genocidium atrox*, *genocidium totale*[927]. Таким чином, робиться спроба окреслити себе як жертв одностороннього злочину. Однак, часто-густо інша сторона конфлікту висуває зустрічні обґрунтовані звинувачення. Так хорвати вважають, що вони становили більшість у партизанських загонах Тіто, і стверджують, що сербські націоналісти "четники" масово знищували хорватів, а політичні режими

[924] V. Stamenković, *Zapomniane chorwackie ludobójstwo na Serbach,* „Myśl Polska" 2011, nr 17–18, s. 16–17; M. Ickiewicz-Sawicka, *Prawne i kryminologiczne aspekty zbrodni ludobójstwa serbskiej ludności na Bałkanach w XX wieku – wybrane zagadnienia*, „Elpis" 2013, zeszyt 27 (40), s. 173–180; C. Fourner, *The Actus Reus of Genocide in the Croatia v Serbia Jedgment: Between Legality and Acceptability*, "Leiden Journal of International Law" 2015, nr 28 (4), p. 915–921; Levy Michele Frucht, *The Last Bullet for the Last Serb: The Ustaša Genocide against Serbs: 1941–1945*, "Nationalities Papers" 2009, vol 37, no 6, pp. 807–837; J. Steinberg, *The Roman Catholic Church and Genocide in Croatia, 1941–1945*, "Studies in Church History" 1992, vol 29: Christianity and Judaism, p. 463–480.

[925] L. Kulińska, *Zapomniane ludobójstwo*, „Palestra" 2013, nr. 7-8, s. 266–276; P. Zychowicz, *Zapomniane ludobójstwo*, „Do Rzeczy. Historia" 2013, nr 5, s. 6 –9.

[926] A. Nikżentaitis, *Litwa Wschodnia w kulturze pamięci i polityce pamięci Litwinów : problem stosunku historyka i twórcy pamięci,* „Nasz Czas" 2004, nr 18, http://www.pogon.lt/418/czas.html

[927] Dinko Davidov, *Genocidium totale: Nezavisna Država Hrvatska, 1941–1945*, Beograd 2019; Dušan L. Jerinić, *Od podela do genocida: stradanje Srba u Slavoniji 1941–1945*, Beograd 2018; Piotr Nestor Galik, *Genocidum atrox (Ludobójstwo okrutne)...: wybaczyć – nie znaczy zapomnieć*, "Odkrywca" 2013, nr 7, s. 54–57; W. Osadczy, *„Genozidium Atrox – bestialstwo w imię narodu: dokumentacja – wystąpienie na forum OBWE*." „Myśl Polska" 2023, 7–14 maja, nr 19/20, s. 10–11; M. Rosolak, *„Genocidium atrox, czyli ludobójstwo straszliwe",* „Rzeczpospolita" 2011, 28 kwietnia, nr 14.

Першої (1918–1941) та Другої (1945–1991) Югославії були репресивними і антихорватськими[928].

На марґінесах залишімо дискусії щодо вживання поняття. Гострота сприйняття зумовлена тим, що "геноцид" є юридичним терміном, який визначає найжахливіший злочин і несе за собою відповідні правові наслідки. Хоча широке використання в публічному просторі з одного боку розмиває/нівелює винятковість цього злочину, з іншого – спричиняє природне відторгнення/заперечення у сторони, яку в ньому звинувачують.

Саме сербсько-хорватський кейс має приклад спроби власне правової оцінки. У 1999 р. Хорватія подала позов до Міжнародного суду Організації Об'єднаних Націй (ООН) щодо порушення Югославією (себто Сербією та Чорногорією) під час конфлікту 1991 – 1995 рр. – "Конвенції про запобігання злочинів геноциду та покарання за нього", де (як і у позові у відповідь Сербії) серед іншого є відсилки до досвіду Другої світової війни. Хоча обидва позови були відхилені, Сербія та Хорватія внесли свій внесок у тенденцію пошуку "загублених геноцидів", що увиразнила політично вмотивоване використання наративу жертв геноциду[929].

Небезпечним є ототожнення актів геноциду з певною національною групою. Цілком очікувано у сербській історіографії та суспільній думці політику часів НДХ визначають як хорватський геноцид[930]. Покладання провини за злочини у Ясеновац та інших місцях, визнання/ствердження, що концентраційний табір та репресії щодо сербів були наслідком політики усташів не обтяжує цілий хорватський народ; тоді як твердження, що за смерть відповідають хорвати, покладає провину на весь народ[931]. Аналогічно у хорватській традиції теж відомі приклади окреслення злочинів у Блейбургу (про які йтиметься далі) як хорватського Голокосту, як класичного прикладу геноциду[932]. Одну реакцію викликає твердження, що це комуністи відповідають за цю трагедію, іншу – визнання усіх сербів за винуватців. Подібно виглядає українсько-польський кейс. Ототожнення

[928] Г. Палій, *Крах Югославії: від єдиної держави до національної фрагментації Західних Балкан*, "Магистеріум" 2002, вип. 10: Політичні студії, с. 113.

[929] F. Finkel, *In Search of Lost Genocide: Historical Policy and International Politics in Post-1989 Eastern Europe*, "Global Society" 2010, vol. 24, no 1, p. 51 – 70.

[930] С. Живановић, *Хрватски геноцид против Срба, Јевреја и Рома*, Београд 2018.

[931] Тут варто навести слова, сербського політика з Боснії і Генцеговини Богус Богусевича (Bogu ć Bogućević), які часто цитувала преса, який твердив, що геноцид, вчинений у Ясеноваці, не міг бути "іпотекою", яка обтяжує всіх хорватів, як і злочини четників не обтяжили усіх сербів.

[932] J. Prcela, Dražen Živać, ed. by, *Hrvatski Holocaust: dokumenti i svjedočanstva o pozatnim pokolijna u Jugoslaviji*, Zagreb 2001, 584 s.

подій часів Другої світової війни з "українським геноцидом" поступово набуло поширення у польському дискурсі[933] (таку інтерпретацію складно назвати абсолютно новою – ще 1944 р. автор однієї зі статей однозначно твердив, що усі українці винні у злочинах, рівно ж як і німці[934]). При всій дискусійності по одному виглядає, коли у волинських подіях звинувачують ОУН і УПА, окрему суспільно-політичну групу, не застосовуючи колективної відповідальности. Зовсім інакше сприймають твердження про Волинь'43 як український геноцид, покладаючи провину на всю націю. Рівно ж спроба окреслити акцію "Вісла" (ще одну симетричну точку українсько-польських дискусій) як комуністичний злочин[935] – це уникнення відповідальности поляків як спільноти, що сприймається відповідно.

Навіть побіжного погляду досить, щоб побачити, що серби, пригадуючи етнічні чистки, вчинені на їхніх очах у роки Другої світової війни усташами чи абланцями, поширювали міт про "рештки замордованого народу". Серби порівнюють вбивства і ґвалти, вчинені турками чи албанцями, з усташськими репресіями Другої світової війни, символом яких став Ясеновац. Охоче згадуване і розписане варварство хорватських охоронців найбільшого концентраційного табору в НДХ, як і охоче завищувана кількість жертв мали бути підтвердженням трагічности долі

[933] Див.: D. Kucharski, *Ludobójstwo ukraińskie na narodzie polskim przewyższa niemieckie czy sowieckie*, http://www.radiomaryja.pl/informacje/tylko-u-nas-dr-d-kucharski-ludobojstwo-ukrainskie-na-narodzie-polskim-przewyzsza-niemieckie-czy-sowieckie ; L. Kulińska, *Pomoc udzielana przez rodaków ofiarom ukraińskiego ludobójstwa na Wołyniu, Polesiu i w Małopolsce Wschodniej w latach 1943-1944*, [w:] Krzysztof Bąkała, Witold Listowski, Tadeusz Skoczek, redakcja pracy zbiorowej, *Kresy: należna prawda i pamięć, nie zemsta*: Materiały z konferencji zorganizowanej 7 lipca 2018 r., Warszawa 2019, s. 99-130; L. Kulińska, *Pomoc udzielana przez rodaków ofiarom ukraińskiego ludobójstwa na Wołyniu, Polesiu i w Małopolsce Wschodniej w latach 1943-1944*, „Res Cresoviana: nowe pismo kresowe" 2019, nr 1, s. 207-234; Cz. Piotrowski, *Krwawe żniwa: zbrodnie ukraińskie na Wołyniu 1943,* Warszawa 2016 (Цікаво, що попередні видання вийшли під титулом: Czesław Piotrowski, *Krwawe żniwa za Styrem, Horyniem i Słuczą (wspomnienia z rodzinnych stron z czasów okupacji,* Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej Okręg Wołyński – „PAB-Font", 1995, Cz. Piotrowski, *Krwawe żniwa za Styrem, Horyniem i Słuczą*, wyd. 2, Toruń 2004; E. Siemaszko, *Ludobójstwo ukraińskie*, „Nasz Dziennik" 2013, 11 lipca, nr 160, dod. Wołyń – fałszowanie pamięci 1943-2013, s. VI-VII; R. Szawłowski, "Ludobójstwo ukraińskie na Polakach – najstraszniejszym genocydem dokonanym w Europie w czasie II wojny światowej," [w:] T. Isakowicz-Zaleski, *Przemilczane ludobójstwo na Kresach* (Kraków: Małe Wydawnictwo, 2008), 159-162; R. Wernik, *60. Rocznica rozpoczęcia ukraińskiego ludobójstwa*, [w:] *Głos Emigracji i Kwartalnik Kresowy: kwartalnik społeczno-polityczny poświęcony polityce wschodniej i problemam Kresów II RP,* 2003/2004, nr 17/18, s. 42-49.

[934] *Bitwa o ziemię czerwieńską*, „Walka" 1944, 1 czerwca, nr 20, s. 1–3. Мовою оригіналу: Niema dla nas "dobrych Ukraińców" – wszyscy odpowiedaja za straszliwą zbrodnie, tak jak odpowiedżialny jest za nią cały naród niemiecki. Ukraińcy za Sanem sa zakładnikami w naszych rękach. Trzeba i z tego wyciągnąć wszystkie konsekwencje.

[935] G. Motyka, *Akcja Wisła`47. Komunistyczna czystka etniczna*, Kraków 2023.

сербів[936]. Добре це ілюструє підручник Драґіша Васіча, який з 2018 р. є обов'язковим для загальноосвітніх шкіл[937]. Учням 9 класу, які вивчають історію 20 ст., наголошують на подіях Другої світової війни та 90-х років. За оцінкою Institute for the Research of Genocide Canada (IGC) зміст сербських підручників щодо Другої світової війни описує жертви сербського народу у боротьбі з фашизмом, не згадуючи хорватських і боснійських жертв. Серби створили міт про подвійний геноцид, якого зазнав "небесний народ" не лише з рук усташів, а й партизанів, керованих хорватом – Йосифом Тіто. І не так важливо, що комуністичні відділи були багатонаціональними (до них належали і серби), а головно ходило про протистояння православ'я католицизму й атеїзму. І саме цей арґумент слугував творцям міту про великі сили, які впродовж сторіч натискали на сербський нарід[938].

У Хорватії термін "геноцид" використовують для оцінки діяльности четників та, відповідно, частин Югославської народної армії 1991 – 1995 рр. (зокрема, облоги Вуковара). Щодо усташів його вживають неохоче.

У своєму аналізі ситуації на постсоціялістичному просторі Горан Мілян (Goran Miljan), звертаючись до прикладу колективної пам'яти про Ясеновац і Блейбурґ, зауважив схожість випадку Хорватії та Польщі. Їх подібність, на його переконання, пов'язана із прагненням в обох випадках зобразити національну "внутрішню групу" "націю-жертву"[939]. Зрештою, аналогію хорватського Блейбурґу і польської Катині спостерігаємо й у Хуберта Куберського[940].

Зі здобуттям незалежности у багатьох текстах з'являється дихотомія Блейбурґ-Ясеновац[941]. Вийшло так, що Блейбурґ та Ясеновац – два

[936] M. Rekść, *Mity narodowe i ich rola w kreowaniu polityki na przykładzie państw byłej Jugosławii*, Łodź 2013, s. 242.

[937] Драгиша Д. Васић, *Историја, ученик деветих разреда*, Сарајево 2018.

[938] M. Rekść, *Mity narodowe i ich rola w kreowaniu polityki na przykładzie państw byłej Jugosławii*, Łódź 2013, s. 249.

[939] G. Miljan, *When the Past Scorns the Present. Memory and Meaning of Bleiburg and Jasenovac in Contemporary Croatia*, [in:] *Memories in Conflict. Historical Trauma, Collective Memory and Justice Since 1989*, Tomislav Dulić (ed.), Författarna 2020, p. 57–76.

[940] H. Kuberski, *Bleiburg – chorwacki Katyń*, „Glaukopis" 2007–2008, nr. 11–12, s. 179–195.

[941] Див.: Sabina Genowefa Giergiel, *Pamięci nieukojone: Wokół upamiętniania ofiar w Serbii i Chorwacji (Jasenovac, Bleiburg i Belgradzkie Sajmište*), „Porównania: czasopismo poświęcone zagadnieniom komparatystyki literackiej oraz studiom interdyscyplinarnym" 2016, nr 19, s. 130 –149; I. Goldstein, *Crime and Punishment, or – What is the Cennection between Jasenovac and Bleiburg*?, [w:] *Jasenovac concentration camp an unifinished past*, edited by Andriana Benčlć Kužnar, Daniela Lucić and Stipe Odak, Abinngdon, Routledge 2018, p. 65 – 85; M. Goran, *When the Past Scorns the Present: Memory and Meaning of Bleiburg and Jasenovac in Contemporary Croatia*, [w:] *Memories in Conflict: Historical Trauma, Collective Memory and*

протилежні місця пам'яти – конкурують між собою. Водночас перше місце пам'яти виконує функцію применшення ваги другого; у першому мали б загинути винятково хорвати, у другому окрім хорватів, головно серби й євреї. На думку Мацея Фальського й Томаша Равського пов'язаний з правицею блейберзький дискурс звернений до народу, очищує його від відповідальности до причетність до фашизму, приписує передовсім західну, католицьку ідентичність, спрямовану проти "варварства" комунізму[942]. Натомість, представлений головно лівицею і національними меншинами, ясеновацький дискурс апелює до цінностей, відстоюваних антифашизмом і прокомуністичною партизанкою[943], зрештою четницьких, а отже великосербських[944]. І в сербсько-хорватському, і в українсько-польському варіянтах це отримало окреслення "конфлікту пам'яти"[945].

Тут слід пояснити. У Блейбурзі влітку 1945 р. югославська комуністична партизанка без суду і слідства розстріляла не лише політичне керівництво НДХ, яке рятувалося втечею, а й мирних громадян, які відступали разом із усташськими військами. За обережними підрахунками, число хорватських офіцерів та рядових, вбитих після капітуляції у Блейбургу, становило від 100 тис. до 150 тис. У документах югославського Міністерства внутрішніх справ 1949 р. стверджено, що було взято у полон 341 тис. осіб, із яких майже 100 тис. вбито. У рапорті Корпусу національної оборони Югославії вказано 116 тис. убитих, поранених чи взятих до неволі

Jastice Since 1989, Tomislav Dulić (ed.), Uppsala 2020, p. 57–76; L. Radonic, *Die Tuđman-Ära: „Nationale Versöhnung" zwischen Jasenovac und Bleiburg (1990 - 1999)*, [w:] L. Radonic, *Krieg um die Erinnerung. Kroatiche Vergangenheirspolitik zwischen Revisionismus und europäischen Standards*, Mit einem Vorwort von Aleida Assman, Frankfurt – New York 2009, s. 135-265; T. Pavanović Trošt, *War crimes as political tools: Bleiburg and Jasenovac in history textbooks 1973–2012*, [w:] *History and politics in the Western Balkans: Changes at the Turn of the Millennium*, Jovanovic Srdan (Hrsg,), Stancevic Veran (Hrsg.), Blgrade 2013, p.13–47.

[942] Трагедію Блейбурґа потрактовують як хорватську Катинь. Обидва комуністичні злочини, а жертвами стали полонені. Вбивства відбулися після завершення воєнних дій, а інформація про них успішно замовчувалася за "залізною завісою" (H. Kuberski, *Bleiburg – chorwacki Katyń 1945,* „Glaukopis" 2008, nr 11/12, s. 182–198).

[943] M. Falski, T. Rawski, *Jasenovac, Bleiburg, Vukovar: miejsca pamięci a dyskurs publiczny*, [w:] *Obóz-muzeum. Trauma we współczesnym wystawiennictwie*, red. M. Fabiszak, M. Owsiński, Kraków 2013, s. 193–214.

[944] Ž. Kustić, *Kardinal u Jasenovcu*, "Jutarnij List", https://www.jutarnji.hr/naslovnica/kardinal-u-jasenovcu-3400010 ; D. Hedl, *Hrvati duboko podijeljeni oko Jasenovca i Bleiburga*, https://www.balcanicaucaso.org/bhs/layout/set/print/content/view/print/41397

[945] Wnuk R., Abramowicz A., *Serbskie i chorwackie upamiętnienia obozu w Jasenovcu: konflikty pamięci*, [w:] *Muzea w kulturze współczesnej*, red. Anna Ziębińska-Witek, Grzegorz Żuk, Lublin 2015, s. 107–123.

ворожих вояків. Мате Шімундіч подає приблизно 70 тис. осіб убитих у Дравограді, 70 тис. у Малібожу, де був концентраційний табір і ще 30 тис. у самому Блейберзі, а 125 тис. склали жертви під час маршу (*križni putovi* "хресної дороги") та у таборах[946].

Перший пам'ятний захід у Блейбургу відбувся 1951 р., коли у День всіх святих на цвинтарі Унтер Лейбах (Unter-Loibach) троє з тих, хто вижив у травневих подіях 1945 р., поклали вінок до могил хорватських вояків, а шестеро інших колишніх офіцерів НДХ спорудили на Блейбурзькому полі хрест із залишків хорватської зброї та дали клятву щорічно повертатися до нього. Традиція, що склалася згодом, пов'язала ці два місця (процесія рухається від церкви на цвинтарі до Блейбурзького поля)[947]. Справа Блейбургу й донині є контроверсійною для хорватського суспільства, однак, як і у литовсько-польському випадку, з моменту вступу цієї країни до ЄС вона перестала бути осердям публічних суперечок.

Аналізуючи суперечки/дискусії щодо українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни чи знищення сербів у НДХ варто наголосити. І в одному, і в іншому випадку ходить не про заперечення факту трагічних подій, а про їх кваліфікацію як геноциду. Автори сербського контрмеморандуму 2009 р. наполягали на визнанні терору НДХ проти сербського населення геноцидом.

Образ "нації-жертви" міцно укорінений і у свідомости українців та поляків. Будь-які події, які не вписуються у цю схему, наштовхуються на підсвідоме несприйняття. Віктимізація національних історій призвела до прагнення отримати ексклюзивну роль жертви і, відповідно, чорно-білого трактування у координатах "жертва – кат" і відповідної віктимізації "своїх" та демонізації "чужих". Англійський історик Норман Дейвіс (Norman Davies) з цього приводу висловив таку думку: "Неприпустимо, аби лише одна сторона мала претензію на набуття статусу єдиної жертви Волинської різанини [...] пам'ятаймо, що на початку Другої світової війни ці землі були багатонаціональними: тут мешкали поляки, українці та євреї. Кожна із цих груп пережила страшні речі. Не можна виокремити одну з них і говорити лише про її кривди"[948].

---

[946] A. Karbowiak, P. Kosmala, *Chorwacka „droga krzyżowa"*, „Christianitas" 2008, nr 37/38, s. 221.

[947] W. Krašić, *Bleiburg and Croatian political emigration – commemorations, interpretations and use in anti-Yugoslav propaganda*, „Studia Srodkowoeuropejskie i bałkanistyczne" 2022, t. XXXI, s. 50.

[948] Agnieszka Lichnerowicz, Zuzanna Piechowicz, "*Prof. Davies o rzezi wołyńskiej: Ludobójstwo to kwestia polityczna. Selekcja: me jesteśmy ofiarami ludobójstwa, inne nie*" URL: http://www.tokfm.pl/Tokfm/1,103454,14103376,Prof._Davies_o_rzezi_wolynskiej_Ludobojstwo_to_kwestia.html

Різке неприйняття в Україні спричинило використання поняття "геноцид" щодо волинських подій спочатку окремими авторами (як потім виявилося "підставової літератури", таких як Владислав та Ева Сємашки), а згодом рішення парламенту 2016 р. та закон 2025 р. Особливо небезпечною слід уважати спроби польського правника Ришарда Шавловського [949] прирівняти злочини Третього Райху, СРСР та українських націоналістів із наданням останнім вищої кваліфікації (*genocidium atrox* – для означення геноциду страшного, пов'язаного з винятковими тортурами, застосованими через чистий садизм).

Зрештою, заради справедливости не він один і не перший і не останній. Так, Едвард Прус, характеризуючи діяльність ОУН і УПА, емоційно говорив про них як про "народовбивць такого великого масштабу, що при цьому злочини більшовиків і гітлерівців виглядають блідою, майже дитячою забавою!"[950], а Якуб Ісанський німецькі, совєтські й українські злочини, безправність та ґвалтування розглядає в одному ряду [951]. Загрозливість цієї спроби демонструє той факт, що 2018 р. парламент РП ухвалив зміни до закону про Інститут національної пам'яти, у яких "злочини українських націоналістів" прирівняли до злочинів комуністичних і нацистських режимів. Прикметно, що серед інших мотивів неприйнятности цього окреслення віце-міністр культури Андрій Наджос назвав появу цього питання у контексті вступу України до ЄС, російсько-українську війну та російську пропаганду (і Польща, і Україна мають враховувати, що росії залежить на антагонізуванні українсько-польських відносин)[952].

У контексті утвердження у польському дискурсі "волинсько-галицького геноциду" важливою і прикметною є спроба його вписати у контекст міжнародного права. Польський прокурор ІНП Пйотр Зайонц, який провадив розслідування волинських подій, посилаючись на практику Міжнародного трибуналу до справ колишньої Югославії, порівнював події на Волині з діями сербів проти боснійських мусульман чи хорватів під час війни 1992 – 1995 рр. З погляду Ґжеґожа Мотики юридичний досвід

[949] R. Szawłowski, *Ludobójstwo ukraińskie na Polakach – najstraszniejszym genocydem dokonanym w Europie w czasie II wojny światowej*, [w:] T. Isakowicz-Zaleski, *Przemilczane ludobójstwo na Kresach,* Kraków 2008, s. 159-162; R. Szawłowski, *Trzy ludobójstwa*, „Głos Emigracji i Kwartalnik Kresowy: kwartalnik społeczno-polityczny poświęcony polityce wschodniej i problemam Kresów II RP" 2003/2004, nr 17/18, s. 8-16.

[950] E. Prus, *Głupota czy prowokacja?*, „Na Rubieży" 1998, nr 27, s. 43.

[951] J. Isański, *Zbrodnie, bezprawie i przemoc seksualna wobec ludności cywilnej w czasach II wojny światowej*, „Studia nad Autorytaryzmem j totalitaryzmem" 2019, vol. 41, nr 4, s. 49 – 64.

[952] E. Flieger, *Wołyń nasz problem. To test sprawczości państwa polskiego*, „Rzeczpospolita" 2025, 18 kwietnia, nr 91, s. A4.

Міжнародного трибуналу до справ колишньої Югославії придатніший до оцінки нападів на поляків у Галичині, а геноцид у Сребрениці є співставним радше зі злочинами в Підкамені, Держові, Балигороді, Ігровиці[953]. Це дозволяє вибрати з "волинських геноцидів" ті епізоди, які найбільше надаються на юридичне доведення "геноцидної інтерпретації".

Виявом політизації Волинської трагедії та усталення її геноцидної інтерпретації є вручення медалі "Virtus et Fraternitas" (лат. "Чеснота і братерство")[954] українцям, які рятували поляків у дні українсько-польського протистояння 1940-х років. Кандидатів на відзнаку висував Інститут Пілецького – організація, яка покликана вшановувати, документувати й вивчати історію 20 ст. з особливим наголосом на польський досвід і долю польських громадян[955]. Церемонія вручення цього відповідника ізраїльського "Праведника народів світу" вперше відбулася 19 червня 2019 р. в Польському театрі у Варшаві. Серед десяти нагороджених були Анатолій і Зінаїда Гергелі[956], які рятували поляків під час волинських подій, та Олександра Васейко[957], завдяки якій польські археологи віднайшли місця масових поховань поляків, убитих в Острівках та Волі Островецькій на Любомльщині.

Окремої згадки потребують традиційні марші пам'яті жертв волинської трагедії, які відбуваються у польських містах 11 липня. Нині на учасниках подібних маршів пам'яті можна побачити патріотичні футболки.

---

[953] Г. Мотика, *Від волинської різанини до операції "Вісла". Польсько-український конфлікт 1943–1947*, авторизований пер. з пол. А. Павлишина, післямова д. і. н. І. Ільюшина, Київ 2013, с. 283.

[954] "Virtus et Fraternitas" – нагорода особам, які рятували або дбали про пам'ять людей польської національности, а також польських громадян інших національностей, які були жертвами злочинів," – повідомила канцелярія президента РП. Додано також, що йдеться про злочини 1917-1990 рр. – совєтські, нацистські, на ґрунті нацизму чи інші злочини проти людяности, а також військові.

[955] W. Kozłowski, *Godność na przekór wszystkiemu*, Marcin Wikł (wywiad.), „w Sieci" 2019, 24–30 czerwca, nr 25, s. 56-57.

[956] *Волинян відзначили польськими нагородами*, "Волинські новини" 2019, 27 червня, № 25, с. 6.

[957] М. Солоненко, *Волинянку нагородили польською медалю*, "Голос України" 2019, 25 червня, № 117, с. 5; K. Grabias, rozm. *Rozmowa z Oleksandra Wasiejko, laureatką odznaczenia „Virtus et Fraternitas"*, http://teologiapolityczna.pl/rozmowa-z-oleksandra-wasiejko ; Н. Денисюк, *"Virtus et Fraternitas" для пані Шури із Сокола*, „Волинський монітор = Monitor Wołyński" 2019, 4 липня, № 13, с. 2; Н. Кравчук, *Медаль бабі Шурі – від польського президента: бо все життя доглядала чужі безіменні могили*, „Вісник і К" 2019, 1 серпня, № 31, с. 10; Н. Кравчук, *Тільки піньондзів не давайте, бо не візьму: бабця з Волині багато років доглядала безіменні могили поляків, що загинули під час Волинської трагедії. Президент Польщі вручив їй медаль „Чеснота і братерство"*, „Високий замок" 2019, 8–14 серпня, № 63, с. 7.

Як твердить соціолог Роланд Зарицький: "Народовці через одяг та символи маніфестують свою позицію. Дають свої відповіді на історичні та ідеологічні питання. Їм не подобається, коли хтось поза їх групи, використовує символи, які для нього не мають ідеологічного ареолу. Привласнення національних символів однією групою є очевидним. Це елемент певної битви, пов'язаної з питаннями про те, що є патріотизм, що має бути у підручниках, якою має бути історія, як потрактовувати Волинь чи знищення євреїв поляками"[958]. Рівно ж як і великі значки з написом "Пам'ятаємо волинський геноцид" частини учасників волинських церемоній не залишають сумнівів у їх позиції. Проблема у тому, що поруч із "нейтральними" написами „Wołyń – Pamiętamy" на одязі, можна натрапити на написи ("Wołyń – ludobójstwo") та зображення, які відсилають нас до «мови ворожнечі» і зачіпають національну гідність. Наскільки ця загроза не є гіпотетичною підтверджує рішення міської влади Вроцлава про переривання маршу до дНя пам'яті жертв Волинської трагедії через антиукраїнські гаслав й розпалювання міжнаціональної ворожнечі.

І стосовно волинської дискусії, і стосовно литовсько-польських розмов, тих викликів, які постають перед суспільствами під час пропрацювання "травматичних сторінок" минулого (зокрема й Голокосту) час до часу виникає тема Єдвабного. Ян Маліцький (Jan Malicki) не випадково проводив паралелі в одному зі своїх текстів між Єдвабним (символ для єврейського питання) і Дубінґая та Ґлітішкіса (у випадку драматичного литовсько-польського зіткнення) [959]. Взаємопов'язаність Єдвабного і Волині'43 добре ілюструють назви матеріалів *mass-media*: "З українцями після Єдвабного" [960], "Волинське Єдвабне" [961], "Волинь і Єдвабне" [962] і т. д. або українського "Поляки ганьбу за Єдвабне хочуть заховати за волинські події"[963]. Обидві дискусії відбувалися під тиском (І політичним, і суспільним). Дискусії у Польщі навколо "Сусідів" Яна Томаша Гросса і в Україні щодо "Волині" Войцеха Смажовського показали наскільки

[958] A. Kamińska, *Ideologia na koszulkach podsyca skrajne emocje*, „Dziennik Baltycki" 2018, 10-11 lutego, s. 8.

[959] Jan Malicki, *Що робити…? Про польсько-українські відносини нашого часу,* „Czasopismo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich" 2020, t. 31, s. 233.

[960] *Z Ukraińcami po Jedwabnem: O trudnej polsko-ukraińskiej przeszłości i niełatwej drodze do porozumienie*, „Więź" 2002, nr 4, s. 20–36.

[961] J. Wilczak, *Wołyńskie Jedwabne*, „Polityka" 2003, 7 grudnia, nr 28, s. 24–27.

[962] J. Engelgard, *Jedwabne i Wołyń*, „Nowa Mysl Polska" 2003, 20–27 lipca, nr 29–30, s. 1.

[963] Левицька Г. *Поляки ганьбу за Єдвабне хочуть заховати за Волинські події*, "За вільну Україну" 2003, 15 липня, № 76, с. 1–3.

заполітизовані подібні обговорення і наскільки розвинута є публічна сфера/історія.

Особливістю наукового та суспільного дискурсів щодо Єдвабно'41 та Волині'43 є функціонування не лише різних національних версій (єврейської та польської, польської та української), а й відмінних дискурсів усередині (консервативний, ліберальний). В обох випадках постало питання готовности суспільств до таких дискусій. Як риторично сформулював Пьотр Форецький: "Чому до поляків не дійшов Ґросс"[964]. Згідно з соціологічними опитуваннями Центру вивчення суспільної думки (Centrum Badania Opinii Społecznej), у квітні 2001 р. 48 % опитаних уважали, що поляки не повинні просити вибачення у євреїв[965]. Не менш прикметно, що наступні опитування виявили, що 61 % респондентів не цікавилися урочистостями, які відбувалися за участі президента РП 10 липня 2001 р.[966]. У дискусіях виявилися важливими голоси тих істориків і публіцистів, які ставали в обороні "доброго імені поляків". Тоді у *mass-media* був шквал публікацій, у яких автори шукали виправдання дій поляків у Єдвабному від "їх змусили німці" до "євреї працювали на окупаційну совєтську владу". Щоб зрозуміти вплив дебатів довколо Голокосту на рівень антисемітизму варто звернутися до досліджень 1992, 2002 і 2012 рр. Іренеуша Кшемінського. Вони виявили дві протилежні тенденції. Під час дискусії про Єдвабне спостерігалося посилення форм модерного антисемітизму: 1992 р. 17 % поляків декларували "сучасний" антисемітизм, 2002 р. – 27 %, а 2012 р. – 20 %. Водночас дебати про Єдвабне спричинила поляризацію суспільства і збільшила відсоток тих, хто виявляв неприйняття антисемітизму (кількість анти-антисемітів зросла з 8 % до 16 %)[967].

Проблема відмінностей в історичній пам'яті залишається чи не найважливішою в українсько-польських чи сербсько-хорватських відносинах. Втім, якою б складною вона не була, однак очевидно, що розбіжності національних візій загострюються зазвичай перед виборами. Себто, їх сприймають як інструмент, який використовують для досягнення поточних політичних завдань. Симптоматичним є той факт, що у межах

[964] P. Forecki, *Dlaczego do Polaków nie dotarł Gross : Jedwabne 10 lipca 1941–2001–2011*, rozm. przepr. Adam Leszczyński, „Gazeta Wyborcza" 2011, 11 lipca, nr 158, s. 15.

[965] *Polacy wobec zbrodni w Jedwabnem*. Komunikat z badan. Warszawa, kwiecień 2001, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2001/K_054_01.PDF

[966] *Polacy wobec zbrodni w Jedwabnem – przemiany społecznej świadomości.* Komunikat z badan. Warszawa, wrzesień 2001, https://www.cbos.pl/SPISCOM.PL/2001/K_120_01.PDF

[967] M. Bilewicz, D. Bulska, M. Babińska, A. Haska, M. Winiewski, *Marzec w lutym? Studium stosunku Polaków do Żydów i historii Holokaustu w kontekście debaty wokół ustawy o IPN*, „Nauka" 2018, nr 2, s. 11.

слухань у Міжнародному суді ООН щодо взаємних звинувачень Сербії та Хорватії 1991 – 1995 рр. правники двох сторін зверталися до історії Другої світової війни. Сформовані національні наративи подій виявилися настільки антагоністичними, що пошуки точок дотику та історичного примирення між народами виявляється на сьогодні є справою віддаленої перспективи.

Герої чи злочинці: проблеми оцінки крізь національну призму

Розмови про історію (а тим паче історичну травму) пов'язані з ціннісними оцінками. І ці ціннісні орієнтири далеко не завжди співпадають. Неоднозначна та немонолітна інтерпретація минулого та емоції, яке воно викликає, впливають на конфліктність відносин.

Для польської сторони опір СРСР і Третьому Райху – це предмет героїчної розповіді, яка вписується в образ об'єднаного народу, який в одному поруху став на боротьбу за незалежність, героями якої стає усе польське населення тих земель, об'єднане під штандарами підпільної держави та АК. Рівно ж героїзують свою участь у Другій світовій війні литовці, українці. У їхньому національному наративі на перший план виходить повоєнна боротьба з совєтським окупаційним режимом за незалежність своєї землі. І, на перший погляд, й в українсько-польському, й у литовсько-польському варіянті, як писав Бартош Хмелевський, міт антикомуністичного підпілля міг би поєднати, а спільний історичний наратив міг би визволити обидва народи від взаємних образ[968].

Однак для кожної зі сторін, оцінка подій, які не лягають в однозначно стовідсотковий позитивний образ боротьби зі злом (чи червоним, чи коричневим, чи обома тоталітаризмами) – проблематичне. Дискусії довкола етнічних конфліктів на європейському континенті у роки Другої світової війни ускладнює саме факт причетности до них представників національних формувань, які у національній пам'яті є передовсім борцями за державну незалежність. Так, до прикладу, один із сюжетів спротиву, який стосується литовського загону П. Плехавічюса пов'язаний з гітлерівцями. Однак, слід розуміти, що П.Плехавічюс та його бійці сподівалися з їх допомогою відновити незалежність Литви, а коли усвідомили марність цих сподівань, прийняли рішення щодо реформування. Подібною була ситуація й в Україні. З початком Другої світової, а в її рамках совєтсько-німецької війни, ОУН зробила ставку на співпрацю з Третім Райхом для досягнення

[968] B. Chmielewski, *Wyklęte międzymorze – czy mit żołnierzy podziemia może połączyć Polskę i Litwe?*, http://www.eastbook.eu/2017/09/14/wyklete-miedzymorze-czy-mit-zolnierzy-podziemia- moze-polaczyc-polske-i-litwe/

своєї мети – здобуття української самостійної соборної держави. Навесні 1941 р. і ОУН (м), і ОУН (б) за підтримки Абверу, почали організовувати групи таємного вишколу для спеціяльних операцій. Ба більше. Відразу після початку совєтсько-німецької війни, 23 червня 1941 р. у Каунасі один із керівників Фронту литовських активістів (Lietuvos Aktyvistų Frontas, LAF) Леонас Прапуляніс (Leonas Prapuolenis) виголосив текст відозви, що проголошувала незалежність Литви. Прем'єр-міністром став Казис Шкірпа (Kazys Škirpa). Аналогічні процеси, як відомо, відбувалися у цей час в Україні. У Львові 30 червня 1941 р. чільний діяч ОУН (б) Ярослав Стецько проголосив Акт відновлення Української держави. Однак уже від вересня 1941 р. ОУН (б) почала провадити наполегливу антинацистську пропаганду. Зрештою, про це ми вже згадували. Хоча частину історії цього збройного спротиву можна спробувати витлумачити як антипольську, однак не можна забувати, що безумовне вшанування бійців П. Плехавічюса у Литві, вояків УПА в Україні та членів АК і "проклятих солдатів" у Польщі – явища одного порядку (яке б неприйняття це викликало у частини суспільства).

Дискурс ветеранів АК, які мешкають у Литві і є громадянами цієї держави, увиразнює контрпам'ять суспільств. В офіційному совєтському наративі АК подавали винятково негативно і ставили в один ряд[969]. Такі ж оцінки вона отримала і у литовському національному контексті. Активісти литовського руху виступали з ініціятивами щодо створення пам'ятників "жертвам польського терору" й навіть провели публічний суд над АК (на кшталт організованого у довоєнній Литві над Великим князем литовським Яґайлом, який став польським королем, про що згадано вище). Ще 1992 р. прокуратура Малетського району розпочала досудове розслідування у справі масових убивств 1944 р. у Дубинках. За словами прокурора Гінтараса Чекуоліса (Gintaras Chekuolis), розслідування проти деяких звинувачених було припинено через смерть останніх, а частина обвинувачених свого часу була засуджена до смертної кари. У 1992 р. комбатанські організації АК оголосили поза законом і литовська сторона 11 разів відмовляла у дозволі на реєстрацію Клубу АК у Литві. Арґументом для відмови було твердження, що АК не діяла на території усієї Литви, а отже така назва є обманом[970]. У 1993 р. члени комісії істориків і правників під егідою уряду визнали АК організацією, яка посягала на цілісність держави, чинила злочини проти людяности, тероризувала та вбивала мирне населення, переважно литовців.

[969] Див.: Я. Галан, *Грані історії,* [в:] Я. Галан, *Твори*, у 4 т., т. 3, Проза, публіцистика, літературна і театральна критика, Київ 1978, с. 407.

[970] M. Bierowiec, *Analiza stosunków polsko-litewskich w latach 1991 – 2007*, „Dialogi Polityczne" 2007, nr 8, s. 19.

Генеральна прокуратура розслідувала справу про роль АК у вбивстві 273 мирних мешканців Литви і 1999 р. встановила, що загони цього партизанського формування, "не визнаючи повернення Віленщини до Литви у 1939 р., вчинили геноцид литовського народу". Вони "тероризували, грабували та вбивали громадян Литви литовської, єврейської і російської національности сподіваючись, що після Другої світової війни ці дії допоможуть Польщі знову окупувати Вільнюський район"[971].

Так тривало аж до осені 2004 р., коли відбулося символічне примирення[972]. Компанію на примирення з АК, ініційовану президентом Валдасом Адамкусом (Valdas Adamkus) та спікером Вілюсом Каваляускасом (Vilius Kavaliauskas), підтримали ветерани місцевих литовських загонів. Тоді з'явилася декларація з символічними словами: "Минуло 60 років від часу, коли були ворогами. Вже зреалізовано цілі, за які ми боролися. Литва та Польща є вільними краями, належать до Євросоюзу і НАТО. Прийшов час навзаєм подати одне одному руку"[973]. Світлина рукостискання голови Литовських місцевих загонів Антанаса Паулавічюса (Antanas Paulavičius) та голови ветеранів АК Вацлава Пацино (Wacław Pacyno) розійшлася у литовських та польських медіа[974]. Цей символічний жест і бажання зменшити тертя між литовцями й польською меншиною спонукали до пошуку та створення спільних місць пам'яті.

Хоч Асоціацію ветеранів АК та дві інші організації польських ветеранів зареєстрували у Литві, однак оцінка діяльности АК є предметом дискусій, а меморіяльна спадщина – контроверсійною[975]. Яскравим прикладом цього може слугувати документальний фільм 2006 р. про "воєнні злочини" АК на Віленщині, продемонстрований литовським TV3 (Armija Krajova Lietuvoje. Istorijos akligatvis / AK na Litwie - ślepy zaułek historii / Армія крайова в Литві

[971] J. Vaiškūnas, *Seimo nariai pagerbė Lietuvos gyventojų genocidą vykdžiusios Armijos Krajovos karių atminimą (nuotraukos*), https://alkas.lt/2019/09/09/seimo-nariai-pagerbe-lietuvos-gyventoju-genocida-vykdzoiusios-armijos-krajovos-kariu-atminima-nuotraukos

[972] J. J. Komar, *W Wilnie pojednają się dziś weterani litewskiej armii i polskiej AK*, „Gazeta Wyborcza" 2004, 1 września.

[973] A. Klonowski, *20 lat od polsko-litewskiego pojednania. "Niełatwo jest powiedzieć: przepraszam. Wyscie zrobili ten krok!"*, https://kurierwilenski.lt/2024/09/11/20-lat-od-polsko-litewskiego-pojednania-nielatwo-jest-powiedziec-przepraszam-wyscie-zrobili-ten-krok/

[974] A. Degutis, J. J. Komar, *Paduodami rankas suartiname tautas*, Vilnius 2006.

[975] W. T. Modzelewski, *Dwie dekady stosunków Polski z Litwą – wymiar polityczny*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne" 2012, vol. 3, s. 287–312.

– сліпий закуток історії) [976], поява якого викликала гостро негативну реакцію, як такого, що ображає польський народ[977]. Тут складно не згадати приклад з українсько-польського дискурсу, коли поява 2016 р. художнього фільму Войцеха Смажовського "Волинь" викликала бурхливу дискусію і в Польщі, і в Україні [978]. Проблема стрічки полягала у тому, що вона витворювала загальну атмосферу ненависти і відживлювала "упирів минулого", яких обидва народи лише почали позбуватися. "Волинь", подаючи сугестивні образи, які у формуванні суспільної свідомости відсувають об'єктивність на другий план, створює або поборює стереотипи. І у цьому сенсі добре зроблене історичне кіно має більше значення, ніж найкраще написана книжка професійного вченого-історика[979]. Нині можна твердити, що найбільші перестороги експертів не справдилися і ефект фільму виявився короткотривалим.

Не варто також мовити наскільки це нав'язується з риторикою у РП щодо УПА, на адресу якої лунають рівно ті ж звинувачення і приймаються відповідні законодавчі рішення. Тут просто неможливо оминути зауваження колишнього посла Польщі у Литві Яна Відацього (Jan Widacki), який ствердив, що наскільки поляки ідеалізують АК, настільки литовці, навпаки, ставляться до неї приблизно так само, як польське суспільство до УПА[980].

Найконтроверсійніше питання у сучасному суспільному дискурсі щодо міжнаціональних відносин у роки Другої світової війни – причетність відділів національних підпіль до акцій винищення цивільних. Символом литовсько-польського конфлікту стало знищення польського населення відділом литовської поліції у Глітішках (Glitiškės) та литовської людности вояками АК у

[976] У сорокахвилинному документальному фільмі стверджувалося серед іншого, що польський еміграційний уряд видав вказівку щодо очищення Віленщини від литовців, що комендант Віленського округу АК Александр Кржижановський (Aleksander Krzyżanowski) віддав наказ про вбивство 70 литовців за одного поляка, що АК колаборувала з німцями та росіянами.

[977] *Oświadczenie w sprawie filmu „AK na Litwie: ślepy zaułek historii*", „Tygodnik Wileńszczyzny" 2005, 14–20 kwietnia, nr 15, http://www.tygodnik.lt/200515/ng4.html Див. також: P. Kuodis, *Padirbuota istorija*, "Laisvas Laikraštis" 2005, nr 20.

[978] Детальніше див.: О. Каліщук, *"Волинь": війна пам'яті чи кіномистецтво?,* Луцьк: Терези, 2017, 32 с.

[979] Р. Чижевський, *Світ після "Волині": Це просто добре кіно,* "Український тиждень" 2016, 10 листопада, № 45, с. 16 – 18.

[980] J. Widacki, *Litwa nam, my Litwie*, „Gazeta Wyborcza" 2004, 22. VI, s. 10; Я. Видацкий, *Польское высокомерие и литовские фобии*, «Новая Польша» 2011, № 9, с. 19 – 23. Мовою оригіналу: Опыт Второй мировой войны добавил ещё и спор об АК на Виленщине. Мы готовы идеализировать эту армию, литовцы же наоборот, относятся к АК примерно так же, как мы относимся к АК.

Дубинках (Dubingiai), відповідно[981]. Гарячі суперечки[982] зумовлює причетність до цих подій Зиґмунта Шендзеляжа "Лупашки", якого одні оцінюють як "може найкращого коменданта повоєнної партизанки"[983], інші – як постать " з кров'ю на руках"[984]. Не випадково, його особа викликає гострі суперечки не лише у литовсько-польському, а й внутрішньопольському дискурсі[985]. Згадаємо бодай ситуацію у Гданську, коли 2017 р. на муралі з портретом Лупашки невідомий написав "вбивця" чи у Білостоці, коли 2018 р. розміщення на Скорупі таблички з новою назвою вулиці "майора Зиґмунта Шендзеляжа пс. Лупашка" не прийняла православна частина мешканців міста; як і 2020 р. поява у Білостоці білбордів на честь майора. Зрештою рішення маршалка Сейму Ельжбети Вітек (Elżbeta Witek) 2022 р. про вшанування "Лупашки" спричинила гостру реакцію частини парламентарів, які демонстративно вийшли з зали засідань на знак

[981] P. Rokicki, *Glinciszki i Dubinki: zbrodnie wojenne na Wileńszczyźnie w połowie 1944 roku i ich konsekwencje we współczesnych relacjach polsko-litewskich*, Warszawa 2015.

[982] Між литовською та польською історіографією точаться суперечки щодо кількость жертв цих нападів. Польські науковці твердять, що у Глінцішках винищено 38-39 осіб, литовські ж автори подають кількість від 26 до 39 (R. Zizas, *Lietuvių savisaugos (apsaugos) batalionų karių nuostoliai Vokietijos–SSRS karo metu (1941–1945),* "Karo archyvas" Vilnius 2004, t. 19, p. 250; A. Bubnys, *Stosunki litewsko-polskie podczas II wojny światowej*, [w:] *Tematy polsko-litewskie. Historia, literatura, edukacja*, pod. red. R. Traby, Olsztyn 1999, s. 131; A. Bubnys, *Pasipriešinimo judėjimai Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais: lenkų pogrindis 1939-1945 m*., [w:] *Lietuvos istorijos institutas*, Vilnius 2015, p. 198. (Vilnius : Standartų sp.)). Рівно ж у літературі маємо розбіжности у кількости жертв акції у Дубинках. У працях польських істориків найчастіше називають 27 осіб, у той час як у литовській – близько 100 осіб (R. Zizas, *Armijos krajovos viekla Lietuvoje 1942–1944 metais, Armija krajova Lietuvoje*, Vilnius 1995, p. 33; A. Bubnys, *Stosunki litewsko-polskie podczas II wojny światowej,* [w:] *Tematy polsko-litewskie. Historia, literatura, edukacja*, pod. red. R. Traby, Olsztyn 1999, s. 131.). Зрештою, подібні суперечки та мітологізацію масштабів конфлікту спостерігаємо й в українсько-польському випадку.

[983] G. Motyka, *Gdzie „Łupaszka", gdzie „Bury"*, „Nowa Europa Wschodnia" 2016, nr ¾, s. 148.

[984] P. Skura, *Z krwią na rękach: odpowiadamy „Naszemu Dziennikowi"*, „Trybuna" 2006, 01. 03, nr 51, s. 3.

[985] Див. напр.: W. Czuchnowski, A. Radczenko, *Litewska zbrodnia majowa „Łupaszki"*, „Gazeta Wyborcza" 2016, 10 maja, nr 108, s. 6; P. Dybicz, K. Wasilewski, *Krew na rękach „Wyklętych"*, „Przegląd" 2016, 29. II – 6. III, nr 9, s. 12–16; P. Smoleński, *Wojna majora „Łupaszki": historia wojenna*, „Ale Historia" 2013, 2 września, nr 35, s. 12–13; K. Wasilewski, *Zbrodnie bohaterów IPN*, „Przegląd" Warszawa 2018, 26. II – 4. III, nr 9, s. 12–16; P. Wroński, *Historia zamieniana w mit: czy „Łupaszka" to dziś wzór dla młodych*, „Gazeta Wyborcza" 2016, 27 kwietnia, nr 98, s. 12; W. Łada, *Bandyci z Armii Krajowej: ile jest prawdy w czarnej legendie polskiego podziemia?*, Kraków 2018; P. Zychowicz, *Skazy na pancerzach. Czarne karty epopei Żołnierzy Wyklętych*, Poznań 2018; B. Piętka, *Bandyci, a nie święci: „Ogień", „Łupaszka", „Bury"*, „Przegląd" 2019, 25. II – 3. III, nr 9, s. 8–12.

протесту[986]. До речі, пікантною деталлю біографії цього героя є факт, що народився він 1910 р. в українському Стрию.

У цьому контексті найімовірніше істина є посередині – представники національних підрозділів не були ані дияволами, ані ангелами, ані жертвами, ані злочинцями[987]. Якби не парадоксально це виглядало – і українські вояки УПА, і литовські "лісові брати", і польські "прокляті солдати", і хорватські "усташі", і сербські "четники" воювали за свій край, проти всіх уявних та неуявних його ворогів[988].

На марґінесі залишімо заувагу про те, що культ "проклятих солдат" не вписується в концепцію і білоруської історії, яка ґрунтується на совєтській моделі історії. Так, у Білорусі, було знято фільм "Сліди на воді" (2016, реж. Олександр Анісімов (Александр Анисимов), за романом Миколи Ільїнського "Чужий серед своїх"), який розповідає про боротьбу працівників НКВС з повоєнним польським підпіллям. Білоруське телебачення також не могло обійти увагою ходу на честь "проклятих солдат" у Хайнувці, де на плакатах учасників був зображений Райс, відомий своїми каральними операціями у селах, де проживали здебільшого білоруси.

Суперечки довкола контраверсійних подій та постатей минулого набували іноді форм, які важко визнати відповідними нормам співіснування. Час до часу фіксували факти вандалізму. Так, у Мавзолеї/гробівці матері і серця сина на віленському Расу[989] 2011 р. зафіксували напис: "Пілсудський = Гітлер"; а 24 листопада 2012 р. з'явилися написи: "Томашевський, перестань шкодити Литві, інакше – твоє місце тут!", "Увага, бомба!" і т. д. Поліція розпочала розслідування щодо цієї справи. Наприкінці 2013 р. дійшло до акту вандалізму, вчиненого уже польськими громадянами, які витирали сходи поблизу згаданого Мавзолею литовським прапором. Тоді виконавці були затримані, а сам факт засудила МЗС РП та Литви, Спілка поляків у Литві[990]. Слід визнати, що

[986] A. Machcewicz, *Problem z „Łupaszka": zbrodniarz czy bohater: nie mam na to pytanie gotowej odpowiedzi: dawno nie dawno*, „Ale Historia: tygodnik historyczny" 2022, 26. II, nr 8, s. 8.

[987] A. Machcewicz, *Problem „Łupaszką": zbrodniarz czy bohater: nie mam na to pytanie gotowej odpowiedzi: dawno nie dawno*, „Ale Historia: tygodnik historyczny" 2022, 26 lutego, nr 8, s. 8.

[988] T. Płużański, *Pan Major „Łupaszka", czyli Wendeta przeciw Niemcom, Litwinom i Sowietom*, „Najwyższy Czas!: pismo konserwatywno-liberalne" 2023, 13–26 lutego, nr 7/8, s. XLVI–XLVIII.

[989] М. Якубовський, *Серце Пілсудського*, https://novapolshcha.pl/article/serce-pilsudskogo/

[990] Krz. Sidorkiewicz, *Polska i Litwa w latach 2009 2013: dobre czy trudne sąsiedztwo?*, „Przegląd Wschodnioeuropejski" 2015, nr 6/2, s. 75–76.

"війни пам'ятників"[991], як нині її окреслюють, насправді не є новим. Уже початки існування незалежних України та Польщі були відзначені гострими суперечками навколо місць пам'яті вояків УПА у південно-східній Польщі. У Перемишлі, з одного боку, комбатантські організації оголосили плани побудови пам'ятників польських жертв УПА, а з іншого боку, українські організації лише впродовж 1994–1995 рр. встановили 13 пам'ятників, які вшановували українських повстанців. Їх поява викликала контроверсії.

З початком російсько-української війни 2014 р. спостерігаємо серію плюндрувань по обидва боки українсько-польського кордону (одними з найрезонансніших слід уважати у Гуті Пеняцькій та Грушовичах). Не важко здогадатися, що режисери і виконавці цього нелюдського проєкту мають на меті спровокувати загострення й без того непростих відносин між українцями та поляками; а також продемонструвати країнам Європейського Союзу нездатність українців стати повноправними членами сім'ї європейських народів. Тут варто нагадати, що ще у лютому 2014 р. політолог, фахівець із східного питання Пшемислав Журавський вель Ґраєвський (Przemysław Żurawski vel Grajewski) попереджав про бажання Росії зупинити рух України на Захід, котре можна реалізувати лише одним способом – посваривши Україну і Польщу. "Тому варто очікувати, що Росія вживе заходів, спрямованих на виклик серйозних проблем в українсько-польських відносинах. Вони насправді чутливі і важкі, але слід пам'ятати наприклад як вибухнула друга чеченська війна, яка розпочалася з вибухів житлових будинків Москви..." [992]. Прикметно, що напередодні початку ексґумаційних робіт 24 квітня 2025 р. у Пужниках на Тернопільщині з'явилася інформація про черговий вандалізм на колективній могилі вояків УПА в Моснастирі (Верхрата). Невідомі змінили таблицю на нелегальну з обурливим написом[993]. Миттєво з'явилася спільна заява Міністрів культури України і РП з рішучим засудженням акту вандалізму, вчиненого проти одного з українських місць пам'яті й покладено відповідальність на третю сторону [994]. Слід розуміти, щоб підживлювати непорозуміння між Україною та Польщею, росія використовує і підтримує екстремістські сили в

[991] Bohdan Piętka, *Wojna pomnikowa*, „Myśl Polska" 2016, 8-15 maja, nr 19/20, s. 14-15.

[992] dr Przemysław Żurawski vel Grajewski*, Na Ukrainie wybuchła żywa nienawiść do Rosji". Politolog o możliwych reakcjach Kremla na wydarzenia na Ukrainie*, https://wpolityce.pl/polityka/186346-dr-zurawski-vel-grajewski-na-ukrainie-wybuchla-zywa-nienawisc-do-rosji-politolog-o-mozliwych-reakcjach-kremla-na-wydarzenia-na-ukrainie-nasz-wywiad

[993] *Podmieniono tablicę na pomniku UPA w Monasterzu. Sprawa zajmuje się policja*, https://www.zlubaczowa.pl/news/wydarzenia/15584-podmieniono-tablice-na-pomniku-upa-w-monasterzu-sprawa-zajmuje-się-policja

[994] Спільна заява Міністрів України і Республіки Польща, https://mcsc.gov.ua/news/spilna-zayava-ministriv-kultury-ukrayiny-i-respubliky-polshha

обох державах; одна знищена у Польщі пропам'ятна таблиця призводить до того, що щонайменше частина українського суспільства впродовж кількох місяців говорить про ненависть до них поляків і навпаки. Вочевидь, враховуючи активність екстремістських сил всередині країн, абсолютизувати це не можна, але й іґнорувати теж не варто.

Не менш виразною і контроверсійною є постать лідера четників Драже Михайловича. З одного боку, він був розстріляний у липні 1946 р. за вироком комуністичного суду за звинуваченням у співпраці з нацистами. Водночас, три з чотирьох країн-союзниць антигітлерівської коаліції висловили рішучий протест з приводу суду над генералом, після смерті ж Шарль де Голль (Charles de Gaulle) нагородив його Військовим хрестом, а Гаррі Трумен (Harry Truman) – медаллю "Леґіон пошани". Після війни образ Драгалюба Михайловича став для югославських комуністів символом колабораціонізму і етнічного націоналізму. І це уявлення поширилося насамперед у Хорватії та Боснії. Ставлення до четників і їх лідера можна порівняти зі ставленням до УПА у Польщі, зрештою як і у Сербії до усташів. Тоді як усі ці десятиліття для сербських націоналістів Драже Михайлович був не просто героєм – жертвою комуністичного режиму, "мучеником за короля і вітчизну". Тож реабілітація 2015 р. судом Белграду спричинала очікувані суперечки. У Загребі й Сараєві до неї поставилися як до виклику. У самому Белраді голова Гельсінського комітету з прав людини Соня Бісерко (Соња Бисерко) ствердила про вплив влади на рішення суду. Для частини учасників дискусії його реабілітація нині – це реабілітація ідеології, якій немає місця у модерній Європі[995]. І знову ж – це не поодинокий приклад. У 2017 р. реабілітували четницького командира Ніколу Калабича (Никола Калабић), який за свідченнями істориків особисто віддавав накази вирізати у Сербії цілі села.

Процеси юридичної реабілітації архиєпископа Алоїзія Степінаца у Хорватії 2016 р. та Драголюба Михайловича у Сербії 2015 р. призвела до бурхливої реакції, що підтверджує наявність взаємновиключних наративів, ґрунтованих на "конкуренції жертв". Теж саме рішення югославського комуністичного суду щодо Алоїзія Степінаца сербська громадськість розглядає як юридично об'єктивне і справедливе, а щодо Драже Михайловича – як ідеологічно вмотивоване[996]. Не варто навіть і говорити, що у Хорватії – ситуація зворотня.

Події Другої світової війни і для українців, і для поляків, і для литовців, і для хорватів, і для сербів стали чеговою цеглиною у побудові національного наративу. Ставлення до них, до історичних постатей того часу розділило сусідні

[995] Віталій Портников: *Дража Михайлович. Реабілітація "сербського Бандери"*, https://www.radiosvoboda.org/a/27019654.html

[996] *The trial of Dragoljub-Draža Michailović*: stenographic record and documents from the trial of Dragoljub-Draža Michailović, Belgrade 1946.

народи – для одних вони стали "героями", для інших – "катами", "злочинцями". Умовою непоглиблення конфлікту між ними сьогодні є проста на перший погляд річ – ніхто не має права нав'язувати свої цінності іншому; кожен народ має право сам обирати кого шанувати. Наскільки на перший погляд ця теза є простою, настільки ж складною до виконання.

Мітична мартирологія

Одним із фундаментів нової ідентичности держав, що повстали після падіння комуністичної системи є пам'ять про власні жертви, поєднана з відсуванням/відкиданням власної провини за терпіння інших. Спостерігаємо боротьбу пам'яти, яка серед іншого набуває форми взаємного торгу кількістю жертв чи спробах применшити або релятивізувати власну відповідальність за злочини. Рахуючи цивільні жертви, ми схильні діяти за логікою "чим більше, тим краще". Адже чим більша кількість постраждалих, тим більшими здаються страждання, тим більшою є їхня цінність для нащадків, які про них пам'ятають. Ми маємо справу із завищенням кількости жертв, позаяк це відбувається у тих випадках, коли з різних причин вигідно показати більшу кількість "власних" жертв, чи то, щоб викликати співчуття або праведний гнів у відповідь, чи то, щоб вимагати відшкодувань.

Професор Варшавського університету Влодзімеж Бородзей (Włodzimierz Borodzej), розглядаючи проблему Голокосту, спостеріг важливу особливість – позиція "жертви" не дозволяє чи, щонайменше, ускладнює толерування поруч із собою інших "жертв", виключаючи їх із колективної пам'яти[997]. У сербському наративі ледь чутно голосу постраждалих інших національностей. Нарцисистський голос жертв волинських подій породжує міт про однонаправленість агресії, скерованість її винятково на поляків і Польщу. Небезпека подібного підходу полягає у його неоколоніальній сутності, яка у віддаленій перспективі може принести більше проблем, аніж дивідентів. Адже самовіктимізація та культивування позиції жертви не вирішать питання співіснування з сусідніми державами.

Велика кількість жертв приховує у собі ефект послаблення враження, відгороджує нас від трагедії, робить менш вразливими, спонукає до абстрагування. Вона заважає побачити реальне терпіння конкретної людини, спонукає до узагальнень. Зрештою саме тому, ймовірно, в риторичній традиції є формули "не можливо це описати", "словами не можливо того виразити" чи образне "не міститься в голові". З цього приводу блискуче висловився американський історик Тімоті Снайдер, вказуючи, що всі цифри загиблих

[997] W. Borodziej, *Im Bild vom Opfer paßt der Holocaust nicht*, „Frankfurter Rundschau" 1989, 27. 11.

неодмінно "множитимуться на один", тому що ми мусимо "знову перетворити числа на людей..."[998].

Свого часу Януш Тазбір (Janusz Tuzbir) зауважив, що польська свідомість історії обросла мітами, про які можна було б написати не одну книжку[999]. Мітична мартирологія або "еквілібристична маніпуляція" кількістю польських жертв міжетнічного конфлікту у роки Другої світової війни стала однією з найголовніших проблем у дискусії довкола Волині'43. Не випадково Ярослав Ісаєвич характерною рисою польських публікацій, присвячених подіям Другої світової війна, визначив перебільшення кількости жертв із польського боку і поширення уявлення про винятковий садизм українців [1000]. Заради справедливости слід визнати, що така "модифікована неправда" притаманна для праць не тільки частини польських, а й деяких українських авторів (зокрема, коли йдеться про перебільшення й маніпулювання кількістю жертв Голодомору 1932–1933 рр.)[1001].

Цифра жертв набуває метафізичного значення, символізуючи жорстокий та нічим не виправданий злочин, який не можна вкласти у прокрустове ложе рахунку. Починає формуватися своєрідний символічний культ і відбувається сакралізація понесених втрат. Тут варто згадати усталення в Польщі на офіційному та суспільному рівнях 11 липня як дати вшанування "волинських" жертв. У такому разі, намагання науково виваженого та об'єктивного дослідження масштабів трагедії сприймаються частиною учасників дискурсу як спроба "замовчування", недооцінки, пошук чинників, що виправдовують та применшують катастрофу й призводить до необхідності протистояти "атакам" націоналістів.

Не випадково кількість жертв волинської трагедії опинилася в центрі зацікавлень не лише істориків, а й стала одним із каменів спотикання суспільного дискурсу. У "волинській" дискусії поступово кількість жертв перестала бути власне категорією статистики, математичним аспектом, а радше стала риторичною частиною текстів та виступів високопосадовців. Складно собі уявити виступи на вшануванні річниць, промови, декларації, у яких би не звучала риторика "сотень тисяч жертв" та особливої жорстокості винищення поляків. Для прикладу варто згадати бодай ухвалу Сенату РП у 70-

[998] Т. Снайдер, *Криваві землі*, Київ 2011, с. 421.

[999] J. Tazbir, *Stereotypów żywot twardy* [w:] *Mity i stereptypy w dziejach Polski*, red. nauk. Janusz Tazbir, Warszawa 1991, s. 21.

[1000] Я. Ісаєвич, *Українсько-польські відносини періоду Другої світової війни: інтерпретації істориків і політиків*, "Історія в школах України" 2003, № 2, с. 40.

[1001] А. Боляновський, *Проблема кількості польських жертв Волинської трагедії 1943 року,* "Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість" 2013, вип. 6, с. 130.

ту річницю волинських подій, у якій парламентарі не оминули згадати про майже 100 тис. поляків (чоловіків, жінок, дітей і старших людей), які загинули під час "етнічної чистки з ознаками геноциду" від рук ОУН (б) і УПА[1002] чи звернення Президента РП з такими ж окреселеннями. Хоча символічні "сотні тисяч жертв" є невід'ємною складовою суспільного дискурсу навколо Волині'43, у фаховій літературі однозначну відповідь на питання масштабів українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни знайти неможливо. І, на превеликий жаль, з огляду на часову відстань, ймовірність того, що це вдасться зробити, прямує до нуля. Будь-які спроби надати науковоподібнсти озвученим цифрам є оманою. І потрібно бути свідомими цього.

Гіперболізація кількости жертв волинських подій з польського боку логічна у контексті двох тенденцій, характерних для польського суспільства: стереотипу жорстокости підрозділів УПА (а отже, загалом українців) та сприйняття власної нації як нації-жертви. Перебільшення кількости польських жертв українсько-польського протистояння на Волині довший час було однією зі складових міту про те, що зло, заподіяне українськими націоналістами щодо поляків, перевершило зло, заподіяне більшовиками чи нацистами. Хоча елементарне звернення до цифр виявляє хибність такого уявлення – основна причина зникнення польської громади на Волині це є радянські репресії та депортації, а не події 1943 – 1944 рр.[1003] (рис. 13)

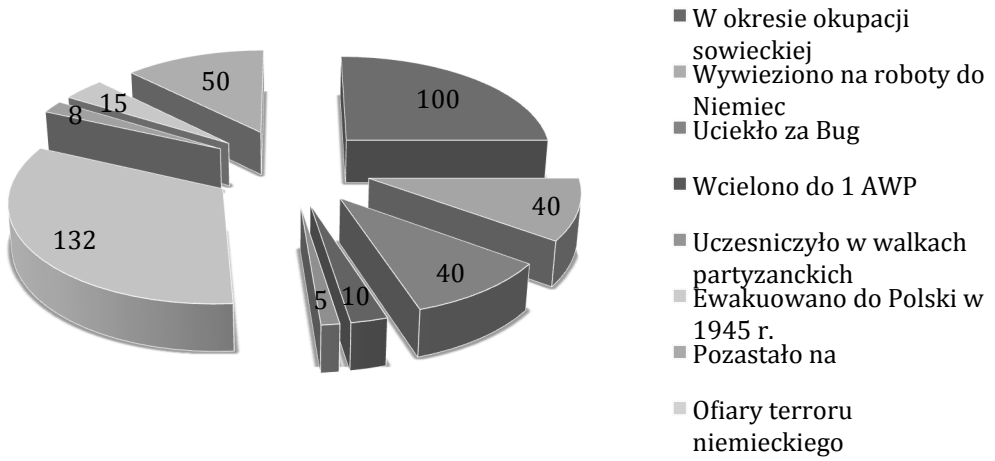

Рис. 13. Втрати поляків на Волині у 1939 – 1945 рр. (в тис.)

[1002] Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 20 czerwca 2013 r. w 70. Rocznicę Zbrodni Wołyńskiej, www.senat.gov.pl/prace/uchwaly

[1003] W. Filar, *„Burza" na Wołyniu. Dzieje 27 Wołyńkiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej*. Studium historyczno-wojskowe, Warszawa 2010, s. 81.

Тадеуш Ольшанський звернув увагу на ще одну особливість дослідження тих подій. Він зауважив, що масштаби пролитої крови уже у 1940-х роках перебільшували не тільки чутки, а й свідома пропагандистська маніпуляція – у пропаганді і навіть у документах із двох убитих легко робилося 20, а з 20 – 200, застрелений грабіжник чи ґвалтівник ставав полум'яним патріотом, навіть захисником народної влади. До того ж польський автор згадує про відомий щонайменше один випадок свідомого каліцтва поляками останків застрелених українцями своїх співплемінників, щоб переконати у вродженій жорстокости українців; а так формувалися стереотипи, які живуть донині[1004].

Аналіз мартирології жертв волинської трагедії засвідчує її функціонування як чинника національної консолідації. Передовсім доцільно зазначити, що попри попередню розхристаність кількісних даних (Норман Дейвіс фіксує діапазон убитих від 60 тис. до 500 тис. осіб[1005]) нині консолідація історіографії та суспільства відображена й в оцінках масштабів трагедії. Коментуючи цю проблему Ґжеґож Мотика пояснював, що у Польщі за ними легко зрозуміти хто є ким – особи, які є прихильні Україні, виважені та арґументовані говорять про 100 тис. жертв, а вже 120 – 130 тис. – це лише риторика правиці, кресових націоналістів[1006]. Елементом, який активно виносить мартирологію волинських подій у суспільний простір є ініціятива Інституту національної пам'яти з 2020 р. щодо створення бази жертв Волинської різанини.

Євген Місило, розмірковуючи над проблемою чисельності жертв волинської трагедії, вивів ефективний механізм поширення далеких від наукової об'єктивности візій: "Спочатку – у нічим не обмеженій уяві кресових середовищ, потім у медіа, серед вікіпедистів і, нарешті, в свідомості польського суспільства"[1007]. Лише побіжно згадаймо про фантастичні цифри у 500 тис. жертв "терору", згадувані передовсім в авторів із середовища кресових організацій. Саме така цифра фігурує у Едварда Пруса та Юзефа Чмута[1008],

[1004] J. Łukaszów, *Walki polsko-ukraińskie 1943–1947*, „Zeszyty historyczne" Paryż 1989, z. 90, t. 455, s. 192.

[1005] Н. Дейвіс, *Європа: Історія*, пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко, Київ 2001, с. 1064.

[1006] G. Motyka, *Zanim na Wołyniu spróchnieją kości urzędnicy ukraińscy odrzucają wszystkie polskie wnioski o ekshumacje ofiar UPA: okruchy historii*, „Gazeta Wyborcza" 2024, nr 227, 28 – 29 września, s. 43.

[1007] Є. Місило, *Волинський міт "100 тисяч"*, "Наше слово" 2019, 10 лютого, № 6, с. 9–10.

[1008] Допис "Від видавця" редактора Юзефа Чмута до: E. Prus, *Herosi spod znaku tryzuba. Konowalec – Bandera – Szuchewycz*. Przedm. Józef Czmut, Warszawa 1985, s. 6.

Александра Кормана[1009], Романа Цьосмака[1010], Марії Павловічової[1011]. Ба більше – можна натрапити на твердження, що цифру у 500 тис. називав Леонід Кравчук, хоча це не відповідає дійсности[1012].

Розглядаючи сербсько-хорватський кейс теж маємо до справи з подібною "маніпуляцією" цифрами. Окрім офіційних державних комісій Югославії, сформованих одразу після Другої світової війни, які визначили число вбитих сербів у 700 тис. осіб, варто згадати дані інших джерел та сучасних студій. Генерал Александер Льор (Alexander Löch), головнокомандувач німецькими військами на південному сході Європі, повідомляв у Берлін, що на лютий 1943 р. було вбито 400 тис. сербів; згодом генерал СС військ Ернст Фік, 16 березня 1944 р. доповідав Генріху Гімлеру, що у концтаборах НДХ знищили 600–700 тис. "політично інакомислячих"[1013]; і врешті-решт, наприкінці 1944 р. німецький уповноважений генерал в Хорватії Едмунд Гляйзе фон Горстенау (Edmund Glaise von Horstenau) твердив про 750 тис. вбитих сербів[1014]. З огляду на це, дуже цікава думка німецького дипломата в НДХ Германа Нойбахера (Hermann Neubacher), очевидця згадуваних вище подій, який писав: "Коли головні усташі стверджують, що вбили один мільйон православних сербів (в тому числі немовлят, дітей, жінок і людей похилого віку), то на мою думку це перебільшення. На основі документів, які я отримав, оцінюю, що убито 750.000 незахищених людей"[1015]. Єпископ Ніколай (Ми́кола Велими́рович, серб. Никола Велимировић) вписав у церковний календар "сімсот тисяч постраждалих за православну віру від рук римських хрестоносців та усташів під час Другої світової війни"[1016]. Існує рівно ж рапорт з 8 серпня 1942 р. одного з очільників сербського руху, де стверджено про приблизно 800 тис. жертв. Згодом ці цифри

[1009] A. Korman, *Piętę przykazanie boskie: nie zabijaj!: nieukarane ludobójstwo dokonane przez ukraińskich szowinistów w latach 1939 – 1945*, Londyn 1989, s. 5.

[1010] L. J. Szulc, R. Ciosmak, S. Tomanek, *Spadkobiercy PRL*, Warszawa 2010, s. 53, 54, 55, 56, 57.

[1011] M. Pawlowiczowa, *Etapy wyniszania Polaków i ich kultury na Kresach po roku 1939*, [w:] *Ludobójstwo i wygnania na Kresach*, cz. 1, Katowice – Oświęcem 1999, s. 54.

[1012] І. Кічий, *До історії українсько-польських конфдіктів в роки Другої світової війни (на матеріалах Волинської області)*, [w:] *Zbrodnie NKWD na obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej*: materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej , Koszalin 14 grodnia 1995 r., Koszalin 1994, s. 264.

[1013] *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj:izabrana dokumenta*, priredili Nikola Živkovići Petar Kačavenda, Beograd 1998, s. 262.

[1014] E. Glaise von Horstenau, *Između Hitlera i Pavelića* [Between Hitler and Pavelić], Novi Sad 2013.

[1015] Herman Nojbaher, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd 2005, s. 50.

[1016] Велимировић Николај, владика, *Најстрашнија инквизиција*, [в:] *Свечаник календар за просту 1954. годину*, с. 60 – 66.

зросли до 1 млн і навіть більше. У офіційній доповіді Народно-визвольної армії Югославії (НВАЮ), опублікованій 26 травня 1945 р., оприлюднена загальна кількість жертв війни – 1 685 тис. Пізніше, з тому ж 1945 р. була створена спеціальна Державна комісія для розслідування воєнних злочинів на території Югославії, що досліджувала це питання, і яка встановила загальну кількість жертв 1 706 тис. осіб[1017]. Однак через деякий час її діяльність була згорнута. Загалом, югославські історики оцінювали їх у 500 000 – 1 200 000 осіб. Більшість сучасних дослідників називають меншу кількість: хорватський учений Владімір Жерявіч ((Vladimir Zerjavić) писав, що за час війни загинуло 530 тис. сербів[1018]; німецький історик Людвиг Штайндорф (Ludwig Steindorff) – 500 тис. [1019] ; інший хорватський дослідник Юрай Бателя – 488 тис. [1020] ; сербський історик Боголюб Косовіч – 487 тис. [1021] . Цікаво звернутися до результатів декількох незалежних досліджень, з яких випливає – у першому (дослідження сербського автора Боголюба Косовіца) 334 тис; у другому (дослідження хорвата Владіміра Жерявіча (Vladamir Zerjavić) 295 тис.; у третьому 325 тис. (англійський дослідник Марк Альмонд (Mark Almond))[1022].

Показовим прикладом слугує оцінка кількости жертв лише в одному Ясеноваці. Після періоду замовчування у публічному просторі з'явилися фантастичні цифри, Саме у соціялістичній Югославії (першим її увів Мілован Джилас[1023] – один із прибічників Тіто) вперше з'явилася цифра у 700 тис.[1024]. Відмінності в оцінках досягли максимуму наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років, коли оповіді про звірства усташів стали потужним чинником впливу на

[1017] Usp. Žrtve rata 1941 – 1945. godine. Rezultati popisa, VII – XV, 5 –7; V. Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga. Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1992, s. 36; V. Žerjavić, *Population losses in Yugoslavia 1941 – 1945*, Zagreb 1997, s. 68; S. Bogosavljević, *Drugi svetski rat – žrtve. Jugoslavija*, „Dialog povjesničara – istoričara" 2001, nr 4, s. 499–500.

[1018] Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989, s. 61, 82.

[1019] L. Steindorf, *Kroatien. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart (Ost- und Südosteuropa / Geschichte der Länder und Völker)*, München 2001.

[1020] Juraj Batelja (priredio), *Crna knjiga o grozovitostima komunističke vladavine u Hrvatskoj*, Zagreb 2000, s. 61.

[1021] Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata w Jugoslavii*, London 1985, s. 102, 174.

[1022] Mark Almond, *Europe's Backyard War: The War in the Balkans*, London 1994, p. 137.

[1023] Джилас Мілован (1911 – 1995) – югославський політичний діяч, письменник. З 1948 р. – секретар Виконавчого бюро ЦК КПЮ. Віце президент Югославії з 1953 р. Уважали можливим спадкоємцем Тіто. 1954 р. змістили з усіх партійних та урядових посад, виключили з КПЮ.

[1024] S. Odak, A. Benčić, *Jasenovac – A past that does pot pass: The presence of Jasenovac in Croatian and Serbian collective memory of conflict*, "East European politics and scienties" 2016, vol. 30,no 4, p. 805–829.

сербську меншину у Хорватії. У 1980-х роках панівною оцінкою у Хорватії стала цифра 60 тис., тоді як у Сербії називали до 700 тис.[1025]. Власне вона стала поширеною у сербських підручниках[1026]. Хоча й це не межа – Мане М. Пешут, який написав працю "Крајина у війні 1941-1945"[1027], озвучив цифри у 800 тис. убитих; югославський історик Владимир Дедієр (Владимир Дедијер) оцінював кількість жерт у таборі від 700 тис. до 1 млн. 200 тис. У першому томі багатосторінкового Меморандуму, який з'явився 2001 р.[1028], стверджено, що сербські історики та публіцисти (до прикладу Мілан Булайіч (Milan Bulajić)[1029] чи Велімір Терзіч (Велимир Терзић / Velimir Terzić)[1030], Біляна Живковіч (Biljana Zivkovic, Биљана Живковић)[1031]) перебільшили число вбитих у таборі Ясеновац сербів до 700 тис. Частина навіть сербських учених визнають "максимальною планкою" жертв Ясеноваца у 70 – 80 тис. осіб (до прикладу Музей жертв геноциду у Белграді у своїй базі має імена 89 тис). Маємо мінімалізовані цифри у 40 тис.[1032] чи у 50 тис.[1033]

Не менше дискусій та запитань виникає щодо підрахунку жертв у Блейбургу та інших підступних операціях наприкінці Другої світової війни. У різних документах та опрацюваннях є інформація про смерть від 40 до навіть

[1025] A. Oberschall, *The Manipulation of Ethnicity: From Ethnic Cooperation to Violence and War in Yugoslavia*, "Ethnic and Racial Studies" 2000, vol 23, no 6, p. 982 –1001.

[1026] П. Бајагић, Н. Стошић, *Историја 8* – учбеник за 8 разред основне школе, Београд 2010, с. 159; Д. Боншић, К. Николић, *Историја: за осми разред основне школе*, Београд 2015, с. 152 – 153.

[1027] M. Pešut Mane, *Крајина у рату 1941—1945*, Beograd 1995.

[1028] *Memorial of the Republic of Croatia*, vol. 1, https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/118/18172.pdf

[1029] M. Bulajić, *Jasenovac: The Jewish-Serbian Holocaust (the role of the Vatican in Nazi-Ustasha Croatia (1941–1945)*, Belgrade 2002; M. Bulajić, Tudjman's 'Jasenovac myth': Ustasha crimes of genocide, Belgrade 1992.

[1030] V. Teržić, *Jugoslavija u aprilskom ratu*, Titograd 1963.

[1031] Биљана Живковић, *Јасеновац и сребреники мит*, Београд 2012.

[1032] Див.: Milan Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću*, Rad, Belgrade 1986; Radomir Bulatović, *Koncentracioni logor s posebnim osvtrom na Donju Gradinu*, Sarajevo 1990; Franjo Tudjman, *Wasterlands of the historical Reality*, Zagreb 1989; Liubo Boban, *Jasenovac and the manipulation of history*, "East European Politics and Societies" 1990, vol 4, issue 3, p. 580 – 592.

[1033] I. Supek, *Krunski svjedok protiv Hebranga*, Chicago, 1983. Мовою оригіналу: Jasenovački logor bio je najveće gubilište u NDH. Prema Statističkom zavodu bilo je ondje pobijeno 50 000 zatvorenika, najviše Hrvata ljevičara, pa Srba, Cigana i Židova. Uopće postupak s komunistima bio je najbrutalniji dok su ostali bili smatrani 'krivo rođeni', bez vlastitog grijeha. Див. також: F. Tuđman, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, Hrvatska revija, München - Barcelona 1981; Franjo Tuđman, *Nationalism in Contemporary Europe*, Columbia University Press 1981; uđman, Franjo, *Usudbene povjestice*, Zagreb, 1995.

100 тис. осіб [1034] (оцінки від 200 тис. до 600 тис. жертв, безумовно, перебільшені). Відповідно до документів у травні 1945 р. військових та цивільних полонених було щонайменше 105 тис. (із них 40 тис. німців, 60 тис. усташів), з яких було вбито 25 тис., а 4 тис. поранено. Приблизно такі ж цифри у 100 загиблих під час фінального югославського наступу можна знайти у Петра Брайовича та Мілана Басти[1035]. На підставі переписів населення 1931 р. та 1948 р., статистичній оцінці очікуваного приросту населення Владімір Жерявіч запропонував такий демографічний аналіз та висновки [1036]. До австрійського кордону прибуло приблизно 75 тис. військовослужбовців та 45 тис. цивільних осіб, лише частину яких роззброїли. Найчисельнішили виявилися жертви під час "маршів смерти", коли загинуло 26 500 вояків і 6 800 цивільних; за його оцінками у боях перед капітуляцією загинуло 11 600 осіб, ще 12 тис. інтернували до табору Віктрінґ. На переконання Мартіни Ґраєк-Раванчич (Martin Crahek Ravančić) саме ці оцінки є найточнішими та найавторитетнішими на сьогодні[1037].

Уникнути цієї мітологізації кількости жертв надскладно і у випадку українсько-польського, і сербсько-хорватського конфліктів ще й через незавереність фахових дискусій. І причин цьому є щонайменше декілька. З фахової точки зору розбіжности виникають передовсім через недостатність документів, які б дали змогу верифікувати результати і відтворити повну картину подій. До цього треба визнати певну суб'єктивність історичних досліджень (головно сербських і хорватських, українських і польських авторів) з огляду на заанґажованість у національний дискурс. Відповідно, погляди, які домінують у суспільстві, прямо чи опосередковано впливають на позицію вченого-історика.

Візуалізувати страждання жертв (передовсім через світлини) не менш важливо, аніж спроби маніпуляції їх кількістю. Навіть у випадках, які здавалося б не викликають сумніву треба констатувати фальшування. Так, у випадку знакового табору Ясеновац є суперечки щодо правдивості світлин, які пов'язані з його функціонуванням[1038]. Варто згадати монографію Наташі Матаушич[1039],

[1034] B. Jelavich, *Historia Bałkanów*, t. 2: Wiek XX, Kraków 2005, s. 286.

[1035] P. S. Brajović, *Konačno oslobodenje (Sjećania i obrade)*, Zagreb 1983, s. 565; M. Basta, *Rat posle rata: Pavelićevi generali se predaju*, Zagreb 1963, s. 5–6.

[1036] V. Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, Zagreb 1992, s. 82.

[1037] M. Granek Ravančić, *Controversies about the Croatian victims at Bleiburg and in "Death Marches"*, "Review of Croatian History" 2006, issue 1, p. 27–46.

[1038] T. Vuković, *Jasenovac and photo falsification. Manipulation on photographs from the Jasenovac Camp in forming public opinion*, https://www.slideshare.net/emilcic/jasenovac-and-photo-falsification ; *Koncentracioni logor Jasenovac – istorijske fotografije*, Beograd 1986.

[1039] Nataša Mataušić, *Koncentracioni logor Jasenovac: Fotografija*, Zagreb 2008.

де вона проаналізувала та порівняла 120 фотографій, які асоціювали з Ясеновацем і ніколи не ставили під сумнів. Авторка доводить, що чимало з них насправді не мають нічого спільного з табором. Прикладом може злугувати одна з найвідоміших фотографій із зображенням нібито страти селянина у православній церкві чи то в Гліні, чи то Босанській Дубинці. Зрештою, цілком ймовірно, що якщо буде доведено невідповідність населеного пункту з'явиться інша місцевість.

Не менш увиразнено присутні маніпуляції і в українсько-польському контексті. Найвідомішими є "віночки смерті", які на певний час стали символом волинських подій, допоки не з'ясували, що діти, зображені на ній – це жертви психічно хворої Мар'яни Долинської у 1923 р. Серед сотень світлин фотоальбом Александра Кормана[1040] містить чимало тих, які не мають жодного відношення не те що до українсько-польського протистояння, а й до часу Другої світової війни.

Саме історична пам'ять та політика пам'яти у Сербії та Хорватії, Польщі та Україні виявилися основною перепоною нормалізації міждержавних відносин. Інтерпретація подій Другої світової війни стала нездоланною перешкодою до ведення цивілізованого діалогу між державами та народами. Навіть виклики сучасности (російсько-українська війна) не змусили залишити суперечки про минуле. Одна з дослідниць цих проблем використала формулювання "отрута злої пам'яти", щоб окреслити згубний характер побудови національної свідомости на фундаменті ненависті до сусіда[1041]. Цю отруту розливали охочі до цього політики задля реалізації своїх амбіцій й інтересів. Розбуджуючи упирів минулого, вони будували сьогодення, а мітична людина вірила у необхідність помсти за давні історичні події[1042]. З іншого боку, як образно висловився один з учасників волинської дискусії, могилам слід віддати шану, проте не робити з них дороговказів[1043]. Аксіомою має стати теза, яку висловлює чимало авторів – майбутнє не може бути заручником минулого[1044].

[1040] Aleksander Korman, *Ludobójstwo UPA na ludności polskiej: dokumentacja fotograficzna / Genocide of UIA on the Polish people: photografic dokumentation*, Wrocław 2003.

[1041] M. Dąbrowska-Partyka, *Jad złej pamięci*, „Znak" 1995, nr 5, s. 39–42. Див. також: *Nacjonalizmy i ich zaplecze mityczne. „Jad złej pamięci"*, [w:] M. Rekść, *Mity narodowe i ich rola w kreowaniu polityki na przykładzie państw byłej Jugosławii*, Łódź 2013, s. 234–254.

[1042] A. Alvarez, *Government, Citizens and Genocide: a Comparative and Interdisciplinary Approach*, Bloomington 2001, p. 81.

[1043] Н. Романюк, *Могилам слід віддати шану, проте не слід робити з них дороговказів*, "Україна молода" 1994, 29 липня, № 59, с. 3.

[1044] K. Gójska, *Przyszłość nie może być zakładnikiem przeszłości*, „Nowe Państwo. Niezależna gazeta polska" 2022, nr 6, s. 3–4.

ВИСНОВКИ

Ризикнемо розпочати з декількох алюзій. Перша – свій аналіз глобальної геополітики, у якому чимале місце зайняв Євроазійський реґіон загалом і Центрально-Східна Європа зокрема, знаний американський політолог польського походження Збігнєв Бжезінський (Zbigniew Brzeziński) назвав "Велика шахівниця"[1045]. Інша – вслід за визначною історикинею та філософкою, балканісткою світової слави, професоркою університету Іллінойсу Марією Тодоровою – Балкани складають окремий культурний реґіон, що в історично-політичному сенсі означає головно національну роздрібленість і політичну мапу у вигляді шахівниці [1046]. Вочевидь подібність є опосередкованою, однак є підставою до роздумів.

Не випадковими виглядають подібні окреслення у сучасній публіцистиці травматичних подій 20 ст. у Центральній та Південно-Східній Європі. Так, у литовсько-польському контексті – це "вільнюський вузол"[1047], "польсько-литовський гордіїв вузол" [1048]; у балканському варіянті – "балканський вузол", "балканський котел", "Балкани – хвора людина Європи", "Балкани – м'яке підчерев'я" [1049]; а в українському кейсі – "волинський вузол"[1050].

Як пророче написав свого часу Славомір Лодзінський (Sławomir Łodziński) "горб" найновішої українсько-польської історії, важкої і наповненої трагедіями, виступає бар'єром у діалозі українців та поляків[1051] (від себе додамо – рівно ж поляків та литовців).

Повертаючись до засадничої теми, слід ствердити, що головною подією, яка залишила незагоєну рану в історичній пам'яті литовців стали конфлікт 1918–1920 рр. за Вільнюс та Віленщину, бунт Люціана Желіґовського, приєднання 1920 р. історичної столиці Вільнюса до Другої Речіпосполитої. Слід пам'ятати, на думку багатьох істориків – конфлікт довкола Вільнюса був лишень частиною глибинного та глобального

[1045] З. Бжезінський, Велика шахівниця, Львів 2000.

[1046] M. Todorova, *Bałkany wyobrazone*, tłum. P. Szymon i M. Budzińska, Wołowiec 2008, s. 79.

[1047] B. Komorowski, *Węzeł wileński*, „Polityka" 2010, 9 października, nr 41, s. 69–72.

[1048] A. Balcer, *Kresentymentalizm,* „Nowa Europa Wschodnia" 2017, nr 3–4, s. 23–29.

[1049] J. Mindak, *Polityczne emocje Bałkańczyków*, „Więź" 1999, nr 12, s. 82.

[1050] G. Motyka, *Rozwiązać węzeł wołyński: 80. Rocznica zbrodni ukraińskich nacjonalistów*, „Ale Historia: tygodnik historyczny" 2023, 8–9 lipca, nr 27, s. 2–4; М. Гон, *„Волинський вузол": українці і поляки між двома світовими війнами*, "День" 2004, 4 червня, № 95, с. 8; Червень 11 (100), 8; С. Грабовський, *Волинський вузол: український вимір*, "Українське слово" 2003, 10-16 липня, № 28, с. 4; Я. Дашкевич, *Волинський вузол*, "Універсум" 2003, № 5-6, с. 17-21.

[1051] Sławomir Łodziński, *Bitwy o pomniki i pamięć. Spory wokół miejsc upamiętnień mniejszości narodowych w Polsce po 1989 roku*, „Opcje: kwartalnik kulturalny" 1997, nr 1, s. 93.

польсько-литовського протистояння, витоки якого лежать щонайменше у 19 ст. Саме він вплинув не лишень на відносини міжвоєння, а й часів Другої світової війни. Події Другої світової війни, розвиваючись на цьому тлі, лише поглибили ментальні суперечності, які існували між народами. У першій половині 20 ст. відносини Литви і Польщі, у яких винятковими й ключовими були питання Вільнюса та ставлення до литовської державности просто перекреслили будь-яку можливість вибудувати спільний фронт проти Третього Райху та СРСР[1052].

У Польщі, з одного боку, функціонує міт про прекрасну романтичну Україну, втрачену Аркадію, "навіжених" козаків та водночас, пам'ять про криваві конфлікти на Правобережжі, Волині, Галичини. Цей нарратив вибудуваний ланцюжком від козацьких повстань 17 ст., історії гайдамацьких повстань 18 ст. і пов'язаної з ними Уманської різанини і до трагічного досвіду Волинських подій Другої світової війни. Даніель Бовуа не випадково задавався питанням чи, власне, віковічна сліпота, яка увиразнилася під час січневого повстання, не заповіла чітко те, що українська політика II Речіпосполитої буде фатальною і призведе до неминучої катастрофи – Волинської трагедії[1053].

Саме тому ні українсько-польський, ні литовсько-польський, ні сербсько-хорватський конфлікти у 20 ст. не можна витлумачити лише у наукових чи політичних категоріях. Для обох сторін він виявився ритуалом, вписаним у національні міти, звідки також його героїзація.

Виправданим буде твердження, що перетурбації у цьому реґіоні, не що інше, як задавнений прояв проблем, які не були вирішені Першою світовою війною і загнані вглиб авторами Версальської системи договорів. Стан ворожости, ізоляції та насправді відсутности обізнаности і розуміння сусідів лишень поглибився у часі Другої світової війни і призвів до поновної ескалації відносин між народами.

І щодо подій у Хорватії, і щодо подій в Україні функціонує узагальнення хорвати – це усташі, а українці – це бандерівці. Хоча чимало хорватів не підтримували НДХ і боролися проти неї. Що вже говорити тоді про українську ситуацію, коли навіть у націоналістичному таборі не було єдності й відбувалося навіть збройне поборювання одне одних. Як результат відсутности навіть спроб ширшого зіставлення фактів, як пише Ян Пєкло (Jan Piekło): "заіснували «правди»: сербська, хорватська,

[1052] Див. детальніше: A Bubnys, *Nie byliśmy sojusznikami – dlaczego? Stosunki polsko-litewskie podczas II wojny światowe*j, w R. Traba (red.), *Tematy polsko-litewskie*, Olsztyn 1999, s. 118–134.

[1053] Д. Бовуа, *Повстання в Україні. Не для українців*, "Український історичний журнал" 2023, № 3 (570), с. 66.

мусульманська, албанська і кожна з них виключала інші"[1054]. Журналісти і медійники, звертаючись до темтики Другої світової війни, лише закріплювали кліше з минулого.

Із функціонуванням державного апарату пов'язана одна з принципових відмінностей ситуації на Балканах і в Україні. Якщо НДХ мала визнання і підтримку з боку фашистської Італії та нацистської Німеччини, то спроба українських націоналістів проголосити Акт відновлення державності України чи литовського політикуму у червні 1941 р. майже блискавично наштовхнувся на протидію німецької окупаційної влади. На переконання Томаша Стриєка, усташі були єдиним національним рухом на цілому континенті, який водночас реалізовував проєкт побудови нової держави з дозволу Гітлера і чинив масові злочини методично і з власної волі[1055].

Цікавим та неоднозначним є питання участі та реакції церкви на етнічні протистояння, що розгорілися у Центрально-Східній Європі у роки Другої світової війни. Так, деякі автори твердять, що у геноциді сербів на території Незалежної Держави Хорватів активну участь приймали представники католицької церкви, а 200 тис. сербів було насильно окатоличено. Подібні звинувачення в участі та схваленні антипольських акцій лунають з боку деяких польських авторів на адресу греко-католицької церкви та її глави – митрополита Андрея Шептицького.

Варто кинути оком на проблему кількости жертв сербсько-хорватського, українсько-польського чи польсько-литовського конфліктів. Тут цікавими є щонайменше два моменти. По-перше, кількість жертв усташів серед сербів і польського мирного населення від рук бандерівців, відповідно, перебільшують. А якщо бути зовсім точним – достеменний масштаб подій донині ні в сербсько-хорватському, ні в українсько-польському випадку не встановлений. По-друге, не враховують, що чимало з них загинули від рук інших угруповань.

Спроби деяких авторів показати події українсько-польського конфлікту як виняткове явище невиправдані. Радше ескалація міжнаціональних відносин у Центрально-Східній Європі в роки Другої світової війни є типовою. Ті проблеми, які накопичилися у відносинах між сусідніми народами у попередні часи, вибухнули у роки Другої світової війни збройним протистоянням з більшими чи меншими людськими

[1054] J. Piekło, *Syndrom bałkański, nacjonalizmy i media*, „Eurodialog" 1997, nr 1; J. Piekło, *Syndrom bałkański*, „Arcana: kultura, historia, polityka" 1999, nr 3, s. 160 – 165.

[1055] Tomasz Stryjek, *Wobec II wojny światowej i Wojny Ojczyźnianej. Kwestia zbrodni masowych z lat 1941–1945 w polityce pamięci w Chorwacji od 1991 roku*, „Rocznik Polsko-Niemiecki" 2016, nr 24/2, s. 210.

жертвами. Аналіз досвіду функціонування історії Другої світової війни у пам'яті народів Центрально-Східної Європи засвідчує, що поляки, литовці, українці, білоруси, серби, хорвати і т. д. змушені віднайти *modus vivendi* не лише за відмінного бачення історичного минулого, але й маючи відмінну історичну пам'ять і політику пам'яті. Кожен народ має право на самостійну інтерпретацію історичних фактів й маємо бути готові до застосування принципу "згоди на незгоду". І політикум, і суспільства України та Польщі повинні зробити усе від них залежне, щоб історичні питання, щодо яких нині не можна знайти порозуміння, не блокували майбутнього розвитку відносин між державами та народами.

На основі розгляду українсько-польського, польсько-литовського та сербсько-хорватського конфліктів можна зробити висновок, що дискусійні питання є такими, які важко погодити; сторони уважають предметом конфлікту підставові речі, від яких залежить їх існування. Водночас цілком слушна теза про необхідність загамування історичних конфліктів (і литовсько-польського, і українсько-польського) перед обличчям російської загрози. Тим паче тоді, коли у росії є цінний ресурс, який вона регулярно використовує для підживлення конфлікту версій історії – архіви НКВС-КДБ (Комітет державної безпеки)-ФСБ. Практично всі дані щодо Волині опинилися у Москві і ніхто більше немає до них доступу і росія час до часу видає такі документи через своїх аґентів, однак перевірити їх достовірність немає можливости.

Попри те, що минуло 80 років від завершення Другої світової війни пам'ять про неї відіграє у європейських суспільствах значну роль і прищеплюється молодшим поколінням. Цією темою найбільше маніпулюють у медіа, все складніше про це розмовляти,. Прямолінійна заміна комуністичного замовчування на схему європейського каяття виявилася малоефективною і завдання налагодження цивілізованого діялогу донині потребує вирішення.

Друга світова війна як колосальний травматичний досвід неминуче обросла мітологемами і прописними істинами, які не піддають сумніву, і на цьому прикладі можна побачити, як мітоборці втрапляють у пастку мітотворчости, стверджуючи, зокрема, прозорість і простоту подій Другої світової війни. Вочевидь, подальші дослідження можуть обмежити поле конфліктів пам'яти, але таке пізнання самої пам'яти і обмін висновками різних сторін повинні принести розуміння, а отже злагодження суперечок. Іза Хруслінська з цього приводу зауважила: "А щодо історії, то я думаю, поляки та українці мають прийняти ось яку формулу: кожен народ має право на своє розуміння історії. І ми не мусимо мати спільного розуміння:

треба визнати, що українці мають право на свою історичну пам'ять, а поляки – на свою"[1056].

Обговорення минулих конфліктів у тих формах, у яких воно відбувається нині, здебільшого є, по суті, продовженням та утривавленням цих конфліктів.

За протилежного трактування розраховувати на ефективність вирішення суперечок через комісії істориків або форуми інтелектуалів марно (тим паче, що нині історичні підходи сторін закріплені правно). Тема етнічних конфліктів Другої світової війни у Центрально-Східній Європі лишень увиразнює наскільки історична наррація і історична свідомість є елементом функціонування нових і наступних поколінь. Хоча час до часу у дискусії лунає спокуслива теза про необхідність "залишити історію історикам". Необхідно усвідомити, що спільне минуле не було ані винятково академічним питанням, ані простим чи другорядним предметом політичного діалогу. Модерну політику неможливо формувати без розуміння власного минулого й історії сусідніх держав і народів, оскільки вони нагадуватимуть про себе. Не можна змінити минулого, але можна змінити ставлення до нього.

Конфлікти історичної пам'яти – це конфлікти ідентичности і вони майже не піддаються врегулюванню. Тож навряд чи реалістичним є говорити про спільне бачення подій Другої світової війни литовцями, поляками, українцями, сербами чи хорватами. Тому в ідеалі дражливі сторінки минулого не варто зачіпати, а тим паче – заробляти на них політичні бали, адже це загроза стабільности в реґіоні.

Аналіз пропрацювання (не)пам'ятання конфліктів часів Другої світової війни, процесу історичного примирення вкотре змушує ствердити дуже складну істину. Потрібно зрозуміти, що немає стовідсотково правих і немає стовідсотково неправих. У кожного є певний відсоток істини та певний відсоток помилки. І тут, мимоволі, спадає притча, яку Чеслав Мілош узяв за епіграф до своєї книжки: "Коли двоє сперечаються й один має справді 55 відсотків рації, то дуже добре і нема чого рипатися. А як хто має 60 відсотків? Це чудово, це велике щастя, і хай він Господові Богу дякує! А що казати про 75 відсотків рації? Мудрі люди кажуть, що то дуже підозріле. Ну, а що про 100 відсотків! Той, хто каже, що він має сто відсотків рації, – паскудний ґвалтівник, страшний злодюга, найбільший лайдак"[1057]. Треба

[1056] Володимир Єрмоленко, "Україна та Польща мають право на різне розуміння історії – польська громадська діячка Іза Хруслінська" URL: https://hromadske.ua/posts/iza-hruslinska-pro-ukrainsko-polski-vidnosini

[1057] Ч. Мілош, *Поневолений розум*, пер. Б. Струмінського, Нью-Йорк 1985, с. 5.

зрозуміти, що Вільнюс унаслідок перипетій є литовським містом і переглядати цього ніхто не має права. Рівно ж Львів нині є українським і цього ніхто немає права піддавати сумніву.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

Загальні питання етнічності та теорія етнічних конфліктів

Babiński G., *Metodologia a rzeczywistość społeczna. Dylematy badań etnicznych*, Kraków 2004.

Babiński Gr., Miodunka W. (red.), *Europa państw – Europa narodów : problemy etniczne Europy Środkowo-Wschodniej*; Uniwersytet Jagielloński Instytut Polonijny, Kraków 1995.

Barth F., *Grupy i granice etniczne: społeczna organizacja różnic kulturowych,* [w:] M. Kempny, E. Nowicka (red.), *Badanie kultury. Elementy teorii antropologicznej – kontynuacje*, Warszawa 2004, s. 348-377.

Bauman Z., *O tarapatach tożsamości w ciasnym świecie*, [w:] W. Kalaga (red.), *Dylematy wielokulturowości*, Kraków 2004, s. 13–39.

Bernacki W., *Nacjonalizm*, [w:] B. Szlachta (red.), Słownik społeczny, Kraków 2004, s. 721–738.

Bernardi U., *Rozważania o etniczności*, "Społeczeństwo" 1995 nr 4, s. 739–751.

Bhabha H. (red.), *Nation and Narration*, London 1990.

Błuszkowski J., *Stereotypy a tożsamość narodowa*, Warszawa 2005.

Bocheński J. M., *Pojęcie narodu*, [w:] W. J. Burszta, J. Nowak, K. Wawruch (red.), *Polska refleksja nad narodem. Wybór tekstów*, Poznań 2002, s. 137–149.

Böckenförde E. W., *Naród – tożsamość w swych różnych postaciach*, [w:] K. Michalski (red.), *Tożsamość w czasach zmiany*. Rozmowy w Castel Gandolfo, Kraków 1995, s. 118–136.

Bokszański Z., *Tożsamości zbiorowe*, Warszawa 2006.

Bończa-Tomaszewski N., *Demokratyczna geneza nacjonalizmu. Intelektualne korzenie ruchu narodowo-demokratycznego*, Warszawa 2001.

Breuilly E., *Wstęp*, [w:] E. Gellner, *Narody i nacjonalizm*, Warszawa 2009, s. 11–73.

Bromke A., *Nacjonalizm w nowoczesnym świecie*, [w:] S. Helnarski (red.), *Nacjonalizm. Konflikty narodowościowe w Europie Środkowej i Wschodniej*, Toruń 2001, s. 9–18.

Brown Michael E. [et al.] (edited by), *Nationalism and ethnic conflict* Cambridge 1997.

Brubaker R., *Nacjonalizm inaczej: struktura narodowa i kwestie narodowe w nowej Europie*, Warszawa-Kraków 1998.

Budyta-Budzyńska M., *Socjologia narodu i konfliktów etnicznych,* Warszawa 2010.

Buksiński T., *Nowe szaty modernych tożsamości*, [w:] B. Markiewicz, R. Wonicki (red.), *Kryzys tożsamości politycznej a proces integracji europejskiej*, Warszawa 2006, s. 29–44.

Burszta W. J., *Etnonacjonalizm. Nauka w poszukiwaniu sensu wydarzeń*, "Sprawy Narodowościowe. Seria nowa" 1994 z. 2, s. 31–42.

Burszta W. J., *Granice etniczne i kulturowe a idea euroregionalna*, "Sprawy Narodowościowe. Seria nowa" 2001 z. 19, s. 59–66.

Burszta W. J., *Ideologia różnicy i tożsamość zbiorowa*, „Sprawy Narodowościowe. Seria nowa" 1999 z. 14–15, s. 51–60.

Burszta W. J., Jaskułowski K., *Nacjonalizm jako myślenie metonimiczne*, "Sprawy narodowościowe. Seria nowa" 2005 z. 27, s. 7–22.

Burszta W.J., *O nacjonalizmach, regionalizmie i etnicznej świadomości*, "Sprawy Narodowościowe. Seria nowa" 1993 nr 2, s. 295–299.
Calhoun C., *Nacjonalizm*, Warszawa 2007.
Calhoun C., *Nationalism and civil society. Democracy, diversity and self determination*, "International Sociology" 1993 nr 4, p. 387–411.
Castells M., *Siła tożsamości*, Warszawa 2008.
Chałupczak Henryk, Browarek Tomasz, *Mniejszości narodowe w Polsce : 1918-1995*, Lublin : Wydaw. Uniwersytetu Marii Curii-Skałodowskiej 1998, 323 s.
Coakley J., *Comparing Ethnic Conflict: Common Patterns, Shared Challenges,* "Nationalism and Ethnic Politics" 2009, vol. 15, no 3, p. 261-279.
Diamond L., Plattner M.F., *Nationalism, Ethnic Conflict, and Democracy*, Baltimore 1994.
Donnan H., Wilson T.M., *Granice tożsamości, narodu, państwa*, Kraków 2007.
Dyczewski L., *Kultura europejska a kultura narodowa*, [w:] P. Koslowski (red.), *Europa jutra. Europejski rynek wewnętrzny jako zadanie kulturalne i gospodarcze*, Lublin 1994, s. 37–55.
Edensor T., *Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie codzienne*, Kraków 2004.
Falęcki T. (red.), *Skąd przychodzi Antychryst? : kontakty i konflikty etniczne w Europie Środkowej i Południowej : fakty, interpretacje, refleksje*, Kraków: Wydaw. Naukowe Akademii Pedagogicznej 2004, 371 [3] s.
Fenton S., *Beyond Ethnicity: The Global Comparative Analysis of Ethnic Conflict*, "International Journal of Comparative Sociology" 2004 no 45, p. 179-194.
Fox J., Sandler S. (red.), *Religion in World Conflict*, London New York 2006.
Fox Jonathan, *Trends in Low Intensity Ethnic Conflict in Democracies States in the Post-Cold War Era: A Large N Study*, "Review of International Affairs" 2003, no 3, p. 54-70.
Gellner E., *Narody i nacjonalizm*, Warszawa 1998.
Gellner E., *Nationalism*, London 1997.
Giddend A., *The Nation State and Violence*, Berkeley 1984.
Girasoli N., *National minorities. Who the are*?, Budapest 1995.
Glazer N., Moynihan D.P. (red.), *Ethnicity. Theory and Expirience*, Cambridge 1975.
Gorun D.A., *Stereotypy świadomości etnicznej. Powstanie i rozwój*, "Sprawy Narodowościowe. Seria nowa" 2003 z. 22, s. 173–180.
Griffiths Stephen Iwan, *Nationalism and ethnic conflict : threats to European security*, Oxford, England ; New York : Oxford University Press 1993, 136 p.
Habermas J., *Obywatelstwo a tożsamość narodowa. Rozważania nad przyszłością Europy*, Warszawa 1993.
Hale H.E., *Explaining Ethnicity*, "Comparative Political Studies" 2004 nr 4, p. 458–485.
Hall J.A., *Nationalisms: classified and explained*, "Daedalus" 1993 vol. 122 no 3, p. 1 – 28.
Hall J.A., *The State of the Nation*, Cambridge 1998.
Hall S., *The Question of Cultural Identity*, [w:] S. Hall, T. McGrew (red.), *Modernity and Its Futures*, Cambridge 1992, p. 273–316.
Hanak P., *National Compensation for Backwardness*, "Studies in East European Thought" 1994 nr 46, p. 33–45.

Handelsman M., *Rozwój narodowości nowoczesnej*, Warszawa 1973.
Hastings A., *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge 1997.
Hayes C.J.H., *Esseys on Nationalism*, New York 1966.
Hayes C.J.H., *The Historical Evolution of Modern Nationalism*, New York 1931.
Hechter M., *Containing Nationalism*, Oxford New York 2000.
Hechter M., *Nationalism and Rationality*, "Journal of World Systems Research" 2000 nr 2, p. 308–329.
Hechter M., *Nationalism as group solidarity*, "Ethnic and Racial Studies" 1987 nr 4, s. 415–426.
Helnarski S. (red.), *Nacjonalizm - konflikty narodowościowe w Europie Środkowej i Wschodniej*, Toruń 2001.
Hjerm M., *National Sentiments in Eastern and Western Europe*, "Nationalities Papers" 2003 nr 4, p. 413–429.
Hobsbawm E. J., Ranger T. (red.), *The Invention of Tradition*, Cambridge 1983.
Hobsbawm E.J., N*ation and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*, Cambridge 1992.
Horowitz D. L., E*thnic Groups in Conflict*, Berkeley 1985.
Horowitz D. L., T*he primordialists*, [w:] D. Conversi (red.), *Ethnonationalism in the Contemporary World. Walker Connor and the Study of Nationalism*, London, New York 2004.
Hosking G., Schopflin G. (red.), *Myths and Nationhood*, New York 1997.
Hroch M. (red.), *Pohledy na národ a nacionalismus. Čítanka textů*, Praha 2003.
Hroch M., *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analys is of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, Cambridge 1985.
Hughes J. *Genocide and Ethnic comflict*, [in:] Karl Cordell, Stefan Wilff (ed.), *Routledge Handbook of Ethnic Conflict,* Routledge, Abingdon 2010
Huizing J., *Patriotyzm i nacjonalizm w dziejach Europy*, "Znak" 1965 nr 6, s.
Hutchinson J., *Ethnicity and Modern Nations*, "Ethnic and Racial Studies" 2000 nr 4, p. 651 – 669.
Hutchinson J., *Myth against myth: the nation as ethnic overlay*, "Nations and Nationalism" 2004 nr 1/2, p. 109 – 123.
Hutchinson J., Smith A.D. (red.), *Ethnicity*, Oxford New York 1996.
Hutchinson J., Smith A.D. (red.), *Nationalism*, Oxford New York 1994.
Hutchinson J., Smith A.D. (red.), *Nationalism: Critisal Concepts*, London 2000.
Ignatieff M., *Blood and Belonging: Journeys into the New Nationalism*, New York 1993.
Jacobson-Widding A., *Introduction*, [w:] A. JacobsonWidding (red.), *Identity: Personal and Socio-Cultura*l, Uppsala 1983.
James P., *Nation Formation. Towards a Theory of Abstract Community*, London New Delhi 1995.
Jasiewicz K., *Czynniki asymilacji narodowej*, „Przegląd Socjologiczny" 1977 t. XXIX, s. .
Jasińska Kania A., *Etnocentryzm*, [w:] A. Kojder i in. (red.), *Encyklopedia Socjologii*, t. 1: AJ, Warszawa 1998, s. 195 – 198.

Jasińska Kania A., *Trzy podejścia do źródeł konfliktów etnicznych i narodowych*, [w:] A. Jasińska Kania (red.), *Trudne sąsiedztwa: z socjologii konfliktów narodowościowych*, Warszawa 2001, s. 15 – 26.
Jaskułowski K., *Co to jest nacjonalizm?*, „Sprawy Narodowościowe. Seria nowa" 2001 z. 18, s.81 – 91.
Jaskułowski K., *Nacjonalizm bez narodów. Nacjonalizm w koncepcjach anglosaskich nauk społecznych*, Wrocław 2009.
Jaskułowski K., *Nacjonalizm jako ideologia*, "Przegląd Politologiczny" 2003 nr 2, s. 37–50.
Jaskułowski K., *Nacjonalizm jako praktyka sygnifikacji. Naród, etniczność i rasa w ujęciu Stuarta Halla,* "Kultura i Społeczeństwo" 2004 nr 3, s. 167 – 181.
Jaskułowski K., *Naród jako artefakt. Teoria nacjonalizmu Erika J. Hobsbawma i jej krytyka*, „Sprawy Narodowościowe. Seria nowa" 2001 z. 18, s. 61–79.
Jedlicki J., *Nacjonalizm, patriotyzm i inicjacja narodowa*, „Znak" 1997 nr 3, s. 51 – 78.
Jenkins R., *Social Identity*, London — New York 1996.
Joireman S.F., *Nationalism and Political Identity*, LondonNew York 2003.
Jones F.L., *Ethnic diversity and national identity*, "Journal of Sociology" 1997 nr 3.
Juros H., *Pamięć i historia w Europie,* [w:] A. Dylus (red.), *Europa. Drogi integracji*, Warszawa 1999, s. 44 – 49.
Kabzińska-Stawarz I., Szynkiewicz S. (ed. of the vol.), *Ethnic conflicts: sources, types, resolving*: abstracts of the papers presented at the conference organised in Warsaw on 5-7 December 1994 by the Ethnology Department of the Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences; transl. by Izabela Szymańska; Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences,Warsaw 1996, 50 [1] s.
Kabzińska-Stawarz I., Szynkiewicz S. (red. t.), *Konflikty etniczne : źródła, typy, sposoby rozstrzygania :* materiały z konferencji zorganizowanej [...] w: Warszawie, 5-7 grudnia 1994 / red. t. ; Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk; Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1996.
Kamenka E. (red.), *Nationalism*, London 1976.
Kamusella T., *Nacjonalizm i jego badacze (z perspektywy anglosaskiej). Przegląd literatury*, „Sprawy Narodowościowe. Seria nowa" 2001 z. 18, s. 121–146.
Kamusella T., *Naród — de gustibus non est disputandum*, [w:] W. J. Burszta, K. Jaskułowski, J. Nowak (red.), *Naród — tożsamość — kultura. Między koniecznością a wyborem*, Warszawa 2005, s. 43–77.
Katzenstein P. (red.), *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*, New York 1996.
Kaufman S. J., *Modern Hatreds. The Symbolic Politics of Ethnic War,* Ithaca 2001.
Kaufmann E. (red.), *Rethinking Ethnicity*, London 2004.
Kedourie E., *Nationalism*, London 1960.
Kilias J., *Narodowość jako problem naukowy: naród w socjologii czeskiej okresu międzywojennego*, Warszawa 1998.
Kilias J., *Wspólnota abstrakcyjna. Zarys socjologii narodu*, Warszawa 2004.
Kim Y.Y., *From Ethnic to Interethnic. The Case for Identity Adaptation and Transformation,* "Journal of Language and Social Psychology" 2006 nr 3, p. 283–300.

Kiss E., A *Typology of Nineteenth Century Concepts of Nationhood*, „East European Quarterly" 1996 nr 1, p. 47 – 62.
Kłoskowska A., *Konwersja narodowa i narodowe kultury. Studium przypadku*, "Kultura i Społeczeństwo" 1992 nr 4, s. 3 – 32.
Kłoskowska A., *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa 1996.
Kłoskowska A., *Kultury narodowe wobec globalizacji a tożsamość jednostki*, „Kultura i Społeczeństwo" 1997 nr 4, s. 3 – 18.
Kłoskowska A., *Sąsiedztwo narodowe i uniwersalizacja kultury*, „Kultura i Społeczeństwo" 1991 nr 4, s. 19–33.
Kłoskowska A., *Skąd i po co naród?,* "Znak" 1997 nr 3.
Kłoskowska A., *Stereotypy a rzeczywistość narodowej identyfikacji i przyswojenia kultury*, „Kultura i Społeczeństwo" 1993 nr 4, s. 35-52.
Kłoskowska A., *Teoretyczne spory na temat narodu a ujęcie kulturologiczne i indywidualizujące*, "Przegląd Zachodni" 1994 nr 4.
Kłoskowska A., *Tożsamość i identyfikacja narodowa w perspektywie historycznej i psychologiczne*j, „Kultura i Społeczeństwo" 1992 nr 1, s. 131 – 142.
Kobzarska-Bar Barbara. *Podmiotowość polityczna mniejszości a konflikt etniczny: mniejszość niemiecka w Polsce i mniejszość polska na Litwie w świetle teorii mobilizacji zasobów* , „Wschodnioznawstwo" 2015, vol. 9, s. 221 – 238
Kohn H., *Nationalism. Its Meaning and History*, Princeton 1955.
Kohn H., *The Age of Nationalism*, New York 1962.
Kohn H., *The Idea of Nationalism. A Study of Its Origins and Background*, London 1945.
Konarski W., *Nacjonalizm i pojęcia powiązane. Interpretacje autorskie oraz wybrana egzemplifikacja*, [w:] W. Konarski, A. Koseski (red.), *Bałkany. Etnokulturowe podłoże konfliktów*, Pułtusk 2006, s. 11-67.
Krzysztofek K., *Co dalej z narodem?,* „Pogranicze. Studia Społeczne" 2003 t. XI, s. 5 – 39.
Krzysztofek K., Sadowski A. (pod red.), *Pogranicza etniczne w Europie : harmonia i konflikty,* Białystok 2001.
Krzyżaniak E., *Nacjonalizm i etniczność we współczesnym świecie*, „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa" 2000 z. 1617, s. 209 – 215.
Kuniński M., *Język a tożsamość narodowa. Aspekty filozoficzne i socjologiczne*, [w:] M. Bobrownicka (red.), *Język a tożsamość narodowa. Slavica,* Kraków 2000, s. 7 – 18.
Kurczewska J., E*tnocentryzm a ideologia narodowa*, „Kultura i Społeczeństwo" 1988 nr 4, s. 65–87.
Kuzio T., *„Nationalising states" or nation-building? A critical review of the theoretical literature and empirical evidence*, „Nation and Nationalism" 2001 nr 2, p. 135–154.
Kuzio T., *The myth of the civic state: a critical survey of Hans Kohn's framework for understanding nationalism*, „Ethnic and Racial Studies" 2002 nr 1, s. 20 – 39.
Kwaśniewski K., *Konflikt etniczny*, "Sprawy Narodowościowe. Seria nowa" 1994 nr 1, s. 39–54.
Kwaśniewski K., *Marginalność etniczna i narodowa*, "Sprawy narodowościowe. Seria nowa" 2000 z. 16–17, s.

Kwaśniewski K., *Mniejszości narodowe a świadomość narodowa*, „Studia Socjologiczne" 1976 nr 2.
Kwaśniewski K., *O nacjonaliźmie inaczej*, "Sprawy Narodowościowe. Seria nowa" 1996 z. 1, s. 59 – 82.
Kwaśniewski K., *Socjologia mniejszości a definicja mniejszości narodowych,* „Sprawy Narodowościowe. Seria nowa" 1992 z. 1, s. 9 – 61.
Kymilicka W., *Nation building and minority rights: comparing West and East,* "Journal of Ethnic and Migration Studies" 2000 nr 2, s. 183 – 212.
Kymlicka W., *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism and Citizenship,* Oxford 2001.
Lampe J., Mazower M., *Ideologies and National Identities,* Budapest 2004.
Langewiesche D., *Naród, nacjonalizm, państwo narodowe: stan i perspektywy badań,* „Sprawy Narodowościowe. Seria nowa" 2002 z. 20, s.11 – 56.
Lawrance P., *Nationalism: History and Theory,* Harlow 2005.
Leerssen J., *Nationalism and the cultivation of culture*, "Nations and Nationalism" 2006 nr 4, s. 559 – 579.
Lemberg E., *Der Nationalismus,* Hamburg 1964.
Lemberg E., *Nationalismus I. Psychologie und Geschichte, Reinbek bei Hamburg* 1964.
Levinger M., Lytle P. F., *Myth and mobilisation: the triadic structure of nationalist rhetoric*, "Nations and Nationalism" 2001 nr 2, s. 175 – 194.
Lewandowski E., *Pejzaż etniczny Europy*, Warszawa : „Muza", 2004.
Liebich A., *Searching for the perfect nation: the itineary of Hans Kohn (1891–1971),* "Nations and Nationalism" 2006 nr 4, s. 579 – 596.
Llobera J.R., *Recent Theories of Nationalism*, Barcelona 1999.
Łukaszuk L., *Mniejszości narodowe w świetle prawa międzynarodowego*, „Sprawy Międzynarodowe" 1990 nr 5, s. 89 – 100.
Ma Shu Yun, *Ethnonationalism, ethnic nationalism, and mini-nationalism: a comparison of Connor, Smith and Snyder*, "Ethnic and Racial Studies" 1990 nr 4, s. 527 – 541.
Mach Z., *Symbols, conflict and identity*: rozprawa habilitacyjna, Kraków 1989.
Maiz R., *Nieobecność polityki: naród i demokracja w debacie "liberalnego nacjonalizmu",* "Sprawy Narodowościowe. Seria nowa" 2002 z. 21, s. 9 – 28.
Máiz R., *Politics and the nation: nationalist mobilization of ethnic differences*, "Nations and Nationalism" 2003 vol. 9.
Majcherek J.A., *W poszukiwaniu nowej tożsamości*, Warszawa 2000.
Malešević S., *"Divine ethnies" and "Sacred nations": Anthony D. Smith and the neoDurkhemian theory of nationalism*, "Nationalism and Ethnic Politics" 2004 nr 10, s. 561 – 593.
Malinowski L. *Stare i nowe konflikty w Europie*, „Zeszyty Naukowe WSPS. Prace Badawcze Katedry Nauk Społecznych" 2000, nr 2, s. 103 – 120.
Marx A. W., *The Nation State and Its Exclusions*, "Political Science Quarterly" 2002 nr 1, s. 103–126.
Marx A.W., *Faith in Nation: Exclusionary Origins of Nationalism*, New York 2003.
Maryański A., *Narodowości świata*, Warszawa 1998.
Mayall J., *Nationalism and International Society*, CambridgeNew York 1990.

McCrone D., *The Sociology of Nationalism*, New York 1998.
McKay J., *An Explanatory Synthesis of Primordial and Mobilizationist Approaches to Ethnic Phenomena*, "Ethnic and Racial Studies" 1982 nr 4, s. 395 – 420.
Meinecke F., *Cosmopolitan and the National State*, Princeton 1970.
Mentzel P., *Introduction: Identity, Confesionalism, and Nationalism*, „Nationalities Papers" 2000 nr 1, s. 7–11.
Mikołajczyk B., *Mniejszości w prawie międzynarodowym*, Katowice 1996.
Mikula M., *Nationalism and the Rhetoric of Exclusion*, "Southeast European Politics" 2002 nr 1, s. 62–70.
Miller D., *Citizenship and National Identity*, Oxford 2005.
Miller D., *On Nationality*, Oxford 1995.
Miller L., *Religion's Role in Creating National Unity,* "International Journal on World Peace" 2009 nr 1, s. 91–114.
Miluska J., *O różnych formach tożsamości narodowej*, „Przegląd Zachodni" 2001 nr 1, s. 1 – 26.
Minogue K.R., *Nationalism*, London 1969.
Misztal B., *Tożsamość jako pojęcie i zjawisko społeczne w zderzeniuz procesami globalizacji*, [w:] E. Budakowska (red.), *Tożsamość bez granic. Współczesne wyzwania*, Warszawa 2005, s. 21 – 32.
Mitchell C., *The Religious Content of Ethnic Identities*, "Sociology" 2006 nr 6, s. 1135–1152.
Motyl A.J., *Encyclopaedia of Nationalism*, San Diego London 2000.
Motyl A.J., *The modernity of nationalism. Nations, states and nation-states in the contemporary world*, „Journal of International Affairs" 1992 nr 3, s. 307–323.
Mousseau D. Y., *Democratizing with Ethnic Divisions: A Source of Ethnic Conflict?,* "Journal of Peace Research" 2001 nr 5, s. 547–567.
Moynihan D. P., *Pandemonium. Ethnicity in International Politics*, Oxford 2003.
Mucha J., *Stosunki etniczne we współczesnej myśli socjologicznej*, Warszawa 2006.
Mueller J., *The Banality of 'Ethnic War'*, "International Security" 2000 nr 25, s. 42–70.
Nairn T., *Faces of Nationalism: Janus Revisited*, London 1997.
Nederveen J., *Deconstructing/reconstructing ethnicity*, „Nations and Nationalism" 1997 nr 3, s. 365–395.
Nielsen K., *Cultural nationalism, neither ethnic nor civic*, [w:] R. Beiner (red.), *Theoretizing Nationalism*, Albany 1999, s. 119 – 130.
Nielsen K., *Cultural Nationalism, neither Ethnic not Civic*, „The Philosophical Forum" 1996–1997 nr 12, s. 42 – 52.
Nijakowski L. M., *Domeny symboliczne: Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym,* Warszawa 2006.
Nowicka E., *Etniczność a sytuacja mniejszościowa*, „Przegląd Polonijny" 1989 z. 1.
Nye J.S. jr., *Konflikty międzynarodowe : Wprowadzenie do teorii i historii*, tł. Marek Madej, Warszawa 2009.
Ossowski S., *O ojczyźnie i narodzie*, Warszawa 1984.
Paleczny T., *Państwo a świadomość narodowa*, „Sprawy Międzynarodowe" 1983 nr 12, s. 87 – 100.

Parekh B., *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*, Cambridge Massachusetts 2000.
Pawlak S., *Ochrona mniejszości narodowych w Europie*, Warszawa 2001.
Periwal S. (red.), *Notions of Nationalism*, Budapest 1995.
Piotrowski A., *Proces kształtowania tożsamości narodowej w dyskursie potocznym i publicznym*, [w:] W. Wesołowski, J. Włodarek (red.), *Kręgi integracji i rodzaje tożsamości*.., Warszawa 2005, s. 327 – 340.
Plamenatz J., *Nationalism. The Nature and Evolution of an Idea*, London 1976.
Plamenatz J., *Two types of nationalism*, [w:] E. Kamenka (red.), *Nationalism: the Nature and Evolution of an Idea*, Canberra 1973, s. 22–36.
Polakowska-Kujawa J. (red.), *Nacjonalizm oraz konflikty etniczno-narodowe*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej 1999, 201 s.
Posern Zieliński A., *Etniczność. Kategorie. Procesy etniczne*, Poznań 2005.
Posern Zieliński A., *Tożsamość a terytorium. Perspektywa antropologiczna*, „Przegląd Zachodni" 2005 nr 3, s. 320.
Radzik R., *Co to jest naród?,* "Znak" 1997 nr 3, s. 79 – 91.
Renan E., *Co to jest naród?,* "Res Publica Nowa" 2005, zima, s. 135 – 144.
Rokkan S., Eisenstadt E., *Building States and Nations*, Berverly Hills 1973.
Roshwald A., *The Endurance of Nationalism. Ancient Roots and Modern Dilemmas*, Cambridge 2006.
Royce A.P., *Ethnic identity: Strategies of diversity*, Bloomington 1982.
Rupnik J., *The Reawakening of European Nationalisms*, "Social Research" 1996 nr 1, s. 41 – 75.
Rushton J.P., *Genetic Similarity Theory and the Roots of Ethnic Conflict*, "The Journal of Social, Political and Economic Studies" 1998, nr 4, s. 477 – 486.
Sambanis N., *Partition as a Solution to Ethnic War: an Empirical Critique of the Theoretical Literature*, "World Politics" 2000, nr 52, s. 437 – 483.
Schöpflin G., *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*, London 2000.
Ścigaj P., *Tożsamość narodowa. Przegląd problematyki*, „Politeja" 2004 nr 1, s. 152 – 167.
Seiler D.L., *Peripherial Nationalism Between Pluralism and Modern,* "International Political Science Review" 1989 nr 3, s. 191 – 207.
Sekulić D., *Nationalism versus democracy: legacies of Marxism*, "International Journal of Politics, Culture and Society" 1992 nr 1, s. 113 – 132.
Sériot P., *Ethnos i demos: dyskursywne konstruowanie zbiorowej tożsamości*, „Teksty Drugie" 1994 nr 1, s. 134 – 142.
Seton-Watson H., *Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*, London 1977.
Shils E., *Naród, narodowość i nacjonalizm a społeczeństwo obywatelskie*, „Sprawy Narodowościowe. Seria nowa" 1996 nr 1, s. 9 – 30.
Sierpowski S., *Kwestia narodowa w stosunkach międzynarodowych,* „Sprawy Narodowościowe. Seria nowa" 1993 nr 2, s. 9 – 28.
Skrbiš Z., *Long Distance Nationalism: Diasporas, Homelands and Identities,* Aldershot 1999.

Skubiszewski K., *Nacjonalizm w dzisiejszej Europie*, "Sprawy Międzynarodowe" 1993 nr 3, s. 11 – 24.
Smith A.D., *Ethnic election and national destiny: some religious origins of nationalist ideals*, "Nations and Nationalism" 1999 nr 3, s. 331 – 355.
Smith A.D., *Ethnic Identity and World Order*, "Millennium Journal of International Studies" 1983 nr 2, s. 149–161.
Smith A.D., *Ethnic persistence and national transformation*, "The British Journal of Sociology" 1984 nr 3, s. 452 – 461.
Smith A.D., *Etniczne źródła narodów*, Kraków 2009.
Smith A.D., *Kulturowe podstawy narodów*, Kraków 2009.
Stanek M., *Etniczność jako forma więzi społecznej*, "Sprawy narodowościowe. Seria nowa" 2004 z. 24–25, s. 51 – 68.
Stavenhagen R., *Ethnic Conflict and the Nation State*, London 1996.
Stavenhagen R., *Ethnic conflicts and their impact on international society*, "International Social Science Journal" 1998, no. 157 (September), s. 433 – 445.
Szacki J., *Nacjonalizm*, [w:] A. Jasińska-Kania (red.), *Trudne sąsiedztwa: z socjologii konfliktów narodowościowych*, Warszawa 2001, s. 27 – 36.
Szacki J., *O narodzie i nacjonalizmie*, "Znak" 1997 nr 3, s. 4 – 31.
Szacki J., *O tożsamości (zwłaszcza narodowej),* „Kultura i Społeczeństwo" 2004 nr 3, s. 9–40.
Szczepański Marek S., *Tam, gdzie rodzi się konflikt etniczny*, „Śląsk: miesięcznik społeczno-kulturalny" 2011, nr 9, s. 15.
Szpociński A., *Tożsamość narodowa w perspektywie kulturalistycznej*, [w:] T. Kostyrko, T. Zgółka (red.), *Kultura wobec kręgów tożsamości,* Poznań Wrocław 2000, s. 7 – 15.
Szűcs J., *Nation und Geschichte. Studien*, Köln Wien 1981.
Taylor Ch., *Źródła współczesnej tożsamości*, [w:] K. Michalski (red.), *Tożsamość w czasach zmiany. Rozmowy w Castel Gandolfo*, Kraków 1995, s. 9 – 21.
Tesař F., *Etnické konflikty*, Praha 2007.
Trzeciakowski W., *Niemcy i Polacy w Bydgoszczy : nie tylko konflikty = Deutschen und Polen in Bromberg : nicht nur Konflikte*, Bydgoszcz 2016.
Turowski J., *Patriotyzm a nacjonalizm*, "Roczniki Nauk Społecznych" 2004 z. 1, s. 19 – 31.
Vučković G., *Ethnic Cleavages and Conflict: The Sources of National Cohesion and Disintegration*, Vermont 1997.
Walicki A., C*zy możliwy jest nacjonalizm liberalny?*, „Znak" 1997 nr 3, s. 32 – 50.
Wiatr J. J., *Pojęcie narodu*, [w:] M. Malikowski, S. Marczuk (red.), *Socjologia ogólna*, t. II, Tyczyn 1997.
Williams Robin M., *The Sociology of Ethnic Conflicts: Comparative International Perspectives*, "Annual Review of Sociology" 1994, nr 20, s. 49 – 79.
Wilson R., *The politics of contemporary ethno-nationalist conflicts*, "Nations and Nationalism" 2001, nr 3, s. 365–384.
Wojciechowski S., *Konflikt etniczny jako forma konfliktu społecznego*, „Sprawy Narodowościowe" 2002, z. 20, s. 87 – 97.
Wolff S., *Ethnic Conflict. A Global Perspective*, New York 2006.

Woźniakowski H., *Ludzka pamięć a historia : źródło konfliktów?*, „Znak (Kraków)" 2012, nr 9, s. 4 – 7.
Wyszczelski L., *Konflikty narodowe i wewnętrzne II Rzeczypospolitej : mroczne obszary dziejów II RP : konflikty z sąsiadami, opór mniejszości narodowych, strajki chłopskie i robotnicze*, Warszawa 2015.
Zajączkowski Wojciech. *Konflikty narodowe w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej w dobie integracji europejskiej*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej" 2011, z. 2, s. 12-38.
Żelazny W., *Etniczność : ład, konflikt, sprawiedliwość,* Poznań 2004.
Żelazny W., *Etniczność w naukach społecznych. Zarys problematyki*, "Sprawy Narodowościowe. Seria nowa" 2002 z. 20, s. 57–86.
Zenderowski R., *Konflikt etniczny, konflikt religijny, konflikt etnoreligijny jako konflikty polityczne*, „Athenaeum (Toruń)" 2013, vol. 38, s. 46 – 69.
Znaniecki F., *Współczesne narody*, Warszawa 1990.
Żyro T., *Nowy nacjonalizm w Europie współczesnej,* [w:] P. Mazurkiewicz, S. Sowiński (red.), *Religia - tożsamość - Europa*, Wrocław Warszawa Kraków 2005, s. 84-104.
Вязова Р. В., *Концепції етнічного конфлікту: сутність та типологія*, "Гуманітарний вісник ЗДІА" 2009, вип. 38, с. 30 – 40.
Горовіц Д. А., *Міжетнічні конфлікти,* пер. з англ. О. А. Ківшик, Харків 2004.

Сербсько-хорватський контекст

Agičić D., *The phenomenon of the „Serbs-Catholics" in Dubrovnik in the second half of ninetheent century*, [w:] J. Lewandowski (red.), *Trudna tożsamość. Problemy narodowościowe i religijne w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku, Lublin 1996, s. 29 – 36.*
Aleksov B., *Adamant and Treacherous: Serbian Historians on Religious Conversions*, „Religion in Eastern Europe" 2006 nr 1, p. 24 – 51.
Aleksov B., *Perceptions of Islamization in the Serbian National Discourse*, "Southeast European and Black Sea Studies" 2005 nr 1, p. 113 – 127.
Aleksov B., *Religious Dissent between the Modern and the National: Nazarenes in Hungary and Serbia 1850-1914,* Wiesbaden 2006.
Anzulović B., *Heavenly Serbia: From Myth to Genocide*, New York – London 1999.
Arday L., *Hungarians in Serb-Yugoslav Vojvodina since 1944*, "Nationalities Papers" 1996 nr 3, p. 467 – 482.
Art As The Critical Reflection Of The Public Sphere: The Production of Social Space in Serbia in the Milošević's Era. Inauguraldissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Fakultät Medien der BauhausUniversität Weimar Vorgelegt von Zoran Erić aus Belgrad, Februar 2005
Ashbrook J., *Self-Perceptions, Denials, and Expressions: Istrianity in a Nationalizing Croatia, 1990–1997*, "Nationalities Papers" 2005, nr 4, p. 459 – 487.
Banac I., *Foreword* [w:] S.P. Ramet (red.), *Politics, Culture, and Religion in Yugoslavia*, Boulder 1992.

Banac I., *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Ithaca – London 1984.
Bataković D.T., *The Serbs in Kosovo-Metohija*, "Eurobalkans" 1999 nr 7, p. 23 – 38.
Batt J., *The Question of Serbia*, „Chaillot Paper" 2005 no 81, p.
Bax M., *The Madonna of Medjugorje: religious rivalry and the formation of a devotional movement in Yugoslavia*, "Anthropological Quarterly" 1990 no 2, p. 63 – 75.
Beljo A. (red.), *Greater Serbia: from ideology to aggression*, Zagreb 1993.
Bellamy A. J., *The Catholic Church and Croatia's Two Transitions*, „Religion, State & Society" 2002, no 1, p. 45–61.
Bieber F., *Approaches to political violence and terrorism in former Yugoslavia*, "Journal of Southern Europe and the Balkans" 2003 nr 1, p. 39–51.
Bieber F., *Institutionalizing Ethnicity in Former Yugoslavia: Domestic vs. Internationally Driven Processes of Institutional (Re7)Design,* "The Global Review of Ethnopolitics" 2003, no 2, p. 3–16.
Bieber F., *Nationalist Mobilization and Stories of Serb Suffering.The Kosovo myth from 600th anniversary to the present*, "Rethinking History" 2002 no 1, p. 95–110.
Bieber F., *The Conflict in Former Yugoslavia as a "Fault Line War"? Testing the Validity of Samuel Huntington's "Clash of Civilization*", "Balkanologie" 1999 no 3, p. 33-48.
Blažević Z., *Performing National Identity: The Case of Pavao Ritter Vitezovic´(1652–1713*), "National Identities" 2003 nr 3, s. 251–267.
Boban L., *Jasenovac and the Manipulation of History*, "East European Politics and Societies" 1990, vol 4, issue 3, p. 580–592.
Boban L., *Still More Balance on Jasenovac and the Manipulation of History*, "East European Politics and Societies" 1992, nr 2, s. 213–221.
Božić Roberson A., *Words Before The War: Milošević's Use Of Mass Media And Rhetoric To Provoke Ethnopolitical Conflict In Former Yugoslavia*, "East European Quarterly" 2005 nr 4, s. 395-408.
Briza J., Bisevac S., Zigmanov T., *Minorities in Serbia*, Belgrad Zagorac 2000.
Brkljačić M., *What Past is Present?,* "International Journal of Politics, Culture and Society" 2003, nr 1, s. 41–52.
Bugarski R., *Language in Yugoslavia: Situation, Policy, Planning* [w:] R. Bugarski, C. Hawkesworth (red.), Language Planning in Yugoslavia, Columbus 1992.
Bujwid Kurek E., *Mniejszości narodowe Polski i Chorwacji w transformacji ustrojowej*, "Politeja" 2004, nr 1, s. 168–180.
Burg S. L., *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia*, Boulder 1992.
Caspersen N., *Elite Interests and the Serbian-Montenegrin Conflict*, "Southeast European Politics" 2003 nr 23, s. 104–121.
Caspersen N., *The Thorny Issue of Ethnic Autonomy in Croatia: Serb Leaders and Proposals for Autonomy,* "Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe" 2003, nr 3.
Cech N., Harder J., *Imagining the Croatian Nation,* "East European Quarterly" 2004, nr 4, s. 409–417.
Cetnarowicz A., *Odrodzenie narodowe w Dalmacji. Od "slavenstva" do nowoczesnej chorwackiej i serbskiej idei narodowej*, Kraków 2001.

Cetnarowicz A., *Odrodzenie narodowe w Istrii w latach 1860–1907 – zarys problematyki* [w:] A. Patek, W. Rojek (red.), *Naród – Państwo – Europa Środkowa w XIX i XX wieku*, Kraków 2006, s. 35–43.
Ćirković S.M., *The Serbs,* Wiley Blackwell 2004.
Ćiurčić S., *Destruction of Serbian Cultural Patrimony in Kosovo: A World Wide Precedent?,* "Journal of the North American Society for Serbian Studies" 2000 nr 2, s. 125–131.
Clark J., *National Minorities and the Milošević Regime*, "Nationalities Papers" 2007 nr 2, s. 317–339.
Clément S., *Conflict Prevention in the Balkans: Case Study of Kosovo and the FYR of Macedonia*, "Chaillot Papers" 1997 nr 30.
Cohen L., Broken Bonds: *The Disintegration of Yugoslavia*, Boulder 1995.
Čolović I., *Bałkany – terror kultury*, Wołowiec 2007.
Čolović I., *Politics of identity in Serbia: essays in political anthropology*, New York 2002.
Čolović I., *Polityka symboli. Eseje o antropologii politycznej*, Kraków 2001.
Conversi D., *The Dissolution of Yugoslavia. Secession by the Centre?,* w: J. Coakley (red.), The Territorial Management of Ethnic Conflict, LondonPortland, s. 264-292.
Conversi D., *Violence as an ethnic border. The cosequences of a lack of distinctive elements in Croatian, Kurdish and Basque nationalism* [w:] J. G. Beramendi i in. (red.), Nationalism in Europe. Past and Present, Santiago de Compostela 1994.
Cox J.K., *The History of Serbia*, Westport 2002.
Cronin A.K., *Clashing Perspectives on the Balkans in the Post-Milosevic Era: New Wine in Old Bottles?,* "Geopolitics" 2001 nr 1, s. 165–172.
Cross S., Komnenich P., *Ethnonational Identity, Security and the Implosion of Yugoslavia: The Case of Montenegro and the Relationship with Serbia*, "Nationalities Papers" 2005 nr 1, s. 127.
Cuvalo A., *The Croatian National Movement 1966-1972*, New York 1990.
Cvetkovska Ocokoljić V., Cvetkovski T., *The Influence of Religion on the Creation of National Identity in Serbia*, "Journal of Identity and Migration Studies" 2010 nr 2, s. 81–103.
Czapik T., *Tożsamość narodowa, tożsamość ponadnarodowa – z perspektywy chorwackiej*, „Roczniki Humanistyczne KUL" 1997, nr 7, s. 91–99.
Czerwiński M., *Discursive Construction Of European Identity In Croatian Media,* "Kakanien Revisited" http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/MCzerwinski1.pdf.
Czerwiński M., *Elementy dyskursywnej konstrukcji chorwackiej tożsamości*, „Prace Komisji Środkowoeuropejskiej" 2005, t. XIII, s. 7–27.
Dakić M., *The Serbian Krayina: Historical Roots and its Birth*, Knin 1994.
Daskalovski Z., *Towards an Integral Theory of Nationalism? Case-Study Kosovo*, "International Journal on Minority and Group Rights" 1999 nr 6, s. 483–507.
Denich B., *Dismembering Yugoslavia: Nationalist ideologies and the symbolic revival of genocide*, "American Ethnologist" 1994 nr 21, s. 367–390.
Denich B., *Dismembering Yugoslavia: Nationalist Ideologies and the Symbolic Revival of Genocide*, "American Ethnologist" 1994, nr 2, s. 367–390.

Denich B., *Unmaking Multi-Ethnicity in Yugoslavia: Metamorphosis Observed*, "Anthropology of East Europe Review" 1993 nr 1, s. 43–54.
Denich B., *Unmaking Multi-Ethnicity in Yugoslavia: Metamorphosis Observed*, "Anthropology of East Europe Review" 1993, nr 1, s. 43–54.
Denitch B., *Ethnic Nationalism: The Tragic Death of Yugoslavia*, Minneapolis – London 1994.
Devic A., *Ethnonationalism, Politics, and the Intellectuals: The Case of Yugoslavia*, "International Journal of Politics, Culture and Society" 1998 nr 3, s. 375–409.
Djilas A., *The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution*, Cambridge 1991.
Djokić D., *The Second World War II: discourses of reconciliation in Serbia and Croatia in the late 1980s and early 1990s*, "Journal of Southern Europe and the Balkans" 2002 nr 2, s. 127–140.
Dobrijević I., *The Role fo the Serbian Orthodox Church in National Self. Determination and Regional Integration*, "Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies" 2001 nr 1, s. 103–110.
Dragnich A., *Serbs and Croats: The Struggle in Yugoslavia*, San Diego 1992.
Dragnich A., *The Rise and Fall of Yugoslavia: The Omen of the Upsurge Serbian Nationalism*, "East European Quarterly" 1989 nr 23, s. 184–198.
Dragnich A.N., Todorovich S., *The Saga of Kosovo: Focus on Serbian-Albanian Relations*, Boulder 1984.
Dragnich N. A., *Serbs and Croats*, New York 1992.
Dragojević M., *Competing Institutions In National Identity Construction: The Croatian Case*, "Nationalism and Ethnic Politics" 2005, nr 11, s. 61–87.
Dragović J., *Serbian nationalism in the 19th century*, "Dialogue" 1995 nr 4, s. 41–59.
Drakulić S., *Oni nie skrzywdziliby nawet muchy. Zbrodniarze wojenni przed trybunałem w Hadze,* Warszawa 2006.
Drapac V., *Constructing Yugoslavia: a transnational history*, New York 2010.
Duijzings G., *Religion and the Politics of Identity in Kosovo,* London 2000.
Durović B., *Orthodox Christianity and the Development of the Serbs in the Eighteenth Century*, "Facta Universitatis" 1999 nr 2, s. 239–246.
Dymarski M., *Konflikty na Bałkanach w okresie kształtowania się państw narodowych w XIX i na początku XX wieku*, Wrocław 2010.
Eberhardt P., *Przemiany demograficzno-etniczne na obszarze Jugosławii w XX wieku*, Lublin 2005.
Emmert T.A., *Serbian Golgotha: Kosovo, 1389*, New York 1990.
Flere S., Klanjšek R., *Serbian Orthodox Religiousness: An Empirical and Comparative Portrait*, "Sociologički Pregled" 2008 nr 1, s. 27–44.
Freedman L., *Victims and Victors: Reflections on the Kosovo War*, "Review of International Studies" 2000 nr 3, s. 335–358.
Gagnon V. P., *The Myth of Ethnic War. Serbia and Croatia in the 1990s*., Ithaca 2004.
Gagnon V.P., *Ethnic Nationalism and International Conflict: The Case of Serbia*, "International Security" 1994/95 nr 3, s. 130–166.

Gavrilović D., *Elements Of Ethnic Identification Of The Serbs*, "Facta Universitatis" 2003 nr 2, s. 717–730.
Gilliland M. K., *Nationalism and ethnogenesis in the Former Yugoslavia* [w:] L. Romanucci Ross, G.A. DeVos (red.), Ethnic Identity, Walnut Creek 1996, s. 197–221.
Giza A., *Narodziny i rozpad Jugosławii*, Szczecin 1994.
Glenny M.,*The Fall of Yugoslavia*, New York 1996.
Gödl D., *Challenging the Past. Serbian and Croatian Aggressor–Victim Narratives*, "International Journal of Sociology" 2007, nr 1, s. 43–57.
Gojković D., *Serbskie tabu*, przełożyła Magdalena Petrzyńska, "Gazeta Wyborcza" 2000, 30 marca, nr 76, s. 13 –14.
Gordy E. D., *Serbia's Bulldozer Revolution: Conditions and Prospects*, "Southeast European Politics" 2000 nr 1, s. 78–89.
Gordy E. D., *The Culture of Power in Serbia. Nationalism and the Destruction of Alternatives*, Pennsylvania 1999.
Gotovac V., *Ojczyzna nie jest anegdotą*, „Gazeta Środkowoeuropejska" (dodatek do "Gazety Wyborczej") 2000, 14. 12.
Graczyk D.A., Giannakos S.A., T*he Face of Kosovar Albanian Nationalism: A Violent and Volatile Transformation of the Balkan Political Landscape*, "Mediterranean Quarterly" 2006 nr 4, s. 142–159.
Greenberg R., *Dialects and Ethnicity in the Former Yugoslavia: The Case of Southern Baranja (Croatia)*, "Slavic and East European Journal" 1998 nr 4.
Greenberg R., *In the Aftermath of Yugoslavia's Collapse: The Politics of Language Death and Language Birth*, "International Politics" 1999, nr 36.
Greenberg R., *Language and Identity in the Balkans: Serbo-Croat and its Disintegration,* Oxford 2004.
Greenberg R., *Language, Nationalism, and the Yugoslav Successor States*, [w:] C. C. O"Reilly (red.), *Language, Ethnicity, and the State*, Volume 2: Minority Languages in Eastern Europe post 1989, Hampshire – New York 2001.
Greenberg R., *The Politics of Dialects Among Serbs, Croats, and Muslims in the Former Yugoslavia*, "East European Politics and Societies" 1996 nr 3.
Greenberg R., *The Politics of Dialects Among Serbs, Croats, and Muslims in the Former Yugoslavia,* "East European Politics and Societies" 1996, nr 3.
Gross M., *The Union of Dalmatia with Northern Croatia: a Crucial Question of the Croatian National Integration in the Nineteenth Century* [w:] M. Teich, R. Porter (red.), *The National Question in Europe in Historical Context*, Cambridge 1996.
Gucka A., *Motywy narodowe w tekstach współczesnych pieśni i piosenek chorwackich – patriotyzm czy nacjonalizm?*, „Sprawy Narodowościowe. Seria nowa" 2005, z. 26, s. 193–200.
Guzina D., *Nation Building vs. Minority. Destroying: Majority-Minority Relations in the Post-Socialist Serbia*, "Southeast European Politics" 2000 nr 1, s. 25–40.
Guzina D., *Socialist Serbia's Narratives: From Yugoslavia to a Greater Serbia*, "International Journal of Politics, Culture and Society" 2003 nr 1, s. 91–111.
Hammel E. A., *Demography and the Origins o i the Yugoslav Civil War*,"Anthropology Today" 1993 nr 9, s. 49.

Hasani E., *Dissolution of Yugoslavia and the Case of Kosova. Political and Legal Aspects,* Tirana 2000.
Hayden R. M., *Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics,* "Slavic Review" 1992, nr 4.
Hoare M.A., *Slobodan Milošević's Place in Serbian History*,"European History Quarterly" 2006 nr 3, s. 445–462.
Hoepken W., *War, Memory, and Education in a Fragmented Society: the Case of Yugoslavia*, "East European Politics and Societies" 1998 nr 13, s. 190–227.
Hudson R.C., *Federal "Balkania", "Kosova Republika" or Balkan meltdown?,* [w:] D. Turton, J. González Ferreras, C*ultural Identities and Ethnic Minorities in Europe*, Bilbao 1999, s. 71–79.
Huszka B., T*he Presevo Valley of Southern Serbia alongside Kosovo: The Case for Decentralisation and Minority Protectio*n, CEPS Policy Briefs (CEPS Policy Briefs), 2007 nr 112, s. 111.
Ickiewicz-Sawicka M., *Konflikt pamięci, czyli Trudna edukacja o ludobójstwach i wychowania do pokoju na Bałkanach, że szczególnym uwzględnieniem Chorwacji: perspektywa kryminologiczna*, [w:] Krwawy cień genocydu, cz 2: Ludobójstwa – pamięć, dyskurs, edukacja, s. 157–194.
Ilić A., *Church and State Relations in Present Day Serbia*, "Religion in Eastern Europe" 2005 nr 2, s. 40–57.
Ilić A., *On the Road towards Religious Pluralism? Church and State in Serbia,* "Religion, State & Society" 2005 nr 4, s. 273–313.
Ilić J., Spasovski M., *Geopolityczna specyfika Bałkanów i etniczne terytorium Serbów*, "Sprawy Narodowościowe. Seria nowa" 1994 z. 2, s. 135–158.
Iveković I., *Nationalism and the Political Use and Abuse of Religion: the Politicization of Orthodoxy, Catholicism and Islam in Yugoslav Successor States*, „Social Compass" 2002 nr 4, s. 523–536.
Iveković I., *The Political Use and Abuse of Religion in Transcaucasia and Yugoslavia*, "Commparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East" 1997 nr 1, s. 26–31.
Janjic D., *National Identities, Movements and Nationalism of Serbs and Albanians,* "Balkan Forum. An international Journal of Politics, Economics and Culture" 1995 nr 1, s. 1986.
Jansen S., *Victims, underdogs, and rebels: Discursive practices of resistance in Serbian protest*, "Critique of Anthropology" 2000 nr 20, s. 393–420.
Jović D., *Yugoslavia: a state that withered away*, West Lafayette 2009.
Judah T., *Kosovo: War and Revenge*, New Haven 2000.
Judah T., *Serbowie: powabny i odrażający zapach historii*, „Eurolimes" 2004 nr 1.
Judah T., *The Serbs. History, Myth and Destruction of Yugoslavia*, New Haven London 1997.
Karbowiak A., *„Z wiarą w Boga – Wolność lub śmierć!": General Dragoljub „Draža" Mihajlović i serbscy Czetnicy w okresie II wojny światowej*, „Glaukopis" 2008, nr 13 – 14, s. 129 – 174.
Kirin R. J., *The Politics of Memorizing and Forgetting: Reminiscences of the Second World War in Croatia*, Praha 2000.

Kiss C. G., *O pamięci kresów węgiersko-chorwackich* [w:] J. Purchla (red.), *Dziedzictwo kresów - nasze wspólne dziedzictwo?*, Kraków 2006, s. 83–94.
König M., *The Situation of Minorities in the Federal Republic of Yugoslavia. Towards an Implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities*, ECMI Working Paper 2001 nr 11.
Korhecz T., *Vojvodina–The Next Stage of the Dismantling Process?,* "Cambridge Review of International Affairs" 1999 nr 2.
Korzeniewska-Wiszniewska M., *Obraz Serbów i Chorwatów w ich współczesnej historiografii*, [w:] I. Stawony-Kawka (red.), *Obraz konfliktów między narodami słowiańskimi w XIX i XX wieku w historiografii*, Kraków 2007, s. 197–209.
Korzeniewska-Wiszniewska M., *Serbia pod rządami Slobodana Milosevicia*, Kraków 2008.
Krestić V., *Through genocide to a Greater Croatia*, Belgrade 1998.
Kunovich R. M., Hodson R., C*onflict, Religious Identity, and Ethnic Intolerance in Croatia*, "Social Forces" 1999, nr 2, s. 643–668.
Kunovich R. M., Hodson R., E*thnic Diversity, Segregation, and Inequality: A Structural Model of Ethnic Prejudice in Bosnia and Croatia,* "The Sociological Quarterly" 2002, nr 2, s. 185–212.
Kužnar Andriana Benčič, Pablakobić Vjeran, *Exhibiting Jasenovac: Conroversies, manipulations and politics of memory*, "Heritage Memory and Conflict Journal (HMC)" 2023, no 3, p. 65–69.
Langston K., *Linguistic Cleansing: Language Purism in Croatia after the Yugoslav Break up*, "International Politics" 1999, nr 36.
Latham J., *Roma of the Former Yugoslavia*, "Nationalities Papers" 1999 nr 2, s. 205–226.
Lazić M., *Serbia: A Part Of Both The East And The West?*, "Sociologija" 2003 nr 3, s. 193–216.
Lindstrom N., *Between Europe and the Balkans: Mapping Slovenia and Croatia's "Return to Europe" in the 1990s*, "Dialectical Anthropology" 2003, nr 27, s. 313–329.
Luković M.D., *Kryzys kosowski oczyma Serbów. Bezpośrednie przyczyny, korzenie historyczne, przebieg i konsekwencje*, Belgrad 2000.
Lyon J., *Serbia's Sandžak Under Milošević: Identity, Nationalism and Survival*, „Hum Rights Rev" 2008 nr 9, s. 71–92.
Majstorović S., *Autonomy of the Sacred: the Endgame in Kosovo*, "Nationalism and Ethnic Politics" 1999 nr 34, s. 167–190.
Massey G., Hodson R., Sekulić D., *Nationalism, liberalism and liberal nationalism in post-war Croatia*, "Nations and Nationalism" 2003, nr 1, s. 55–82.
Mavra M., McNeil L., *Identity Formation and Music A Case Study of Croatian Experience*, "Human Architecture: Journal Of The Sociology Of SelfKnowledge" 2007, nr 2, s. 120.
Mesić S., *The Demise of Yugoslavia: A Political Memoir*, Budapest 2004.
Meurs W., *Kosovo's Fifth Anniversary – On the Road to Nowhere?*, "The Global Review of Ethnopolitics" 2004 nr 34, s. 60–74.
Miller N., *Postwar Serbian Nationalism and the Limits of Invention*, "Contemporary European History" 2004 nr 2, s. 151–169.

Miller N., *The nonconformists : culture, politics, and nationalism in a Serbian intellectual circle, 1944-1991*, Budapest New York 2007.
Mojzes P., *Yugoslavian Inferno: Ethnoreligious Warfare in the Balkans*, New York 1994.
Morton J. S. I in. (red.), *Reflections on the Balkan Wars. Ten Years After the Break up of Yugoslavia*, Basingstoke 2004.
Mróz G., *Wojwodina – mozaika etniczna*, „Czasopismo Geograficzne" 1994 z. 2.
Mylonas Ch., *Serbian Orthodox Fundamentals: The Quest for an Eternal Identity*, Budapest 2003.
Nawrocki W., *Mity i stereotypy jako kulturowa legitymizacja uprzedzeń i agresji (przypadek serbski),* [w:] M. Kofta, A. Jasińska-Kania (red.), *Stereotypy i uprzedzenia. Uwarunkowania psychologiczne i kulturowe*, Warszawa 2001.
Nikolaj, bp. of Ohrid, *Religion and nationality in Serbia*, London 1915.
Nowak Ł. *Ustaše i Państwo Chorwackie 1941–1945*, Kraków 2021.
Nowak S., *Kosowo – mit i historia w konflikcie serbsko-albanskim (szkic*), w: Przemiany w swiadomosci i kulturze duchowej narodów Jugosławii po 1991 roku, Kraków 1999, s. 87–102.
Nyström K., *Yugoslavia–The Legacy Many Wish to Forget* [w:] S. Tägil (red.), *Europe: The Return of History*, Lund 2001, s. 433–476.
Ognayanova-Krivoshieva I., *Ustasha Nationalism in Croatia During the Second World War (1941–1945),* „Sprawy Narodowościowe. Seria nowa" 2006, z. 28, s. 33–52.
Ostrowski T., *Konflikt serbsko-chorwacki a formy manifestowania tożsamości narodowej*, "Sprawy Narodowościowe. Seria nowa" 2000 z. 16–17, s. 73–94.
Pavićević O., Simeunović Patić B., *Social Context And The Rise Of Antiheroes*, "FACTA UNIVERSITATIS. Series: Philosophy, Sociology and Psychology" 2007 nr 1, s. 53–66.
Pavković A., *Anticipating the Disintegration: Nationalisms in Former Yugoslavia, 1980–1990,* "Nationalities Papers" 1997 nr 3, s. 427–440.
Pavković A., *The Fragmentation of Yugoslavia: Nationalism in a Multinational State*, New York 1997.
Pavličević D., *Historia Chorwacji*, Poznań 2004.
Pavlovic S., *Reckoning: The 1991 Siege of Dubrovnik and the Consequences of the "War for Peace"*, "Spaces of Identity" 2005, nr 1, s. 55–88.
Pavlowitch S.K., *Serbia: the history behind the name*, C. Hurst & Co. Publishers 2002.
Payton J.R., *Ottoman Millet, Religious Nationalism, And Civil Society: Focus On Kosovo*, "Religion In Eastern Europe" 2006 nr 1.
Pegg S., *The 'Taiwan of the Balkans'? The De Facto State Option for Kosova*, "Southeast European Politics" 2002 nr 2, s. 90–100.
Perić, T., Demirovski M., *Unwanted: the Exodus of Kosovo Roma (1998–2000*), "Cambridge Review of International Affairs" 2000 nr 2, s. 83–96.
Perica V., *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*, Oxford – New York 2002.
Pešić V., *Ethnic Mobilization in Serbia*, Bozen – Bolzano 2007.
Pešić V., *Serbian Nationalism and the Origins of the Yugoslav Crisis, United States Institute Of Peace*, "Peaceworks" 1996 nr 8.

Pešić V., *The War for Ethnic States*, w: N. Popov, D. Gojkovi (red.), The Road to War in Serbia: Trauma and Catharsis, Budapest 2000, s. 9–49.
Petranović B., *The Yugoslav experience of Serbian national integration*, New York 2002.
Petrović R., *The national composition of Yugoslavia's population*, "Yugoslav Survey" 1992 nr 1, s. 4–11.
Podhorodecki L., Jugosławia. *Dzieje narodów, państw i rozpad federacji*, Warszawa 2000.
Popov N., *Fiksacje i fikcje*, "Gazeta Środkowoeuropejska" (dodatek do "Gazety Wyborczej") 2000, 24. 08.
Popov N., *Serbski dramat. Od faszystowskiego populizmu do Miloševicia*, Warszawa 1994.
Posa C., *Engineering Hatred: The Roots of Contemporary Serbian Nationalism*, "Balkanistica" 1998 nr 11, s. 69–77.
Powers G.F., *Religion, Conflict and Prospects for Peace in Bosnia, Croatia and Yugoslavia*, "Journal of International Affairs" 1996 nr 1.
Pula B., *The Emergence of the Kosovo "Parallel State," 1988-1992*, "Nationalities Papers" 2004 nr 4, s. 797–826.
Ramet P., *Religion and nationalism in Yugoslavia* [w:] P. Ramet (red.), Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics, Durham 1989, s. 299–327.
Ramet S.B., *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the War of Kosovo*, Oxford 1999.
Ramet S.P. (red.), *Politics, Culture, and Religion in Yugoslavia*, Boulder 1992.
Ramet S.P., *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the War of Kosovo,* Oxford 1999.
Ramet S.P., *Nationalism and Federalism in Yugoslavia*, Bloomington 1992.
Ramet S.P., Pavlaković V. (red.), *Serbia since 1989: politics and society under Milošević and after,* Seattle 2005.
Ramet S.P., *Religion and nationalism in Yugoslavia*, w: P. Ramet (red.), Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics, Durham 1989, s. 299–327.
Rapacka J., *Godzina Herdera. O Serbach, Chorwatach i idei jugosłowiańskiej*, Warszawa 1995.
Rapacka J., *Kulturowo-historyczne zaplecze konfliktu serbsko-chorwackiego*, "Obóz" 1992, nr 22 wiosna, s. 31–54.
Rapacka J., Z *dziejów mitu kosowskiego. Od Miloša Obilicia do Gavrila Principa*, „Pamiętnik Słowiański" 1992 t. 42, s. 314.
Rawski T., *Knin jako chorwackie miejsce pamięci narodowej* [w:] H. Stys, Sz. Sochacki (red.), Bałkany w XX i XXI wieku. Historia – polityka – kultura, Toruń 2009, s. 99–112.
Razsa M., Lindstrom N., *Balkan is Beautiful: Balkanism in the Political Discourse of Tudman's Croatia*, "East European Politics and Societies" 2004, nr 4, s. 628–650.
Rendić-Miočević I., *Retracing the Past to the Cradle of Croatian History*, "East European Quarterly" 2002 no 1.
Riedlmayer A. J., *Crimes of war, crimes of peace: destruction of libraries during and after the Balkan wars of the 1990 s.*, "Library Trends" 2007 no 1, p. 107 – 132.

Ristić I., *Serbian Identity and the Concept of Europeanness*, "Panoeconomicus" 2007 no 2, p. 185 – 195.
Ristić I., *The Impact of Orthodoxy on the Political Culture in Serbia*, w: E. Vyslonzil (red.), Serbia in Europe: Neighbourhood Relations and European Integration, Vienna 2006, s. 69 – 88.
Rohdewald S., Figures of (trans.) *National Religious Memory of the Orthodox Southern Slavs Before 1945: An Outline on the Examples of SS. Cyril And Methodius*, "Trames" 2008 nr 12, s. 287 – 298.
Rohrbaher R. J., Bishop J. J. *Strossmayer's Yugoslavism in the Light of the Eastern Crisis of 1875 – 1878,* "East European Quarterly" 2001 no 3, p. 343 – 371.
Rusinow D., *The Yugoslav Experiment 1948–1974*, Berkeley 1978.
Rybak R., *Bałkany: antagonizm serbsko-chorwacki* [w:] W. Konarski, A. Koseski (red.), Bałkany. Etnokulturowe podłoże konfliktów, Pułtusk 2006, s. 131 – 146.
Sekulić D., *Civic and ethnic identity: The case of Croatia*, "Ethnic and Racial Studies" 2004, no 3, p. 455–483.
Sekulić D., *The creation and dissolution of the multinational state: the case of Yugoslavia*, "Nations and Nationalism" 1997 no 2, p. 165–179.
Shigeno R., *Nationalism and Serbian Intellectuals*, "Perspectives on European Politics and Society" 2004 no 1, p. 135–159.
Shoup P., *Communism and the Yugoslav National Question*, New York 1968.
Siber I., *War and the Changes in Social Distance toward the Ethnic Minorities in Croatia*, "Politicka misao" 1997, nr 5, s. 3–26.
Silber L., Little A., *The Death of Yugoslavia*, London 1995.
Silber L., Little A., *Yugoslavia: Death of a Nation*, New York 1997.
Singleton F., *A Short History of the Yugoslav Peoples*, Cambridge 1994.
Skrbiš Z., *The apparitions of the Virgin Mary of Medjugorje: the convergence of Croatian nationalism and her apparitions*, "Nations and Nationalism" 2005, nr 3, s. 443–461.
Smišková A., *Słowianie Południowi: Bułgarzy, Serbowie, Czarnogórcy, Bośniacy i Hercegowińcy,* Warszawa 1898.
Sokulski Mateusz, *Między upamiętnieniem a manipulacją. Obóz koncentracyjny w Jasenovacu w serbskiej pamięci i przestrzeni publicznej na przełomie lat 80. i 90. XX wieku*, „Balcanica Posnaniensia.Acta et studia, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu" 2023, vol 30, s. 225–248.
Stanisławski W., *Chorwacja: z Bałkanów do Europy Środkowej?*, „Tygodnik Powszechny" 2000, nr 9, s. 7.
Stefanović D., *Seeing the Albanians through Serbian Eyes: The Inventors of the Tradition of Intolerance and Their Critics, 1804–1939*, „European History Quarterly" 2005 no 3, p. 465–492.
Stjepanović Zaharijevski D., *From Ethnic Isolationism To Openness: The Prevailing Model Of Development*, "Facta Universitatis – Series: Philosophy, Sociology and Psychology" 2006, vol 5, nr 1, s. 35–46.
Stojanović S., Serbia: the democratic revolution, Amherst 2003.
Stojarová V., Vykoupilová H., *Populism in the Balkans. The Case of Serbia*, "Středoevropské politické studie" 2008 nr 23, s. 95–112.

Šuber D., *Myth, collective trauma and war in Serbia: a cultural heremeneutical appraisal*, "Anthropology Matters Journal" 2006, no 1, p. 19.
Swoboda W., *Korzenie konfliktów narodowościowych na Bałkanach*, „Balcanica Posnaniensa. Acta et studia" 2001, t. XIIXII, s. 15–22.
Swoboda W., *Korzenie konfliktów narodowościowych na Bałkanach*, [w:] *Konteksty konfliktów: stosunki narodowościowe w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej*, red. I. Czamańska, M. Szulc, Poznań 2001, s.
Tanner M., *Croatia: a Nation Forged in War,* New Haven 1997.
Tanner M., *Iliryzm i chorwackie dążenie do państwowośc*i, „Eurolimes" 2004, nr 1.
Tatalović S., Simi M., *Model of the Realization of Ethnic Rights of National Minorities in the Republic of Croatia*, "Politicka misao" 1997, no 5, p. 27–41.
Trifković S., *Ustaša: Croatian separatism and European politics, 1929-1945*, London 1998.
Ugrešić D., *Kultura kłamstwa (eseje antypolityczne*), Wołowiec 2006.
Ursić T. M., *Religious Freedom in Post-World War II Yugoslavia: the Case of Roman Catholic Nuns in Croatia and Bosnia-Herzegovina 1945–60*, New York – Oxford 2001.
Vickers M., *Between Serb and Albanian. A history of Kosovo,* New York 1998.
Vladisavljević N., *Grassroots Groups, Milosevic or Dissident Intellectuals? A Controversy over the Origins and Dynamics of the Mobilisation of Kosovo Serhs in the 1980s*, "Nationalities Papers" 2004 no 4, p. 781–796.
Vladisavljević N., *Nationalism, Social Movement Theory and the Grass Roots Movement of Kosovo Serbs, 1985–1988*, "Europe Asia Studies" 2002 no 5, p. 771–790.
Vodopivec P., *Slovenes and Yugoslavia, 1918-1991*, "East European Politics and Societies" 1992 no 6, p. 220–241.
Vujačić V., *Historical legacies, nationalist mobilization, and political outcomes in Russia and Serbia: a Weberian vie*w, "Theory and Society" 1996 no 6, p. 763–801.
Vujačić V., *Reexamining the "Serbian Exceptionalism" Thesis, Berkeley Program* in Soviet and PostSoviet Studies Working Paper Series.
Vujačić V., *Why nationalist discourse really matters: two studies of Serbian nationalism*, "Journal of Southern Europe and the Balkans" 2003 no 1, p. 91–97.
Vukomanović M., *The Serbian Orthodox Church as a Political Actor in the Aftermath of October 5, 2000*, "Politics and Religion" 2008 no 1, s. 237 – 269.
Wachtel A.B., *Making a Nation, Breaking a Nation. Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*, Stanford 1998.
Waldenberg M., *Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje konfliktøw ide*i, Warszawa 2000.
Waldenberg M., *Rozbicie Jugosławii. Jugosłwiańskie lustro międzynarodowej polityki*, wyd. II, Warszawa 2005.
Walkiewicz W., *Jugosławia. Byt wspólny i rozpad*, Warszawa 2000.
Wilczak J., *Serbia się kurczy*, „Polityka" 2006, nr 13, s. 48–50.
Winland D. N., *We are now a nation: Croats between 'home' and 'homeland'*, Toronto 2007.
Wojciechowski S., *Integracja i dezintegracja Jugosławii na przełomie XX i XXI wieku*, Poznań 2002.

Wojtowicz Ż, *Obraz konfliktu serbsko-chorwackiego w historiografii polskiej XX wieku*, [w:] *Obraz konfliktów między narodami sławiańskimi w XIX i XX wieku w historiografii*, pod red. Ireny Stanowy-Kawki, Kraków 2007, s. 211–226.
Wróblewska-Trochimuk E., *Ciągłość i zmiana w chorwackiej polityce symbolicznej po roku 1990* [w:] H. Stys, Sz. Sochacki (red.), *Bałkany w XX i XXI wieku. Historia – polityka – kultura*, Toruń 2009, s. 89–98.
Yerkes M., *Facing the Violent Past: Discussions with Serbia's Youth,* "Nationalities Papers" 2004 no 4, p. 921–938.
Zacharias M.J., *Komunizm. Federacja. Nacjonalizmy. System władzy w Jugosławii 1943-1991. Powstanie – przekształcenia – rozkład*, Warszawa 2004.
Zanic I., *The Curse of King Zvonimir and Political Discourse in Embattled Croatia*, "East European Politics and Societies" 1994 no 9, p. 90–122.
Zieliński B., *Serbowie na ziemi*, "Tygiel Kultury: miesięcznik" 2003, nr 7–9, s. 6–14.
Zirojević O., *Kosovo in the Collective Memory*, [w:] N. Popov (red.), *The Road to War in Serbia. Trauma and Catharsis*, Budapest 2000, s. 189–211.
Власюк І. *Передумови та причини сербо-хорватських конфліктів у 1918–1945 рр.,* [w:] Матеріали VIII Волинської Всеукраїнської наукової конференції "Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ – на початку ХХІ століть", За заг. ред. проф. Г. М. Стародубець, Житомир 2015, с. 61–63.
Гула О. Г., *Роль католицької церкви в ідеології та практиці усташів (1930-ті – перша половина 1940-х рр.*), "Дриновський збірник" 2015, т. VIII, с. 82–88.
Заплітний Д., *Сербо-хорватські відносини у міжвоєнний період*, "Історична панорама" 2014, вип. 12, с. 57–69.
Кріль М. М., Баран З., *Історія Югославії. 1918–1990 рр.*: Курс лекцій, Львів 1997.
Моціяка О. П., *Переддень та початок Другої світової війни для Хорватії (1939–1941*), "Література та культура Полісся. № 97. Серія "Історичні науки" 2020, № 12, с. 99–108.
Розумюк В., *Контроверсійні практики в історії сербо-хорватських відносин*, "Проблеми всесвітньої історії" 2021, № 3 (15), с. 92–105.
Узун Ю. В., *Геополітиний проєкт "Велика Сербія": формування та сучасне використання*, "Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили". Серія: Політологія" 2014, т. 248, вип. 236, с. 105 – 109.

Польсько-литовський контекст

Aleksandravičius E., Kulakauskas A., *Pod władzą carów: Litwa w XIX wieku*, przeł. Beata Kalęba, Kraków 2003.
Aleksandravičius E., *U korzeni litewskiej kultury narodowej : socjodynamika kultury i jej instytucjonalizacja na Litwie w połowie XIX wieku*, tł. Katarzyna Korzeniewska, "Krasnogruda: Narody. Kultury. Małe ojczyzny Europy Środkowo-Wschodnich" 2001 nr 14.
Aleksandrowicz B., *Rozwój stosunków etniczno-religijnych w dorzeczu Niemna, Bugu i Prypec i do końca XVIII stulecia oraz krótki przegląd zmian w tych stosunkach w XIX i XX wieku*, Warszawa 1985.

Andrzejewski R., *Stosunki polsko-litewskie w okresie międzywojennym*, "Świat Inflant" 2016 nr 10 (166), s. 6 – 8.
Bubnys A. , Garšva K. , Geciauskas, Lebionka J. , Saudargiene J. , Zizas R. (editors), *Armija Krajova Lietuvoje*, *Armijas Krajovos veikla Lietuvoje 1942–1944 metais (Acitivies of Armia Krajowa in Lithuania in 1942–1944).* Vilnius – Kaunas 1995, p. 14–39.
Balkelis T., *The making of modern Lithuania*, London New York 2009.
Bardach J., *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988.
Bardach J., *Polacy a narody Litwy historycznej – próba analizy systemowej*, "Kultura i Społeczeństwo" 1994, tom 38, nr 2, s. 35–42.
Beauvois Daniel, *Wilno – polska stolica kulturalna zaboru rosyjskiego 1803–1832,* Wrocław: wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2010.
Białek T., *Międzynarodowe standardy ochrony praw mniejszości narodowych i ich realizacja na przykładzie Białorusi, Litwy i Ukrainy*, Warszawa 2008.
Bubnys Arūnas, *Etnopolityczne stereotypy Polaków i Litwinów w prasie konspiracyjnej lat 1942–1944*, "Konteksty: polska sztuka ludowa: antropologia kultury, etnografia, sztuka" 1993, t. 47 nr 3 – 4 (222–223), s. 23–24.
Bubnys Arūnas, *Litwa i Polska w 1944 r.,* [w:] *Polska 1944: perspektywa sojuszników i wrogów*, pod redakcją Martyna Grądzkiej-Rejak, Davida Golika, Kraków 2016, s. 331 – 348.
Bubnys Arūnas, *Nie byliśmy sojusznikami – dlaczego? Stosunki polsko-litewskie podczas II wojny światowej*, [w:] *Tematy polsko-litewskie: historia, literatura, edukacja*, R. Traba (red.), Olsztyn 1999, s. 118 – 134.
Bubnys Arūnas, *Stosunki międzyetniczne na Wileńszczyźnie w latach okupacji nazistowskiej (1941–1944),* „Studia Podlaskie" 2007/2008, t. XVII, s. 133 – 144.
Bubnys Arūnas, *The view of Lithuanian statehood held by the Polish underground during 1939–1941*, "Lithuanian historical studies" 2004 vol 9, issue 1, p. 57 – 73.
Buchowski Kr., *Konflikt z lat 1919–1920 w interpretacji litewskiej i polskiej*, [w:] *Historia ojczysta i regionalism na pograniczach*, pod red. Krzysztofa Nowaka i Józefa Szymeczka, Cieszyń – Czeski Cieszyń 2020, s. 75–88.
Buchowski Kr., *Stosunki etniczne w społeczeństwie miejskim Wilna 1939–1944*, [w:] *Stosunki etniczne podczas wojny i okupacji. Białystok i Wilno 1939-1941-1944/45*, pod red. Edmunda Dmitrówa i Joachima Taubera, Białystok 2011, s. 217 – 236
Chinn Jeff, Truex Lise A., *The Question of Citizenship in the Baltics*, "Journal of Democracy" 1996, vol. 7, issue 1, p. 133 – 147.
Christophe B., *When is a Nation? Comparing Lithuania and Georgia*, "Geopolitics" 2002 vol 7, issue 2, p. 137 – 172.
Chutnik Agata, *Spór o Wilno: wielość obrazów*, "Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX wieku" 2017, t. 18, s. 149 – 159.
Ciubrinskas Vytis, *Revival Of Tradition For Reconstruction Of Identity. Lithuanian Case*, "Folk. Journal of Danish Ethographic Society" 2000, vol 42, p. 19 – 40.
Czapka E., *Sprawa zajęcia Wilna przez generała Żeligowskiego w październiku 1920 roku w świetle „Kuriera Poznańskiego"*, „Poznańskie Zeszyty Humanistyczne", 2013 t. 20, s. 157–167.

Dąbrowski P., *Obraz Litwinów – głównych przedstawicieli litewskiego odrodzenia narodowego, w oczach Polaków – mieszkańców byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego na przełomie XIX i XX wieku*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio Q", 2011 vol. LVIII 2, s. 17–32.
Donskis L., *Identity and freedom: mapping nationalism and social criticism in twentieth century Lithuania*, London New York 2002.
Donskis Leonidas, *Between Identity and Freedom: Mapping Nationalism in Twentieth century Lithuania*, "East European Politics and Societies", 1999 vol 13, issue 3, p. 474 – 500.
Eberhardt Piotr, *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa 1997.
Fabisz D., *Litwa Środkowa – federacja czy inkorporacja? Relacje z Rzecząpospolitą Polską w aspekcie międzynarodowym*, [w:] *Ład wersalski i zmiany terytorialne w Europie po I wojnie światowej*, red. naukowa Zbigniew Girzyński, Jarosław Kłaczkow, Warszawa 2024, s. 333 – 363.
Fabisz D., *Początki sporu o Wilno i Wileńszczyznę w październiku 1920 r.*, „Pamięc i Sprawiedliwość" 2021, nr 2, s. 153 – 188.
Genzelis B., Przemiany stereotypów: Polacy nasi wrogowie, Polacy nasi przyjaciele, w: J. Wyrozumski (red.), *Kultura Litwy i Polski w dziejach. Tożsamość i współistnienie*, Kraków 2000, s. 185 – 192.
Greimas A.J., Žukas S., *Budzenie się świadomości narodowej wśród Estończyków, Łotyszy i Litwinów*, „Krasnogruda: Narody. Kultury. Małe ojczyzny Europy Środkowo-Wschodniej", 1994 nr 2/3.
Heiden J., Patrick S., *The Baltic Nations and Europe. Estonia, Latvia and Lithuania in the Twentieth Century*, New York 1991.
Helnarski S., *Współczesny nacjonalizm litewski i ukraiński*, [w:] *Nacjonalizm. Konflikty narodowościowe w Europie Środkowej Wschodniej*, red. S. Hernarski, wyd. 2, Toruń 2001.
Ivaškievičius M., *Nasi zakładnicy*, "Gazeta Wyborcza" 2000, 25 maja, nr 121, s. 21–22.
Iwanicki M., *Ukraińcy, Białorusini, Litwini i Niemcy w Polsce w latach 1918-1990*, Siedlce 1993.
Januszkiewicz S., *Z dziejów trudnych stosunków polsko-litewskich,* „Świat inflant: pismo literacko-naukowe" 2015, nr 12, s. 1–2; nr 13, s. 6–8.
Jasinskaja Tatjana, *Baltic Russians in 1989–1995: Adaptation to a New State System*, "Anthropological Journal on European Cultures", 1996 vol 5, no 2, p. 97 – 110.
Jurkiewicz J., *Stosunki polsko-litewskie w początkach II wojny światowej*, „Kwartalnik historyczny" 1984, nr 1
Kaczmarski M., *Gry polsko-litewskie z Rosją w tle*, „Nowa Europa Wschodnia" 2012, nr 2, s. 79–83.
Karbowiak A., *Konflikt polsko-litewski na Wileńszczyźnie w latach 1941-1944: próba syntezy*, „Glaukopis : pismo społeczno-historyczne", 2007/2008 nr 9/10, s. 231–257.
Kasparavičius A., *Dwa narody w niewoli historii i emocji. Stosunki polsko-litewskie w okresie międzywojennym*, „Kultura enter" 2011, nr 31 (02).
Kelly Mary E., *Ethnic Pilgrimages: People of Lithuanian Descent in Lithuania*, "Sociological Spectrum" 2000, vol 20, issue 1, p. 65 –91.

Kerski B., *Tożsamość Litwy*, "Borussia: Kultura. Historia. Literatura" 1998/1999, nr 17, s. 208 – 212.
Klumbyte Neringa, *Ethnographic Note on Nation: Narratives and Symbols of the Early Post-socialist Nationalism in Lithuania*, "Dialectical Anthropology" 2003 vol 27, issue 3 –4, p. 279 – 295.
Komorowski B., *Węzeł wileński*, „Polityka" 2010, nr 41, 9 października, s. 69–72.
Korczak L., *Litwa. Przechowana tożsamość* / Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 1998.
Kostro R., *Wilno – konflikt i pojednanie*, "Nowa Europa Wschodnia" 2012, nr 3–4, s. 95–100.
Kostro R., *Wilno – konflikt i pojednanie*, [w:] *Dialog kultur pamięci w regionie ULB*, pod redakcją Alvydasa Nikžentaitisa i Michała Kopczyńskiego, Warszawa 2014, s. 117–124.
Kozłowska J., *Spór o Wilno w litewskiej prasie konspiracyjnej w 1943 roku*, „Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej" 2011, t. 6, s. 3–13.
Krajewski K. i Łabuszewski T., *Dlaczego właśnie "Łupaszko": atak na mjr Zygmunta Szendzielarza to próba podważenia miejsca żołnierzy antykomunistycznej konspiracji niepodległościowej w najnowszej historii Polski*, "Nasz Dziennik" 2020, 29 lutego – 1 marca nr 50, dod. Historyczne IPN, s. III.
Krakovska V., *Evolution of the Lithuanian National Identity in the European Context*, "Slovo", 2005 vol 17 no 1
Krickus R., *Lithuania: Nationalism in the Modern Era*, [w:] I. Bremmer, T. Ray (red.), Nations and Politics in the Soviet Successor States, Cambridge 1993, p. 157–181.
Kulesza A., *Atak na "Łupazkę*", "Nasz Dziennik" 2019, 15 marca, nr 63, s. 1, 3.
Kurcz Z., *Mniejszość polska na Wileńszczyźnie*; studium socjologiczne, Wrocław 2005.
Łach W. B., *„Bunt" Żeligowskiego: kulisy przyłączenia Wileńszczyzny do Polski 1920-1922*, Warszawa 2014.
Łach W. B., *Działania wojenne gen. Żeligowskiego wobec Litwy: próby rozstrzygnięcia konfliktu przez Ligę Narodów*, „Przegląd Wschodnioeuropejskie" 2021, nr XII/2, s. 75 – 89.
Laitin D., *Identity in Formation: The Russian Speaking Populations in the Near Abroad*, Ithaca 1998.
Lemanaité G., *Stereotyp Polaka w oczach Litwina*, [w:] T. Walas (red.), *Narody i stereotypy*, Kraków 1995, s. 90–94.
Lewandowska S. *Wilno wobec wojny 1939–1945 r. – przedmiot i podmiot polityki*, "Nasz Czas" 2006, nr 10 (685) 1–14 czerwca, s. 13 – 15.
Lewandowski T., *Polacy i Litwini w Sejnach. Od konfliktu do integracji*, "Sprawy Narodowościowe. Seria nowa" 2002, z. 20, s. 139 – 147.
Lieven A., *The Baltic Revolution. Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence*, New Haven London 1993.
Liubiene V., *National Identity in Lithuania: Processes During the Period of Changes*, Praha 1999.
Lomaniene N., O*n Lithuanian Nationalism: The Movement and the Concept*, [w:] N. Lomaniene, M.P Saulauskas (red.), *Social Change*, Vol. 1., Vilnius 1994.

Łossowski P., *Litwa*, Warszawa 2001.
Łossowski P., *Państwo litewskie 1918-1940. Kierunki rozwoju*, "Obóz" 1992, nr 22, s. 79–90.
Łossowski P., *Polacy w Estonii, Łotwie i Litwie 1918-1939*, „Studia z dziejów Rosji i Europy ŚrodkowoWschodniej" 1994, t. XXIX, s. 91 – 97.
Machcewicz P., *Problem z "Łupaszką": zbrodniarz czy bohater: nie mam na te pytanie gotowej odpowiedzi: dawno nie dawno*, "Ale Historia: tygodnik powszechny" 2022, 26 lutego nr 8, s. 8.
Mačiulis D., Miknys Rimas, Nikžentaitis Alvydas, *"Okupacja Wilna": rzecz o historii drugiego stopnia,* "Mówią Wieki: magazyn historyczny" 2012, nr 4, s. 26–31.
Mačiulis Dangiras, Miknys Rimas, Nikžentaitis Alvydas, *"Okupacja Wilna": geneza litewskiego miejsca pamięci i jego transformacje /* przeł. Renata Jakubėnas. [w:] Dialog kultur pamięci w regionie ULB / pod red. Alvydasa Nikžentaitisa i Michała Kopczyńskiego. Warszawa 2014, s. 91–100.
Mačiulis Dangiras, Miknys Rimas, Nikžentaitis Alvydas, *"Okupacja Wilna" w pamięci Litwinów*, "Przegląd Powszechny" 2012, nr 3, s. 72–83.
Mackiewicz M., *Wilno – kwestia sporna. Dyplomacja II RP wobec polityki rządu kowieńskiego w latach 1918–1920*,
Makauskas B., *Z dziejów litewskiej mniejszości w Polsce. Wysiedlenie Litwinów z Suwalszczyzny na podstawie umowy sowiecko-niemieckiej z 10 stycznia 1941 roku*, "Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej" 1998, t. XXXIII, s. 105–115.
Makowski B., *Historia Litwy*, Warszawa 1998.
Maryański A., *Litwa, Łotwa, Estonia*, Warszawa 1993.
Nikžentaitis A., *Mity narodowe Litwy i Europy Środkowej a historia* (ref.), „Odra", 2001 nr 12, s. 20–25.
Ochmański J., *Historia Litwy*, Wrocław Warszawa Kraków 1990.
Okińczyc Cz., *Stereotyp Litwina w oczach Polaka*, "Konteksty" 1993, t. 47, nr 3, s. 28–29.
Okińczyc Cz., *Stereotyp Litwina w oczach Polaka*, [w:] T. Walas (red.), Narody i stereotypy, Kraków 1995, s. 85–89.
Pawełko B., *Kwestia litewska w doktrynach odbudowy państwowości przed 1918 r.*, „Wrocławskie Studia Erazmiańskie" 2007, z. 1, s. 112 – 122.
Płuzański T., *Pan Major "Łupaszka", czyli Wendeta przeciw Niemcom, Litwinom i Sowietom*, "Najwyższy Czas!: pismo konserwatywno-liberalne" 2023, 13–26 lutego nr 7/8, s. XLVI–XLVIII.
Popovski V., *Citizenship and Ethnopolitics in Lithuania*, "International Politics" 1996, vol 33, no 2 p. 45–55.
Popovski V., *National Minorities and Citizenship Rights: A Case Study of Lithuania from 1988 to 1993*, Basingstoke New York 2000.
Poppe E., Hagendoorn L., *Types of Identification among Russians in the 'Near Abroad'*, "Europe–Asia Studies" 2001 vol 53, issue 1, p. 57–71.
Pukszto A., *Między stołecznością a partykularyzmem. Wielonarodowościowe społeczeństwo Wilna w latach 1915-1920*, Toruń 2006.

Resler T.J., *Dilemmas of Democratisation: Safeguarding Minorities in Russia, Ukraine and Lithuania*, "Europe-Asia Studies" 1997 vol 49, issue 1, p. 89–106.
Rezmer W., Polsko-litewski konflikt zbrojny 1918 – 1923: geneza i przebieg, [w:] *Rozpad imperiów: kształtowanie powojennego ładu w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1918 – 1923*, redakcja Magdalena Klementowski, Warszawa Wrocław 2020, s. 417 – 476.
Rodak W., *Wet na wet: polsko-litewska wojna na Wileńszczyznie*, „Nasza historia" 2017, nr 4, s. 12–17.
Sabaliauskas A., *We, the Balts*, Vilnius 1993.
Samalavicius S., *An outline of Lithuanian History*, Vilnius 1995.
Semjonov A., *Minority Rights and Integration: Citizenship Issue*, [w:] The Process of Recognition and Incorporation of States in the International Community – The Case of the Baltic States, Tallinn 1997, p. 43 – 59.
Snyder T., *National Myths and International Relations: Poland and Lithuania, 1989-1994*, "East European Politics and Societies" 1995 vol 9, issue 2, p. 317 – 343.
Srebrakowski A., *Kwestia wileńska*, [w:] *Przyjaciel = Drug: Polska, Rosja i Europa Zachodnia: zagadnienia polityczne w XVIII – XX wieku: tom ku pamięci wielkiego przyjacieła Polski Borysa Pawłowicza Zaostrowcewa*, pod redakcją Władymira Barysznikowa, Aleksandra Srebrakowskiego, Grzegorza Straucholda, Rościsława Żerelika, Wrocław 2018, s. 244 – 275.
Srebrakowski A., *The nationality panorama of Vilnius*, „Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej" 2020, t. 55, nr 3, s. 33 – 58.
Staliūnas Dariusz, *Polacy i Litwini w wieku XIX: współczesna interpretacja historii (nie)konfliktowej*, „Klio Polska: Studia i Materiały z Dziejów Historiografii Polskiej" 2025, t. 17, s. 127 – 146.
Stukas J., *Awakening Lithuania: a study on the rise of modern Lithuanian nationalism*, Madison 1966.
Szura-Olesińska O. *Stosunki polsko-litewskie*, [w:] M. Stolarczyk (red.), *Stosunki Polski z sąsiadami w pierwszej dekadzie XXI wieku*, Katowice 2011, s. 197 – 211.
Taageper R., Misiunas R., *The Baltic States: Estonia, Latvia, Lithuania 1940–1980*, London 1993.
Tarka Krzysztof, *Idea związku (federacji) Polski i Litwy w polityce rządu RP w okresie II wojny światowej*, [w:]Jerzy Grzybowski, Joanna Kozłowska (red.), *Między Rusią a Polską. Litwa. Od Wielkiego Księstwa Litewskiego do Republiki Litewskiej*, Warszawa 2016, s. 212 – 228.
Tarka Krzysztof, *Konfrontacja czy współpraca? Litwa w polityce rzqu polskiego na uchodztwie 1939–1945*, Opole 1998.
Tarka Krzysztof, *Konfrontacja czy współpraca?: kontakty posko-litewskie w początkowym okresie drugiej wojny światowej*, „Przegląd Wschodni" 1992/1993, z 4, s. 769 – 789.
Tarka Krzysztof, *Litwa w polityce rządu polskiego na uchodztwie 1939–1945*, „Lithuania" 1995, nr 3, s. 149 – 164.
Tarka Krzysztof, *Rząd polski wobec Litwy w latach drugiej wojny światowej*, „Studia Podlaskie" 1998, t. 8, s. 57 – 66.

Tarka Krzysztof, *Spór o Wilno. Ze stosunków polsko-litewskich w latach Drugiej wojny światowej*, „Zeszyty Historyczny" 1995, t. 114, s. 60 – 84.
Tauber J., *Zarys niemieckiej polityki okupacyjnej i stosunki etniczne w Wilnie w latach 1941-1944,* [w:] E. Dmitrow, J. Tauber. (red.), *Stosunki etniczne podczas wojny i okupacji. Białystok i Wilno 1939 – 1941 – 1944/45*, Białystok 2011, s. 115 – 147.
Tymul Violeta. *Mniejszość polska na Litwie a współczesne konflikty polsko-litewskie = Polish minority in Lithuania and contemporary Polish-Lithuanian conflicts*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej" 2015, r. 13, z. 3, s. 119 – 135.
Valantiejus A., *Early Lithuanian Nationalism: sources of its legitimate meanings in an environment of shifting boundaries*, "Nations and Nationalism" 2002, no 3, p. 315 – 333.
Vardys V. S., Sedaitis J. B., *Lithuania: The Rebel Nation*, Boulder 1997.
Venclova T., *A Fifth Year of Independence: Lithuania, 1922 and 1994*, "East European Politics and Societies" 1995, vol 9, issue 2, p. 344–367.
Venclova T., *O problemie stereotypu litewskiego,* [w:] *Narody i stereotypy* / pod red. Teresy Walas, Kraków 1995, s. 78–81.
Venclova T., *Polacy i Litwini: narobiliśmy mnóstwo głupstw: czy możemy się porozumieć?*, „Gazeta Wyborcza" 2012, 23 kwietnia, nr 94, s. 30 – 31.
Wardzińska M. *Sytuacja ludności polskiej w Generalnym Komisariacie Litwy czerwiec 1941 – lipiec 1944*, Warszawa 1993.
Widacki J., *Mały tygrys znad Niemna*, „Polityka" 2006, 14 stycznia, nr 2, s. 46–48.
Widacki J., *Polskie? Litewskie? Wspólne?,* [w:] J. Wyrozumski (red.), *Kultura Litwy i Polski w dziejach. Tożsamość i współistnienie*, Kraków 2000, s. 193–197.
Wielhorski W., *Litwa etnograficzna przyroda, jako podstawa gospodarcza : rozwój stosunków narodowościowych*, Wilno 1928.
Wisner Henryk, *Litwa: dzieje państwa i narodu*, Warszawa 1999.
Wisner Henryk. *Litwa – świadomość państwowa i narodowa*, [w:] J. Lewandowski (red.), *Trudna tożsamość. Problemy narodowościowe i religijne w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku*, Lublin 1996, s. 7 – 10.
Wisner Henryk. *Litwa i Litwini : szkice z dziejów państwa i narodu*, Olsztyn 1991.
Wołkonowski J., *Starcie polsko-litewskie*, „Karta" 2001, nr 32, s. 64 – 89.
Wołkonowski J., *Stosunki polsko-litewskie w czasie II Wojny światowej*, [w:] J. Grzybowski, Kozłowska J. (red.), *Między Rusią a Polską: Litwą: od Wielkiego Księstwa Litewskiego do Republiki Litewskiej*, Warszawa 2015, s. 175 – 211.
Zizas R., *Armijos Krajovos veikla Lietuvoje 1942–1944 metais* (Acitivies of Armia Krajowa in Lithuania in 1942–1944), [in:] *Armija Krajova Lietuvoje*, A. Bubnys, K. Garšva, E. Gečiauskas, J. Lebionka 9editors), Kaunas 1993, p. 14 – 39.
Żołędowski C., *Białorusini i Litwini w Polsce, Polacy na Białorusi i Litwie: uwarunkowania współczesnych stosunków między większością i mniejszościami narodowymi*, Warszawa 2003.
Zubek V., *New Poland's Old Dilemma: The Polish Minority in Lithuania*, "Ethnic and Racial Studies" 1993, vol 16 issue 4, p. 657 – 682.
Żurek A., *Komu przeszkadza major Łupaszka?*, "Tygodnik Solidarność" 2020, 28 lutego nr 9, s. 16–18.

Zvinkliene A., *The Creation of a National State: the case of inter-ethnic marriage in Lithuania*, "Anthropological Journal on European Cultures" 1996 vol 5, no 2, p. 111 – 134.

Петрик А., *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918 – 1940),* Одеса – Рига – Торунь 2020.

Українсько-польський контекст

Антонюк Я., *"Білоруський чинник" українсько-польського конфлікту (1941–1945 рр.),* "Галичина: науковий і культурно-просвітній. краєзнавчий часопис" 2013, № 24, с. 59–69.

Антонюк Я., *Вплив Волинської трагедії на формування етнічних стереотипів українців та поляків*, "Краєзнавство: науковий журнал" 2013, № 3, с. 46–54.

Антонюк Я., *СБ в українсько-польському конфлікті*, [в:] Антонюк Я., *Діяльність Служби Безпеки ОУН на Волині*: Істор.-краєзн. вид., Луцьк 2007, с. 58–63.

Банах Т., *Спроби польсько-українського примирення в 60-ті роковини масових вбивств 1943 р. на Волині*, "Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Історія" 2022, № 1/46, с. 69–81.

Боляновський А., *Німецька окупаційна політика і проблема українсько-польських взаємин*, "Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність" 2005, вип. 13: Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки, с. 68–119.

Борщик Я., *Архівні джерела до історії взаємодопомоги та порятунку між українцями й поляками в 1943–1944 рр. на Волині*, "Український історичний журнал" 2023, № 4, с. 113–124.

Борщик Я., *До проблеми польських "відплатних акцій" на Волині (березень – початок липня 1943 року)*, "Український історичний журнал" 2016, № 1, с. 113–132.

Бутко С., *Роль радянського партизанського руху в боротьбі проти ОУН і УПА та поглибленні українсько-польського конфлікту в 1943-1944 рр.* [в:] *„Українська історична наука на порозі XXI століття":* Міжнародний Науковий Конгрес (Чернівці, 16-18 травня 2000 р.) Доповіді та повідомлення, т. 2, відп. ред. Л. Винар, Ю. Макар, Чернівці 2001, с. 104–109.

В'ятрович В., *Друга польсько-українська війна. 1942-1947*, вид. 2-е доп., Київ: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2012.

В'ятрович В., *За лаштунками "Волині-43". Невідома польсько-українська війна*. Харків 2016.

Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В., *Предтеча. Польський рух Опору на Тернопільщині 1939-1941 рр.,* Тернопіль 2002.

Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. *Хто пожав "Бурю"? Армія Крайова на Тернопіллі 1941-1945 рр*., Тернопіль 1996.

Гогун О., *Маловідомі сторінки історії радянського партизанського руху України в документах польського підпілля (1942-1944,* "Український історичний журнал" 2006, № 3, с. 151-158.

Гошовська В., Сьомін С., Смолянюк В., *Трагедія Волині: погляд через 60 років*, за заг. ред. Євгена Марчука, Київ 2003.
Гудь Б., *Від Люблінської унії до волинських масакр. Чотири есе про українсько-польську історію*, Київ 2025.
Гудь Б., *З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст.*, авторизований переклад з польської Андрія Павлишина, Харків 2018.
Гудь Б., *Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття*, Львів 2006.
Гудь Б., *Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин конфліктів першої половини XX століття*, Львів 2000.
Гулай В., *Міжетнічна комунікація в Західній Україні у роки Другої світової війни*, Львів 2011.
Дашкевич Я., *Волинський вузол*, "Універсум" 2003, № 5-6, с. 17-21.
Дашкевич Я., *Третій фронт у міжнародній грі в минулому і тепер*, "Український визвольний рух" 2003, ч. 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни, с. 138–147.
Денищук О., *Злочини польських шовіністів на Волині,* кн. 1: *Рівненська область,* Рівне 2003.
Дрозд Р., *Навколо причин антипольської акції ОУН-УПА в 1943-44 рр.*, "Ї". Незалежний культурологічний часопис 2003, ч. 28, с. 180–187.
Зайцев О., *Історіографічні дискусії про причини та ґенезу "антипольської акції" УПА 1943–1944 років = Historiographic discussions about the causes and genesis of UPA's "anti-Polish action" in 1943–1944*, "Український історичний огляд" 2024, ч.3, с. 65–101.
Зашкільняк Л., *Волинь, Галичина: суперечки довкола українсько-польських стосунків у роки II світової війни*, "Ї": незалежний культурологічний часопис" 2013, ч. 74, с. 286–301.
Зашкільняк Л., *Україна і Польща в XX столітті: від конфліктів до порозуміння*, "Наукові записки Національного університету „Острозька академія". Історичні науки" 2003, ч. 3, с. 72–84.
Заярнюк А., *Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема*, "Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність" 2003, ч. 10: Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади, с. 261-286.
Ільюшин І., *Волинська трагедія 1943-1944 рр.*, Київ 2003.
Ільюшин І., *ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (В світлі польських документів)*, Київ 2000.
Ільюшин І., *Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні*, Київ 2001.
Ільюшин І., *Українська Повстанська Армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939-1945*), Київ 2009.
Ісаєвич Я., *Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки*, "Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність" 2003, ч.10:

Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади, с. 3–58.
Калакура О., *Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті*, Київ 2007.
Каліщук О., *Українсько-литовсько-польський досвід "війни у війні": спроба компаративного аналізу*, "Український історичний журнал" 2018, № 3, с. 92–110.
Каліщук О., *У тіні Волині? Історія vs пам'ять*, Львів 2016.
Киридон А., *Волинь, 1943: утвердження ситуативних кодів пам'яті*, "Intermarum: історія, політика, культура" 2016, ч. 3, с. 48-67.
Киричук Ю., *Український національний рух 40-50-х років XX століття: ідеологія та практика*, Львів 2003.
Ковалевський З. М., *Польське питання у післявоєнній стратегії Української Повстанської Армії*, "Україна: Наука і культура" 1993, ч. 26-27, с. 200–232.
Козицький А., *Волинські події 1943 р.: невдала спроба "геноцидної інтерпретації*, [в:] Козицький А., *Дослідження Голодомору та та геноцидних студій*, Львів 2021, с. 169–180.
Козицький А., *Українсько-польський конфлікт 1943 р. на Волині: аналіз за методикою геноцидних студій*, "Український історичний журнал" 2019, № 6, с. 4–19.
Косик В. *Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942-1944*), [в:] *Косик В. Правда історії: Роки окупації України 1939 – 1944*, Київ 2008, с. 117-144.
Кутовий Р., *Casus Обірки: проблема датування початку збройного українсько-польського конфлікту на Волині*, "Український історичний збірник" 2004, ч. 7, с. 318–336.
Кучерепа М., *Причини, хід та наслідки українсько-польського конфлікту на Волині в роки Другої світової війни*, "Краєзнавство" 2013, ч. 3, с. 33–41.
Лавер О., *Про людські втрати в україно-польському етнічному конфлікті в роки Другої світової війни*, "Проблеми історії України: факти, судження, пошуки" 2003, вип. 9, с. 313–320.
Лисенко О., *Українсько-польський конфлікт*, "Проблеми історії України: факти, судження, пошуки" 2007, т. 16, ч.1: На пошану д-ра іст. наук, проф. С.В.Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наук. діяльності, с. 384–394.
Мазур Ґ., *Роль Німеччини і Радянського Союзу в міжнаціональному польсько-українському конфлікті у 1942-1945 рр.*, [в:] *Україна – Польща: важкі питання*, т. 5: Матеріали V міжнародного семінару істориків „Українсько-польські відносини під час Другої світової війни" (Луцьк, 27-29 квітня 1999 р.), Варшава 2001, С. 208–220.
Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А., *Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. Документи*, 3 т., Чернівці 2011-15.

Макарчук С., *Втрати населення Галичини в роки Другої світової війни (1941-1945)*, "Вісник Львівського університету. Серія історична" 2000, ч.35-36, с. 321–343.
Макарчук С., *Нищення населення на Волині в часи війни (1941-1945),* "Вісник Львівського університету. Серія історична" 1999, ч. 34, с. 361–382.
Мірчук П., *Українська Повстанська Армія. 1942-1952*, репринт., Львів 1991.
Ольшанський Т. А. *Польсько-український конфлікт 1943-1947 рр.*, "Ї": Незалежний культурологічний часопис" 1997, ч. 10, с. 34–54.
Офіцинський Р., Хаврак Л., *Українсько-польські стосунки у дистрикті Галичина (1941-1944)*, Ужгород 2002.
Патриляк І., *Українсько-польський збройний конфлікт у роки Другої світової війни. Спроба синтетичного погляду*, "Сторінки історії" 2014, ч. 37, с. 148–159.
Патриляк І., *Українсько-польський конфлікт і питання повоєнної належності Львова у світлі звітів підпілля ОУН (б) (вересень 1943 – квітень 1945 рр.*), "Український історичний журнал" 2019: № 6, с. 20–39.
Портнов А., *Почути іншого*, "Критика" 2003, ч. 7-8, с. 5–9.
Русначенко А., *Розумом і серцем: Українська суспільно-політична думка 1940-1980 років,* Київ 1999.
Русначенко А., Українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни, "Сучасність" 2001, ч, 10, с. 89–112; 2001, ч. 11, с. 89–104.
Русначенко А., *Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-1950-х роках*, Київ 2002.
Семенюк А., *На тему українсько-польських відносин: критичні зауваження*, Міннеаполіс 1996.
Сергійчук В., *Наша кров – на своїй землі*, 2-е вид. доп., Київ 1996.
Сергійчук В. *ОУН-УПА в роки війни: Нові документи і матеріали*, Київ 1996.
Сергійчук В., *Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації*, Київ 2003.
Сергійчук В., *Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни*, вид. друге доповнене, Київ 2009.
Сливка Ю., *Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки,* Львів 2003.
Снайдер Тімоті. *Перетворення націй: Польща, Україна, литва, Білорусь, 1569-1999*, переклад з англійської Антон Котенко, Олександр Надтока; наукове редагування Катерина Диса, Київ 2012.
Солдатенко В. (гол. ред.) та ін. *Відгомін Волинської трагедії в історичній пам'яті польського й українського народів*, Київ 2013.
Сорока Ю., *Польсько-українське військово-політичне протиборство у роки Другої світової війни*, "Етнічна історія народів Європи" 2007, № 22, с. 23–27.
Сорока Ю., *Польсько-українське протистояння на Волині у 1943 року*, "Краєзнавство" 2011: № 2, с. 301–305.
Сорока Ю., *Польсько-українське протистояння на Волині у роки Другої світової війни*, "Історія слов'янських народів: дослідження актуальних проблем" 2005,

вип. 8: Україна і Польща в горнилі Другої світової війни (До 60-річчя перемоги над фашизмом), с. 206–215.
Стародубець, Галина. *ОУН (б) в українському національно-визвольному русі на Волині в період Другої світової війни (1941-1943 рр.).* Тернопіль: Підручники і посібники, 2002.
Стеблій Ф., *Армія Крайова в збройних акціях у підльвівських українських селах (березень – липень 1944 р.),* Львів 2010.
Стрільчук Л., Нінічук А., *Війни пам'яті та війни пам'ятників у сучасних українсько-польських відносинах,* Луцьк 2019.
Терещук П. (Олександер Матла), *Большевики про польське підпілля в Україні*, [в:] Терещук П. *Історичні нотатки*, Торонто 1985, с. 258-296.
Терещук П., *Ворожі військові сили в боротьбі з УПА, "*Визвольний Шлях" 1970, ч. 10, с. 1083–1089.
Трофимович В., *Роль Німеччини і СРСР в українсько-польському конфлікті 1939-1945*, [в:] *Україна – Польща: важкі питання*, т. 5. Матеріали V міжнародного семінару істориків „Українсько-польські відносини під час Другої світової війни" (Луцьк, 27-29 квітня 1999 р.), Варшава 2001, с. 181-207.
Трофимович В., *Роль Німеччини та СРСР в українсько-польському конфлікті 1935-45 рр.,* "Ї": *Незалежний* культурологічний часопис" 2003, ч. 28, с. 118–146.
Трофимович, Володимир. *Третя сила українсько-польського конфлікту. 1941-1945 роки*. [в:] *У пошуках правди*: Зб. матеріалів міжн. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: ґенезис, характер, перебіг і наслідки" (Луцьк, 20-23 травня 2003 р.) Упоряд. Володимир Баран, Микола Кучерепа, Марія Моклиця, Віктор Гребенюк, 375-392. Луцьк: РВВ „Вежа" Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2003.
Трохимчук С. (упор.), *Геополітичний вимір волинської трагедії в контексті українсько-польського міжнаціонального конфлікту 1939–1947 років* : Матеріали круглого столу (Львів, 23 травня 2003 р.). Львів: Видавн. Центр Галицького ін-ту, 2003.
Трохимчук С., *Волинська трагедія на тлі українсько-польського конфлікту 1939-1947 років*, Львів 2003.
Халак Н., *Картографування статистики загиблих українців на Волині 1938-1944 років*, "Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість" 2015, № 8, с. 277–281.
Хахула Л., *"Різуни" чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну*, Львів 2016.
Цепенда І., *Етнополітична ситуація на українсько-польському пограниччі в середині 1940-х років*, [в:] Цепенда І. Є., *Українсько-польські відносини 40–50-х років XX століття: етнополітичний аналіз*, Київ 2009, с. 58-118.
Шанковський Л., *Українська Повстанча Армія*, [в:] *Історія українського війська (1917-1995)*, упорядник Ярослав Дашкевич, Львів 1996, с. 553–562.
Шаповал Ю., *Волинська трагедія і польсько-українські взаємини 1943-1944 рр. у дзеркалі документів Державного архіву Служби безпеки України*, "З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ" 2003, ч. 1, с. 194–208.

Шишкін І., *Українська проблема в політиці польського еміграційного уряду та підпілля в період "Волинської трагедії"*, "Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Історичні науки" 2004, № 4, с. 315–324.
Шишкін І., *Українсько-польський конфлікт в 1943-1944 рр.*, "Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Історичні науки" 2003, № 3, с. 262–268.
Яблонський В., *Волинська трагедія 1943 року*, "Світогляд 2013, № 4/42, с. 14–25.
Adamski Ł., *Sowieckie relacje o rzezi wołyńskiej*, [w:] *Sowieci a polskie podziemia 1943–1946: wybrane aspekty stalinowskiej polityki represji*. Pod redakcją Łukasza Adamskiego, Grzegorza Hryciuka i Grzegorza Motyki; Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, Warszawa 2017, s. 257–277.
Bazan A., *Relacje polsko-ukraińskie na Wołyniu w okresie II wojny światowej*, Kraków 2017.
Blicharski Czesław Eugeniusz, *Petruniu ne ubywaj mene! : czystki etniczna w wykonaniu nacjonalistów ukraińskich na terenie województwa tarnopolskiego*, Biskupice 1998.
Bonusiak W., *Małopolska Wschodnia i Wołyń w czasie II owjny światowej*, Rzeszów 2022.
Bożyk A., *Konflikt polsko-ukraiński na południowo-wschodniej Lubelszczyźnie podczas okupacji niemieckiej*, „Biuletyn Ukrainoznawczy" 2007, nr 13, s. 159–175.
Debowska M., *Wołyń 1943: dezorganizacja i zagłada parafij katolickich: w 80. rocznice męczeństwa Polaków*, Kraków 2023.
Drozd R., *Ukraińska Powstańcza Armia. Dokumenty – struktury*, Warszawa 1998.
Dziemiańczuk W., *Wybaczyć nie znaczy zapomnieć***.** Toronto 1996.
Faszcza D., *Komenda Okręgu AK „Wołyń" wobec eksterminacji ludności polskiej w 1943 r.*, „Niepodległość i Pamięc" 2013, nr 3-4 (43-44), s. 73–97.
Fijałka M., *27 Wołyńska Dywizja Piechoty AK*, wprowadzenie Piotr Stachiewicz**.** Warszawa 1986.
Filar W. (red.), *Przed akcją „Wisła" był „Wołyń":* Materiały do studiów konfliktu polsko-ukraińskiego w drugiej wojnie światowej ze szczególnym uwzględnieniem wydarzeń wołyńskich i działalności OUN-UPA na obszarze południowo-wschodniej Polski pojałtańskiej, Warszawa 2000.
Filar W. *Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu w drugiej wojnie światowej***,** Warszawa 1999.
Filar W., *Przebraże - bastion polskiej samoobrony na Wołyniu***.** Warszawa 2007.
Filar W., *Wołyń 1939 – 1944: Historia, pamięć, pojednanie*, Warszawa 2009.
Filar W., *Wołyń 1939-1944: eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie: studium historyczno-wojskowe zmagań na Wołyniu w obronie polskości, wiary i godności ludskiej*. Toruń 2004.
Filar W., *Wydarzenia wołyńskie 1939-1944: w poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania*, **T**oruń 2008.
Grelka F. M., *Antypolska akcja" OUN-UPA na Wołyniu i w Galicji Wschodniej: Uwagi przy okazji badania paradygmatu stosunków polsko-ukraińskic*h, tłum. Paweł Kosiński, „Pamięc i Sprawiedliwość*"* 2004, nr 2 (6), s. 279-307.

Hałagida I., *„Który Rusin, a który Polak…" Ukraińskie straty osobowe w powiecie przemyskim w czasie konfliktu polsko-ukraińskiego w pierwszym półroczu 1945 r. (aspekt statystyczny),* „Dzieje Najnowsze" 2023, nr 1, s. 125–148.
Hałagida I., *Ukraińskie straty osobowe w dystrykcie lubelskim (październik 1939 – lipiec 1944) – wstępna analiza materiału statystycznego*, „Pamięć i Sprawiedliwość" 2017, nr 1 (29), s. 353–412.
Hryciuk G., *Akcje UPA przeciwko Polakom po ponownym zajęciu Wołynia i Galicji Wschodniej przez Armię Czerwoną w 1944 roku*, [w:] *Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: fakty i interpretacje*, redakcja naukowa G. Motyka i D. Libionka, Warszawa 2003, s. 101–117.
Hryciuk G., *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931 – 1948*, Toruń 2005.
Hud B., *Konflikty ukraińsko-polskie: potrzeba nowego spojrzenia*, „Prace Komisji Środkowoeuropejskiej PAU" 2015, t. XXIII, s. 97–107.
Huk B., *Ukraina: polskie jądro ciemności*, Przemyśl 2013.
Iljuszyn I., Mazur G., *Epilog akcji „Burza" oraz losy Armii Krajowej we Lwowie w 1944 roku w świetle sowietskich dokumentów*, „Zeszyty Historyczne" 2001, nr 138, s. 124–145.
Iljuszyn I., *UPA i AK: konflikt w Zachodniej Ukrainie (1939-1945),* tł. Katarzyna Kotyńska, Anna Łazar, Warszawa 2009.
Jastrzębski S., *Historyczne aspekty ludobójstwa dokonanego na ludności polskiej Kresów Południowo-Wschodnich i Wołynia w świetle wydarzeń politycznych XX wieku,* Katowice 2013.
Jastrzębski S., *Ocalić od niepamięci: eksterminacja Polaków na Kresach Południowo-Wschodnich i Wołyniu w latach 1939-1946*. Katowice 2016.
Jastrzębski S., *Samoobrona Polaków na Kresach Południowo-Wschodnich II RP w latach 1939-1946,* Wrocław 2008.
Kalishchuk O., *The Volyn tragedy in Ukraine and Poland's public discourse*, "East European Historical Bulletin = Східноєвропейський історичний вісник" 2019, issue 12, p. 212–227.
Kersten K., *The Polish-Ukrainian Conflict under communist rule*, "Acta Poloniae Historica" 1996, vol. 73, p. 135–151.
Konieczny Zd. (red. nauk.), *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na ludności cywilnej w południowo-wschodniej Polsce: (1942-1947)*, mater. zebrali Maciej Dalecki et al., Przemyśl 2001.
Konieczny, Zd. *Zmiany demograficzne w południowo-wschodniej Polsce w latach 1939-1950.* Przemyśl 2002.
Korman A., *Ludobójstwo UPA na ludności polskiej: dokumentacja fotograficzna / Genocide of UIA on the Polish people: photografic dokumentation*. Wrocław 2003.
Korman A., *Stosunek UPA do Polaków na ziemiach południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej***,** Wrocław 2002.
Kowalewski Z. M., *Między wojną o historię a wyprawami kijowskimi*, „Le Monde diplomatigue: Edycja polska" 2014, nr 1 (95).

Kowalewski Z. M., *Kwestia polska w powojennej strategii Ukraińskiej Powstańczej Armi*i, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego" 1993, nr. 1088. Prace Historyczne 103, s. 189–224.
Kulczycki A., *Kościół greckokatolicki wobec masowego ludobójstwa Polaków dokonanego przez OUN-UPA na Kresach Wschodnich*, [w:] *Nie zabijaj: nacjonalizm i ludobójstwo na Kresach wobec kościoła, etyki chrześcijańsiej i zasad humanizmu*, wstęp i redakcja naukowa Włodzimierz Osadczy, Adam Kulczycki, Warszawa; Lublin 2019, s. 101-133.
Kulińska L. (oprac.), *Ukradzione dzieciństwo: Holocaust dzieci Kresów*, Poniatowa 2020.
Kulińska L., *Nie tylko Wołyń*, „Sowiniec" (2003), nr 22, s. 23–44.
Kulińska L., *Tragiczne wydarzenia polsko-ukraińskie z lat 1939-1947 w świadomości współczesnych Polaków*, „Krakowskie Studia Małopolskie" 2007, nr. 11, s. 341-368.
Kulińska L., *Eksterminacja i uchodźstwo kresowych Polaków na skutek ludobójczej akcji nacjonalistów ukaińskich w latach 1943-1944 w świetle materiałów Rady Głównej Opiekuńczej,* [w:] *Akcja „Wisła": przyczyny, przebieg, konsekwencje*: Materiały konferencji naukowej zorganizowanej 23-24 lutego 2007 r. w Przemyślu, kom. red. Bogusław Bobusia, Przemyśl 2007, s. 33-77.
Kulińska L., *Omówienie fragmentów raportu o działalności OUN-UPA z roku 1943: (problem współpracy niemieckiej z Organizacją Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińską Powstańczą Armią oraz wątki dotyczące ludobójstwa na Polakach*, [w:] *Dawne Kresy Południowo-Wschodnie w optyce historycznej i współczesnej,* t. 17, Dzierżoniów, 2023, s. 9–33.
Lotnik W., *Nine lives: Ethnic conflict in the Polish-Ukrainian borderlands,* forew. by Neal Ascherson**,** London 1999.
Łukaszów J., *Walki polsko-ukraińskie 1943-1947,* „Zeszyty Historyczne" Paryż 1989, no 90, t. 455, s. 159–199.
Mańkowski Z., *Zbrodnie ludobójstwa w Generalnym Gubernatorstwie 1939-1945: teoria i praktyka*, Warszawa 1983.
Marecki J. (ks.), *Misterium iniquitatis. Osoby duchowne i zakonne obrządku łacińskiego zamordowane przez ukraińskich nacjonalistów w latach 1939–1945*, Warszawa 2020.
Mazur G., Niemcy i Sowieci a antypolska akcja UPA. [w:] *Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: fakty i interpretacje*. Redakcja naukowa G. Motyka i D. Libionka, 121-132. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja ścigania zbrodni przeciwno narodowi Polskiemu, 2003.
McBride, Jared. "Peasants into Perpetrators: The OUN-UPA and the Ethnic Cleasing of Volhynia, 1943–1944." *Slavic Review* Vol. 75 No 3 (2016): 630–654.
Mędrzecki W., *Doświadczenie Wołynia jako przedmiot sporu Polaków*, "Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність" 2005, вип. 13: Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки, с. 143–170.
Mędrzecki W., *Polskie relacje pamiętnikarskie i wspomnieniowe jako źródło do badania stosunków polsko-ukraińskich w okresie II wojny światowej*, „Przegląd Wschodni" 1997, t .4, z.1, s. 227–232.

Misiło E., *Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu i podziemia w latach 1939-1944. Dokumenty*, "Zustriczi' Warszawa 1990, t. 3-4, s. 141–172.
Motyka G., Wnuk R., *„Pany" i „rezuny". Współpraca AK-WiN i UPA 1945-1947*, Warszawa 1997.
Motyka G., *Czy zbrodnia wołyńsko-galicyjska 1943–1945 była ludobójstwem?: spor o kwalifikację prawną „antypolskiej akcji" UPA*, „Rocznik Polsko-Niemiecki" 2016, no 24, z. 2, s. 45–71.
Motyka G., *Od Wołynia do akcji „Wisła*", „Więź" 1998, nr 3, s. 109–133.
Motyka G., *Polski policjant na Wołyniu*, „Karta" 1998, nr 24, s. 126–140.
Motyka G., *Der polnisch-ukrainische Gegensatz in Wolhynien und Ostgalozien* [w:] *Die polnische Heimatarmee. Geschichte und Nythos der Armia Krajowa seit Zweiten Weltkrieg*. Im Auftrag des Militärgeschichtlichen Forschungsanites herausgegeben von Bernhard Chiari unter Mitarbeit von Jerzy Kochanowski, München2003, s. 531-547.
Motyka G., *From the Volhynien Massacre to Operation Vistula: the Polish-Ukrainian conflict 1943–1947*, Pagerborn 2022.
Motyka G., *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła": konflikt polsko-ukraiński 1943-1947*, Warszawa 2011.
Motyka G., *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948*, Warszawa 1999.
Motyka G., *Ukraińska partyzantka 1942-1960 : działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, Warszawa 2006.
Motyka G., *Wołyń'43 : ludobójcza czystka: fakty, analogie, polityka historyczn*a, Kraków 2016.
Naleźniak P., *Genocide in Volhynia and Eastern Galicia 1943–1944*, "The Person and Challenges" 2013, no 3/2, p. 29–49.
Niedzielko R. (oprac., red.), *Polska – Ukraina: trudna odpowiedź. Dokumentacja spotkań historyków (1994-2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939-1945)*, Warszawa 2003.
Niedzielko R. (oprac.), *Kresowa księga sprawiedliwych 1939 – 1945: O Ukraińcach ratujących Polaków poddanych eksterminacji przez OUN i UPA*. Warszawa 2007.
Niedzielko R. (red.), *Wołyń 1943 - rozliczenie :* materiały przeglądowej konferencji naukowej "W 65. rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich", Warszawa 10 lipca 2008. Warszawa 2010.
Olszański T. A., *Polacy i Ukraińcy u progu lat dziewięćdziesiątych*, "Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze = Варшавські українознавчі зошити –Польсько-українські зустрічі. — Studia Ucrainica" 1994, no 2, s. 121-127.
Olszański T. A., Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947, „Więź" 1991, nr 11-12, s. 214–232.
Partacz Cz., Łada K., *Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej, T*oruń 2003.
Partacz Cz., Polak B., Handke W. (red. nauk.), *Wołyń i Małopolska Wschodnia 1943-1944*, Koszalin; Leszno 2004.

Partacz Cz., *Banderyzm: przyczyny zbrodni ludobójstwa SB-OUN i UPA w czasie II wojny światowej*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem" 2012, t. 34, nr 4, s. 51–74.
Partacz Cz., *Depolonizacja Wołynia i Małopolski Wschodniej przez OUN – UPA i Służbę Bezpieczeństwa OUN w latach 1943 – 1944*, „Rocznik Koszalinski" 2003, n 31, s. 97 – 119.
Partacz Cz.. *Działalność nacjonalistów ukraińskich w ziemi Chełmskiej i na Podlasiu 1939 – 1944*, [w:] *Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939 – 2004*, pod red. B.Grotta, Warszawa 2004, s. 63-100.
Partacz Cz., *Kwestia Ukraińska w polityce polskiego rządu na uchodźstwie i jego ekspozytur w kraju (1939-1945),* Koszalin 2001.
Peretiatkowicz A., *Polska samoobrona w okolicach Łucka*, Katowice 1995
Peretiatkowicz A., *Wołyńska samoobrona w dorzeczu Horynia*, Katowice 1997.
Piotrowski Cz., *Wojskowe i historyczne tradycje 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej*, Warszawa 1993.
Piotrowski T. (ed.), *Genocide and rescue in Wolyn: recollections of the Ukrainian Nationalist ethnic cleansing campaign against the Poles during World War II***.** Jefferson, N.C. ; London 2000.
Piotrowski T., *Polish-Ukrainian Relations during World War II: Ethnic Cleasansing in Volhynia and Eastern Galicia***,** Toronto 1995.
Pisuliński J., *Konflikt polsko-ukraiński w powiecie przemyskim zimą i wiosną 1945 roku i udział w nim grupy Romana Kisiela „Sępa"*, „Pamięć i Sprawiedliwość" 2005, nr 2, s. 109–123.
Pojizdnyk I., *Ukraiński Kościół Greckokatolicki wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939 – 1946*, „Pamięc i Sprawiedliwość" 2007, nr 1 (11), s. 145–176.
Poliszczuk W., *60. rocznica mordów wołyńskich: nauka, polityka, uczczenie ofiar,* Wrocław 2003.
Poliszczuk W., *Bitter truth : the criminality of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and the Ukrainian Insurgent Army (UPA) : (the testimony of a Ukrainian),* from the pol. transl. to Eng. by Christina Eljasz and Lester Korneluk. Toronto 1999.
Poliszczuk W., *Dowody zbrodni OUN i UPA. Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu*, Toronto 2000
Poliszczuk W., *Dowody zbrodni OUN i UPA. Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu*, t.2: Działalność ukraińskich struktur nacjonalistycznych w latach 1920-1999, Toronto 2000.
Poliszczuk W., *Fałszowanie historii najnowszej Ukrainy; Wołyń 1943 i jego znaczenie*, Toronto; Warzawa 1996.
Poliszczuk W., *Gwałt na prawdzie o zbrodniach OUN Bandery = Attack on the Truth about the Crimes of the OUN-Bandera by Wiktor Poliszczuk = Насильство над правдою про злочини ОУН Бандери*, Toronto 2003.
Poliszczuk W., *Ludobójstwo nagrodzone: problem nacjonalizmu ukraińskiego w Polsce w zarysie*, Toronto 2003.

Poliszczuk, Wiktor. *Nacjonalizm ukraiński w dokumentach,* cz. 1: Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu, t. 3: Dokumenty z zakresu zasad ideologicznych i założeń programowych nacjonalizmu ukraińskiego, Toronto 2002.
Poliszczuk W., *Nacjonalizm ukraiński w dokumentach*, cz. 2: Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu, t. 4: Dokumenty z zakresu działań struktur nacjonalizmu ukraińskiego w okresie od 1920 do grudnia 1943 roku, Toronto 2002.
Poliszczuk W., *Nacjonalizm ukraiński w dokumentach*, cz. 3: Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu, t. 5: Dokumenty z zakresu działań struktur nacjonalizmu ukraińskiego w okresie od grudnia 1943 roku do 1950 roku, Toronto 2003.
Poliszczuk W., *Prawosławnego Ukraińca w 55-tą rocznicę mordów wołyńskich Posłanie do braci Polaków*, Toronto; Warszawa 1998.
Poliszczuk W., *Źrodła zbrodni OUN-UPA: integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu*, t. 1: Zasady ideologiczne nacjonalizmu ukraińskiego. Ukraiński ruch nacjonalistyczny: Struktura organizacyjna i założenie programowe, Toronto 2003
Pomarańska R., *Od konfliktu do rzezi: Polacy i Ukraińcy na Kresach Rzeczypospolitej*, Warszawa 2022.
Popek L., *Uchodźcy z Wołynia w latach 1943-1944 w świetle dokumentów przechowywanych w Archiwum Państwowym w Lublinie*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny" 1995, t. X, s. 177-185.
Popek, Leon. The martyrology of Poles in Volhynia during world war II in the light of a letter of brother Cyprian Lason W *"...let us save every fragment of history!*". Teresa Gallewicz-Dolowa, S. wojciech Kujawa, edited; Nicholas Siekierski. Translation, 308–315. Warssaw: Institute of National Remebrance, 2023.
Popek L., *Zbrodnie OUN – UPA w powiecie lubomelskim w 1943 r.*, [w:] *Pamięć i nadzieja*, oprac. Koszewski Stanisław, Chełm 2010, s. 49–63.
Prusin A. V., *Revolution and Ethnic Cleansing in Western Ukraine: The OUN-UPA Assault against Polish Settlements in Volhynia and Eastern Galicia, 1943 – 1944*, [w:] *Ethnic Cleansing in Twentien – Century Europe*, eEd. by S. Bela Vardy, T. Hunt Tooley, New York 2003, p. 517-535.
Rezmer W., *Zbrodnia wołyńska i polityka*, „Studia z Dziejów Wojskowości" 2016, Nr 5, s. 51–66.
Rossolinski-Liebe G., *Bandera, masowa przemoc i odpowiedzialność. Czy Stepan Bandera był odpowiedzialny za zbrodnie popełnione przez OUN i UPA*, "Zagłada Żydów. Studia i materiały" 2019, nr15, s. 219-250.
Samborski M., *Wołyń 1943. Przyczynki do historii wykonawców ludobójstwa na Polakach – OUN-SD i UPA na tzw. Północno-zachodnich Ziemiach Ukraińskich*, „Niepodległość i Pamięć" 2013, nr 3-4 (43-44), s. 99–140.
Samborski M., *Udział cywilnej ludności ukraińskiej w wydarzeniach wołyńskich w okresie drigiej połowy 1942 r. i w 1943 r. Bojówki i oddziały terenowe OUN-SD*, [w:] *Działalność nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, pod red. nauk. Bogumiła Grotta, Warszawa 2010, s. 173-206.

Shatalov D. *On German Orders the Volhynian Massacre in Soviet Partisans Memoirs*, "Connexe" 2019, no 5, p. 100–118.
Siemaszko E., Bilans zbrodni, „Biuletyn Instytutu Pamieci Narodowej" 2010, nr 7-8, s. 77–94.
Siemaszko E, *Wołyń pod okupacją niemiecką*, „Niepodległość i Pamięć" 2008, nr 1 (27), cz.1, s. 237–266.
Siemaszko E., *Stan badań nad ludobójstwem dokonanym na ludności polskiej przez Organizację Nacjonalistów Ukraińskich i Ukraińską Powstańczą Armię*, [w:] *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych: ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946*, pod red. Bogusława Pazia, Wrocław 2011, s. 319-344.
Siemaszko W., Siemaszko E., *Terror ukraiński i zbrodnie przeciwko ludzkości dokonane przez OUN-UPA na ludności polskiej na Wołyniu w latach 1939-1945: (załącznikami)*, Warszawa 1998.
Snyder T., *The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing 1943*, "Past & Present" 2003, no 179, p. 197–234.
Snyder T., *"To Resolve the Ukrainian Problem Once and for All": The Ethnic Cleansing of Ukrainians in Poland, 1943-1947*, "Journal of Cold War Studies" 1999, vol 1, no 2, p. 86–120.
Snyder T., *Wołyń 1943*, rozmawiali: Iza Chruślińska i Piotr Tyma, „Przegląd polityczny*"* 2003, no 61, p. 88–92.
Snyder T.. *Rekonstrukcja narodów: Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś 1569-1999*, przeł. Magda Pietrzak-Merta, Sejny 2006.
Sowa A. L., *Stosunki polsko-ukraińskie 1939-1947 : zarys problematyk*i, Kraków 1998.
Stępień S., *Wołyń 1943 – historyczna retrospekcja oraz uroczystości po 60 latach*, „Biuletyn Ukrainoznawczy" 2003, nr 9, s. 104–121.
Strilchuk L., *The Volyn tragedy in modern Ukrainian-Polish relations*, "Skhid" 2019, no 2 1(60), p. 38–44.
Syrnyk J., *Kwestia wołyńska w perspektywie historycznej i perspektywie pamięci*, „Dzieje Najnowsz*e"* 2018, nr 2, s. 71–86.
Syrnyk J., *Wstęp do weryfikacji danych z książki „Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie lwowskim w latach 1939-1947*, „Pamięc i Sprawiedliwość" 2016, nr 1, s. 368–397.
Szawłowski R., *Trzy ludobójstwa*, „Głos Emigracji i Kwartalnik Kresowy" 2003/2004, nr 17/18, s. 8–16.
Szcześniak A., Szota W., *Droga do nikąd. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*, Warszawa 1973.
Ścibor-Marchocka M., *Sprawiedliwi*, Nowe Orzechowo 2019.
Terles M., *Ethnic cleansing of Poles in Volhynia and Eastern Galicia 1942-1946*, Toronto 1993.
Ther Ph., *Ciemna strona państw narodowych : czystki etniczne w nowoczesnej Europie,* przekł. Tomasz Gabiś; przedm. Włodzimierz Borodziej, Poznań 2012.
Torzecki R. (rozm.}, *Korzenie tragedii*, [w:] *Wiele twarzy Ukrainy*, pod red. Izy Chruślińskiej i Piotra Tymy, Lublin 2005, s. 315-320.

Torzecki R., *Przyczyny i skutki konfliktu polsko-ukraińskiego w czasie II wojny światowe*j, „Dzieje Nainowsze" 1993, nr 4, s. 73–80.
Torzecki R., *Sprawy polsko-ukraińskie w czasie II wojny światowej*, rozm. przepr. Mirosław Czech, Mirosław Sycz, „Wiadomości Historyczne" 1997), nr 5, s. 264–276.
Torzecki R., *Polacy i Ukraińcy : sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993.
Turejko T., *Zbrodnia wołyńska w świetle prawa międzynarodowego*, Warszawa 2023.
Turowski J., *Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK*, Warszawa 1990.
Wasyjczuk Ż., *Echa rzezi ludności polskiej na Wołyniu w świetle archiwaliów chełmskiego Oddziału Archiwum Państwowego w Lublinie*, „Studia Archiwalne" 2023, nr 10, s. 43–63.
Wiatrowycz W., *Druga wojna polsko-ukraińska 1942-1947*, z ukr. przeł. Mirosław Iwanek, Warszawa 2013.
Woźnicka Z., *Rzeź wołyńska w dokumentach i publicystyce Polskiego Państwa Podzimnego i Rządu na Uchodźstwie*, [w:] *W cieniu tragedii wołyńskiej 1943 roku: 70. Rocznica mordów Polaków na Kresach Południowo-Wschodnich Rzeczypospolitej*, pod red. Ewy Żurawskiej i Jerzego Sperki, Katowice 2015, s. 71–87.
Wóycicki, K., *Krótka historia UPA dla Polaków: czy historycy nas pogodzą*, Warszawa 2019.
Wyspiański J., *Ludobójstwo OUN-UPA*, Lublin 2019.
Zajączkowski M., *Konflikt polsko-ukraiński w dystrykcie lubelskim w optyce dokumentów niemieckich. Faza kulminacyjna (marzec – czerwiec 1944 r.*), „Pamięć i Sprawiedliwość" 2021, nr 2, s. 458–475.
Zajączkowski M., *Stosunki polsko-sowieckie na Wołyniu 1943-1944 w świetle dokumentów czerwonych partyzantów*, [w:] *Sowiecie a polskie podziemie 1943-1946: wybrane aspekty stalinowskiej polityki represji*, pod red. Łukasza Adamskiego, Grzegorza Hryciuka i Grzegorza Motyki, Warszawa 2017, s. 105–149.
Zięba A. A. *Ukraińcy w oczach Polaków (wiek XX)*, „Dzieje Najnowsze" 1995, nr 2, s. 95–104.
Ziętek R., *Konflikt polsko-ukraiński na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu w okresie okupacji niemieckiej*, „Rocznik Chełmski" 2001, nt 7, s. 251–289.
Żurek S., *UPA w Bieszczadach: straty ludności polskiej poniesione z rąk ukraińskich w Bieszczadach w latach 1939-1947,* wyd. 2 popr. i uzup., Wrocław 2010.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

А
Абрамович Людвік 87
Адамкус Валдас 278
Адамовський Януш 11
Айненкель Анджей 73, 108
Амбразявічюс Йозас 146
Антонович Володимир28
Артукович Андрій150
Б
Бабінський Ґжеґож 7
Бакович Петер 167
Бальфур Артур Джеймс 83
Бальцер Адам 11
Бальцерак Вєслав 126
Бандера Степан 11, 172, 240
Барту Луї 124
Басанавічюс Йонас 44, 79
Батовський Генрік 119
Бистронь Ян 71
Біржішка Міхал 50
Бісерко Соня 283
Бісмарк Отто фон 17
Бісс Юзеф (“Вацлав”) 171
Бовуа Даніель 32, 35 36. 38, 39, 53
Божич Сава 152
Боркович Яцек 175
Бородзей Влодзімєж 284
Бразаускас Альґірдас 241
Брайер Луїз 178
Бубніс Арунас 159
Будак Мілі 149
Будревич Лешек 257
Буковський Кшиштоф 34
Бумблаускас Альфредас 44
Бурдс Джефрі 108
В
Валатка Рімвидас 246
Валенса Лех 241, 244
Вапинський Роман 264
Варейкіс Вігантас 78
Васейко Олександра 273
Василевський Леон 56, 61, 86
Васильчук Павло 94
Васіч Драґіш 163
Васютинський Богдан 50
Ващиковський Вітольд 248, 264
Венслова Томаш 28
Вершигора Петро 153
Вилєґала Анна 191
Відацький Ян 242
Віснер Ґенрик 105
Вітаутас Великий 24
Вітек Ельжбета 280
Врублевський Тадеуш 80
Вучіч Александр 252
Г
Гай Людевіт 56
Галлер Юзеф 94
Гарашанін Ілія 101
Гедройць Єжи 238
Гергель Анатолій 273
Гергель Зінаїда 273
Гімлер Генріх 288
Гітлер Адольф 139, 147, 176, 177
Гнатюк Олександра 35
Гобсбаум Ерік 119
Голембйовський Мар’ян 227
Голль Шарль де 283
Голувко Тадеуш 124
Горн Джон 78
Гоффман Макс 49
Гощинський Северин 27
Грабар-Кітарович Колінда 252
Грибас Вітаутас 24
Грох Мирослав 37
Гудь Богдан 35
Ґ
Ґарліцький Анджей 84

Ґервард Роберт 78
Ґерутіс Альберт 88
Ґрініус Казус 90
Ґурський Конрад 51
Д
Дамбраускас Андександр 61
Данґич Єздімір 151, 152
Дауґірдіс Тадас 46
Дворчик Міхал 247
Джуіч Момчіло 153
Дзиндра Ярослав 142
Дедієр Владімір 236
Дейвіс Норман271, 287
Дембський Славомір 61
Дітфурт Вольфганг фон 195
Дмовський Роман 22, 48, 83
Днєпровський Мєчислав 155
Додік Мілорад 252
Доуґош Ян 30
Драґовіч-Сосо Ясна 234
Дренович Урош 152
Дрьома Владас 12
Дуда Анджей 172, 173
Ж
Жаліс Вітаутас 88
Жебровський Оскар 81
Желіґовський Люціан 12, 90, 91, 92, 94, 95, 239, 241, 251, 260, 261, 262, 295
Жепкайте Реґіна 38
Жерка Станіслав 107
Жуліс Аудріус 90
З
Забілий Руслан 264
Задзерський Юзеф (“Волиняк”) 171
Зайцев Олександр 86, 186, 188
Залеський Ян 236
Зарицький Роланд 732
Зауніс Довас 84
Захер-Мазох Леопольд фон 25
Здзєховський Маріян105
Зехвінінг Макс 146
Зємба Анджей 177
Зінкевічюс Зіґмас 75
Знамєровський-Рокк Ельжбета 173
Е
Ейдінтас Альфонсас 144
І
Іванаускас Тадас 46
Івановський Вацлав 46
Івановський Єжи 46
Ісаєвич Ярослав 99
Й
Йокубаускас Йонас 65
К
Казенас Гедимінас 239
Каіріукштіте Настазья 111
Калаї Беньямін фон 60
Калафатович Данило 140
Камінський Анатоль 37
Карагеоргієвич Александр 34, 117, 124
Караджич Вук 102
Карвінська Анна 32
Каспаравічюс Альґімандас 216, 262
Кауфман Костянтин 54
Кахане Давид 178
Качинський Ярослав 172
Квасневський Александр 143, 243, 244, 245, 246
Кватернік Славко 147
Кедрин Іван 94, 107
Кейстут 24
Керосерюс Леонас 248
Киричук Юрій 11
Кірхмаєр Єжи 20
Кіупа Зіґмунтас

Клячківський Дмитро ("Клим Савур") 166, 173
Ковалевський Збіґнєв Марцін 156
Ковальчук Володимир 187
Козловський Мацей 98
Колодзінський Михайло 187, 188
Колумб Христофор 7
Конвіцький Тадеуш 32
Конєчний Фелікс 43
Копровський Марек А. 179
Кораб-Жебрик Роман 171
Корвін-Мілевський Іполіт 39, 40
Корман Александр 287, 292
Косіняк-Камиш Владислав 241
Коссак-Шуцька Зофія 39
Костанік Хьїт 104
Костомаров Микола 36
Кох Еріх 197
Кохановський Ян 39
Коцко Адам 97
Кравчук Леонід 172, 288
Красінський Зіґмунт 35
Кржижановський Александр ("Вілк") 160, 166
Крлежа Мирослав 122
Кубійович Володимир 142
Кубілюнас Петрас 146
Кудірка Вінцас 38, 45
Кук Василь 153
Кулінська Люцина 113, 141
Кундіус Олексій 165
Курас Юзеф ("Вогонь") 171
Куркєвіч Міхал 36
Куронь Яцек 11, 98
Куртене Ян Бодуен де 55
Кухаріч Франьо 234
Кухчинський Міхал 248
Кучма Леонід 243, 245

Л

Лаба Василь (кв.) 177
Ландсбергіс Вітаутас 239
Лаурінавічюс Чесловас 9
Леменайте Грета 25
Липинський В'ячеслав 46
Лисяк-Рудницький Іван 47
Литвин Микола 14, 98
Ліпський Ян 100
Лободовський Юзеф 108
Лоссовський Пьотр 33, 43, 107
Лось Станіслав 81
Лубурич В'єкослав 150
Лучевський Міхал 37
Любус Бронісловас 239

М

Макарчук Степан 72
Маліцький Ян 274
Марукас Казис 91
Мацєлєвічус Йонас 164
Мацкевич Юзеф 136, 144
Мачек Владек 128, 139
Менджецький Влодзімєж 48, 73, 86, 912, 125
Михайлович Джалогюб "Дража" 103, 152, 167, 174
Мілош Чеслав 32, 77
Місило Євген 287
Міткевич Леон 107
Міхнік Адам 89
Міцкевич Адам 26, 30, 32, 80, 90, 97
Міялковський Зіґмунт 33
Мольєвіч Стеван 103, 162, 174
Мотика Ґжеґож 10, 113, 147
Муссоліні Беніто 139

Н

Нагевічюс Владас 134
Наджос Андрій 272
Недич Мілан 152, 228
Нікжентайтіс Альвідас 30, 44, 251
Ніколіч Томіслав 251
Ніндорф Матіас 43

Нойбахер Герман 288
О
Обрадович Досітей 102
Ольгерд 24
Ольшанський Тадеуш 244, 287
Орлевич Ірина 100
Оцєшей Болєслав 173
П
Павеліч Анте 11, 123, 147, 149, 150
Павлаковіч В'єран 237
Падаба Маріанас 195, 196
Паздерський Мєчислав ("Сірий") 171
Палюх Філіп 237
Партач Чеслав 239
Паулавічюс Антанас 278
Пацино Вацлав278
Пашич Нікола 57
Перацький Броніслав 125
Петаріс Вінцас 30
Петрович Любомир 67
Пєцяк Войцєх 193
Пієнтка Богдан 175
Пілсудський Юзеф 82, 84, 90, 95
Плехавічюс Повілас 158, 172
Подворняк Михайло 191
Поліщук Віктор 257
Пономаренко Пантелеймон
Потоцький Анджей 154
Прапуляніс Леонас 145
Прерадовіч Петар 33
Принциа Гаврило 59
Прус Едвард 272, 287
Пузон Анджей 33
Р
Равіта-Гавронський Францішек 27
Равський Томаш 234, 237, 269
Радзивілл Януш 30
Радич Степан 117, 1'28
Радман Гордон Грлич 252
Райс Ромуальд ("Бурий) 171
Рахуба Анджей 45
Рашкович Івіч 251
Решідовіч Едіна 258
Римша Антоній 170
Ровецький Стефан ("Грот") 145, 154
Родич Ілля 152
Рокицький Павел 170
Романов Микола I 54
Ромер Міхал 49, 81, 141, 149, 151
Рудницький Збіґнєв 7
Рушиць Фердинанд 12
С
Сапєга Лев 60
Семенов Володимир 243
Сенкевич Генріх 26, 27, 28, 29, 30
Сємашко Ева 271
Сємашко Здзіслав 200
Симович Душан 163
Сирник Ярослав 255
Сікорвський Владислав 135, 138, 158, 194
Сікорський Радослав 245, 253, 267
Сірутавічюс Владас 260
Січинський Мирослав 97
Скарадзінський Богдан (Подляський) 98, 259
Скерліч Йован 59
Сливинський Остап 29
Словацький Юліуш 27
Сльонін Петр ("Пьотр") 166
Смажовський Войцех 274, 278
Смаль-Стоцький Роман 94
Сметона Антанас 60, 88, 90, 106
Снайдер Тімоті 109
Сова Аджей Леон 113
Соснковський Казімєж 145
Сребраковський Александр 52
Сроковський Станіслав 250, 257

Станкевіч Барбара 239
Станкерас Петрас 154
Старчевич Анте 56, 57
Стасінський Мацей 19
Сташинський Мацей 25
Стек Марко 178
Стемпень Станіслав 179
Степінац Алоїзій 175-179
Стецько Ярослав 146
Стриєк Томаш 11, 14, 187, 297
Сужеделіс Саулюс 19
Сулік Нікодем 145
Сухоцька Ганна 239
Т
Тазбір Януш 285
Тамерлан 7
Тер Філіп 10
Тіто Йосиф Броз 266, 269, 289
Тодорович Бошко 152
Тожецький Ришард 66, 108
Томашівський Степан 9
Трембальський Ян Кшиштоф 158
Трумен Гаррі 283
Трухан Мирослав 48
Туджман Франьо 234
Тумас-Вайжґантас Юозас 80
У
Унден Ульф 89
Урбан Міхал 254
Ф
Фабіш Даріуш 262
Фальський Мацей 269
Фельдман Вільгельм 11
Філяр Владислав 116
Форецький Пьотр 275
Фотига Анна 246
Франк Ганс 142
Франко Іван 97
Фрейтаг Густав 26
Фруг Граціан 165
Х
Химка Іван Пол 45
Хлопицький Едвард 22
Хмелевський Бартош 271
Хруслінська Ізабелла 298
Ц
Цветкович Драґіш 128, 139
Цвійіч Йован 102
Цінцар-Маркович Александар 140
Цьосмак Роман 288
Ч
Чайковський Михайло/ Міхал 25, 27
Чекуоліс Гінтарас 277
Чемерліч Асім 152
Чіхос Александер 173
Чмута Юзеф 287
Чорноземський Владо 124
Ш
Шавловський Ришард 271
Шарек Ярослав 125
Шевченко Тарас 29
Шенджеляж Зиґмунт (“Лупашка”) 169, 172
Шептицький Андрей 46, 175-179
Шептицький Климентій 46, 178
Шептицький Станіслав 46
Шімоніте Інґріда 244
Шімундіч Мате 270
Шкірпа Казис 145
Шота Вєслав 117
Шпорлюк Роман 35
Шубашич Іван 128
Шувар Стіпе 258
Шульгін Василь 49
Шухевич Роман (“Тарас Чупринка”) 172
Щ
Щесняк Антоні 69, 112
Щупак Ігор 178

Ю
Юндо-Калішевська Барбара 12
Ющенко Віктор 246
Я
Ягайло 24
Якштас Адомас 30
Ялбжиковський Ромуальд 138
Яніон Марія 28
Янкович Радівой 140
Янковський Чеслав 91
Яновський Александр 81
Янулатіс Ауґустінас 40

Наукове видання

Оксана Каліщук

Аромат пам’яти
й
історії з присмаком гіркоти.

Компаративний аналіз подій Другої світової війни

Український інститут національної пам’яті
01021, м. Київ, вул. Липська, 16
www.memory.gov.ua
uinp@memory.gov.ua

Оригінал-макет підготовлено ФОП Мельник В. С.

Підписано до друку 23. 04. 2026 р.
Друк офсетний
Формат 70х100/16
Папір книжковий Creamy bulk 2.0, 80 г
Умовн. друк. арк. 21,4
Обл.-вид. арк.22,5
Наклад 380 прим. Зам. 301

Волинське обласне редакційно-видавниче підприємство “Надстир’я”
43013 м. Луцьк, вул. Лесі Українки, 7.
Тел. моб. 067 33 41 306. E-mail: nadstyria@gmail.com
Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до Державного реєстру
ДК № 349 від 02. 03. 2001

Друк: ТОВ “Перший поліграфічний центр”

Оксана Каліщук
Аромат пам’яти й історії з присмаком гіркоти. Компаративний аналіз подій Другої світової війни. Київ – Луцьк: Надстир’я, 2026. 352 с.

Здійснено спробу співвіднести протистояння між українцями і поляками з іншими подібними явищами часів Другої світової війни та проаналізовано причини, перебіг та наслідки українсько-польського, польсько-литовського та сербсько-хорватського конфліктів. Оскільки події 20 ст. впливають на міждержавні та міжнаціональні відносини українців, поляків, литовців, сеобів та хорватів у 21 ст., розглянуто питання історичної пам’яти та політики пам’яти. Констатовано, що порівняльний історико-політичний аналіз етнічних конфліктів дає змогу виявити спільні риси та етапи, закономірності у розвитку, і, водночас, глибше вивчити дражливі сторінки минулого. Виснувано, що такий підхід відрізняє це дослідження від праць авторів, які фокусують увагу винятково на українсько-польському випадку і випрацювали хрестоматійну усталену візію Волинських подій.
Для усіх зацікавлених українсько-польськими, литовсько-польськими й сербсько-хорватськими відносинами 20 ст., історичною пам’яттю та політикою пам’яті Литви, Польщі, Сербії, України, Хорватії.